

KARADENİZ İNCELEMELERİ
D e r g i s i

Journal of Black Sea Studies

28

KARADENİZ İNCELEMELERİ DERGİSİ**Yıl: 14, Sayı: 28, Bahar 2020***Year:14, Number:28, Spring 2020***Sahibi / Owner**

Serander Yayınevi Adına

Sema USTA

Yazı İşleri Müdürü / Editor in Chief

Öğr. Gör. Veysel USTA

Karadeniz İncelemeleri Dergisi;

hakemli bir dergidir. Dergide yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir. İzin alınmadan kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz ve çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamamakta serbesttir. Gönderilen yazılar iade edilmez. Makaleler, ulusal ve uluslararası geçerli etik kurallara (araştırma ve yayın etiğine) uygun olmak zorundadır. Yayımlanacak makaleler, intihal programı tarafından denetlenmekte ve uygun görülmeyenler yayımlanmamaktadır .

Yazışma Adresi / Correspondence Address

Karadeniz İncelemeleri Dergisi

Serander Yayınevi, Gazipaşa Mahallesi, Uzun Sokak, No: 5/3

Ortahisar-Trabzon / TÜRKİYE. Tel: 0533 421 70 02

Web: www.kainder.com

e-posta: karadenizincelemeleridergisi@yahoo.com.tr

Dizgi / Typed by

Serander Yayınevi/TRABZON

Baskı / Printed bySAGE Yayıncılık Rek. Mat. San. Tic. Ltd. Şti. Kazım Karabekir
Cad. Uğurlu İş Merkezi, Kat: 4, No: 97/24, İskitler ANKARA**ISSN: 2146-4642****Abone Bedeli / Subscription Rate**

Kurum/Institutional: 80 TL (USD 20)

Normal/Normal: 90 TL (USD 25)

Fiyatı/Price: 40 TL (USD 10)

KARADENİZ İNCELEMELERİ

D e r g i s i

Journal of Black Sea Studies

28

HAKEMLİ AKADEMİK DERGİ

Bu dergi;
Turkologischer Anzeiger tarafından taranmakta olup
TUBİTAK ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı (SBVT)
SOBIAD, Acarindex.com, ResearchBib, Directory of Research
Journals Indexing (DRJI) ve ASOS Index
tarafından indekslenmektedir.

SERANDER
Trabzon 2020

EDİTÖRLER / EDITOR'S

Prof. Dr. Mesut ÇAPA
Öğr. Gör. Veysel USTA

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ÇOG (Samsun Üniversitesi)
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Alfina SIBGATULLİNA (Russian Academy of Sciences)
Prof. Dr. Mehmet ÇOG (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. M. Yavuz ALPTEKİN (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet KÖKSAL (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Ali AKYILDIZ (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülbadi ALAN (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Necmettin AYGÜN (Aksaray Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Faruk BİLİCİ (INALCO Paris)
Prof. Dr. İdris BOSTAN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Salim CÖHCE (İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Rahmi ÇİÇEK (Trabzon Üniversitesi)
Prof. Dr. Feridun M. EMECEN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Sadettin GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Nedim İPEK (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Haşim KARPUZ (KTO Karatay Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet OKUR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Rustam SHUKUROV (Moskova Devlet Üniversitesi)
Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Doç. Dr. Alexander D. VASİLYEV (Russian Academy of Sciences)
Doç. Dr. Muzaffer BAŞKAYA (Trabzon Üniversitesi)
Doç. Dr. Hanefi BOSTAN (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Bayram SEVİNÇ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Özgür YILMAZ (Samsun Üniversitesi)

TÜRKÇE SORUMLUSU

Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR

İNGİLİZCE SORUMLUSU

Doç. Dr. Mustafa Zeki ÇIRAKLI

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Mesut AYAR
Kırklareli Üniversitesi

Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU
Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Mesut ÇAPA
Ankara Üniversitesi

Prof. Dr. Rahmi ÇİÇEK
Trabzon Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet ÇOG
Samsun Üniversitesi

Prof. Dr. Feridun M. EMECEN
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

Prof. Dr. İlhan EKİNCİ
Ordu Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI
Erciyes Üniversitesi

Prof. Dr. Nedim İPEK
Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Prof. Dr. Haşim KARPUZ
KTO Karatay Üniversitesi

Prof. Dr. Orhan KILIÇ
Fırat Üniversitesi

Prof. Dr. Kemalettin KUZUCU
Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Enis ŞAHİN
Sakarya Üniversitesi

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU
Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Prof. Dr. Turgut H. ZEYREK
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Doç. Dr. Abdullah BAY
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi

Doç. Dr. Aynur KÖSE
Trabzon Üniversitesi

Doç. Dr. Bekir ÖZER
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Doç. Dr. Kemal SAYLAN
Gümüşhane Üniversitesi

Doç. Dr. Hatem TÜRK
Giresun Üniversitesi

Doç. Dr. Özgür YILMAZ
Samsun Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi İlhami DANIŞ
FSM Vakıf Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Cengiz FEDAKAR
Trakya Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi M. Reşat SÜMERKAN
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Miraç TOSUN
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Dr. Mustafa DUMAN

İçindekiler / Contents

TRABZON'DA TÛTÛN TÛCCARI (1826-1827) <i>TOBACCO TRADERS IN TRABZON (1826-1827)</i> Necmettin AYGÛN	317
BASINDAKİ BİLGİLER İŞİĞİNDA İLK KADIN MİLLETVEKİLLERİMİZDEN TRABZON MİLLETVEKİLİ SENİHA HIZAL VE MECLİSTEKİ FAALİYETLERİ <i>IN THE LIGHT OF THE PRESS INFORMATION OUR FIRST FEMALE DEPUTIES TRABZON DEPUTIES SENİHA HIZAL AND PARLIAMENTARY WORK</i> Selman YAŞAR	341
BAĞIMSIZLIĞININ İLANINDAN SONRA AZERBAJYAN HEYETLERİNİN İSTANBUL'DAKİ FAALİYETLERİ VE BU FAALİYETLERİN OSMANLI BASININDAKİ YANSIMALARI <i>ACTIVITIES OF AZERBAIJAN DELEGATIONS IN ISTANBUL AFTER THE STATEMENT OF INDEPENDENCE AND ITS REFLECTIONS IN THE OTTOMAN PRESS</i> Resul YAVUZ	371
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN DOĞU KARADENİZ SINIRINDA <i>EMRAZ-I SÂRİYE İLE MÛCADELE: BATUM VE HOPA KARANTİNAHANELERİ</i> <i>FIGHTING AGAINST THE EPIDEMIC EMRAZ-I SÂRİYE IN THE EASTERN BLACK SEA BORDER AREA: THE BATUM AND HOPA QUARANTINES</i> İsmail YAŞAYANLAR	401
OSMANLI COĞRAFYA KAYNAKLARINDA EFLAK-BOĞDAN (15-17. YÛZYIL) <i>WALLACHIA AND MOLDAVIA IN OTTOMAN GEOGRAPHICAL SOURCES (16-17TH CENTURIES)</i> Ahmet ÜSTÛNER	413
2 NUMARALI TRABZON AHKÂM DEFTERİNE GÖRE KÛRTÛN İLE İLGİLİ MERKEZE YANSIYAN KONULAR (1759-1796) <i>NUMBER 2 TRABZON JUDGEMENT BOOK (1759-1796): ISSUES TACKLED AT THE CENTRE RELATED TO KÛRTÛN</i> İlhan GÖK	443
TRABZON'UN TANINMIŞ KEMENÇECİLERİNDEN BAHATTİN ÇAMURALI <i>BAHATTİN ÇAMURALI: A WELL-KNOWN MASTER OF KEMENÇE IN TRABZON FOLK HISTORY</i> Mehmet BİLGİN	463

ŞALPAZARI ÖRNEĞİNDE DOĞU KARADENİZ’DE “TEMEL” ADININ
KİŞİ VE SÜLALE ADI OLARAK KULLANIMI ÜZERİNE

*THE USE OF COMMON PROPER NOUN “TEMEL” AS PERSONAL AND
FAMILY (SÜLÂLE) NAME: CASE OF ŞALPAZARI*

Musa Yavuz ALPTEKİN 489

SELÇUK KAMUCAN ROMANINDA CİNSİYET EŞİTSİZLİĞİ

GENDER INEQUALITY IN THE NOVEL SELÇUK KAMUCAN

Merve Esra ÖZGÜRBÜZ 509

DOĞU KARADENİZ YEREL MİMARİYE AİT SERENDER VE
DÜNYA’DAN BENZER YAPILAR

*TYPES OF SERENDER IN THE EASTERN BLACK SEA LOCAL
ARCHITECTURE AND SIMILAR ARCHITECTURAL STRUCTURES
IN THE WORLD*

Seval ÖZGEL FELEK 525

SİNOPE KENTİNDEN BOĞA BAŞLI GİRLAND BEZEMELİ MİMARİ
BLOKLAR

*ARCHITECTURAL BLOCKS WITH BULL-HEADED GARLAND
DECORATION FROM ANCIENT SİNOPE*

Nazlı YILDIRIM.....547

DOĞU PONTOS BÖLGESİ KALELERİ VE BASAMAKLI TÜNELLERİNE BİR
ÖRNEK: KALEDERE KALESİ - YENİ BULGULAR IŞIĞINDA ARKEOLOJİK
BİR DEĞERLENDİRME

*AN EXAMPLE TO THE FORTRESSES AND STEPPED TUNNELS IN THE
EASTERN PONTIC REGION: KALEDERE FORTRESS- ÇAMOLUK- AN
ARCHAEOLOGICAL EVALUATION IN THE LIGHT OF NEW EVIDENCE*

Salih KAYMAKÇI.....569

SİNOP İLİ ORTAÇAĞ BİBLİYOGRAFYA DENEMESİ

A MEDIEVAL BIBLIOGRAPHICAL STUDY OF SİNOP PROVINCE

Mustafa ŞAHİN

Serhat ALTINKAYNAK.....587

KİTAP DEĞERLENDİRME/BOOK REVIEW

AMERİKAN BOARD’IN MERZİFON’DAKİ FAALİYETLERİ VE
ANADOLU KOLEJİ

Aysegül KUŞ 617

KİD Yayın İlkeleri.....621

SUNUŞ

Karadeniz İncelemeleri Dergisi'nin Mayıs 2020 tarihli 28. sayısı; Karadeniz havzasına dair yedisi tarih, biri mimarlık, ikisi arkeoloji, biri sosyoloji, biri edebiyat ve biri de halk kültürü olmak üzere toplam on üç bilimsel makale ve bir kitap tanıtımı ile okurlarıyla buluşmaktadır.

Bu sayının ilk makalesi Necmettin AYGÜN'ün "*Trabzon'da Tütün Tüccarı (1826-1827)*" adlı yazısıdır. Son yıllara kadar Doğu Karadeniz bölgesinin en önemli tarımsal üretim ve ihracat ürünü olan tütünün 1690'lı yıllardan sonra ekiminin yaygınlaşması üzerine ürünün pazarlanması için Trabzon ve Akçaabat'ta tütüne ait gümrük teşkilatı kurulmuştur. Yazar; Asakir-i Mansure Ordusu'na yeni gelir kaynakları bulmak üzere Osmanlı coğrafyasında üretilen tütünün vergi oranlarının iki katına çıkarılmasıyla elde edilecek gelir fazlasının tespiti için tutulan Tütün Gümrüğü Defteri'nden yola çıkarak hazırladığı makalede bölgedeki üretim kadar bu üretimin ticari meta olarak değerlendirilmesi hakkında özgün veriler vermektedir.

Selman YAŞAR, "*Basındaki Bilgiler Işığında İlk Kadın Milletvekillerimizden Trabzon Milletvekili Seniha Hızal ve Meclisteki Faaliyetleri*" başlıklı yazısında; 5 Aralık 1934 tarihli kanunla Türk kadınının seçme ve seçilme hakkı elde etmesinden sonra 8 Şubat 1935'te yapılan ilk genel seçimde TBMM'ye milletvekili olarak katılan 18 kadın milletvekilinden biri olan Trabzon Milletvekili Seniha Hızal'ı, biyografisi, seçilme süreci ve TBMM'deki faaliyetleriyle tanıtmaktadır.

Resul YAVUZ "*Bağımsızlığının İlanından Sonra Azerbaycan Heyetlerinin İstanbul'daki Faaliyetleri ve Bu Faaliyetlerin Osmanlı Basınındaki Yansımaları*" başlığıyla kaleme aldığı yazıda, Bolşevik devrimle Çarlık Rusya'sının yıkılmasından sonraki süreçte kurulan bağımsız Azerbaycan Devleti'nin İstanbul'a gelen Mehmet Emin Resulzade başkanlığındaki heyeti ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişki irdelenmiştir. Yavuz'un yazısında iki devlet arasında geliştirilen bu uluslararası nitelikli ilişki ile yeni kurulan Azerbaycan devletinin uluslararası düzeyde tanınırlığının artırılmasına sağlanan katkılarla birlikte, heyetin Osmanlı Hükümeti ile çeşitli alanlarda antlaşmalar imzalayarak yeni devletin imkanlarını artırma çabası ele alınmaktadır.

İsmail YAŞAYANLAR'ın kaleme aldığı "*Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Karadeniz Sınırında Emraz-ı Sâriye İle Mücadele: Batum ve Hopa Karantinahaneleri*" adlı makale, içinde bulunduğumuz günlerde bütün dünyayı derinden sarsan "koronavirüs" mücadelesine benzer başka bir salgın hastalıkla mücadeleye ışık tutmaktadır. Yazıda; Karadeniz'in uluslararası ticarete açılmasıyla gündeme gelen salgın hastalıklara karşı, Osmanlı Devleti'nin Karadeniz kıyılarının korunması amacıyla II. Abdülhamit döneminde kurulan Batum ve Hopa karantinahanelerinde yaklaşık yüz elli yıl önce ne tür önlemlerin alındığı üzerinde durulmaktadır.

Ahmet ÜSTÜNER, "*Osmanlı Coğrafya Kaynaklarında Eflak-Boğdan (15-17. Yüzyıl)*" adlı makalede 15. yüzyılda Osmanlı hakimiyetine giren ve stratejik açıdan önem verilen Eflak-Boğdan'ın, el yazması Osmanlı coğrafya eserlerinde nasıl ve ne derece yer bulduğu; Batlamyus'un coğrafya tercümesinden itibaren Piri Reis, Ali Macar Reis, Katib Çelebi, Ebubekir Dimeşki gibi önde gelen Osmanlı coğrafyacılarının eserleri ve bir kısım anonim coğrafya çalışmaları üzerinden incelenirken, bazı noktalarda dönemin Avrupa coğrafya atlaslarıyla da kıyaslamalara gidilmiştir.

İlhan GÖK'ün, "*2 Numaralı Trabzon Ahkâm Defterine Göre Kürtün İle İlgili Merkeze Yansınan Konular (1759-1796)*" başlıklı yazısında, yaşadığı bölgelerde

çözülemediği merkeze bildirilen sorunların ne şekilde çözüme kavuşturulduklarından hareket edilerek Kürtün'ün idarî, malî ve ictimai yapısıyla ilgili tespitler yapılmıştır.

Mehmet BİLGİN, “*Trabzon’un Tanınmış Kemeççilerinden Bahattin Çamuralı*” adlı yazısı ile çocukluk hevesiyle başlanılan kemeççe çalma merakının bir Trabzonlunun azmiyle birleştiğinde nasıl bir usta kemeççe sanatçısına, ‘*Kemeççenin Mozart’ı*’na dönüştüğünün ibretlik öyküsünü aktarmaktadır.

Musa Yavuz ALPTEKİN, “*Şal pazarı Örneğinde Doğu Karadeniz’de “Temel” Adının Kişi ve Sülale Adı Olarak Kullanımı Üzerine*” başlıklı yazısında, Çepni Türkmenlerinin yaşadığı Şal pazarı örneğinden hareketle konar-göçerlikten yerleşik hayata geçişte ‘Temel’ adının yaygınlaşmasının sosyolojik değişim ve dönüşümün simgesi olarak kullanımını izah etmektedir.

Merve Esra ÖZGÜRBÜZ, “‘*Selçuk Kamucan’ Romanında Cinsiyet Eşitsizliği*” adlı yazısında Trabzonlu Halid Rıfki Kulaç’ın imparatorluktan ulus devlete geçiş sürecini anlatmayı hedefleyen ‘*Milletleşen Adam*’ serisinin ilk kitabı olan ve Dumlupınar Meydan Muharebesi’ne odaklanıp yıkılan bir devletten arda kalanlar üzerinde kurulmaya çalışılan yeni bir devletin oluşum sürecini konu alan ‘*Selçuk Kamucan*’ adlı romanı irdelemektedir.

Seval ÖZGEL FELEK’in, “*Doğu Karadeniz Yerel Mimariye Ait Serender ve Dünya’dan Benzer Yapılar*” adlı makalesi, bu sayının mimari içerikli yazısıdır. Yazar makalesinde, ülkemizde geleneksel yerel mimarinin ahşap özgün örneklerinden olan Serender ve dünyanın başka ülkelerinde değişik adlarla anılan aynı tür yapıların hem mimarisi, hem de işlevine dair bilgiler paylaşmaktadır.

Nazlı YILDIRIM’ın “*Sinope Kentinden Boğa Başlı Girland Bezemeli Mimari Bloklar*” adlı makalesi bu sayının bölge arkeolojisine dair kaleme alınmış iki yazısından biridir. Yıldırım; Sinope antik kenti içerisinde tespit edilmiş olan boğa başlı girland bezemeli arşitrav ve friz blokları ayrıntılı bir şekilde tanıttığı gibi stil kritiği ile ait olabilecekleri yapılar ve tarihlendirme önerileri üzerinde durmuştur.

Salih KAYMAKÇI, “*Doğu Pontos Bölgesi Kaleleri ve Basamaklı Tünellerine Bir Örnek: Kaledere Kalesi-Yeni Bulgular Işığında Arkeolojik Bir Değerlendirme*” adlı makalesinde Giresun ili Çamoluk ilçesindeki Kaledere Kalesi ve Basamaklı Tüneli Hellenistik Dönem-Mithradates Hanedanlığı dönemine ait mimari kalıntıları üzerinde durmaktadır.

Mustafa ŞAHİN ve Serhat ALTINKAYNAK’ın birlikte hazırladıkları “*Sinop İli Ortaçağ Bibliyografya Denemesi*” adlı makale bu sayının son yazısıdır. Bilimsel çalışmalara veri tabanı niteliği taşıdığı kadar mükerrer çalışmaların önlenmesini de sağlayan bibliyografyaların bu örneğinde Ortaçağ Sinop tarihi çalışmaları konusundaki eksikliği gidermeyi amaçlamıştır.

Ayşegül KUŞ’un İngilizce olarak kaleme aldığı Book Review, “*Amerikan Board’ın Merzifon’daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji*” adlı kitabı değerlendirmektedir. Gülbadi Alan’ın kaleme aldığı çalışma; Amerikan misyonerlik teşkilatı olan Amerikan Board’ın 19. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı coğrafyasındaki çalışmaları ve Milli Mücadele dönemindeki Pontusçuluk faaliyetinin merkezi olan Merzifon Amerikan Koleji hakkında özgün bilgiler sunmaktadır.

TRABZON'DA TÜTÜN TÛCCARI* (1826-1827)

Necmettin AYGÜN**

ÖZ

Makale, 1826-1827 tarihli ve 23361 numaralı tütün gümrüğü defterine dayanarak hazırlanmıştır. Osmanlı Devleti, Asakir-i Mansure Ordusu'na yeni gelir kaynakları bulmak amacına dönük olarak 1826'da, gümrükler de dahil olmak üzere ülke genelinde alınıp satılan tütünün vergi oranlarına yüzde yüz zam yapma kararı almıştı. Bu gelişmeye bağlı olarak yeni vergilendirilmeden dolayı elde edilen fazlanın tespiti bağlamında Trabzon ve Akçaabat'taki tütünün tespit edilerek vergilendirilmesi üzerinden yapılan işlemlerin kayda alınması, bu defterin hazırlanma sebebidir. Trabzon'da 1690'lı yıllarda genişlemeye başlayan tütün ekimi, aynı yüzyılın sonlarına doğru bölgede etkin bir ticaret alanı oluşturan Rumeli menşeli tütün ticaretinin piyasasını almaya başlamıştır. 1830'lara gelindiğinde ise Samsun'da Bafra, Trabzon'da ise Akçaabat ülkenin önemli tütün üretim sahalarına dönüşmüştür. Bu münasebetle Trabzon'da, 1826-1827'de alım-satımına konu olan tütün bütünüyle Trabzon üretimi olup, çok büyük oranda Akçaabat Tütünü adını taşımaktaydı. On bir aylık süreçte yaklaşık olarak 278 ton tütünün pazara sürülmesi söz konusu olmuştur. Hem Akçaabat hem de Trabzon'da tütün için gümrük teşkilâtı tesis edilmiş olması, tütünün bu iki liman üzerinden ihracatını sağlamıştır. Trabzon'da üretilen tütün doğuda Rize ve Artvin'e, batıda Vona'ya, (Perşembe/Ordu) güneyde de Tamzara (Şebinkarahisar/Giresun), Tokat ve Konya'ya kadar tüccarlar tarafından satın alınarak götürülmekle beraber, tütün ticaretinde Trabzon menşeli olanlar yanında Rize ve Gümüşhane menşeli tüccarların etkinlikleri söz konusuydu.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı Devleti, Trabzon, Akçaabat, Tütün Ziraatı, Gümrük

TOBACCO TRADER IN TRABZON (1826-1827)

ABSTRACT

The article is based on the Tobacco Customs Register Numbered 23361 in the years of 1826-1827. The Ottoman State decided to increase the tax rates of tobacco bought and sold across the country, including customs, in order to find new sources of income for the Asakir-i Mansure Army in 1826. Accordingly, the calculation of the surplus obtained from the new taxation, and the determination of the tobacco in Trabzon and Akçaabat and the recording of the transactions made

* *Gönderim tarihi: 06.10.2019. Kabul tarihi: 31.10.2019.*

** *Prof. Dr., Aksaray Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, AKSARAY. aygunnecmettin@gmail.com ORCID:0000-0003-4383-8770*

by taxation were the reasons for the preparation of this register book. Cultivation of tobacco began to expand in Trabzon in the 1690s, and towards the end of the same century, it began to take the market of the Rumeli (Balcans)-based tobacco trade, which was an active trading area in the region. Bafra in Samsun and Akçaabat in Trabzon became important tobacco production areas of the empire in the 1830s. The tobacco traded in Trabzon in 1826-1827 was entirely Trabzon-produced tobacco, and was largely called Akçaabat Tobacco. During an eleven-month period, approximately 278 tons of tobacco was put on the market. The establishment of a customs organization for tobacco in both Akçaabat and Trabzon enabled the export of tobacco through these two ports. Even though along with the Trabzon originated traders, those of Rize and Gümüşhane were also active in the Tobacco trade, the tobacco produced in Trabzon was purchased by the merchants across the country. The demand strip ranges from Rize and Artvin to Vona (Perşembe/Ordu) in the black sea region, and in the south to Tamzara (Şebinkarahisar/Giresun), Tokat and Konya.

Keywords: Ottoman State, Trabzon, Akçaabat, Cultivation of Tobacco, Customs.

Giriş

Trabzon, Osmanlı devrinde bilhassa Orta Anadolu, Kafkaslar ve Balkanlardan gelen tüccarların faaliyette buldukları önemli bir pazar ve liman konumundadır. Bu pazar, bir üretim sahasının merkezi olmaktan çok, farklı coğrafyalara geçişe imkân veren liman olmasından ötürü önem taşımaktaydı. Bölgede eski devirlerden tevarüs eden bir ticaret kültürü söz konusuydu. İstanbul, Rumeli ve Tuna kıyılarıyla köklü bağlantılara sahip müteşebbisi sayesinde Trabzon, Anadolu tüccarını kendine çekmiştir. Anadolu yönünden gelen tüccarlar bölge girişimcisinin ticaret ve gemicilik deneyimlerinden yararlanarak mallarını İstanbul ve Rumeli gibi daha uzak bölgelere pazarlayabilmişlerdir. Büyük bir çoğunluğu Müslümanlardan oluşan bölge tüccarları ticarî faaliyetlerini gerçekleştirenlerken poliçe gibi finansal sistemleri de kullanarak İstanbul, Rumeli, Anapa ve Tuna yalılarında ortaklık kurup ekonomik faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bölge tüccarları Osmanlı devrinde yoğun şekilde İstanbul başta olmak üzere Rumeli ve Tuna kıyılarını kullanmışlardır. Tüccarın İstanbul ve Rumeli taraflarına yönelmelerinin arkasında Karadeniz, Balkanlar ve Anadolu'nun önemli üretim merkezlerinin Osmanlı Devleti'nin iâşe politikası çerçevesinde (XVI. yüzyılın ortalarından beri) İstanbul'a yönlendirilmiş olması önemli bir etkidir. Balkanların, sanayileşmekte olan Avrupa'nın hammadde talep ettiği bir Osmanlı coğrafyası olması Karadeniz müteşebbisini Balkanlara çekmiştir. Bu bağlamda Güney Karadeniz yerleşimlerinden ihraç olunan bakır ile fındığın en büyük alıcıları Rumeli şehir ve kasabaları iken, Trabzon ise Rumeli tütününü ve hırdavatının Anadolu'da dağıtımına girdiği en önemli yerleşimlerden biri idi¹.

¹ Necmettin Aygün, *Karadeniz'den Osmanlı Ekonomisine Bakış*, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası, C: I, Ankara 2016, s. 281-286 ve C: II, s. 11-25.

Trabzon, Anadolu'da tütün ekimi ve ticaretinin yapıldığı en eski yerleşimlerden biridir. Tütün ekimi Trabzon'da 1690'lı yıllarda veya 1700'lü yılların başlarında genişlemeye başlamıştır. 1740'larda Trabzon'da Rumeli menşeli tütün etkin bir ticaret alanı oluşturmakla ve piyasayı elinde tutmakla beraber, Anadolu menşeli tütün üzerinden gerçekleşen ticaret 1770'li yıllardan itibaren Rumeli menşeli tütün ticaretinin yerini/piyasasını almaya başlamıştır. Bu tarihten sonra tütün üretimi sadece Trabzon'da değil, bölge genelinde de yaygın bir tarımsal faaliyete konu olmuş ve bu kültür Cumhuriyet Türkiye'sine, hatta 2000'li yılların başlarına kadar devam etmiştir. Bu yönü ile çalışmamız, geçmiş 300 yılı aşmakla beraber, taşıdığı öneme denk sayılabilecek bir literatüre sahip olmayan "Anadolu'daki tütün kültürünün ahvaline" katkı sağlaması açısından önem taşımaktadır.

Bu çalışma, aslı Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan ve Bab-ı Defteri (Maliye Dairesi) Maden Mukataası Kalemine bağlı Duhan Dönümü Defterleri (BOA. D. MMK. DHN. d) arasında yer alan 23361 numaralı deftere dayanmaktadır. Defter 16 sahife olup hicri 1242-1243, miladi 1826-1827 tarihli kayıtları muhtevirdir. Çalışma, ilgili defter üzerinden Trabzon'da tütün alım satımı ile uğraşan tüccarların faaliyetlerini ve kimliklerini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır.

1. Anadolu'da Tütün Üretimi ve Ticaretine Dair

Amerika menşeli bir bitki olan tütünün Osmanlı egemenliğindeki coğrafyaya gelişi 1570-90 yılları arasına tarihlenmektedir. Tütünün İstanbul'a 1598'de İngilizler tarafından getirildiğine dair bilgiler bulunmaktadır². Tütün, mısır, domates ve patates gibi Amerika kıtasına ait ürünlerin geç bir tarihte; XVII. yüzyılda Anadolu ve çevresinde ekilmeye başlandığı bilinmektedir³. Tüketimi kısa sürede yaygınlaşan tütün, keyif verici özelliği nedeniyle, dünya genelinde olduğu gibi ülkemizde de ilkin tepkiyle karşılanmış bir üründür⁴. Nitekim Osmanlı yönetimi daha I. Ahmed'in saltanatında, 1609'da üretimini, tüketimini ve ticaretini yasaklayan bir karar almıştır. Macaristan sınırında savaşan yeniçeriler, zamanla Anadolu'da tütün kullanımının yaygınlaşmasına katkıda bulunmuşlardır. Bu bağlamda 1640'larda yeniçerilerin ve süvarilerin tütün içmeyi alışkanlık haline getirmeleri Osmanlı idarecilerini tedbir almaya sevk etmişti. Ancak, IV. Murad'ın 1633 tarihli yasağı örneğinde, yasaklamalar

² Fehmi Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğunda Tütün: Sosyal, Siyasî ve Ekonomik Tahlil (1600-1883)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005, s. 28.

³ Mübahat Kütükoğlu, "Tütün Zer'iyye Resmî ve Dış Tesirlerle Kaldırılması", *XVIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Cilt II, Ankara 1981, s. 1429-1434; Faruk Tabak, "Bereketli Hilal'in Batısında Tarımsal Dalgalanmalar ve Emeğin Kontrolü", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 148-149.

⁴ Mehmet Akpınar, "Akçaabat'ta Tütün Üretimi ve Reji İdaresinin Tütün Üreticilerine Yönelik Uygulamaları", *Dünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu* (Bildiriler Kitabı), Akçaabat Belediyesi, İstanbul 2014, s. 227-247.

tütün içilmesini bir türlü engellememiştir⁵.

Osmanlı topraklarında tütün ekiminin ilk defa ne zaman yapıldığının tespiti mümkün olmamakla birlikte, eldeki bulgular 1604-1606 yılları arasında işaret etmektedir. İlk ekim sahalarının Rumeli’de Edirne-Sofya dolayları ile Anadolu’da Bursa, Aydın ve Saruhan; daha doğuda ise Şam olduğu bilinmektedir⁶. Yasaklamanın 1649’da kalkması ile birlikte⁷ tütün ekimi yaygınlaşmaya başlamıştır. Tütünün Amerika kıtasından yoğun şekilde ihraç edilmesi karşısında Avrupa pazarlarının doymaya başlamasıyla beraber, 1639’da tütün fiyatlarının düşmesi üzerine Amerikan çiftlik sahipleri şeker, pamuk ve çivit tarımına yönelmişlerdir⁸. Bu gelişme ile Osmanlı’daki tütün yasağının uygulandığı tarihlerin koşut gitmesi, ikisi arasında bir sebep-sonuç ilişkisinin varlığını göstermektedir. Anlaşılan tütün ticaretinin dünya ölçeğinde genişlemesi Osmanlı’da da tütün kullanımının yaygınlaşmasıyla neticelenmiş, aynı dönemde, yani 1640’larda Osmanlı Devleti’nin de tütünün ekimine ve kullanımına yasak getirme girişimleri vuku bulmuştur.

Tütün ekiminin ve tüketiminin yaygınlaşması, devletin bu ürün üzerine özel vergiler koymasına giden yolu açmıştır. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti’nde tütün gelirleri üzerine ilk defa 1687 (veya 1688⁹) yılında vergi konulduğu bilinmektedir. Ayrıca tütün ekiminden alına gelmekte olan öşür vergisinin dışında, 1691’de tütün üretimi üzerine yeni vergiler koymak amacıyla tütün ekilen alanların genel bir tespiti yapılarak kayıtlar tutulmuştu. Arşiv kayıtlarına dayalı bu tespitlere göre, 1691’de Osmanlı coğrafyasında tütünün %66’sı Rumeli, %17’si Anadolu ve %17’si de Anadolu’nun güneyinde (Musul, Kerkük, Halep, Şam) ekilmekteydi. İlerleyen dönemlerde tütün ekimi daha da yaygınlaşmış; Osmanlı’ya ait Asya topraklarının payı %48’e çıkmıştı. İlgili kayıtlara göre 1691-1703 yılları arasında Anadolu’da tütün ekilen sahalar arasında Canik, Trabzon ve Karahisar-ı Şarkî (Şebinkarahisar) da yer almaktaydı¹⁰. Dolayısıyla Karadeniz’de tütün ziraatının 1690’lara doğru yaygınlaştığı söylenebilir.

⁵ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 238. Tütün ve kahve içmenin yasaklanmasının arkasında, Kadızadeliiler ile Sivasiler arasında 1620’lerde şiddetlenen rekabetin önemli bir payı bulunmaktadır. Bkz. Madeline C. Zilfi, “Kadızadeliiler: Onyedinci Yüzyıl İstanbul’unda Dinde İhya Hareketleri”, Çev. M. H. Lekeşiz, *Türkiye Günlüğü*, S: 58 (1999), s. 65-79.

⁶ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 28-30.

⁷ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 54.

⁸ Theodore L. Sylvester, *Slavery Throughout History, Reference Library, Almanac* (1999). pdf, p. 88.

⁹ “1649-1688 yılları arasında resmî olarak tütüne herhangi bir vergilendirmenin söz konusu olmaması, diğer maddelere göre daha kârlı olduğu için, sadece tütün ticaretiyle uğraşan tüccar grubunun yaygınlaşmasına sebep oldu. 1688 yılına gelindiğinde ise, II. Viyana kuşatmasından sonra devam eden savaş ve devletin içine girdiği malî bunalım, merkezi otoriteyi bu konuda bir dizi tedbirler almaya yöneltirken, bunlar arasında tütünü vergilendirme düşüncesinin ortaya çıkması ve kısa zamanda uygulamaya konması, 1649-1688 yılları arasında tütün ticaretindeki gelişmenin, merkezi idarenin dikkatini çekecek veya göz ardı edemeyeceği bir boyuta ulaştığını göstermesi açısından önemlidir”. Bkz. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 59.

¹⁰ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 33-35.

Devlet, tütünün vergilendirmesini 1759 yılına kadar “malikâne sistemiyle” idare etmekle beraber, tütünden elde edilen gelirlerin artmakta olduğu görüldüğünden bu tarihten sonra tütün mukataaları devlet tarafından; devletin görevlendirdiği memurlarca idare edilmeye başlanmıştır¹¹. 1777 yılında piyasada satışa sunulan İstanbul tütün gümrüğü hisselerinin (sehim) yoğun ilgi görmesi üzerine ülkedeki diğer tütün gümrükleri birleştirilerek tek elden yönetilmesi yoluna gidilmişti. Böylece tütün üretimi üzerinde “devlet tekeli” oluşturulmuş ve bu gelenek 2000’li yılların başlarına kadar devam etmiştir¹².

İmparatorluk genelinde tütün ticaretinin büyük oranda Müslümanların elinde bulunduğu bir ekonomik yapıda, mesela 1700’lerde Makedonya tütünü Selanik’ten, Batı Trakya tütünü Yenice-i Karasu’dan, Bulgaristan ve Bosna tütünü Belgrad’dan, İran, Halep ve Şam tütünü ise Lazkiye’den ülke dışına ihraç edilmekteydi. Mısır’ın yanı sıra Rusya, Avusturya ve Fransa gibi ülkelere önemli miktarlarda tütün satılmaktaydı. Bununla birlikte, 1800’lerde Fransa ve Almanya gibi bazı Avrupa ülkelerinin tütün ekimini teşvik etmelerinin yanı sıra Amerikan tütününün piyasasını genişletmesi Osmanlı tütün ihracatını olumsuz etkilemiştir¹³.

Osmanlı Balkanı 1700’lerde ülkenin en önemli tütün üretimi ve ticaretinin yapıldığı coğrafyaydı. Selanik, Yenice-i Karasu ve Belgrad gümrükleri bölge tütününün Anadolu ve Avrupa’ya aktarıldığı önemli merkezlerdi. Balkanlar’dan Karadeniz’e de tütün gönderilmekteydi. Karadeniz’e gelen tütün, 1770’li yıllara kadar genelde İstanbul, Burgaz ve Varna limanları yoluyla gelen Rumeli tütünüydü.

Rumeli tütününün, Karadeniz’in bu doğu kısmında sürüm yapması Rumeli’den gelen tütünlerin kalitesiyle veya Anadolu’da bu yıllarda tütün üretiminin yaygın olmamasıyla ilgilidir. Gerçi, bu dönemde bazı tüccarların terekelerinde Anadolu menşeli tütün bulunmaktaydı. Meselâ, 1796 yılında Trabzon’a ticaret amacıyla gelen Erzurumlu tacir Keşişoğlu Mıgırđıç’ın eşyası arasında 4 batman (yaklaşık 32 kilo) tütün yer almaktaydı. Bu tütünün “yerli duhan” adı ile kayda alınması önemli bir ayrıntıdır¹⁴. Benzer şekilde, 1798 yılında Trabzon’a gelen Kayserili tacir Seyit Mustafa Alemdar’ın yanında da yaklaşık 112 kilo “yerli duhan” bulunmaktaydı¹⁵. Erzurum ve Kayserili tüccarlar bu tütünü muhtemelen Muş, Bitlis veya daha aşağılardaki Halep ve çevresinden temin etmişlerdi. Ancak, adı geçen her iki tüccarın bu “yerli tütünü” Trabzon’da ticarete konu etmeleri 1700’lerin sonlarına rast gelmektedir. Oysa Rumeli

¹¹ Meselâ, İstanbul tütün gümrüğünün hâsılatının gittikçe arttığı devlet tarafından anlaşıldığından, 1758-59 yılında gümrüğü işleten malikâncilerin paraları devletçe geri ödenmiş ve gümrük bu tarihten sonra devlet tarafından işletilmeye başlanmıştır. Bkz. Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Alan Yayınları, İstanbul 1986, s. 81.

¹² Mehmet Temel, “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Tütün Politikası ve Artan Tütün Kaçakçılığı”, *Toplumsal Tarih*, S: 88, (Nisan 2001), s. 4-11. Osmanlı’da tütün üretiminin vergilendirilmesi için ayrıca bkz. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 79-83.

¹³ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 15-34, 74.

¹⁴ *TŞS, 1946/16b.*

¹⁵ *TŞS, 1947/28b.*

tüccarlarının Trabzon ve çevresine tütün satışına başlamaları 1745 yılındadır ve 1745-1770 yılları arasında Trabzon piyasasında Rumeli tütünü hâkimdir. Dolayısıyla Anadolu’da, Anadolu mahsulü tütün ticaretinin, Rumeli tütününün etkisinden dolayı, bu yüzyılın sonlarına dek pek yaygınlaşmadığı kanısına varmak mümkündür.

Rumeli tütününün Anadolu’da yoğun bir şekilde alıcı bulması, Anadolu’da 1700’lü yıllarda tütün yetiştirilmediği anlamına gelmemelidir. Ayrıca, deneme anlamındaki ekimlerin ise çok daha evvel gerçekleştiği söylenebilir. Nitekim Trabzon’un Faroz Mahallesi’nde ikamet etmekte olan Turak adındaki kişi, 1635 gibi erken bir tarihte bahçesine tütün ekmişti. Bu ekim “kaçak” kapsamında gerçekleşmişti¹⁶. Bunun yanında Trabzon Kadı Defterleri’nde 1705 gibi erken bir tarihte Canik, Trabzon ve Karahisar-ı Şarkî sancaklarında tütün zer’ olunduğuna (ekildiğine) dair bilgi mevcuttur. Hatta aynı yılda Canik, Trabzon ve Karahisar-ı Şarkî’de ekilen tütünün tüccar tarafından Rumeli taraflarına kaçak olarak götürülmesi şikâyet konusu olmuştu¹⁷. Bu şikâyet aynı zamanda iki yönlü bir ticaretin işareti olarak da görülebilir. Başka bir kayıt ise Erzurum ve Tokat taraflarında 1704 yılında tütün ekildiğini göstermektedir¹⁸. Bu verilerden hare-

¹⁶ *TŞS, 1828/130-4*, evâil-i Safer 1045/17-26 Temmuz 1635’den naklen Turan Açık, “Fetihten 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Şehri’nin Mahalleleri”, *History Studies*, Sayı 5 (2017), s. 25-56.

¹⁷ *TŞS, 1866/77b*.

¹⁸ Anadolu’da ekilen tütünden sadece satılması halinde değil, tarlalarda ekilmesi halinde de vergi alınmaktaydı. 1700’lerin başlarında Canik, Trabzon ve Karahisar-ı Şarkî sancaklarında ekilen tütünün fidanları tarlalarında iken dönümleri hesaplanmaktaydı. Ekilen alanların her bir dönümünden iki buçuk kuruş kalemiyye, tahsildârlar ve sair için onar para ve kadı için ise ikişer para olmak üzere her bir dönümden toplam iki buçuk kuruş ile on ikişer para vergi tahsil edilmekteydi. Tütün gümrüğü “resm-i hâdis” yani eskiden olmayıp sonradan uygulamaya giren bir vergi türü olduğundan, bu vergiye voyvoda, vezir, subaşı ve mütesellim gibi ehl-i örf tayfasından devlet görevlilerinin müdahalelerinin önlenmesine dikkat edilmekteydi. Tarlalarda ekilen tütünden gümrük alınmamakta olup, eğer tütün ekenler mahsullerini piyasaya arz ederler ise bu gibiler de tüccardan kabul edilerek vergilendirilmekteydi, “kendi yurdlarından kaldırap satmak için âhar bilâd ve kazâya götürülür ise ol makûleler dahî tüccârden olmuş olmağla...”. XVIII. yüzyılda üretimi, kullanımı ve ticareti giderek yaygınlaşan tütün üzerinde tüccarlar gibi gümrük emînleri de kanuna aykırı hareketlerde bulunmaktaydılar. Canik, Trabzon ve Karahisar-ı Şarkî sancaklarında ihraç veya ithal edilen tütünden alınan vergiler bir mukataa halinde teşkilatlandırılıp mütezimlere verilerek işletilmekteydi. 1704 yılında Canik, Trabzon ve Karahisar-ı Şarkî sancaklarında ekilen, ihraç ve ithal olunan tütünden alınan tütün gümrüğü dönüm vergisine malikâne olarak mutasarrıf olan Ahmet ve Mustafa’nın, Trabzon ve Sinop gümrükçüleri ile Tokat ve Erzurum tütün gümrükçülerinin taarruzları karşısında Divan’a arzuhal sunmak mecburiyetinde kalmıştı. İlgili arzuhalde, Tokat tütün gümrükçüsü olan Hüseyin, “Canik sancağı benim eyaletim içerisindedir”, Erzurum tütün gümrükçüsü dahi, “Karahisar-ı Şarkî Erzurum gümrüğündendir” demekte, Trabzon ve Sinop iskele gümrükçüleri ise tüccarların getirdikleri tütünlardan “toprak bastı” adı altında kanuna aykırı vergi almaktaydılar. Tütün gümrüğünü işletenlerin şikâyetleri yukarıda anlatılanlarla sınırlı değildir. Trabzon ve Sinop iskelelerine tütün getiren tüccarlar ellerindeki eski tezkirelere göre gümrük işlemleri yaptırmakta ve bazı tüccarlar ise bir tezkire ile birkaç defa tütün götürmekteydi. Ayrıca, tüccarlardan bazılarının ellerinde bulunan tezkirelerde kayıtlı olan mal ismi ve ağırlıklarının taşıdıkları yüklerle uygun düşmediği, yani sahte tezkire bulduklarını ve bu sahte tezkirelerle gümrük vergilerini edâ

ketle, Anadolu'da daha 1700'lü yılların başlarından itibaren tütün ziraatının ve ticaretinin yapıldığı, ancak piyasaya hâkim olan Rumeli tütününün, muhtemelen kalitesinden dolayı Anadolu'da üretilen tütünün ticarî piyasasını daralttığı sonucuna varabiliriz¹⁹. Zira Anadolu'da ekilen veya Anadolu'da satışı yapılan tütün çeşitleri üzerinden ne kadar gümrük vergisi alınacağı ile ilgili arşiv kayıtlarına bakıldığında tütün isimlerinin Kırcaali, Yenice, Karlova ve Vardar Yenicesi gibi Rumeli'de tütün ekilen saha isimleriyle anılması, Rumeli tütününün Anadolu'daki şöhretini anlamak için kâfi bir göstergedir²⁰. Bundan dolayıdır ki Rumeli taraflarından, bilhassa Doğu Rumeli ve Batı Trakya topraklarından gelen tüccarlar Trabzon ve çevresindeki tütün ticaretini ellerinde tutmaktaydılar. Nitekim 1767 yılına ait bir belgeden, Selanik bölgesinde yetişen tütünün gemilerle Samsun gümrüğüne nakledilerek buradan Sivas ve Tokat pazarlarına yollanmasına devam edildiği anlaşılmaktadır²¹. Ancak 1770'lerden sonra Rumeli'nin tütün tüccarlarının yüzyılın sonuna kadar Trabzon piyasasında bir daha görünmemeleri söz konusudur. Bu köklü değişim, Samsun ve Trabzon da dâhil olmak üzere Anadolu'da ekilen tütünün üretim hacmi ve kalite açısından artık Rumeli tütünü ile rekabet edebilecek seviyeye gelmiş bulunmasının sonucu olmalıdır.

Kârlı bir geçim kaynağı olması nedeniyle çiftçilerin tütün üretme talepleri neticesinde devlet yeni üretim alanları belirlemiştir. Bu kapsamda Samsun

---

ettirdikleri dile getirilmekteydi. 1731 yılında Canik, Trabzon ve Karahisar-ı Şarkî gümrük-i duhan (tütün gümrüğü) mukataası mültezimi ve aynı zamanda malikânesi olan Mehmet Dîvân'a arzuhal sunmuştu. Mehmet, ellerinde gümrük ödendiğine dair tezkiresi olmayanlardan tütün gümrüklerinin kendileri taraflarından tahsil edilmesi gerektiği halde, Trabzon gümrük emirlerinin bu gibi tütün tüccarlarının gümrük vergilerini tahsil ederek mukataasına zarar verdiklerinden şikâyet etmekteydi. Şikâyet üzerine İstanbul'dan Trabzon kadısı ile şehrin diğer ileri gelenlerine bir emir gönderilmişti. Emirde, "gerek yeniçeri ve gerek sair askerî ve bazargân tayfasının Rumeli taraflarından gümrük vermeden bilâ-tezkire ettirdikleri ve mürur u ubur ettirdikleri Yenicesi (Yenice-i Karasu) (ve) Vardar Yenicesi (Yenice-i Vardar) tabir olunur tütünün okkasından beşer kuruş, Kırcaalının okkasından kırkar ve Kaba tütünün okkasından yirmişer sağ akçe gümrük vergilerinin tahsil edilmesi ve bir ferdin dahi müdahale ettirilmemesi, o gibi tüccarlardan alınması gereken gümrük vergilerinin Trabzon gümrük emirleri taraflarından değil de elinde bulunan berat gereğince tütün mukataası malikânesi Mehmet tarafından tahsil edilmesi gerektiği belirtilerek Trabzon gümrükçülerinin müdahalelerinin men ve def edilmesi" istenmekteydi. Ancak, ilerleyen yıllarda Trabzon gümrükçülerinin tütün gelirlerine olan müdahaleleri devam ettiği gibi, Trabzon'daki yeniçeri zabıtları de kanuna aykırı olarak "ağalık" adı altında üç para rusûm-ı amediyye (ithal vergisi) almaya devam etmişlerdir. Ayrıntısı için bkz. Aygün, *a.g.e.*, C: 1, s. 417.

¹⁹ Nitekim "Asya topraklarında tütün ekilen kazalar, 1691-1703 yılları arasında 3,3 kat artış göstermiştir. 1703-1750 arasında ise, 0,3 katlık bir genişleme söz konusu olmuştur. 1750-1800 arasında artış hızı oranı 3,4 kat iken, 1800-1850 yılları arasında bu artış hızı oranı 1,5 kat olmuştur" tespiti (bkz. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 36.) Anadolu'da tütün ekiminin/üretimimin "genişleme sürecini" tamamlamamış olsa da, artık "oldukça yaygınlaştığına", tüketim talebi açısından Rumeli tütününe ihtiyaç kalmadığına yorumlanabilir.

²⁰ Aygün, *a.g.e.*, C: 1, s. 207.

²¹ Mehmet Yavuz Erler-Kerim Edinsel, "Samsun'da Tütün Üretimi 1788-1919", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S: 18, Yaz 2011, s. 231.

yöresinde 1788 yılında tütün üretimi için arazi tespit ve tasnif çalışmalarına başlanmıştır. Bu gibi gelişmeler neticesinde Rumeli tütününün Karadeniz'deki piyasasının iyice daralmış olduğuna hükmetmek mümkündür. Zaman içinde Samsun'da tütün üretiminin daha da yaygınlaşmasına bağlı olarak 1835 yılında Samsun ve Bafra'dan elde edilen tütünün doğrudan İstanbul pazarına veya yurt dışına gönderildiği görülmektedir²². Bu münasebetle 1840 yazında Güney Karadeniz kıyılarını dolaşan Alman Fallmerayer'in gözlemlerine bakmak gerekmektedir. Ona göre, "Bu güzel memleket (Canik) kendiri, keteni, mısırı, tütünü ve ipeği bol miktarda ve en mükemmel şekilde yetiştiriyor.", "Sadece, çoğu Trabzon yöresinde, ama büyük miktarlarda alçak yerlerde ve özellikle de Bafra ovasında yetişen tütün bitkisinin tekeli, kâhyasının belirttiğine göre paşaya her yıl dört buçuk milyon kuruş kazanç sağlıyor"²³.

1800'lerin ilk yarısında Karadeniz bölgesinde tütün üretimi yoğunlaştığından, Samsun ve Trabzon önemli ihraç limanları hâline gelmişti. Tütün üretimi ise bilhassa Bafra'da ve Akçaabat'ta ana tarımsal faaliyete dönüşmüştü. Hatta zamanla bölgedeki tütün üreticileri öyle tecrübeli hâle gelmişlerdi ki, mübadele ile Yunanistan'ın kuzeyine, Drama'ya yerleştirilen Samsunlu Rum göçmenler tarıma pek de müsait olmayan kıraç ve dağlık alanlarda tütün fişkırtmak suretiyle şaşırtıcı bir başarıya imza atarak hayrete sebep olmuşlardı²⁴.

2.1826-1827 Tarihli Tütün Gümrüğü Defterinin Değerlendirilmesi

Çalışmamıza konu olan gümrük defterini değerlendirmeden önce, ilgili defterin kayda alınma nedeninin, devletin içinde bulunduğu siyasi ve iktisadi şartlar ile bağlantılı olduğunu belirtmek gerekir. Devlet 1800'lü yılların başlarında, bir ölçüde günümüzdeki Kamu İktisadi Teşekküllerine karşılık gelen "mukataaların" vergilendirmesini ıslaha çalışmakta²⁵, bu çerçevede öncelikle mukataaların "emanet" ile idare edilmesi yönteminin²⁶ tasfiyesini düşünmekteydi. Zira emaneten idare edilen mukataaların gelirleri düşüşe geçmişti. Bunun yanı sıra Rusya ile devam etmekte olan savaş hazinenin nakit paraya olan ihtiyacını artırmıştı. 1806'dan beri sürmekte olan savaş 1813 Bükreş Antlaşması'yla sonuçlanınca harekete geçilmiş, 9 Şubat 1813 tarihinde yayımlanan ferman ile tütün mukataalarının vali ve mutasarrıflara maktu olarak sarraf kefaletiyle iltizam (ihale) edilmesi kararlaştırılmıştı. Mukataalara olan talebi yükseltmek için de vergi tarifelerindeki oranları arttırmak yoluna gidilmişti. Bu gümrük tarifesi yaklaşık 14 yıl uygulamada kalmıştı. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından kurulan yeni ordu maaş, iâşe ve donanımıyla birlikte

²² Erler-Edinsel, *a.g.m.*, s. 230-247.

²³ Jacob P. Fallmerayer, *Doğu'dan Fragmanlar*, Çev. H. Salihöğlü, İmge Yayınları, Ankara 2002, s. 180-195.

²⁴ Bruce Clark, *İki Kere Yabancı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 90.

²⁵ Ayrıntısı için bkz. Yavuz Cezar, "Osmanlı Vergi Sistemindeki Darboğazlar ve Sistemi Yenileştirme Yönünde Ortaya Çıkan İlk Gelişmeler Üzerine", *İktisat*, S: 394, 1999, s. 47-51.

²⁶ Sistemin genel bir değerlendirmesi için bkz. Necmettin Aygün, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Serander Yayınları, İstanbul 2005, s. 291-297.

yıllık yaklaşık 17 milyon liraya ihtiyaç göstermekteydi. Bu amaçla Hazine-i Âmire içinde ayrı bir kalem oluşturularak, bazı mukataa gelirleri buraya bağlanmıştı. Daha önce Darphane-i Âmire tarafından idare edilmekte olan tütün gümrüğü mukataası gelirleri de Mansure Ordusu'nun finansmanı için tahsis edilmişti. Defterdarın raporuna göre, iltizamla idare edilmekte olan tütün gümrük vergilerine yapılacak yüzde yüzlük bir zammın sağlayacağı ek gelir, Mansure Ordusu harcamalarına tahsis edilebilirdi. Bu doğrultuda 5 Kasım 1826'da yeni bir tarife uygulamaya sokularak, muhtelif tütün türleri üzerinden alınan vergi oranları yüzde yüz artırılmıştır. Bu tarife, yenisinin yürürlüğe gireceği 1835 yılına kadar uygulanmıştır²⁷.

Dolayısıyla incelememize kaynaklık eden 23361 numaralı tütün gümrüğü defteri 5 Kasım 1826 tarihli yeni gümrük tarifesinin bir neticesidir. Defter, 16 sahife olup hicri 1242-1243, miladi 1826-27 yıllarına dair kayıtları içermektedir. Defter, tütünün her bir kıyyesine (1.28 kg) 8 Kasım 1826'dan itibaren 8 para zam yapılarak ülke genelindeki tütün gümrüğü mukataalarından Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusu'nun²⁸ masraflarına tahsis kılınan zamların tahsil edilmesiyle alâkalı padişah emri üzerine hazırlanmıştır. Buradaki işlem, yeni tütün gümrüğü tarifesine göre vergilere yapılan zam miktarıyla ortaya çıkan fazlanın Asakir-i Mansure Ordusu'na aktarılmasına dayanmaktadır. Yine metinde geçen, “zamm-ı misl gümrüklerinin tahsili” veya “zamm-ı misl-i duhan gümrüğü hasılatı” ifadeleri ülkedeki tütün gümrüklerinin tümüne misliyle yani yüzde yüz zam yapıldığına işaret etmektedir. Böylelikle alınıp satılan tütünün her bir kilosuna 8 para daha zam yapılmış oluyordu.

Bahsi geçen zamm-ı misl gümrüklerinin tahsili padişah emri ile, “ba-irade-i seniyye” Dergâh-ı Âli kapıcıbaşlarından İstanbul Tütün Gümrüğü Emmini Mehmed Hidayet Ağa'ya ihale edilmiş, O ise Trabzon'daki tütün alım satımından tahsil edilecek olan zam miktarının tahsil işini emanet usulü ile Dergâh-ı Âli kapıcıbaşlarından Canik Muhassılı Vekili Seyyid (Mir) Osman Bey'e²⁹ ihale

²⁷ Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğunda Tütün: Sosyal, Siyasî ve Ekonomik Tahlil (1600-1883)*, s. 190-194.

²⁸ Bilindiği gibi bu ordu, Yeniçeri Ocağı'nın 1826'da lağvedilmesi akabinde ortaya çıkan asker ihtiyacını tamamlamak amacıyla 1826'da kurulmuştur. Ordunun masraflarını karşılamak amacıyla Mansure Hazinesi adında bir hazine tertip edilmiş ve bu hazineye yeni gelir kaynakları oluşturulmuştu. Böylece devlet hazinesine yük olmamak amaçlanmıştı. Bkz. Abdülkadir Özcan, “Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye”, *DİA*, C: 3, 1991, s. 457-458. Mansure Hazinesi, “Mukataat Hazinesi” adının 1834'te Mansure Hazinesi adına çevrilmesiyle ortaya çıkmıştır. Bkz. Cengiz Orhonlu, “Hazine”, *DİA*, C: 17, 1998, s. 130-133. Yeni orduya asker temin etme sürecinin taşradaki yansıması için bkz. Evren Gökçe, “Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusuna Asker Alımı (Hamid Sancağı ve Isparta Örneği)”, *Social Sciences Research Journal*, I: 4 (December 2017), pp. 191-213.

²⁹ Hazinedârzadelerdendir. Hazinedârzade Süleyman Paşa (Trabzon valiliği de yapmış olan Canikli Süleyman Paşa'nın damadı ve hazinedâridir. 1794'te ilk olmak üzere, 1808-1818 arasında Canik Sancağı muhassıdır. Bunun yanında aynı zamanda 1812'den sonra Trabzon valisidir. 1818'de vefat etmiştir), yukarıda bahsi geçen Hazinedârzade Osman Paşa (Süleyman Paşa'nın oğludur. Kapıcıbaşı unvanı ile Canik muhassılı ve muhassıl vekili oldu. Mesela 1821'de muhassıl vekili görevindedir. 1827/28'de vezir rütbesi ile önce Sivas, bir

etmişti. Bu doğrultuda Osman Bey de yerine, “gümrükçü” unvanı ile Veyis Ağa’yı görevlendirmişti. Veyis Ağa Polathane³⁰, Akçaabat ve Trabzon taraflarına giderek on bir ay boyunca vergilendirme yapmıştır. Sözü edilen vergilendirme veya tahsilat işlemlerinin kayıtlarının bulunduğu defterin düzenlenme tarihi 15 Cemaziyelevvel 1242’dir. Bu tarih miladî 15 Aralık 1826’ya tekabül etmekle birlikte, defter büyük oranda 1827 yılına ait kayıtları içermektedir. Bir başka deyişle defter, Aralık 1826-Kasım 1827 dönemine ait on bir aylık işlemleri göstermektedir. Yine defterdeki kayıtlara göre bu tarihte Canik, Pulathane ve Trabzon tütün gümrükleri Bafra Tütün Gümrüğü’ne bağlı idi³¹. Bu son bilgi, Bafra’nın tütün üretiminde bölgede merkezi konumda olduğuna işaret eder.

Bahsi geçen on bir aylık süreçte (Aralık 1826-Kasım 1827) Trabzon’da 217.013 kıyye (278.210,6 kilo) tütün vergilendirilmişti. Bu vergilendirme gerek kapanlar vasıtasıyla alınıp satılan gerekse depolarda mevcut olan tütünün tespit edilerek vergilendirmesi şeklinde gerçekleşmişti. Mevcut 217.013 kıyye tütünün her bir kıyyesine 8 para, “hurda”³² tabir edilen tütünün her bir kıyyesine ise 5 para daha vergi eklenerek toplam 1.736.104 para (1 para = 40 kuruş üzerinden³³); yaklaşık 43.402,6 kuruş gelir elde edilmişti. Bu hesaplama defterin son sayfasındaki icmalde aşağıdaki gibi verilmiştir:

Denk	Kıyye (Kilo)	Kuruş – Para
7969	217.013 Kıyye ³⁴ (278.210,6 Kilo)	42.751 – 18 ³⁵

Tahsil edilen 42.751 kuruşun 8435 kuruşu çeşitli masraflara harcanmış, geriye 34.316 kuruş 18 para kalmıştır. Gümrüğün masrafları -ki bu masraflar aynı zamanda bir gümrük teşkilâtının hangi unsurlardan teşekkül etmekte

---

hafta sonra da Trabzon valisi oldu. 14 sene Trabzon valiliği görevinde bulundu. 1841’de Trabzon’da vefat etti), Hazinedârzade Abdullah Paşa ve Hazinedârzade Ahmed Paşa bu aileye mensup seyfiye sınıfına dâhil ileri gelenlerdir. Bkz. Rıza Karagöz, *Hazinedârzade Süleyman Paşa*, Etüt Yayınları, Samsun 2009; Muhammet Okudan, “Sosyal Statülerine Göre Samsun Canik Sancağında Vakıf Kurucuları”, *Birey ve Toplum*, S: 6, 2013, s. 173-191.

³⁰ Osmanlı devrinde idari/yönetmelik bakış bağlamında Polathane veya Pulathane ifadesi günümüzdeki Akçaabat ilçe merkezi ile hemen hemen ilçeyle bağlı köyleri (Düzköy ilçesi ve tâbi köyler de dahil olmak üzere) gösterir iken, Akçaabat ifadesi doğu tarafından Trabzon şehir merkezinin arkasında kalan Divranos ve çevre sahadan başlayarak batı tarafındaki Görele’ye, güneyden ise Tonya ve Şalparazı ilçeleri ve onlara tâbi köyleri de kapsayan çok daha geniş bir sahaya karşılık gelmekteydi. Örnekler için bk. Necmettin Aygün, “XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon’da Sosyal ve İktisadi Yapı”, *Karadeniz Araştırmaları*, S: 17 2008, s. 75-111.

³¹ BOA. D. MMK. DHN. d, 23361, s. 13.

³² Bu minvalde Akçaabat’ta üretilen ve kurutulmuş satışa hazır hale getirilen tütünün en kalitesiz olanına halk arasında “hışır” denmektedir.

³³ 1 kuruş genelde 40 para ve 120 akçe üzerinden işlem görmekteydi. Bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 178.

³⁴ 1 kıyye/vukıyye/okka 1,282 kg’a karşılık gelmektedir. Bkz. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C: 1, Eren Yayınları, İstanbul 2000, s. 446.

³⁵ Tabloların sonundaki yekûn tarafımızdan tek tek toplanarak hesaplandığında 42.749 kuruş – 458 para ortaya çıkmaktadır. Kâtiplerce ilgili yekûn 42.751 kuruş 18 para olarak verilmiştir.

olduğunu da ortaya koymaktadır- şu kalemlerden oluşmaktaydı: Pulathane gümrüğü kantarcısına aylık 40 kuruş, kâtibine aylık 50 kuruş, iki didebana (gözcüye) aylık 60 kuruş, Fol'da (Vakfikebir ve çevre muhitte) han bekçisi olan kişiye aylık 30 kuruş, Akçaabat'taki bekçiye aylık 30 kuruş, Trabzon gümrüğü kantarcısına aylık 40 kuruş, Trabzon gümrüğündeki kâtibeye aylık 50 kuruş, üç didebana aylık toplam 90 kuruş, Gümüşhane yolunda³⁶ mühürücü görevinde bulunan bir kişiye aylık 30 kuruş ve Trabzon'daki tütün gümrüklerine gümrükçü unvanıyla tayin olunan Veyis Ağa'ya aylık 200 kuruş. Ancak masrafların tümü bunlarla sınırlı değildir. Zira bahsi geçen vazifelilerin emrindeki hademelerin ücretlerinden bunların mutfak masraflarına, gümrüğün yazışmaları için lüzumlu olan kâğıt, mürekkep ve mum giderine kadar bir dizi daha masraf kalemi mevcuttu³⁷. Bu masrafların 11 aylık (15 Aralık 1826-5 Kasım 1827) tutarı defterin sonuna çıkarılmıştı³⁸. Masrafların, gümrüğün toplam gelirinin neredeyse 1/5'ine karşılık gelmesi söz konusudur. Bu durum, vatandaşın maişet temin etme vasıtaları arasında mukataaların, yani o zamanki Kamu İktisadi Teşekküllerinin önemli bir yer tutmakta olduğunu göstermekte olmasının yanında, sanayileşme öncesi devirlerde devletin vergilerini tahsil ederken, liyakat sahibi memurun tespit ve görevlendirilmesinden, güvenlik şartlarının sağlanmasına varıncaya kadar karmaşık boyutlardaki bir dizi yapıyı inşa etmek ve bu yapıyı ayakta tutmanın mücadelesini vermek mecburiyetinde olduğunu da göstermektedir.

Gümrük defterinde on bir aylık müddet içerisinde tütün alım satımı yapan tüccarlar ile bu tüccarlardan tahsil edilen gümrük vergileri ay be ay olacak şekilde ayrıntısıyla kaydedilmiştir. Kayıt başlıkları genelde iki farklı mahal merkezli olarak düzenlenmiştir. Bunlardan biri ve ilki Pulathane Mahzenleri veya Pulathane Kapanı, diğeri ve sonuncusu Trabzon Mahzenleri veya Trabzon Kapanı başlıkları adı altında verilmiştir. Bu ayrıma göre, Trabzon'da tüccarlar tütün alım satımını bu iki merkez üzerinden gerçekleştirmektedirler. Zira bahsi geçtiği üzere bu iki merkezde tütün gümrüğü mevcut idi³⁹. Ayrıca tütünün vergilendirilmesi Ruz-ı Kasım'dan, yani 8 Kasım 1826'dan itibaren başlamış olmakla beraber, 8 Kasım 1826'dan önceki süreçte tüccarların üreticiden veya başkalarından satın alıp depolamış oldukları tütün de görevlilerce tespit edilerek kayıt altına alınıp vergilendirilmişti.

Bu kapsamda Akçaabat'ta (Pulathane Mahzenleri'nde mevcut bulunan veya Pulathane Kapanı'nda) alım satımına konu olarak vergilendirilen tütünün

³⁶ Burası, Maçka-Zigana-Torul eski yolunun Zigana Tüneli yakınında kalan ve günümüzde "Bekçiler" diye bilinen mevkidir.

³⁷ BOA. D. MMK. DHN. d, 23361, s. 13.

³⁸ Bkz. Ek 1.

³⁹ BOA. D. MMK. DHN. d, 23361, s. 13. Anadolu'da 1700'lerin sonlarına doğru tütün ziraati alanlarının yayılması ve tütün üretimindeki artış 1800'lerin başlarında yeni tütün gümrüklerinin oluşturulmasını gerektirmiştir: "...Orta Karadeniz bölgesinde, amediye vergisinin 18. yüzyıl başlarında ihdasıyla fonksiyonunu tamamen bu verginin toplanması yönünde yoğunlaştıran Samsun merkezli Canik bölgesindeki gümrükler tekrar eski fonksiyonuna kavuşturulurken, Doğu Karadeniz'de Trabzon ve Bolathane'de yeni gümrük oluşturuldu" Bkz. Yılmaz, a.g.e., s. 154.

miktarı 189.074,4 kilo idi ve bu miktar gümrük defterinde kayıtlı (Akçaabat ve Trabzon'da mevcut olup vergilendirilen) toplam 278.210,6 kilo tütünün %67,9'una karşılık gelmektedir. Tütünün geri kalanı da (yaklaşık %32'si) Trabzon'daki depolardan, Trabzon'daki tüccar vasıtasıyla piyasaya sunulmuştur.

Defterde gerek Akçaabat gerekse Trabzon'daki depolarda, mahzenlerde mevcut olan ve satış bekleyen tütün baskın şekilde Akçaabat Tütünü idi: "Duhan-ı Agcaabad" veya "Duhan-ı Ahcaabad". Akçaabat'taki depolarda ve dolayısıyla tüccar elinde olan tütün bütünüyle Akçaabat Tütünü iken, Trabzon'daki depolarda mevcut olan tütün de büyük oranda Akçaabat Tütünü adı ile kayda alınmıştır. Bunların yanında daha sınırlı kalmak üzere ve sadece Trabzon'daki tüccarların depolarında 7205,1 kilo (vergilendirilen toplam tütünün %2,5'u kadar) "Samsun Tütünü" adıyla kayıtlı tütün de mevcuttu. Dolayısıyla 1826 sonlarından 1827 sonlarına uzanan on bir aylık dilimde, Trabzon ve Akçaabat'ın tüccar depolarında tespit edilerek veya gümrükten il dışına çıkarken tartılıp vergilendirilen tütünün yaklaşık olarak %97,5'si Akçaabat tütünüydü. Osmanlı arşiv kayıtlarına dayanan bu göstergeler, yani Akçaabat tütününün şöhreti bölgeyi gezen seyyahların gözlemleriyle de sabittir⁴⁰.

Depolarında tütün bulundurarak ticaretini yapan veya günümüzdeki idari ayrıma göre il dışından gelerek tütün alıp götüren tüccarların hususiyetlerine de işaret edelim. Öncelikle belirtmek gerekir ki, tütün tüccarları büyük oranda Osmanlı Müslümanlarından oluşmaktaydı. Sınırlı da olsa gayrimüslim vatandaşların mevcudiyeti de söz konusuydu⁴¹. Ülke dışından gelen bir tüccar ise tespit edilememiştir. Bu doğrultuda "Gürcü Bazargân" (20 denk-400 kıyye-80 kuruş) ve "Ahıskalı Ahmet Ağa" (34 denk-860 kıyye-172 kuruş)⁴² örneklerinde görüldüğü üzere bir kaç müteşebbisin kaydına rastlanmakla birlikte bunların kimlikleri ve faaliyetleri hakkında defterde sarıh bir bilgi yoktur. Bu tüccarların

⁴⁰ 1817-19 döneminde Karadeniz kıyılarını gezen Bijişkyan'ın seyahatnâmesinde mevkiinin güzelliğinin yanı sıra Akçaabat arazisinde yer alan verimli tarlalar ve bu tarlalarda yetişen tütün ve zeytin önemli bir yer tutmaktaydı. Bk. P. Minas Bijişkyan, *Pontos Tarihi*, (Çev: H. D. Andreasyan), Çiviyazıları Yayınları, İstanbul 1998, s. 82-83. Bölgeyi, 1840 yazında gezen Fallmerayer ise, "...şehir çevresindeki yumuşak eğimli tepeler, semiz gövdeli zeytin ağaçları ve bunlara aynı bollukta incir ağaçları ile üzüm asmalarının arkadaşlığından oluşan ormanla kaplıdır (...) Dört yüz elli köy tarzında dere tepe yayılmış olan evlerden sadece yaklaşık 140 tanesi hristiyanlara ait olduğu söyleniyor. Bunlar öşürle, küçük esnaflıkla, tefecilikle ve özellikle de şarapçılıkla ve zeytinyağı üreterek geçinmeye çalışıyorlar. Yoros burnu, körfezi sert soğuk karayelden koruduğu için buradaki hava yakındaki Trabzon'dan daha ılımandır. Şarap, zeytinyağı, tütün ve mısır öylesine bol ki, insanın asil değil de sadece fiziksel gereksinimleri olsaydı Akçaabat'ta çok mutlu olurdu" demektedir. Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 173.

⁴¹ Semerciler'de Lefter ve Bogos, Suluhan'da Serkis, Çakır Zimmi, Keşişoğlu Ohanis, Abacı Andirya, Acı Maratoğlu, Halaçoğlu Lefter, Beteroğlu Yani, Kongezoğlu Yani, Kâhya Panayot, İngiliz Konstantin, Kormudoğlu Kostantin, Lazoğlu Panayot, Gümüşhaneli Lazari ve Yani, Anoş Bazargân, Giresunlu Gorgor, Apostoloğlu, Muzanalı Andon ve Asper, Fırıncı Agop, Tütüncü Lefter, Fırıncı Ohanis, Çakır Zimmi, Sava Reis, Haravalı Lazoy, Demirciler'den Lefter ve Katiroğlu Panayot bunlardandır.

⁴² BOA. D. MMK. DHN. d, 23361, s. 6.

yerli olma ihtimalleri yüksektir⁴³.

Tablo 1: Trabzon'un Önde Gelen Tütün Tüccarı (1826-1827)

Adı	Denk	Kıyye (Kilo)	%
Kantaracı Hasan	600	15.910 (20.364,8)	7,3
Ömer oğlu Molla Mehmet ve Ömer oğlu Ahmet Ağa	622,5	15.669,5 (20.056,96)	7,2
Duhancıoğulları ⁴⁴	614	15.614,5 (19.986,4)	7,1
<i>Duhancı Molla Hüseyin</i> ⁴⁵	335	8573 (10.973,4)	3,9
<i>Duhancı Molla Abdullah</i>	171	4637,5 (5936)	2,1
<i>Duhancı Molla Hasan</i> ⁴⁶ ve <i>Duhancı Molla Ali</i>	108	2404 (3077)	1,1
Emiroğlu ⁴⁷ Süleyman	289	7997 (10.236,16)	3,6
Kozinoğlu Osman ⁴⁸	324,5	7920,5 (10.138,24)	3,6
Zarzaroğlu Osman	281	6953 (8899,84)	3,1
Haltoğlu Mehmet ve Haltoğlu Ahmet	216,5	5783,5 (7402,88)	2,6
Hüseyin Efendi	224	5408 (6922,24)	2,4
Derviş oğlu Ömer Ağa ⁴⁹	200	5249 (6718,72)	2,4
Topçu Mehmet Ağa	198	5211 (6670,08)	2,3
Zermo oğlu Alemdar	105	3720 (4761,6)	1,7
Duhancı Lefter (Demirciler'den ⁵⁰ Lefter)	121	3308 (4234,24)	1,5
Çobanoğlu Ali	118	3273 (4189,44)	1,5
	-	-	46,3

⁴³ Nitekim bir kayıtta "İngiliz Konstantin" (35 denk-825 kıyye-165 kuruş) adı ile karşılaşılma ile birlikte, müteakip kayıtlarda bu kişi İngiliz Zimmi (9 denk-300 kıyye-60 kuruş) olarak kaydedilmiştir. Şu halde Konstantin yabancı değil, bir Osmanlı vatandaşıydı. Bkz. BOA. D. MMK. DHN. d 23361, s. 4 ve 8.

⁴⁴ Bu kişilerin aynı sülaleden olmama ihtimali bulunmakla beraber, Duhancıoğullarının torunları günümüzde, "Tütüncü" soyadı ile Akçaabat'a bağlı Karaman ve Demirtaş'ta (Fakalenza) yaşamaya devam etmektedirler. Ayrıca bugün Fakalenza'daki "Mollaemin" adlı mahallenin varlığı, "Duhancı" ve "Molla" lakaplarını taşıyan kimselerin aynı sülaleye mensup olduklarını düşündürmektedir.

⁴⁵ Sadece "Molla Hüseyin" yazımıyla kayda girenler de bu kategoride değerlendirilmiştir.

⁴⁶ 1835'te 60 yaşında olarak Demirtaş (Fakalenza) Köyü nüfusuna kayıtlıdır. Bkz. *Akçaabat Vakfikebir Nüfus Kütüğü (1835-1845)*, Haz. Ali Mesut Birinci-Mustafa Çakıcı-Zehra Topal, İstanbul Vakfikebir Kültür ve Yardımlaşma Derneği, İstanbul 2012, s. 355. 1850'de Karaman Köyünde de toprak sahibidir. Bkz. *Akçaabat-Vakfikebir Öşür Defteri-1850*, Haz. Zehra Topal, İstanbul Vakfikebir Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Ankara 2005, s. 153.

⁴⁷ Emiroğulları'ndan Mahmud, Mehmed (Emir Mehmed Ağa) ve Ahmed'in (Emir Ahmed Ağa) faaliyetleri de bu hesaba dahildir. Yaklaşık otuz bir farklı kayıttan sülâle adı geçmekle beraber, bunların yirmi beş kadarı doğrudan Emir Süleyman adnadır.

⁴⁸ Sınırlı sayıdaki faaliyetleriyle Kozinoğlu Hüseyin, Hasan ve Kâmil'in faaliyetleri de bu hesaplama dâhildir.

⁴⁹ Hesaplama Derviş oğlu Hüseyin de dâhildir.

⁵⁰ "Demirciler Çarşısı"na işaret etmektedir. Diğer bir kayıtta ise aynı kişiden bahisle Semerciler'de Lefter" ibaresi geçmektedir. Ayrıca tek bir kayıttan ibaret olan "Halaçoğlu Lefter" kaydı da bu hesaplama dâhil edilmiştir. Bu kayıt ayrıca Demirciler Çarşısı'nın Semerciler muhitinde kaldığını göstermekte olduğundan önemlidir.

On bir aylık süreçte Akçaabat ve Trabzon yerleşimleri üzerinden vergilendirilen tütünün alım satımında onlarca kişi faaliyet göstermekle beraber, Tablo 1’de görüldüğü üzere on kadar kişi veya sülâle tütün ticaretinin neredeyse %46,3’ünü sevk ve idare etmekteydi. Her biri yaklaşık 20 ton kadar tütüne sahip olan Kantarcı Hasan, Ömeroğulları ve Duhancıoğulları’nın yanında Emir-oğulları, Kozinoğulları, Zarzaroglu ve diğer birkaçı önde gelmekteydiler. Onları Helvacı Hacı Mehmet, Sofuoğulları’ndan Molla Mehmet ve Molla İbrahim, Anoş Bazargân, Yalmanoğlu Temel, Kapıcı Hüseyin, Duhancı Tayyip, Çakır Zimmi, Muzanalı Asper, Hazar(cı)oğlu Ali, Kazaroğlu Bağdasar, Turanoğulları’ndan Mustafa ile Hasan, Çolakoğulları’ndan Ahmet, Hasan ve Mustafa, Çalikoğulları’ndan Osman ve Hasan, Suluhan’da faaliyet gösteren Emin, Müezzinoğlu Hasan, Sekbanoğlu Mehmet, Sofu Molla Mehmet ve Sofu Molla İbrahim, Kara Hasan oğlu Mehmet ve Delibaşoğlu Vekim Ağa izlemekteydi.

Günümüzdeki idari ayrıma göre Trabzon’dan il dışına götürülen, yani ihracata konu olan tütün ticaretinde Tirebolulu Ömer Reis, Tirebolulu Emin, Giresunlu Gorgor, Giresunlu Yani, Ayvasilli (Giresun) Ali Reis, Alavili Mehmet, Alavili Ahmet, Eynesilli Ali, Vonalı Mustafa Reis, Tamzaralı (Tamzara/ Şebinkarahisar) Agyab, Tokatlı Kalyoncuoğlu, Konyalı Bekir ve Savarıklı⁵¹ Devenci Osman gibi pek çok müteşebbis faaliyet göstermekle beraber, Rize ve Gümüşhane taraflarından olanlar diğerlerine oranla hem sayıca hem de taşıdıkları mal miktarının çokluğu açısından baskın konumdaydılar.

Tablo 2: Trabzon’dan Tütün Götüren Rize ve Artvinli Müteşebbisler

Adı	Denk	Kıyye (Kilo)	%
Rizeli Hasan Reis ⁵²	195	4380 (5606,4)	2,01
Rizeli Mustafa Reis ⁵³	72	1110	
Rizeli Ahmet Yazıcı	40	1050	
Rizeli Ali Reis	43	1100	
Rizeli Osman	9	195	
Atinalı (Pazar/Rize) Mustafa ⁵⁴	16	330	
Aspetli (İyidere/Rize) Ali Reis ⁵⁵	10	300	
Rize Toplamı	385	8465 (10.835,2)	3,89
Makriyalı (Kemalpaşa/Artvin) Mustafa	2	60	
Hopalı Osman	4	90	
Acaralı Ahmet	3	70	
Artvin Toplamı	9	220 (281,6)	0,10
Genel Toplam	394	8685 (11.116, 8)	3,99

⁵¹ İnsuyu Kazası’na bağlı Savarık Köyü/Konya.

⁵² Defterde, yedi farklı kayıta adı geçmektedir.

⁵³ Defterde, iki farklı kayıta adı geçmektedir.

⁵⁴ “Rizeli Mustafa Reis” ile bu kimse aynı kişi olmalıdır.

⁵⁵ “Rizeli Ali Reis” ile bu kimse aynı kişi olmalıdır.

Ayrıca, Trabzon'dan dışarıya doğru yapılan tütün sevkiyatının Tirebolulu Ömer Reis, Ayvasilli Ali Reis ve Rizeli Hasan Reis örneklerinde görüldüğü üzere (bkz. Tablo 2) çok büyük oranda deniz yolu ile gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bu durum, şüphesiz bu yıllarda bölgede kara yolu ulaşımının yetersiz olmasının bir sonucudur⁵⁶. Ayrıca Rize ve Artvin taraflarına on bir ayda on bir tonu aşan miktarda tütünün aktarılmış olması, tütün tüketimine olan talebi görmek açısından belirtilmelidir.

Gümüşhane Tüccarı

Trabzon'dan tütün tedarik eden tüccarlar arasında Gümüşhane menşeli olanlar hem keyfiyet ve hem kemiyet açısından önem taşımakta olduklarından, bunların ayrı bir başlık altında ele alınması uygun bulunmuştur. Ancak Gümüşhane tüccarlarının tütün üzerindeki etkinlikleri sadece 1826-1827 yıllarının değil, 1827'ye göre geçmişe neredeyse yarım yüzyılı aşan şartların, geleneğin devamı gibidir. Konuya açıklık getirmesi bakımında daha önceki bir çalışmamızda⁵⁷ yer alan bir tespiti burada tekrarlamak gerekir. Bu doğrultuda Rumeli menşeli tütünün Trabzon'da dolaşımında bulunduğu 1770 yılına ait şer'iyeye sicili kaydı çok önemli verileri muhtevi olup belirtilmeye değerdir. Şöyle ki, Filibe Kazası'na bağlı Karlova Kasabası ahalisinden olan Molla Hasan, Trabzon'da İkizzâdehanı'nda ticaret ile meşgulken vebaya yakalanmış⁵⁸, yatağa düşmüştü. Ölüm ihtimali karşısında gerek varisler gerekse alacak-verecekliler açısından herhangi bir sorun yaşanmaması için hesapları ile yanındaki eşyası kadı nezaretinde kayda alınarak defter edilmişti. Mallarının sadece ağırlıkları gibi ölçüleri kaydedilmiş, toplam kıymetleri hakkında ise bilgi verilmemiştir⁵⁹. Bununla beraber, kayda alınan malların ağırlıkları ve bazılarının da kıymetlerinden hareketle Molla Hasan'ın 1700'lerde Trabzon'a gelen Rumeli menşeli tüccarlar içerisinde en zenginlerinden biri olduğunu ifade etmek mümkündür. Molla Hasan'ın Rumeli'den getirdiği malların listesi şu şekildeydi:

1. 352 (kıyye olmalı) demir çubuk (450,5 kg),
2. 32 kıyye Dizi Tütün (40,9 kg),
3. 22,5 kıyye Karlova Tütünü (28,8 kg),
4. Gümrükçü Hasan Ağa kefaletiyle Uzunsokak'ta Gümüşhane(li) Hasan Beşe'de 145 kıyye Karlova ve 56 kıyye Dizi Tütün (toplam 257,2 kg), kıyyesi 3,5 kuruştan (900,4 kuruş),
5. Kefili İsmail Beşe'de 1087,5 kıyye demir (1392 kg),
6. Tebacılar başında Fizli Ebubekir Beşe'de 68 kıyye (87 kg) Dizi Tütün, her bir batmanı⁶⁰ 3,5 kuruştan (10,8 batman x 3,5 = 37,8 kuruş), 10 kuruş teslim

⁵⁶ Bölgedeki ulaşım alt yapısı hakkında bkz. Aygün, *Karadeniz'den Osmanlı Ekonomisine Bakış*, C: 2, s. 387-426.

⁵⁷ Aygün, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, s. 211.

⁵⁸ "...met'ünen sâhib-i ferrâş olub...". Bk. TŞS, 1931/6a, kayıt tarihi, 5 Receb 1184/25.10.1770'den naklen Aygün, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, s. 211.

⁵⁹ TŞS, 1931/6a'dan naklen Aygün, *a.g.e.*, s. 211.

⁶⁰ Bir batman 8 kg olarak kabul edilmektedir.

edildi,

7. Tütüncü Çavuş'da 199,5 kıyye (255,3 kg) Dizi Tütün, her bir batmanı 3,5 kuruştan (yaklaşık 111,7 kuruş),

8. Sipahi Çarşısı'nda Zebur Osman'da 55 kıyye (70,4 kg) Dizi Tütün, 12 kuruş teslim edildi,

9. Tahmis(ciler) kurbunda Ancakaraoğlu Ali'de⁶¹ 54,5 kıyye (69,7 kg) Dizi Tütün, batmanı 3,5 kuruştan (30,5 kuruş),

10. Bayburtlu Raven kahvesi karşısında Topal Kefere'de 69 kıyye (88,3 kg) Dizi Tütün, her bir batmanı 3,5 kuruş (38,6 kuruş),

11. Ve zincirli iki altın.

Defter, Molla Hasan'ın Gümüşhanelilere vermiş olduğu tütünlerin kayıtlarıyla devam etmektedir:

1. Gümüşhane'de Molla Hüseyin'de 255 kıyye (326,4 kg) bir yük Karlova Tütünü ve bir yük Dizi Tütün, her bir batmanı 3,5 kuruştan (142,8 kuruş),

2. Karakullukçu'ya verilen 331,5 kıyye (424,3 kg) iki yük Karlova ve bir yük Dizi Tütün, her bir batmanı 3,5 kuruştan (185,6 kuruş),

3. İslamoğlu Mahmut Beşe'de 218,5 kıyyelik (279,6 kg) bir yük Karlova ve bir yük Dizi Tütünü, batmanı 3,5 kuruştan (122,3 kuruş),

4. Manusoğlu Zimmi'de 301 kıyyelik (385,2 kg) Karlova ve Dizi Tütün,

5. Ömer Beşe'ye verilen 476 kıyyelik (609,2 kg) iki yük Karlova ve iki yük Dizi Tütün, batmanı 3,5 kuruş (yaklaşık 266,5 kuruş), teslim edilen 80 kuruş,

6. Emir Mehmet'te 473 kıyyelik (605,4 kg) ikişer yük Karlova ve Dizi Tütün, batmanı 3,5 kuruş (264,8 kuruş), teslim edilen 50 kuruş,

7. Halakosoğlu Bavli (Pavli) Kefere'de 253 kıyye (323,8 kg) birer yük⁶² Karlova ve Dizi Tütünü, beher batmanı 3,5 kuruş (141,6 kuruş), teslim edilen 40 kuruş.

Bu kayıtlardan bir takım sonuçlara varmak mümkündür: Rumelili Molla Hasan'ın defter edilen/kayda alınan eşyası arasında yaklaşık 1439,5 kıyye demir ve demir çubuk (1842,5 kilo) ile 3009,5 kıyye Karlova ve Dizi Tütün yer almaktaydı. Defterde, kıyye/okka cinsinden 3852,1 kilo gelen tütün yaklaşık 481,5 batmana karşılık gelmektedir. Bu zamanda Karlova ve Dizi Tütünü'nün her bir batmanının 3,5 kuruştan satıldığı göz önüne alınırsa, Molla Hasan'ın Rumeli'den getirdiği tütünün yaklaşık 1685,2 kuruş kıymetinde olduğu ortaya çıkmaktadır. Molla Hasan'ın ticari mal varlığı haricinde kayda alınan malları arasında çeşitli çarşılarda bulunan bazı kimselerden alacaklı olması, 1700'lerin ikinci yarısında Trabzon'da tütün ticaretinin bir hayli genişlediğini göstermesi bakımından önemlidir. Molla Hasan'ın Gümüşhanelilere sattığı tütünlerin Gümüşhane'de tüketilmiş olması gibi, bir kısmının buradan Erzurum ve daha farklı bölgelere satılmış bulunması da muhtemeldir. Ayrıca, yukarıdaki kayıтта

⁶¹ Kelime, "mahallesinde" ibaresiyle de okunabilir.

⁶² Yukarıdaki kayda göre 1700'lerde "bir yük tütün" 140 ile 163 kilo arasında değişmekteydi.

adları geçen Emir Mehmet ve Karakullukçu örneğinde görüldüğü üzere, Trabzon'da tütün ticaretiyle ilgilenen Gümüşhaneli müteşebbislerin mensup oldukları sülâle adlarına konumuz olan 1826-27 tarihli gümrük defterinde de rastlandığını belirtmek gerekir⁶³. Bu açıdan kaynağımız, bölgedeki bazı ailelerin birkaç yüzyılı bulan girişimci/müteşebbis özelliklerine dair önemli ipuçları sağlamaktadır. Neticede 1770 tarihli arşiv kaydı, Rumeli ürünü olmakla birlikte tütünün daha bu yıllarda Trabzon-Erzurum hattında aranılan (alınıp satılan, müşterisi olan) ticari bir metaya çoktan dönüşmüş olduğunu ve bu ticarete Gümüşhanelilerin söz sahibi olduklarını ortaya koymaktadır⁶⁴. Ayrıca, yukarıdaki kaydın tarihi olan 1770 yılı baz alındığında Trabzon'daki tütün ziraatı da neredeyse 70 yıllık bir geçmişe sahip bir konuma ulaşmak üzeredir. Dolayısıyla, aynı yüzyılın sonları ile konumuz olan 1826-27'de Trabzon menşeli tütün ekiminin ve ticaretinin piyasayı ele geçirmesi gerçeğinin, Anadolu'daki tütün üretiminin ve ticaretinin tarihi geçmişi ile uyumlu bir seyrin sonucu olduğuna hükmetmek mümkündür.

1826-1827 tarihli tütün gümrüğü defterine göre Trabzon'dan tütün tedarik eden Gümüşhane ve yakın yerleşmelerde mukim tüccarların adları ile götürdükleri tütünün miktarları Tablo 3'te gösterilmiştir. Buna göre Gümüşhane tüccarları on bir ayda Trabzon'dan toplamda dokuz tona yaklaşan miktarda tütün satın almışlardır. Gümüşhane ve çevre yerleşimler menşeli tüccarın Trabzon'dan götürdükleri tütün ise toplamda on üç tonu aşmaktaydı. Bu toplam 1826-27'de Trabzon ve Akçaabat'ta vergilendirilen yaklaşık 278 ton tütünün %4,6'sına karşılıktır. Tüccarlar içerisinde Molla Yusuf ile Asper taşıdıkları yük miktarıyla diğer tüccarlara göre öne çıkmaktadırlar.

⁶³ BOA. D. MMK. DHN. d, 23361, s. 4.

⁶⁴ Yılmaz, doktora tezinde bu gerçeği biraz daha geriye, 1700'lü yılların sonlarına çekmektedir: "...18. yüzyıl sonunda Napolyon'un Mısırı işgali ile başlayan Ortadoğu'daki siyasi karışıklık, 1821'de Mora ayaklanması ve devamında Mısır'da başlayıp Anadolu'ya kadar etkili olan Kavalalı İsyanı, tütün ziraatinin Anadolu'da genişlemesine neden olmuş ve dolayısıyla Anadolu'da var olan yolların canlanmasına ve yeni ticaret güzergahlarının oluşumuna, özellikle tömbeki ticaret yollarının kuzeye kaymasına sebep olmuştur. 1820'lerden itibaren Anadolu'nun kuzeyi, Trabzon, Bolathane, özellikle Samsun ve Bafra bölgesinde tütün üretimindeki artış, daha önceki dönemlerde kullanılan Canik bölgesinin hinterlandına inen Amasya, Tokat, Merzifon ve Köprü hattını daha canlı hale getirirken, Bafra ve Samsun'dan başlayarak Karahisar-ı Şarki üzerinden Erzurum'a kadar uzanan yeni bir güzergahın oluşumuna sebep olmuştur. Buna ilaveten Trabzon'dan gelen ayrı bir güzergâh da Erzurum bölgesini besleyen ayrı bir hat olarak canlanmaya başladı. Bu dönemde Erzurum, sadece Canik ve Trabzon bölgelerinden gelen tütün ticaret yollarının değil, yukarıda anlattığımız Ortadoğudaki siyasi gelişmelere bağlı olarak büyük sekteye uğrayan Bağdad-Halep-Şam-Lazkiye hattı yerine Tebriz'den gelen yeni tömbeki ticaret hattının ve 1840'ların başından itibaren önemli birer tütün üretim bölgesi olmaya başlayan Doğu Anadolu bölgesindeki Bitlis ve Muş'tan başlayarak Tebriz'e kadar uzanan ihracat yolunun da kavşağı haline gelmiştir". Bkz. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 85.

Tablo 3: Trabzon'dan Tütün Götüren Gümüşhane, Bayburt ve Erzincan Menşeli Tüccar (1826-1827)

Adı	Denk	Kıyye (Kilo)	%
Gümüşhaneli Molla Yusuf ⁶⁵	29	790	
Gümüşhaneli Molla Hüseyin ⁶⁶	9	247	
Gümüşhaneli Eyyub ⁶⁷	30	547	
Gümüşhaneli Süleyman ⁶⁸	27	660	
Gümüşhaneli Saadeddin ⁶⁹	13	260	
Gümüşhaneli Molla İbrahim	15	480	
Gümüşhaneli Molla Mehmed ⁷⁰	17	555	
Gümüşhaneli İsmailoğlu ⁷¹	23	524	
Şiranlı Ahmed ⁷²	15	380	
Karakullukçuoğlu Ali	10	301	
Gümüşhaneli Lazari	4	100	
Gümüşhaneli Dumanlı (Dumanos) ⁷³	16	350	
Gümüşhaneli Yani ⁷⁴	6	113	
Muzanalı Andon	2	50	
Muzanalı Panayot ⁷⁵	7	177	
Muzanalı Asper ⁷⁶	29	766	
Muzanalı Haşostama	2	65	
Gümüşhaneli Yuri	6	184	
Gümüşhaneli Nikola	9	230	
Gümüşhaneli Liye Zimmi	1	27	
Gümüşhaneli Bogos	-	8	
Gümüşhaneli Korgor	1	34	
Haravalı Lazoy ⁷⁷	3	70	
Gümüşhane Toplamı	274	6918 (8855,04)	3,18
Bayburtlu Hacı Hüseyin	22	615	
Bayburtluoğlu ⁷⁸	14	470	
Bayburtlu İbrahim ⁷⁹	15	486	

⁶⁵ Defterde, dört farklı kayıta adı geçmektedir.

⁶⁶ Defterde, dört farklı kayıta adı geçmektedir.

⁶⁷ Defterde, iki farklı kayıta adı geçmektedir.

⁶⁸ Defterde, iki farklı kayıta adı geçmektedir.

⁶⁹ Defterde, iki farklı kayıta adı geçmektedir.

⁷⁰ Defterde, üç farklı kayıta adı geçmektedir.

⁷¹ Defterde, dört farklı kayıta adı geçmektedir.

⁷² Defterde, iki farklı kayıta adı geçmektedir.

⁷³ Defterde, iki farklı kayıta adı geçmektedir.

⁷⁴ Defterde, iki farklı kayıta adı geçmektedir.

⁷⁵ Defterde, iki farklı kayıta adı geçmektedir.

⁷⁶ Defterde, dokuz farklı kayıta adı geçmektedir.

⁷⁷ Harava: İkisü/Gümüşhane.

⁷⁸ Defterde, iki farklı kayıta adı geçmektedir.

⁷⁹ Defterde, iki farklı kayıta adı geçmektedir.

Bayburt Toplamı	51	1571 (2010,88)	0,72
Erzincani Saadullah	30	700	
Erzincanlı Mehmed Ağa ⁸⁰	5	218	
Erzincanlı Ali Ağa ⁸¹	5	165	
Kemahlı Veli	25	860	
Erzincan Toplamı	65	1943 (2487,04)	0,89
Erzurumlu Ali	1	32	-
Genel Toplam	391	10.464 (13.393,92)⁸²	4,81

1826-27'deki on bir aylık süreçte Trabzon'dan Rize taraflarına on bir tondan, Gümüşhane ve ötesine ise on üç tondan fazla miktarda tütün götürüldüğüne göre, geriye yaklaşık 250 ton tütün kalmaktadır. Bu tütünün ne suretle elden çıkarıldığı belirsizdir. Tütünün önemli bir kısmı Trabzon'da tüketilse bile, geriye kalan miktarının Odesa ve Kefe gibi denizaşırı bölgelere veya daha başka sahalara ihraç edilerek eritilmiş olması akla gelen ihtimallerdendir. Zira Karadeniz'in kuzeyindeki yerleşimlere, 1790'lardan beri Karadeniz'in güneyinden tütün ihraç edilmekteydi⁸³ ve bu ihracat 1830'larda daha da genişlemiş durumdaydı⁸⁴. Nitekim konsolos raporlarına göre, 1833'te Seyid Han adındaki gemi ilkin Londra'dan ve daha sonra İstanbul'dan kalkarak 24 Nisan'da Trabzon Limanı'na giriş yapmıştı. Limanda demirleyerek üç hafta kadar Trabzon'da kalan bu gemi tütün ve ipek yükleyerek 16 Mayıs'ta İstanbul'a hareket etmişti⁸⁵.

Sonuç

Osmanlı devrinde, 1800'lü yıllara kadar Trabzon ve Samsun gibi Güney Karadeniz'deki limanlardan ihraç edilen ürünler arasında başta pamuklu dokumalar (büyük bir kesimi Anadolu'nun muhtelif yerleşimlerinden gelmekteydi)

⁸⁰ Defterde, iki farklı kayıta adı geçmektedir.

⁸¹ Defterde, iki farklı kayıta adı geçmektedir.

⁸² Bu dönemde şehir içinde alınıp satılan tütünün bir "denk"i 20 ile 26 kilo arasında değişmekte iken, burada ise bir denk ortalama 34 kiloyu bulmaktadır. Anaşılan il dışına çıkıldığında, yani yol mesafesi uzadıkça nakliyattan vb. kaynaklanan maliyetleri düşürmek için denklere daha fazla tütün eklenebilmekteydi. Gemi ile gerçekleşen nakliyatı ise bir denk ortalama 28 kiloya kadar çıkabilmekteydi. Bkz. Tablo 2.

⁸³ Trabzon'un İskenderpaşa Mahallesi sâkinlerinden Hasanoğlu Kara Hüseyin Anapa'da, Mehmet Reis ile birlikte 1789 yılı yaz mevsiminde ticaret yapmaktaydılar. Mehmet Reis Anapa'da, Kara Hüseyin'den mudârebe şirketleşmesi hukukuna göre 200 kuruş istemişti. Kara Hüseyin ise, "Samsun ve Trabzon iskelelerine giderek pamuk, tütün ve sahtiyan alıp tekrar Anapa'ya dönmek şartıyla" 200 kuruşu mudârebe ortaklığı karşılığında Mehmet Reis'e teslim etmişti. 200 kuruşu teslim alan işletmeci/mudârip Mehmet Reis ilk olarak Samsun iskelesine gitmişti. Samsun'dan bazı malları gemisine yükledikten sonra İstanbul'a giderken gemi batmıştı. Bunun üzerine sermaye sahibi Kara Hüseyin ile işletmeci mahkemelik olmuşlardı. Ayrıntısı için bkz. Aygün, *Karadeniz'den Osmanlı Ekonomisine Bakış*, C: 2, s. 42.

⁸⁴ Kaya Tuncer Çağlayan, "1841 Yılında Samsun ve Çevresinde Ticaret", (*I. Ulusal Geçmişten Geleceğe Samsun (Sempozyumu)*), Samsun Büyükşehir Belediyesi, Samsun 2006, s. 290.

⁸⁵ Aygün, *Karadeniz'den Osmanlı Ekonomisine Bakış*, C: 2, s. 166 ve 307-343.

ile bölgede çoğunlukla Rize, Of, Sürmene ve Vakfikebir sahasında yetiştirilen ketenli dokumalar olmak üzere deri mamulleri (pabuç, sahtiyan, meşin vb.) ile ham bakır ve fındık⁸⁶ başı çekmekteydi. Bu gelenekselleşmiş ekonomik sisteme 1790'larda tütün bitkisi de dâhil olmuştur. Anlaşıldığı kadarıyla tütün ilkin Samsun'dan, akabinde Trabzon'dan ihraca konu olmaya başlamıştır. 1830'lara gelindiğinde Samsun'da Bafra, Trabzon'da ise Akçaabat ülkenin önemli tütün üretim sahalarına dönüşmüştür. Dolayısıyla tütün ticareti, kadim ticaret kültüründe yer edinmeye başlamış, zamanla kökleşerek başı çeken bir sektör olmuştur. Bu gelişme, bölgenin sosyal ve iktisadi yapısında, kültürel dokusunda kalıcı olmak açısından köklü bir dönüşümü getirmenin yanında, bölgedeki tütün üretimi ve ticaretinin tarihine duyulan ilgiyi de gerektirmiştir.

Osmanlı Arşivi'nde bulunan 23361 numaralı gümrük defteri, tütün ziraatının devletin sadece Rumeli kesiminde değil, Anadolu tarafında da yaygınlaştığını göstermenin yanında, tütün ticaretinin gelenekselleştiği bir dönem olan 19. yüzyılın ilk otuz yılına ait muhtelif hususiyetlere işaret eden göstergeleri barındırması bakımından da önem taşımaktadır. Dolayısıyla bu makaleye kaynaklık eden söz konusu defteri, bölgedeki kadim tütün ziraatına ve ticaretine dayanan kültürün yansımalarından biri olarak telakki etmek gerekir. Trabzon'da 1770'li yıllara kadar hâkim olan tütün, Rumeli'den gelen tütün idi. Bu tarihten sonra ve bilhassa da 1790'larda bölgede ziraatı yapılan yerli tütünün hâkimiyeti başlamıştır. 1826-27'de ise alım-satımına konu olan tütün bütünüyle Trabzon ekimi/üretimi tütün olup, çok büyük oranda Akçaabat Tütünü adını taşımaktaydı. Söz konusu gümrük defterine göre on bir aylık süreçte yaklaşık olarak 278 ton tütün pazara sürülmüş olup, bunu 1826-27'deki yıllık üretim miktarı olarak görmek mümkündür. Hem Akçaabat hem de Trabzon'da tütün için gümrük teşkilâtı tesis edilmiş olması, tütünün bu iki liman üzerinden ihracatını, satışını sağlamıştır. Trabzon'da üretilen tütün doğuda Rize ve Artvin'e, batıda Vona'ya, güneyde de Tamzara, Tokat ve Konya'ya kadar tüccar tarafından satın alınarak götürülmüştür. Tütün ticaretinde Trabzon menşeli olanlar yanında Rize ve Gümüşhane menşeli tüccarların etkinlikleri ise baskın idi. Bu çalışma, temelde bölgedeki tütün ticareti kültürüne odaklanmış olmakla beraber, çalışmanın ayrıca Duhancıoğlu, Emiroğlu, Kantarcıoğlu, Karahasanoğlu, Sofuoğlu, Topçuoğlu, Çolakoğlu, Çalıkoğlu, Sekbanoğlu, Ömeroğlu, Turanoğlu, Ahıskalıoğlu, Kırımlioğlu, Tonbuloğlu, Velioğlu, Köseoğlu, Topsakaloğlu, Keleşoğlu, Şahbazoğlu, Müezzinoğlu ve Alemdaroğlu gibi günümüzde dahi Trabzon'un siyasi, iktisadi ve sosyal yaşamında etkin yerleri bulunan bazı sülalelerin soy ağaçlarının tespitine, atalarının geçmişteki faaliyetlerini görmeye imkân vermesi yönüyle de bölge tarihine katkı sağlayacağı umulmaktadır.

⁸⁶ 1840 yazında Orta ve Doğu Karadeniz kıyılarını dolaşan Fallmerayer'in mahallinden edindiği bilgilere göre, "...aranan Giresun fındığı için İstanbul ile Odessa en iyi pazardır. Şarap da Rus limanlarına ihraç ediliyor (...) Bu üzümler yerli Hıristiyanlar tarafından sonbaharda satın alınıyor, cenderede sıkılıyor ve satılıyor (...) Orasının (Keşap'ın) fındığı tatlılık ve büyüklük bakımından ünlü Giresun fındığını geçtiği ve büyük partiler halinde İstanbul'a ve Odessa'ya gittiği söyleniyor". Bkz. Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 158, 198.

KAYNAKLAR

1-Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bab-ı Defteri Maden Mukataası Kalemî Duhan Dönümü Defterleri (BOA. D. MMK. DHN. d), nr. 23361.

Trabzon Şer'iyeye Sicilleri (TŞS), nr. 1946/16b, TŞS, 1947/28b, TŞS, 1866/77b.

2-Kitap ve Makaleler

AÇIK, Turan, “Fetihten 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Şehri'nin Mahalleleri”, *History Studies*, S: 5, 2017, ss. 25-56.

Akçaabat Vakfikebir Nüfus Kütüğü (1835-1845), Haz. Ali Mesut Birinci-Mustafa Çakıcı-Zehra Topal, İstanbul Vakfikebir Kültür ve Yardımlaşma Derneği, İstanbul 2012.

Akçaabat-Vakfikebir Öşür Defteri-1850, Haz. Zehra Topal, İstanbul Vakfikebir Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Ankara 2005.

AKPINAR, Mehmet, “Akçaabat'ta Tütün Üretimi ve Reji İdaresinin Tütün Üreticilerine Yönelik Uygulamaları”, *Dünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu (Bildiriler Kitabı)*, Akçaabat Belediyesi, İstanbul 2014, ss. 227-247.

AYGÜN, Necmettin, “XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Yapı”, *Karadeniz Araştırmaları*, S: 17, 2008, ss. 75-111.

AYGÜN, Necmettin, *Karadeniz'den Osmanlı Ekonomisine Bakış*, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası, C: 1-2- Ankara 2016.

AYGÜN, Necmettin, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Serander Yayınları, İstanbul 2005.

BIJIŞKYAN P. Minas, *Pontos Tarihi*, Çev. H. D. Andreasyan, Çiviyazıları Yayınları, İstanbul 1998.

CEZAR, Yavuz, “Osmanlı Vergi Sistemindeki Darboğazlar ve Sistemi Yenileştirme Yönünde Ortaya Çıkan İlk Gelişmeler Üzerine”, *İktisat*, S: 394, 1999, ss. 47-51.

CEZAR, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Alan Yayınları, İstanbul 1986.

CLARK, Bruce, *İki Kere Yabancı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul 2008.

ÇAĞLAYAN, Kaya Tuncer, “1841 Yılında Samsun ve Çevresinde Ticaret”, *(I. Ulusal) Geçmişten Geleceğe Samsun (Sempozyumu)*, Samsun Büyükşehir Belediyesi, Samsun 2006, ss. 283-298.

ERLER, Mehmet Yavuz-EDİNSEL, Kerim, “Samsun'da Tütün Üretimi 1788-1919”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S: 18, Yaz 2011, ss. 230-247.

FALLMERAYER, Jacob P., *Doğu'dan Fragmanlar*, Çev. H. Salihoğlu, İmge Yayınları, Ankara 2002.

GÖKÇE, Evren, “Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusuna Asker Alımı (Hamid Sancağı ve Isparta Örneği)”, *Social Sciences Research Journal*, I: 4, December 2017, pp. 191-213.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C: 1, Eren Yayınları, İstanbul 2000.

KARAGÖZ, Rıza, *Haznedarzade Süleyman Paşa*, Etüt Yayınları, Samsun 2009.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, “Tütün Zer'iyye Resmî ve Dış Tesirlerle Kaldırılması”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C: 2, Ankara 1981, ss. 1429-1434.

OKUDAN, Muhammet, “Sosyal Statülerine Göre Samsun Canik Sancağında Vakıf Kurucuları”, *Birey ve Toplum*, S: 6, 2013, ss. 173-191.

ORHONLU, Cengiz, “Hazine”, *DİA*, C: 17, 1998, s. 130-133.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye”, *DİA*, C: 3 1991, s. 457-458.

PAMUK, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

FAROQHÎ, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.

SYLVESTER, Theodore L., *Slavery Throughout History*, Reference Library, Almanac (1999). Pdf.

TABAK, Faruk, “Bereketli Hilal'in Batısında Tarımsal Dalgalanmalar ve Emegın Kontrolü”, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, ss. 139-159.

TEMEL, Mehmet, “Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Tütün Politikası ve Artan Tütün Kaçakçılığı”, *Toplumsal Tarih*, S: 88, Nisan 2001, ss. 4-11.

YILMAZ, Fehmi, *Osmanlı İmparatorluğunda Tütün: Sosyal, Siyasî ve Ekonomik Tahlil (1600-1883)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.

ZİLFİ, Madeline C., “Kadıızâdeliler: Onyedinci Yüzyıl İstanbul'unda Dinde İhya Hareketleri”, Çev. M. H. Lekesiz, *Türkiye Günlüğü*, S: 58, 1999, ss. 65-79.

Ek 1⁸⁷: BOA. D. MMK. DHN. d, nr. 23361

(Bab-ı Defteri Maden Mukataası Duhan Dönümü)

İkiyüz kırk iki senesi Ruz-ı Kasımdan⁸⁸ (8 Kasım 1826) i'tibaren Duhan Gümrüğü Mukata'ası'ndan 'Asakir-i Mansure-i Muhammediyye'nin masarîfına tahsis kılınan zamm-ı misl gümrüklerinin tahsili ba-irade-i seniyye Dergâh-ı Âlî kabucu-başlılarından İstanbul Duhan Gümrüğü Emini 'atufetlü Mehmed Hidayet Ağa Hazretlerine ihale buyurulmaktan nâşi gümrük-i mezkûrun ber-vech-i emaneten tahsili ağa-yı muma-ileyh tarafından Dergâh-ı Âlî kabucubaşlılarından Canik muhassılı vekili 'atufetlü Seyyid Osman Bey Efendi Hazretlerine ihale buyurulduğuna binaen mir-i müşarun-ileyh hazretleri tarafından Boladhane ve Ağcaabad ve Trabzon taraflarına me'muriyetimiz hasebiyle zikr olunan mahallerden ma'rifet-i 'âcizanemle beher kıyyesinden sekizer paradan tahsil olunan zamm-ı misl duhan gümrüğü hasılatının ber-vech-i müfredat-ı icmaliyyesidir fi 15 Cemaziyelevvel sene (1)242 (15 Aralık 1826)

(...)

Cem'an Yekûn

Hasılât-ı Duhan-ı Gümrük-i Canik (ve) Boladhane ve Trabzon Tâbi'-i Bafra an Tahsis-i Masarîf-ı Asakir-i Mansûre

42751 + 08435 = 34316 Guruş 18 Para

Zikr oluna gümrükler hususunda ber-muceb-i müfredât vuku'bulan masarîfatdan bu mahalle tahsis olan masarîf-ı fûrûnihâde-şüd (Mühür)⁸⁹

(Sayfa 13)

Kırkiki Senesi Mah-ı Cemaziye'l-evvelin Onbeşinci Gününden (15 Aralık 1826) Kırküş Senesi Rebi'ü'l-âhirin Onbeşinci Gününe (5 Kasım 1827) Kadar Boladhane ve Trabzon Duhan Gümrüklerinin Vuku'bulan On Bir Aylık Masarîfatının Müfredâtıdır

Boladhane Gümrüğü Kantarcısı, Nefer 1, Mahiyye 40 Guruş,

Kâtip, Nefer 1, Mahiyye 50 Guruş,

Dideban, Nefer 2, Mahiyye 60 Guruş,

Fol nam mahalde Hancı (?) Bekçisi, Nefer 1, Mahiyye 30,

Ağcaabad'da Bekçi, Nefer 1, Mahiyye 30,

Trabzon Gümrük Kantarcısı, Nefer 1, Mahiyye 40,

Kâtip, Nefer 1, Mahiyye 50,

Dideban, Nefer 3, Mahiyye 90,

Mühürçüler, Nefer 1, Mahiyye 30 (Gümüşhane Yolunda Bekçi)

Gümrühâ-yı Mezkûreye Gümrükçü Ta'yin Olunan Veyis Ağa'ya Mahiyye 200 Guruş

⁸⁷ İlgili defterin burada sadece ilk sahifesindeki takdim kısmı ile son sayfasındaki tasdik ve icmal kısmına yer verilmiştir.

⁸⁸ Halk arasında kışın başlangıcı sayılan "8 Kasım günü başlayıp 6 Mayıs'a" (Hidrellez) kadar devam eden ve tarihi kayıtlarda Rûz-ı Kâsım şeklinde geçen dönem. Osmanlı Devleti'nde 6 Mayıs (eski Jülyen takvimine göre 23 Nisan) halk arasında yaz mevsiminin başlangıç tarihi sayılmaktaydı. Nitekim eski takvimde yıl ikiye ayrılmış olup, 23 Nisan'dan (6 Mayıs) 26 Ekim'e (8 Kasım) kadar süren 186 gün "Hızır günleri" adıyla yaz mevsimini, 23 Nisan'a kadar devam eden 179 gün de "Kasım günleri" adıyla kış mevsimini oluşturuyordu. Hidrellez de kışın sona erip yazın başladığı gün olarak kutlanmaktadır. Bk. Ahmet Yaşar Ocak, "Hidrellez", *DİA*, C: 17, Ankara 1997, s. 313-315.

⁸⁹ Trabzon kadısının mührü.

6820	Boladhane ve Trabzon gümrüklerinde istihdam olan hademe ve gümrükçü ağanın bâlâda müfredâtı vechile mahiyyesi altıyüz yirmişer guruşdan onbir mahda masarîf-ı mahiyye
5500	Boladhane ve Trabzon gümrükçüsünün ve ma'iyetinde olan hademelerinin matbah masarîfatı beher mahiyyesi beşeryüz guruşdan
1000	Gümrükha-yı mezkûrenin levazımatından tanzim olunan nühas varidât-ı sairesinin bahası
350	Kâğıd ve mürekkebe ve şem'-i tahrîrât bahaları
600	Trabzonda duhan kapanı tahsis olunan mahallin kirası
14.270	
500	Boladhande kapan tahsis olunan mahallin kirası
800	Gümrükhâ-yı mezkûrenin hususuyçün hasbe'l-icab Trabzondan Canik muhassılı vekili atufetlü bey efendi tarafına irsal âdemlere ve saire virilan harc-ı rah
1000	Gümrük-i mezkûr hususunda alınan bid'at ve zalemiyyenin men' ve def için Ahışa ve Erzurum ve Gümüşhane ve Gönnye ve Keban taraflarına suret-i emr-i âlî ile gönderilan âdemlere
300	Husus-ı mezbur için Trabzon Eyaletinde ba'zı mahallere suret-i emr-i âlî ile gönderilan âdemlere virilan harc-ı rah
16.870	
8435	İşbu nısf-ı masarîf meblağı duhan gümrüğü emini atufetlü Mehmed Hidayet Ağa tarafına âid olan gümrük hasılatından mahsub-ı fûrunihâde ⁹⁰
8435	
8435	İşbu nısf-ı âhar masarîf dahi hasılat-ı gümrüğe mahsuben fûrunihâde

⁹⁰ Fûrû-nihâde: Aşağı indirilmiş, aşağıda, (hesapta) çıkarılan, aşağı düşülen miktar, aşağıya konmuş, aşağıya koyulmuş.

BASINDAKİ BİLGİLER IŞIĞINDA İLK KADIN MİLLETVEKİLLERİMİZDEN TRABZON MİLLETVEKİLİ SENİHA HIZAL VE MECLİSTEKİ FAALİYETLERİ*

Selman YAŞAR**

ÖZ

Türk Milletinin çağdaş uygarlık düzeyinin üzerine çıkması için bir çok yenilik gerçekleştiren Atatürk, Türk kadınının Cumhuriyet idaresinde hak ettiği yeri elde etmesi için çalışmıştır. 1926 yılında Medeni Kanun'la yeni haklar edinen, 1930'da Belediye seçimlerine katılma, 1933'te Muhtar seçilme hakkını alan Türk kadını, Atatürk'ün önderliğinde, 5 Aralık 1934 tarihinde kabul edilen kanunla milletvekili seçme ve seçilme hakkını kazanmıştır. 8 Şubat 1935 tarihinde yapılan V.Dönem seçimlerinde 18 kadın milletvekili seçilerek TBMM'ne katılmıştır. Kadınların milletvekili seçme ve seçilme hakkını kazanması, sonrasında yapılan seçimler, ilk kadın milletvekillerinin seçimleri ve TBMM'ndeki çalışmaları kamuoyunda büyük yankı yapmıştır. Dönemin gazeteleri yaptıkları haberlerle ilk kadın milletvekilleri ve TBMM'ndeki çalışmalarıyla ilgili olarak halkı aydınlatmışlardır. Bu milletvekillerinden biri de Seniha Hızal'dır. Seniha Hızal, V.Dönem (1935-1939) Trabzon milletvekilliği yapmıştır. Seniha Hızal, milletvekilliği döneminde yaptığı çalışmalarla TBMM'ne giren diğer 18 kadın milletvekili gibi Atatürk'ün Türk kadınına olan güvenini boşa çıkarmamıştır.

Anahtar Sözcükler: Atatürk, Kadın, Milletvekili, Seniha Hızal, Trabzon.

IN THE LIGHT OF THE PRESS INFORMATION OUR FIRST FEMALE DEPUTIES TRABZON DEPUTIES SENİHA HIZAL AND PARLIAMENTARY WORK

ABSTRACT

Ataturk has realized many revolutions in order to modernise Turkish nation and to catch up with contemporary civilization, endowing Turkish women with important roles in the administrative duties of the Republic. The Turkish woman, who gained the new rights by the Civil Code in 1926, attained the right to contest the municipal elections in 1930 and Seniha Hızal was elected as *mukhtar* in 1933. She gained the right to elect and be elected as a deputy under Atatürk's rule and leadership on 5 December 1934, and she were among the 18 female MPs elected on 8 February

* *Gönderim tarihi: 03.04.2019. Kabul tarihi:21.09.2019.*

** *Doç.Dr., Batman Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, BATMAN.
selman.yasar@batman.edu.tr ORCID: 0000-0002-1396-295X*

1935 elections to join the Turkish Grand National Assembly. Upon women's right 'to elect and to be elected' at the general elections, the appearance of women at the subsequent elections and the first women deputies at the parliament, and their activities in the Turkish Grand National Assembly, had a great influence on public opinion. These women did not disappoint Atatürk's trust in Turkish women. The headlines were occupied with the news about these first female MPs and their achievements at the Turkish Grand National Assembly. The study examines the biography of Seniha Hızal, who represented Trabzon and was one of those 5th term deputies between 1935-1939.

Keywords: Atatürk, Women, Deputy, Seniha Hızal, Trabzon.

Giriş

Milli Mücadele yıllarında toplumda yükselen bağımsızlık ve vatan müca-
delesi kavramları çerçevesinde kadınlar, sadece fikirsel düzeyde değil aksiyon
düzeyinde de kurtuluş mücadelesine katılmışlardır. Bu durum Türk toplumunda
"vatan ve bağımsızlık" kavramları çerçevesinde cinsiyet ayrımının –neredeyse-
ortadan kalktığı, Cumhuriyet Dönemi kadınları için temel referans alınacak bir
süreç olmuştur. Nitekim Cumhuriyet döneminde kadının siyasal haklarını
kazanma sürecinde öncü olan kadınlardan Halide Edib, İzmir'in işgalini telin
etmek için düzenlenen 1919 Sultanahmet Mitingi'nde yaptığı coşkulu konu-
şmasıyla adeta efsaneleşmiştir. Bu durum, günümüz, edebiyat ve tarih literatü-
rüne de Halide Edib'in "*Sultanahmet mitinginin ateşli hatibi*" olarak geçmesine
sebep olmuştur. Halide Edib örneğinde görüldüğü üzere, Tanzimat ile başlayan
toplumsal dönüşüm süreci ile önce eğitim seviyesi yükselmeye başlayan,
ardından fikirlerini yazıya dökerek kamuoyu ile paylaşmaya başlayan kadınlar
bununla yetinmeyip, kendi gazete ve dergilerini kurmuşlar, cemiyetler kurarak
örgütlenme bilincine ulaşmışlardır.¹

1930 yılında kabul edilen 1580 sayılı Belediye Kanunu ile belediye
seçimlerinde kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmiştir. Kadınlar bu hakkı
hemen kullanmışlar. İzmir'de Hasane Nalan ve Benal Nevzat ve İstanbul'da
Rana Sani Yaver, Seniye İsmail, Ayşe Remzi Hanım, Nakiye Hanım, Latife
Bekir meclis üyesi olarak seçilmişlerdir. 1933 yılında Köy Kanununda yapılan
değişiklikle kadınlara köy muhtarı olabilme hakkı tanınmıştır. Aydın Çine
Demirdere Köyü muhtarlığına Gül Esin seçilerek Türkiye'nin ilk kadın muhtarı
olmuştur.

Kadınların genel seçimlerde seçme seçilme hakkı için gerekli yasal
değişiklik 1934 yılında Başbakan İsmet İnönü ve 191 milletvekilinin sunduğu
Anayasa ve Seçim Kanununda değişiklik yapılmasını öngören yasa önerisi
sonucu gerçekleşmiştir. Öneri, 5 Aralık 1934'te Mecliste görüşülmüş, yapılan
oylamada, 317 üyeli Meclis'te, oylamaya katılan 258 milletvekilinin tamamının

¹ Sedef Bulut-Miray Vurmay Güzel, "Ortadoğulu Kadın Gözünden Atatürk Döneminde Kadın Hakları: Mısır Örneği", *DTCF Dergisi*, 57.1, 2017, s. 6-7.

oyuyla değişiklik önerisi kabul edilmiştir. Anayasanın 10. ve 11. maddeleri değiştirilerek her kadına 22 yaşında seçme, 30 yaşında seçilme hakkı verilmiştir. Bu anayasa değişiklikleri çerçevesinde İntibah-ı Mebusan Kanunu (Milletvekili Seçimi Kanunu)'nda 11 Aralık 1934'de yapılan değişiklikler sonucu anayasada tanınan haklar seçim kanunuyla da düzenlenmiştir.

Türk kadınına milletvekili seçme ve seçilme hakkı tanındıktan sonra, kadınların katıldığı ilk genel seçim, 8 Şubat 1935 yılında yapılan TBMM 5. dönem seçimleridir. Bu seçimlerde 17 kadın milletvekili T.B.M.M'ye girmiştir. Bu milletvekilleri Mebrure Gönenç (Afyon), Hatı Çırpan (Ankara), Türkan Örs Baştuğ (Antalya), Sabiha Gökçül Erbay (Balıkesir), Şekibe İnel (Bursa), Hatice Özgener (Çankırı); Huriye Öniz Baha (Diyarbakır), Fatma Memik (Edirne), Nakiye Elgün (Erzurum), Fakihe Öymen (Ankara), Benal Nevzat İftar Arıman (İzmir), Ferruh Güpgüp (Kayseri); Bahire Bediş Morova Aydilek (Konya), Mihri Pektaş (Malatya), Meliha Ulaş (Samsun), Fatma Esmâ Nayman (Seyhan), Sabiha Görkey (Sivas), Seniha Hızal (Trabzon)'dur. 1936 yılı başında boşalan milletvekillikleri için yapılan ara seçiminde emekli öğretmen Hatice Özgenel'in Çankırı milletvekili olarak seçilmesiyle meclisteki kadın milletvekili sayısı 18'e çıkmıştır.²

1. Dünyada ve Türklerde Kadının Yeri ve Kadın Hakları

Kadın haklarının gelişimine yönelik ilk tartışmaları erkekler başlatmış olmasına rağmen; tarih kendi davaları için savaşıyor, eylemler yapan, hatta bu uğurda hayatlarını vermektense çekinmeyen mücadeleci kadınlara da tanıklık etmiştir. 1793 yılında Fransız Parlamentosunda kadın hakları konusunda fırtınalar koparan önerinin sahipleri Madame La Cambe, Olympe de Gouges ve Roland'dır. Kısa bir süre sonra giyotinle can veren bu kadınların kanları, sonraki yıllarda tüm dünyada verilecek olan kadın hakları mücadelesinin tohumlarını sulamıştır. Bu aşamada, bütün dünyadaki kadınlar eğitim, evlilikte ve iş hayatında eşitlik gibi aslında günümüzde çok basit gibi görünen haklar için büyük mücadeleler vermiştir.

Kadın-erkek eşitliğine yönelik çalışmaların kökeni yüzyıllar öncesine dayanmaktadır. Sokrates, kadın ve erkeğin kişilik olarak eşitliğini kabul etmekle beraber; kadının fiziki yapısı itibarıyla ev içi, erkeğin ise ev dışı işleri yürütmeye elverişli olarak yaratılmış olduğunu ifade etmiştir.

17. yüzyılın devrimci İngiltere'sinde ortaya atılan kadın-erkek eşitliği kavramı, 18. yüzyıl aydınlanma çağında ve sonra Fransız Devrimi'nde daha da yaygınlaşmıştır. Rousseau'nun kadın düşmanlığını ileri sürdüğü dönemde kadının kurtuluşunun ilk belirtileri de Batı'da gün ışığına çıkmaya başlamıştır. Poullain de la Barre, Rousseau'dan farklı bir düşünceye yönelmiş ve çok belirgin çizgilerle ortaya konmamakla birlikte o dönemde kadın erkek eşitliğinin; evlilikte hak eşitliği, kadının eğitimi ve siyasal haklar olmak üzere üç sorunla

² Aysun Kılınç, "Türkiye'de Kadının Siyasette Temsili ve Katılımı", *Aktüel, Kocaeli Barosu Dergisi*, 2015, s.15.

ilgilendiğini belirtmiştir.³

Bütün insanların eşit oldukları inancının benimsenmesi ise 18. yüzyılda gerçekleşmeye başlamış ve bu anlayış Amerikan ve Fransız Devrimlerine kaynaklık etmiştir. Nitekim modern eşitlik öğretisi ilk resmi ifadesini 1776 Virginia Anayasası'nın başına konmuş olan Haklar Bildirisinde (Bill Of Right) bulmuştur. Ardından 4 Temmuz 1776 tarihli Amerikan Bağımsızlık Bildirisi'nde de bütün insanların eşit yaratıldıkları belirtilmiştir. Fransız Devrimi sonrası 26 Ağustos 1789 tarihinde kabul edilen Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi ile dile getirilen doğal haklar öğretisi gereğince insanların doğuştan eşit olduklarına vurgu yapılmış ve insanları doğal, vazgeçilemez, devredilemez haklara sahip oldukları ilan edilmiştir. Günümüzde eşitlik ilkesi, özellikle Fransız Devrimi'nden sonra hemen hemen bütün ülkeler ve uluslararası insan hakları belgeleri tarafından anayasal bir hak olarak kabul edilmiştir. Nitekim hazırlanan anayasalar ve uluslararası insan hakları belgeleri insanlar arasında ayırım yapılmasını yasaklayıcı hükümlere yer vermiştir. Dolayısıyla dünya genelinde insanlar arasındaki eşitliğin daha kapsamlı bir şekilde korunmasına yönelik bir eğilimin olduğu görülmektedir. Özellikle 1948 yılında kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Beynamesi'nden bu yana bütün insanların, cinsiyet ayrımı olmaksızın, temel hak ve hürriyetlerden yararlanma noktasında eşit olduklarına vurgu yapılmışsa da, uluslararası ve ulusal insan hakları anlayışı temel kültürel yapılar bağlamında gelişmiş ve kadınların insan olmaktan kaynaklanan hakları erkeklerinki ile aynı hassasiyet çerçevesinde korunamamıştır. Nitekim ülkelerin gelişmişlik düzeyleri ve uyguladıkları politikalar göreceli olarak farklılık gösterse de, karar alma mekanizmalarında ve güç paylaşımında kadınların dezavantajlı konumu evrensel bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz gelimi, seçme hakkı 19. yüzyılda sadece erkekler için söz konusu olmuş, kadınlara oy hakkının tanınması ise ancak 20. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşmiştir. Öte yandan, genel olarak kadınlar özel alan ile ilişkilendirildikleri için kadınların hak ihlalleri de özel alan kapsamında değerlendirilmiş ve insan hakları düzenlemelerinin kapsamı dışında kalmıştır. Zira, özgürlükleri kısıtlayıcı işkence, zulüm gibi kötü muamelelerin insan haklarının ihlalini oluşturduğu aşıkarken, aynı muameleler aile içinde ya da evde gerçekleştiğinde sorgulanmamış ve özellikle aile hukuku ile ilgili yasal düzenlemeler yetersiz kalmıştır. Bu noktadan hareketle özellikle 1970'li yıllardan bu yana uluslararası alanda kadın-erkek eşitliğinin sağlanması noktasında belirgin bir duyarlılık geliştirildiği ve bu yönde adımlar atıldığı görülmektedir. Nitekim Birleşmiş Milletler, 1975-1985 yıllarını "Kadın On Yılı" ilan etmiştir. 1975 yılında da ilk uluslararası kadın konferansı Meksiko'da gerçekleşmiştir.⁴

³ Müşerref Avcı, "Osmanlı Devleti'nde Kadın Hakları ve Kadın Haklarının Gelişimi İçin Mücadele Eden Öncü Kadınlar", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi(TAED)*, S: 55, Erzurum, s. 226-227.

⁴ İnci Çoban İnce, "Türkiye'de Kadın Haklarının Hukuksal Gelişimi", *International Journal of Academic Value Studies(Javstudies)*, V:3, I:16, s. 208.

Kadın erkek eşitliğini sağlama noktasında önemli adımlardan biri de 18.12.1979 tarihinde kabul edilen, 03.09.1981 tarihinde yürürlüğe giren Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (CEDAW)'dir. Birleşmiş Milletler nezdinde kabul edilmiş bir sözleşme olan CEDAW, gerek içerdiği geniş kadın hakkı düzenlemeleri, gerek devlete kadınlara yönelik geçici ve özel önlemler alma yükümlülüğü yüklemesi, gerekse denetim mekanizması ve bireysel başvuru yollarını açık tutması nedeniyle kadın haklarına yeni bir boyut kazandırmıştır. Zira CEDAW öncesi belgeler ya kadınlara vurgu yapmadan insan haklarının herkes için gerçekleşmesini öngören genel ve soyut ya da kadınlar için, söz gelimi, siyasal haklar, evli kadınların hakları gibi belirli konulardaki hakları düzenleyen dar kapsamlı metinlerdir. CEDAW'ı bu noktada öne çıkaran ise meseleyi çok yönlü ve çok boyutlu bir şekilde ele alan bir metin olmasıdır. Genel olarak CEDAW kadınlara karşı yapılan ayrımcılığın önlenmesini amaçlamakta ve kadınların da insan haklarına sahip olduğu vurgusunu öne çıkarmaktadır.

Bu gelişmelere paralel olarak, 1993 Viyana Konferansı ile benimsenen "kadın hakları insan haklarıdır" anlayışı çerçevesinde cinsiyete dayalı olarak yapılan bütün insan hakkı ihlallerinin esas olarak insan hakkı ihlali olduğu açığa çıkarılmış ve sadece devletten kaynaklanan ihlallere vurgu yapılmamış özel kişilerden kaynaklanan ihlaller de, söylem düzeyinde de olsa, öne çıkarılmıştır. Günümüz açısından gelinen noktada kadınların insan hakları, insan haklarının ayrılmaz ve parçalanamaz bir ögesi olarak kabul edilmektedir. Zira kanun önünde eşitlik ya da ayrımcılık yasağı İspanya, Avusturya, Hollanda, Hindistan gibi ülkelerin anayasalarında garanti altına alınmıştır. Dahası, kadınlarla erkeklerin eşit haklara sahip olduğuna ilişkin hükümler ise, başta Almanya olmak üzere, İsviçre, İsveç, İtalya, Fransa, Yunanistan, Portekiz, Finlandiya, Rusya, Güney Afrika gibi ülkelerin anayasalarına girmiştir. Türk Anayasasına bakıldığında da, anayasanın 10.maddesi herkesin eşit olduğu görüşüne vurgu yapmakta ve kadınlar ile erkeklerin eşit haklara sahip olduğunu belirtmektedir.⁵

Anadolu dışında kurulan Türk devletlerinde kadın, erkek ile eşit hak ve özgürlüklere sahipti. Örneğin Orta Asya Hun İmparatorluğu'nda hatun, hakan ile birlikte devleti temsil etmiştir. İslamiyet'ten önceki Türk devletleri incelendiği zaman kadının toplumda saygın bir konumu olduğu, sosyal hayatta ve ekonomide erkekle yan yana, eşit bir durumda bulunduğu görülür. Türklerin 8.yüzyılda İslamiyet'i kabul etmesiyle toplumsal yaşamda Arap kültürünün etkileri hissedilmeye başlamıştır. Bununla birlikte kadının toplumdaki konumu değişime uğramıştır. Selçuklu döneminde eski Türk geleneklerinin etkisiyle kadın toplumdaki ve ailedeki saygın durumunu ve erkekle eşit rolünü büyük ölçüde korumuştur. Selçuklu kadınları hem aile içinde söz sahibi idi hem de devlet işlerinde rol oynuyorlardı. Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş döneminde henüz eski Türk gelenekleri yaşatılmaktaydı. Osmanlı devletinin kurucusu Orhan Gazi'nin eşi Orta Asya hatunlarına benzer bir konumdaydı. Sultan elçi

⁵ Çoban İnce, a.g.m., s.209.

kabul eder, misafir ağırlardı. Kadınların yüzleri kapalı değildi. İmparatorluğun güçlenmeye başladığı devirlerde ise kadının toplum hayatından uzaklaştırılarak hak ve özgürlüklerinin kısıtlandığı görülür. Osmanlı'da kadın, artık ev içinde toplumsal yaşamdan uzak bir hayat sürmeye başlamıştır. Ancak Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde, Osmanlı İmparatorluğunda esen özgürlük havası ile kadının durumunda da bazı değişiklikler meydana gelmeye başlamıştır.⁶

Batı'daki kadın hareketine koşut olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda da kadınlar, Tanzimat Dönemi'nde, buldukları toplumsal yaşam koşullarına itirazlarda bulunmaya başlamışlardır. Modernleşmeye yönelik yapısal değişimler, II. Meşrutiyet Dönemi'nde başlamıştır.⁷ Bu değişim hareketleri neticesinde başlayan modernleşmeye paralel olarak kadınların konumu da değişmeye başlamıştır. Nitekim o döneme kadar ev içinde anne ve eş rollerini üstlenmiş olan kadınlar, toplumsal hayatta başka roller üstlenme taleplerini dile getirmişlerdir. Bu noktada basının da desteğini alan kadınlar taleplerini görünür kılama imkanına sahip olmuşlardır. Öte yandan Tanzimat dönemi, kadınlara hukuki bakımından yenilikler getirmiştir. Nitekim Arazi Kanunu ile kadınların mirastan erkek kardeşi ile aynı oranda pay alması sağlanmış, cariyeliğin kaldırılması ile kadınların köle ve cariye olarak satılması yasaklanmış, yabancılarla evlenme konusunda yapılan düzenlemeler ile evlenme sınırlılıkları genişletilmiş ve giyim kuşam ile ilgili değişiklikler ile de özellikle saray ve konak çevresinde Batıyı model alan giysiler görülmeye başlanmıştır. Bu noktada belirtilmelidir ki, yapılan düzenlemelerin geleneksel yapıda kabul görmesi kolay olmamıştır.

Kadınlara yönelik atılan adımlar Cumhuriyet ile birlikte ivme kazansa da, Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılda başlayan değişim hareketleri Osmanlı kadınlarını da etkilemiştir. Bu dönemde yaşanan toplumsal değişimler Cumhuriyet sonrası döneme de yansımıştır. Türkiye'de kadın-erkek eşitliğine ilişkin politikalar Cumhuriyet sonrası dönemde belirginleşmiştir. Nitekim Türkiye gerek uluslararası alanda kadın haklarına vurgu yapan antlaşmalara taraf olmuş, gerekse ulusal mevzuatında bu yönde değişiklikler yapmıştır.⁸

Türkiye'de Feminizm hareketinin 19 yüzyılda belirgin bir biçimde geliştiği gözlenmiştir. 19 yüzyıl tüm dünyada değişim rüzgârlarının etkin olduğu bir süreçtir. Milliyetçilik hareketlerinin yoğunlaştığı, imparatorlukların dağılmaya başladığı bu süre içinde, düşünce sisteminde de köklü değişikliklerin olduğu; özgürlük, eşitlik, adalet gibi kavramların sorgulandığı ve talep edilmeye başlandığı görülür. Tüm dünyada görülen bu değişimler, elbette ki artık son dönemini yaşayan Osmanlı İmparatorluğunu da etkilemiştir. Böylesi bir manzara içerisinde Osmanlı kadınlarının da haklarını savunabilmek amacıyla

⁶ Kıvanç Osma, "Cumhuriyet Dönemi Anıt Heykellerinde Kadın İmgesi", *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 30, No:1, Mayıs 2006, s. 90-91.

⁷ Hale Kolay, "Kadın Hareketinin Süreçleri, Talepleri ve Kazanımları", *TMMOB, Elektrik Mühendisleri Odası, Emo Kadın Bülteni*, S:3, Nisan 2015, s.6.

⁸ Çoban İnce, *a.g.m.*, s. 209.

çaladıkları görülmektedir.⁹ Bu amaçla kadınların XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle çalışma hayatında da yerlerini almaya başladığını ve tek tük de olsa kamu (Devlet) hayatında görev yapmaya başladıklarını görüyoruz.¹⁰

Birinci Meşrutiyet döneminde II. Abdülhamid, İkinci Meşrutiyet döneminde ise İttihat Terakki yönetimi kadın konusuna özel bir önem vermiş ve kadınların kamusal hayatla bütünleşmesi yönünde önemli adımlar atmışlardır. Özellikle 1908 yılı ve sonrası kadın hareketleri için özel bir önem taşımaktadır çünkü Osmanlı kadınları ilk defa bu dönemde 1914 yılında İstanbul Darülfünun'unda başlayan kadınlara yönelik derslerle yükseköğrenim olanağına kavuşmuş ve ilköğretim zorunlu hale getirilmiştir. Ayrıca 1908 yılından sonra kadın derneklerinin sayısında gözle görülür bir artış olmuştur. Cemiyetler Kanunu'nun çıkması ile bu derneklere yasal bir çerçeve kazandırılmıştır.¹¹

Bütün bu çabalar sonrasında, Osmanlı tarihinde kadının hukuki statüsünün ve aile hukukunun düzenlendiği ilk hukuki metin olan Aile Hukuku Kararnamesi 1917 yılında yürürlüğe girmiştir. Kararname dinî esaslara dayanmakla birlikte, aile hukukunda kısmen devletleştirme ve laikleştirmeye ilgili hükümler ihtiva etmektedir. Bu kanunla poligamiye nispi bir sınırlama getirilmiş, evliliğe yaş sınırı getirilerek kızların küçük yaşta evlenmelerinin önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Özellikle Batılı ülkelerde 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ivme kazanan kadın hakları mücadelesine Türk kadınları da duyarsız kalmamış, özellikle İstanbul'da yaşayan varlıklı ailelerin çocuklarından başlamak suretiyle kadın hareketlerine büyük ilgi gösterilmiştir.¹² Türk tarihinde feminizm, ağırlıklı olarak, kadınların kendi geçimlerini sağlayabilmeleri için çeşitli iş kollarına atılmaları, çalışmaları, kendi yaşam çevreleri ile ilgili dernekler kurmaları, eğitim düzeylerini arttırma çabaları ve siyasi hayata katılma istekleri ile gündeme gelmiştir.¹³

2. Atatürk ve Kadın Hakları

Osmanlı Devleti'nde, II. Meşrutiyet ile birlikte gerçekleşmiş kadın hareketleri, eskiye göre kadınların durumunu bazı sosyal alanlarda iyileştirmiş olsa da, kadınların siyasal katılımının önünü açmak konusunda yetersiz kalmıştır. Seçme ve seçilme hakkının toplum içinde önemli yer teşkil etmesine karşın, kadın erkek arasındaki siyaseten yapılan ayırım sadece siyasi yönden değil,

⁹ Evren Karataş, "Türkiye'de Kadın Hareketleri ve Edebiyatımızda Kadın Sesleri", *Turkish Studies*, V: 4/8, 2009, s.1655.

¹⁰ Fevzi Demir, "Tarihsel Süreç İçinde Kadın Hakları ve Kadının Çalışma Hayatı İçindeki Yeri", *TÜHİS İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, C: 21, S: 4, Mayıs 2008, s. 9.

¹¹ Yılmaz Şahin, "Cumhuriyet Döneminde Kadın Hareketleri", *Hukuk Gündemi*, 8 Mart Kadın Özel Sayısı, Mart 2018, s.50-51.

¹² Avcı, *a.g.m.*, s. 232.

¹³ Melike Metintaş, "Erken Cumhuriyet Döneminde Feminizm Hareketlerinin İlerleyen Dönemde Türk Sosyolojisine Yansımaları", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, C: 1, S: 3, 2018, s.110.

kadının birçok diğer konuda da geride kalmasına neden olmuştur. Kadınlara siyasi alanda ses getirecek feminist hareketler Cumhuriyet ile birlikte daha belirgin ve somut hale gelmiştir. Cumhuriyet'in kurulduğu yıl olan 1923'ten, 12. Dünya Kadınlar Birliği'nin gerçekleştiği 1935 yılına değin geçen dönemde kadın hareketlerinde belirgin artış olmuştur. Kadın hareketlerindeki yoğunlaşma ve yaygınlaşma sayesinde de kadınlara önemli haklar bu dönemde kazanılmaya başlanmıştır.¹⁴

Cumhuriyetin ilanı ile birlikte Türkiye için çok yeniliklerin oluşmasıyla yeni bir başlangıçtır. Cumhuriyetin getirdiği bu yeniliklerle, sadece siyasi değişimler söz konusu olmamıştır. Türk kadınına toplum içinde bir kimlik kazandırmıştır. Bunların hepsi özellikle Türk Kadınının eğitim ve gelişmeler için yapılan düzenlemeler bu dönemdeki kadın haklarının odak noktasını oluşturmaktadır.

Kahraman Türk Kadınları, Milli Mücadele ve Kurtuluş savaşlarında erkeklerle omuz omuza cepheden cepheye vatan savunmasına gönül vermişlerdir. Türk Kadınları eğitim alanında da çok önemli girişimlerin yanında büyük başarı göstermişlerdir. Mustafa Kemal Atatürk bu yüce kahraman Türk Kadınlarını onurla takdir etmiş ve onları her zaman haklar tanıyarak yol göstermiştir.

Bunun için de Atatürk, kadınların her alanda erkeklerle eşit sosyal, siyasal ve hukuksal haklara sahip olmaları konusundaki tedbirleri almıştır. Kadınların sosyal ve siyasal hakları elde etmeleri de aşamalı bir şekilde gerçekleşmiştir.¹⁵

Osmanlı Devleti'nin yerine modern Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması Türk kadınının kaderinde en köklü değişimleri başlatan olaydır. Ülkeyi çağdaş batı uygarlıkları düzeyine erdirmeyi hedefleyen Atatürk, Türk kadınının toplumda hak ettiği yere gelebilmesi için öncü reformlara imza atmıştır. "Türkiye'de kadının kurtuluş mücadelesini biçimlendiren asıl toplumsal süreç "çağdaşlaşma" veya "batılılaşma" süreci adı verilen, köklü değişim sürecidir." Türkiye Cumhuriyeti devrinde Türk kadını, hak kazanma bakımından en ileri memleketlerle boy ölçüşecek duruma erişmiştir.¹⁶

Cumhuriyet tarihinde iktisadi anlamda en önemli gelişmelerden olan 17 Şubat- 4 Mart 1923 tarihlerinde toplanan Birinci İktisat Kongresi'nde 1135 delegenin sadece 7 tanesi kadındır. Hem Kurtuluş Savaşına hem de Osmanlı'dan Türkiye'ye geçişte toplumsal ve ekonomik açıdan destek verdiği söylenen on binlerce Türk kadını, bu kadar önemli bir toplantıda sadece 7 kişi ile temsil edilmiştir. Kadınların ülke ekonomisinin ve toplumsal yaşamının düzenlenmesinde emek harcamaları birçok resmi toplantıda ve konuşmada gündeme gelmiş ve

¹⁴ Metintaş, *a.g.m.*, s.111.

¹⁵ Gülçin Eroğlu, *Cumhuriyet Dönemi Kadın Hakları Işığında Öncü Türk Kadın Ressamlar*, Doğuş Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat ve Tasarım Fakültesi, Plastik Sanatlar Yüksek Lisans Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017, s.11.

¹⁶ Suzan Ünal, "Türk Kadınının Seçme ve Seçilme Hakkını Kazanması ve Basın", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, V: 9/7 Summer 2014, s. 532.

takdir edilmiştir.¹⁷

1924 yılında Tevhid-i Tedrisat Kanunu (öğretim birliği) ile tüm okullar Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanmış ve medreseler kaldırılmıştır. Kadın eğitimiyle ilgili en köklü değişiklikler Cumhuriyet Dönemine rastlamaktadır. Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze temel eğitimin zorunlu olduğu ülkemizde, 1928 yılında Türk Alfabesinin kabulü ile %10'u ancak bulan okuma-yazma oranı kadın ve erkeklerde hızla artmaya başlamıştır.¹⁸

Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve Latin harflerinin kabulünden sonra sıra Medenî Kanun'a geldi. Mecelle'nin ortaya koyduğu kurallar, toplum ihtiyacını karşılamıyordu. 1917 tarihli Hukuku Aile Kararnamesi'nin de ömrü uzun sürmemişti. Bu nedenle Atatürk, öncelikli olarak, bir medenî yasa çıkarılması gerektiğini düşünüyordu.

Bir kurul oluşturularak, İsviçre Medenî Kanunu Türkçeye çevrildi ve 17 Şubat 1926 tarihinde kabul edilerek, yürürlüğe girdi. Yasa, artık hukuk önünde, kadın ve erkeği eşit kabul ediyor; bir erkeğin dört kadınla evlenebilmesine izin veren kuralları ortadan kaldırıyor. Mahkemelerdeki tanıklıklarda, haklarda ve uygulamalarda erkeklerle eşitlendi. Bunun yanı sıra, siyasal haklar yönünden de kadınlara yeni haklar verilmesi için çalışmalar yapıldı. Önce 1930'da Belediye Seçimlerinde oy kullanma hakkı tanındı.¹⁹ 11 Nisan 1930 tarihinde Kadın Birliği Sultanahmet Meydanında bir miting düzenlemiştir. Türk Kadınlar Birliği üyelerinden bir kısmı partiye başvurarak şehir meclisi üyeliklerine seçilmeyi başarmışlardır. Gazi Mustafa Kemal Atatürk bu aşamaların ardından Afet İnan'a kadınlara oy hakkı tanınmasıyla ilgili çalışmalar yapması için görev vermiştir. 26 Ekim 1933'te kadınlara köylerde muhtar ve ihtiyar heyetlerinde seçme ve seçilme hakkı verilmiştir.²⁰ 5 Aralık 1934 tarihinde, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanıyan kanun tasarısı kabul edildi.²¹ Atatürk, bu hakkı kadınlara tanıdığına, pek çok Avrupa ülkesi, kadınlara oy hakkı bile vermiş değildi. Büyük Atatürk, "Aydınlanma"nın beşiği oldu, Batı ülkelerinden çok daha önce kadınlara çağdaş haklarını verdi. Atatürk bir konuşmasında şunları söylüyordu: "Bizim sosyal toplumumuzun başarısızlığının sebebi, kadınlarımıza karşı gösterdiğimiz ilgisizlikten ileri gelmektedir. Yaşamak demek faaliyet demektir. Bundan dolayı, bir sosyal toplumun bir organı faaliyette bulunurken, diğer bir organı işlemezse, o sosyal toplum felçlidir."²²

¹⁷ Hediye Şirin Ak, "Osmanlı ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Kadın Hareketleri", *GÜSBED, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, C: 7, S: 18, 2016, s. 58.

¹⁸ Esra Ağıl-Hacer Tor, "Kadın ve Eğitim", *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, Haziran C: 5, Ö.S: 1, 2016, s. 79.

¹⁹ Kemal, Arı, "Atatürk ve Türk Kadınları", *Bütün Dünya*, S: 2017/5, 1 Mayıs 2017, s. 18-19.

²⁰ Balcı-Tuzak, *a.g.m.*, s. 48.

²¹ Nuriye Kadan, "Cumhuriyetin Kadın Yönünden Kazanımları", *8 Mart Dünya Kadınlar Günü*, İzmir Barosu Kadın Hakları Danışma ve Hukuk Araştırmaları Merkezi, İzmir 2015, s. 36.

²² Arı, *a.g.m.*, s.19.

3. İlk Kadın Milletvekilleri

Kadınların katıldığı 1935 seçimlerinde 18 kadın milletvekili Meclis'e girmiş olup, bu sayı parlamento aritmetiğinin % 4,5'ine tekabül etmektedir. Aynı dönemde Fransız kadınları siyasal haklara sahip değildi. Bu haklara sahip olan İngiliz kadınları ise % 0,1 ile % 2,4 oranında temsil edilmektedir.²³ Kadınlar, milletvekili seçme ve seçilme hakkını A.B.D.'de 1920, İngiltere'de 1928, Fransa ve Belçika'da 1944, İtalya'da 1948, Japonya'da 1950, İsviçre'de ise ancak 1971'de elde edebilmişlerdi. Yani Türk kadını bu önemli hakkı birçok ileri Batı ülkesinden önce kazanmıştı. Türk kadınının seçme ve seçilme hakkını elde etmesi sürecinde Türk Kadınlar Birliği'nin çabaları dikkate değerdir. Fakat sürecin başarıya ulaşmasında belirleyici olan yine Atatürk'ün müdahalesi olmuştur. Atatürk, Türk kadınına milletvekili seçme ve seçilme hakkının tanınması münasebetiyle TBMM'nde şöyle konuşmuştur:

“Bu karar Türk kadınına sosyal ve siyasal hayatta bütün milletlerin üstünde yer vermiştir. Çarşaf içinde, peçe altında ve kafes arkasındaki Türk kadını artık tarihlerde aramak lâzım gelecektir. Türk kadını, evdeki medenî konumunu yetki ile işgal etmiş, iş hayatının her aşamasında başarılar göstermiştir. Siyasal hayatta belediye seçimleriyle tecrübe kazanan Türk kadını, bu sefer de milletvekili seçme seçilme suretiyle haklarının en büyüğünü elde etmiş bulunuyor. Medenî memleketlerin birçoğunda kadından esirgenen bu hak, bugün Türk kadınının elindedir ve onu yetki ve liyakatle kullanacaktır.”²⁴

8 Şubat 1935 yılında yapılan milletvekili genel seçimlerinde Meclis'e girmeye hak kazanan 17 kadın milletvekili, 1 Mart 1935'te Parlamento'nun ilk toplantısında yerlerini almışlardır. 1936'da yapılan ara seçimle bir kadın milletvekilimiz daha Meclis'e girmiştir. Toplamda 18 kadın milletvekiliyle kadınların katıldığı ilk seçim olan 5. Dönem genel seçimlerinde kadınlar, parlamentodaki milletvekillerinin %4,5'ini oluşturmuşlardır.

İlk kadın milletvekillerini meslekleri itibariyle sınıflandırdığımızda, 18 milletvekilinden 13'ünün öğretmen, 2'sinin çiftçi, 1'inin doktor, 1'inin yazar olduğu görülmektedir.²⁵ Cumhuriyet döneminde de ilk kadın milletvekillerinden Mebrure Gönenç, Türkan Örs Baştuğ, Sabiha Gökçül Erbay, Hatice Özgener, Huriye Öniş Baha, Nakiye Elgün, Fakihe Öymen, Bahire Bediz Morova Aydılek, Mihri Pektaş, Meliha Ulaş, Esmâ Nayman, Sabiha Görkey ve Seniha Hızal mesleği öğretmen olan kadın milletvekilleridir. Hatı Çırpan ve Şekibe

²³ Aybegüm Aksak Gönül, “Tarihte Türk Kadını”, *Fikir Sanat ve Edebiyatta Töre*, Y: 2, S: 14 Mart 2013, s. 30.

²⁴ İhsan Şerif Kaymaz, “Çağdaş Uyarlığın Mihenk Taşı: Türkiye'de Kadının Toplumsal Konumu”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S: 46, Güz 2010, s. 349.

²⁵ Hülya Ekşi Uğuz, *Türkiye'de Kamusal Bir Özne Olarak Kadının Siyasetteki Görünürlüğü (Görünmezliği)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2013, s. 62-63.

İnsel ise milletvekili seçilmeden önce çiftçilik yapmışlardır. 1934'te Kazan Köyü'nün muhtarlığını babasından devralan Hatı Çırpan milletvekili seçildiği tarihe kadar çiftçilik yapmıştır. Hatı Hanım ise, Mustafa Kemal Atatürk'ün Kızılcahamam'a geldiği sırada karşılama heyetinde yer almış ve tanıştığı Atatürk, Hatı Hanım'ın buradaki tavrından etkilenmiş ve bunun sonucunda da TBMM'nin 5. Dönem Seçimlerinde onu kendi listesinden milletvekili adayı göstermiştir. Şekibe İnsel ise İnegöl İsaören'de tarımla uğraşmıştır. Fatma Memik ise doktor olan tek milletvekilidir. Milletvekili seçilmeden önce tıp fakültesinde bir yıl staj yaptıktan sonra 1932'de Heybeliada Verem Sanatoriyumu asistanlığına atanmış, aynı yıl Gureba Hastanesi asistanlığına geçmiştir. 1934'te aynı hastanenin poliklinik şefi olan Memik, Kızılay polikliniklerinde ve Çocuk Esirgeme Kurumu'nda da çalışmıştır. Benal Nevzat Arıman ise yazardır ve sosyal, edebi, kadınlarla ilgili konularda birçok gazetede yazılar yazmış, konferanslar vermiştir. Ferruh Güpgüp'ün mesleği ise belirtilmemiştir.

İlk dönem kadın parlamenterlerinden Mebrure Gönenç belediye meclis üyeliklerinin yanı sıra Körler Okulu ve Körler Derneği Başkanlığı da yapmıştır. Kendisinin de görme sorunu olduğu için Türkiye'de körler alfabetesinin getirilmesinde ve yaygınlaştırılmasında önemli rol oynamıştır. Mihri İffet Pektaş ise Kadıköy Fıkaraperver Cemiyeti, Hilâli Ahmer ve Himayeyi Eftâl gibi yardım kuruluşlarında görev almıştır. Esmâ Nayman Milletlerarası Kadınlar Konseyi üyeliği ve Türkiye Kadınlar Konseyi Genel Sekreterliği yapmıştır. Nakiye Elgün, İstanbul Vilayeti Umumi Meclis üyeliği, Türkocağı, Halkevi, Kızılay ve Türk Hava Kurumu Yönetim Kurulu üyelikleri ve başkanlıkları, Çocuk Esirgeme Kurumu Merkez Yönetim Kurulu üyeliği ve Topkapı Fakirlere Yardım Kurumu Başkanlığı görevlerini yürütmüştür. Benal Nevzat İstar Arıman ise Kızılay ve Çocuk Esirgeme Kurumu gibi kurumlarda görev almıştır.²⁶

4. Seniha Hızal'ın Hayatı

Atatürk'ün Türk kadınına verdiği milletvekili seçme ve seçilme hakkından sonra yapılan 1935 seçimlerinde seçilen Türkiye'nin ilk kadın milletvekillerinden biri olan Seniha Hızal, 1897'de doğmuştur. Babası Nafiz Bey, annesi Hüsnîye Hanım'dır. Hiç evlenmemiştir.

İlk öğrenimini Fatih Rüştîyesi'nde yaptıktan sonra, ortaöğretimini yapmak için Kız Sanat Mektebi'ne gitmiştir. Burayı bitirdikten sonra girdiği Dârülfünun'un Fen Fakültesi'nden 1918 yılında mezun olmuştur. Dârülfünun'un ilk kadın mezunlarından. 14 Ekim 1916-15 Eylül 1917 tarihleri arasında Dârülmualimât-ı Âliye Ana Mektebi Ulûmu Tabîiye öğretmenliği yapmıştır. 6 Aralık 1917-20 Kasım 1918 tarihleri arasında Dârülmualimât'ta müdürlük görevinde bulunmuştur. 26 Mart 1919'da Erenköy İnâs Sultanisi Tabîiye, 3 Mart 1921'de Dârülmualimât Ulûmu Tabîiye öğretmenliği ve 22 Mart 1921'de Maarif Umum

²⁶ Mehtap, Hamzaoğlu, "Tanzimattan Erken Cumhuriyet Dönemine Türk Toplumsal ve Siyasal Yaşamında Öne Çıkan Kadınlar", *Lectio Socialis*, V: 1, No: 1, Januar 2018, s. 89.

Müfettişliği'ne atanarak Heyeti Teftişkiye görevlerinde bulunmuştur. Böylece Türkiye'nin ilk kadın müfettişi unvanını almıştır. 27 Şubat 1923'te Kandilli Kız Orta Mektep muavinliğine ve Terbiye Etfâl'in öğretmenliğine, 8 Kasım 1923'te İstanbul Kız Muallim Mektebi muavinliğine, 15 Eylül 1924'te Bursa Kız Muallim Mektebi müdürlüğüne, 27 Ekim 1925'de yeniden Kız Muallim Mektebi müdür muavinliğine, 12 Aralık 1926'da İstanbul Mıntıkası 3. Sınıf Maarif Müfettişi Umumiliği'ne, 15 Ekim 1928'de İstanbul Selçuk Hatun Kız Sanayi Mektebi Türkçe, 1 Eylül 1929'de aynı okul Terbiye, Fizik, Kimya, 6 Aralık 1930'da Tabiiye öğretmenliğine atanmıştır. Milletvekili seçilene kadar 1931'de Şişli'de açtığı Yeni Türkiye adlı özel okulun müdürlüğünü yapmıştır.

Seniha Hızal milletvekili seçilmeden önce Cumhuriyet gazetesinin düzenlediği ankette şunları söylemiştir:

Cumhuriyet hükümetimizin her alanda olduğu gibi siyasal haklarımızı da tanınması yüreğimde engin sevinçler yarattı. On beş, yirmi yıl önce düşü-müzde görmediğimiz değerlere erdik. Büyük Önder'in gösterdiği ışıklı yolda yürümek ve yurdun dileğini ülkü yapmak, şimdiye kadar kültür yolunda olduğu gibi, bilgimi yurda faydalı gördüğüm şeylere bezendirmek ve başarmak isterim.

Cumhuriyet Halk Partisi'nce 8 Şubat 1935 seçimlerinde milletvekili adayı gösterildiği zaman duygularını şöyle dile getirmiştir:

Fırkamızın ilk kadın sayılabilecekleri arasında beni de bulundurma-sından çok memnunum. Başlıca gayem her ne şekilde olursa olsun memleketime hizmettir. Ulus benden ne isterse onun vücuda gelmesine çalışacağım.

Fransızca bilen Hızal, milletvekilliği sonrasında yeniden eğitim görevine dönerek, 27 Temmuz 1939'da Maarif Vekaleti 3. Sınıf, 6 Kasım 1939'da 2.Sınıf müfettişliğine atanarak, bu görevi 1949'a kadar sürdürmüştür. Aynı tarihte İstanbul Beyoğlu Kız Lisesi Tabiiye öğretmenliğine atanmış ve 20 Ocak 1953'e kadar bu görevi sürdürmüştür. Okulun adının İstanbul Atatürk Kız Lisesi olarak değiştirilmesi dolayısıyla 3 Ekim 1954'te İstanbul Atatürk Kız Lisesi öğretmenliği görevinden emekliye ayrılmıştır. 22 Haziran 1985'te vefat etmiştir.²⁷

Türkiye'nin ilk kadın müfettişi olarak bilinen²⁸ Seniha Hızal, 1939 yılında tekrar seçilemediğinden, yeniden müfettişlik görevine dönmüştür.²⁹ Hızal, milletvekili seçildikten sonra TBMM'ne verdiği kısa tercüme halinde hayat hikayesini şöyle anlatmıştır:

²⁷ Sibel Duroğlu, *Türkiye'de İlk Kadın Milletvekilleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, s.110-113.

²⁸ *Türk Kadını ve Satı Kadın*, Kazan Belediye Başkanlığı, Ankara 2009, s. 83-84.

²⁹ *BCA*. 30.11.1.132.24.9; *BCA*. 30.11.1.135.41.10; *BCA*. 30.11.1.168.17.15

1311’de Adapazarı’nda doğdum. Tahsilimin ilkini Fatih Rüştiyesi’nde, ortasını Kız Sanat Mektebi’nde yüksek derecesini Darülfünun Fen Fakültesi’nde yaptım. 1334’te mezun oldum, Darülmuallimat Müdürlüğü ile Muğla’ya gittim. Bir sene sonra Tabii Bilimler okutmak üzere İstanbul Erenköy Lisesi’ne naklettim. İki yıl sonra Maarif Nezareti Umumi Müfettişi oldum. Milli hükümetin teşekkülünden sonra İstanbul Kız Muallim Mektebi Müdür Muavinliği, Bursa Kız Muallim Mektebi Müdürlüğü ve Maarif Vekâleti Umumi Müfettişliklerinde bulundum. Müfettişlikten sonra Selçuk Kız Sanat Mektebi ve Feyziye Hususi Lisesi Müdürlüklerini yaptım. Halen Yeni Türkiye namındaki bir ilk ve orta mektebin müdür ve müessisliğinde bulunuyorum.³⁰

5. 1935 Yılında Başlayan Süreçle Birlikte Seniha Hızal’ın Seçilmesi ve TBMM’deki Çalışmaları

8 Şubat 1935 seçimlerinde Cumhuriyet Halk Partisi tarafından milletvekili adayı olarak gösterilmiş ve V. dönem Trabzon milletvekili olarak meclise girmiştir.³¹ Bu seçimde 856 oy alan Seniha Hızal, Trabzon milletvekilliğine seçilmiştir.³² Meclisin 09.11.1936 tarihli oturumunda yapılan seçimde Maarif Encümeni’ne seçilmiştir.³³

Türkiye’nin ilk kadın müfettişlerinden olan Seniha Hızal’ın V. Dönem Trabzon milletvekili olarak TBMM’ye girmesi, hiç kuşkusuz Cumhuriyet modernleşmesinin öncüsü olan Mustafa Kemal Atatürk’ün tercihi olsa gerektir. Dönemin aydın kadınlarından biri olan Hızal’ın Trabzon’dan aday gösterilmesinin özel bir nedeni olup olmadığı bilinmemekle birlikte, böyle bir tercihte bulunan Mustafa Kemal’in Trabzon’a dair bir projeksiyonu olduğu kuşkusuzdur. Her ne kadar 1930 belediye seçimlerinde, belediye meclisine üç kadın üye seçilmiş ve bunlar seçimden kısa bir süre sonra Trabzon’a gelen Mustafa Kemal Atatürk tarafından tebrik edilmiş olsa da bunlardan ikisinin devamsızlıkları nedeniyle 1932’de üyeliklerinin düşürülmesine tepki olması ve Trabzon’un muhafazakar yapısını dönüştürmek üzere yine merkezin işaretiyle aday gösterilmiş olma ihtimali gözden uzak tutulmamalıdır. Bu bağlamda Seniha Hızal, üzerine düşen veya kendisinden beklenenleri yerine getirmeye çalışmıştır. Zira TBMM’de olabildiğince aktif olarak görev yapmış, ulusal meselelerle ilgili konularda söz alarak görüşlerini ifade etmiştir. Hatay meselesi gündeme geldiğinde diğer bazı kadın milletvekilleri gibi Hızal da Hatay’ın milli davalarımızdan biri olduğunu hatırlatarak, bu millî davada kadın erkek birlikte olduklarını belirtmiştir. Trabzon’u TBMM’de temsil eden Hızal, fırsat buldukça yerel sorunlarla da ilgilenmiş; milletvekili olarak tercih edilme gerekçelerinden biri olan modernleşme çabalarını sürdürmeye çalışmış; kadının geleneksel rolüne aykırı nitelikte simgesel hamlelerde de bulunmuştur. Bunlardan en dikkat

³⁰ *TBMM Arşivi*, Tercüme-i Hal Kâğıdı, “Seniha Hızal”.

³¹ Duroğlu, *a.g.t.*, s.102,103.

³² *TBMM Arşivi*, Seçim Mazbatası, V. Dönem, “Seniha Hızal”.

³³ *TBMMZC*, V. Dönem, 25.Cilt, 2.Birleşim, 09.11.1936, 2.Oturum, sayfa:12.

çekeni, kuruluşu 1923'e kadar inen Akçaabat Sebat İdman Yurdu Kulübü'nün fahri başkanlığını kabul etmesidir. Hızal'ın bu girişimi, ilk kez bir kadın milletvekilinin bir spor kulübünün fahri başkanlığını kabul etmesi bakımından simgesel bir önem arz etmiş, yerel basında ciddi bir karşılık bulmuştur.³⁴

5. dönem TBMM'de göreve başlayan kadın milletvekilleri Türk siyasi hayatındaki ilk kadın temsilcilerdir. Bu nedenle TBMM'ye giren ilk kadın milletvekillerinin Türk Tarihinde özel bir yeri vardır. Milletvekili seçilen kadınlar CHP üyesi olan, belediye seçimlerine katılan ve başarılı olan öncü kadınlar arasından seçilmiştir. 5. dönemde milletvekili olan kadınların büyük çoğunluğu mesleğinde öncü, başarılı ve batıyı simgeleyen kültürlü kadınlardır.

V. dönemde TBMM'ye katılan kadın milletvekilleri eğitim ve sağlık konularında konuşmalar yapmıştır. Kadın vekiller kadınların eğitim seviyesini yükseltmeye ve sağlık sorunlarını çözmeye çalışmıştır.³⁵ İlk kadın milletvekilleri arasında V. dönem boyunca en fazla söz alanlar Nakiye Elgün ve Fatma Memik'tir. Benal Arıman, Huriye Öniz, Meliha Ulaş, Türkan Baştuğ, Esmâ Nayman, Seniha Hızal, Ferruh Güpgüp, Mihri Pektaş ise bir veya birkaç kez konuşma yapmışlardır.³⁶

İlk kadın milletvekillerinden Mebrure Gönenç, Türkan Örs Baştuğ, Sabiha Gökçül Erbay, Hatice Özgener, Huriye Öniz Baha, Nakiye Elgün, Fakihe Öymen, Bahire Bediz Morova Aydılek, Mihri Bektaş, Meliha Ulaş, Esmâ Nayman, Sabiha Görkey ve Seniha Hızal mesleği öğretmen olan milletvekillerimizdir.³⁷

Trabzon milletvekili Seniha Hızal, 1935 yılındaki CHP kurultayına üye olarak katılmıştır.³⁸ Hızal, V. dönemde 1938 senesi Hariciye Vekâleti bütçesi münasebeti ile ilgili oturumda söz almıştır. O, TBMM'nin 27.05.1938 tarihli toplantısında, 1938 senesi Hariciye Vekâleti bütçesi münasebeti ile ilgili olarak şunları söylemiştir:

Arkadaşlar, Hatay meselesi millî davalarımızdan biridir. Bu meselenin bütün Türkün kalbinde kopardığı heyecan, bu gün Mecliste bir fırtına halini almış olduğunu gördüğümden, hiç kürsüye çıkmak ve söz söylemek itiyadında bulunmadığım halde bu heyecanın tesiri ile huzurunuzda gelmiş bulunuyorum. (Alkışlar). Uzun söyleyecek değilim. Yalnız bir noktayı işaret etmek istiyorum: bu da, Atatürk'ün Samsun'a ayak bastığı günden beri etrafında ve kendilerinin çizdiği yolda kadının da beraber bulunduğunu bu kürsüden söylemek bahtiyarlığına ermiş bulunduğumu arz etmektir. (Bravo

³⁴ Veysel Usta-Bahar Usta Baki, "II. Meşrutiyet ve Erken Cumhuriyet Döneminde Trabzon'da Kadın", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 20, 2016, s. 265-266.

³⁵ Savaş Sertel, "TBMM'de Bir Cumhuriyet Aydını: Dr. Fatma Memik", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C: 32, S: 1, Haziran 2015, s. 195-196.

³⁶ Duroğlu, a.g.t., s.114.

³⁷ Semra, Gökçimen, "Ülkemizde Kadınların Siyasal Hayata Katılım Mücadelesi", *Yasama Dergisi*, S:10, Eylül-Ekim-Kasım-Aralık 2008, s. 24.

³⁸ *C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası, 9-16 Mayıs 1935*, Ulus Basımevi, Ankara 1935, s. 14.

sesleri, alkışlar). Bu münasebetle Hatay meselesinde de her millî davada olduğu gibi, kadın erkekle beraber olduğumuzu bir kere daha tekrarlayarak huzurunuzdan ayrılıyorum. (Bravo sesleri, Alkışlar).³⁹

Hızal, yapılan milletvekili seçimleri sonucunda 856 oy alarak V. dönem Trabzon milletvekili olarak TBMM'ye girmiştir. V. dönemin ilk toplantı yılında Maarif Encümen'inde üyelik, diğer üç toplantı yılında Maarif Encümen'inde katiplik görevinde bulunmuştur. Vilayet Hususî İdareleri Kanun Lâyîhası muvakkat encümeninde, Afyonkarahisar-Karakuyu Demiryolu Hususî Kanun Lâyîhasını, Vilayetler Hususî İdareleri Kanun Layihasını, Spor Teşkilatı Ek Kanun Lâyîhasını, Vilayetler Hususî İdareleri Kanun Lâyîhasını müzakere etmek için kurulan geçici encümenlerde de görev yapmıştır. Ayrıca Erzincan istasyonunun işletmeye açılma töreninde hazır bulunacak heyette de yer almıştır. 13 Haziran 1936 tarihinde toplanan Çocuk Esirgeme Kurumu Umumi Kongresi'ne katılan Hızal, bu kurumun Umumi Merkez Heyeti azalığı görevine seçilmiştir.

Seniha Hızal seçim bölgesinin sorunlarıyla ilgilenmeyi ihmal etmemiştir. Trabzon milletvekilleri ile birlikte 1935 yılında hazırladıkları raporda Trabzon Halkevi'nin iyi çalışmaması nedeniyle buraya iyi çalışacak bir başkanın atanmasının gerektiğinden, selüloz çıkarmaya yarayan çam ağaçlarının burada çok fazla bulunmasından dolayı buraya bir selüloz fabrikasının açılmasının çok faydalı olacağından, il genelinde ilkokulların sayısının çoğaltılmasına ihtiyaç duyulduğundan ve Trabzon Limanı'nın iyileştirilmesiyle taşıma sisteminin gelişebileceğinden bahsetmişlerdir.⁴⁰

6. Basında İlk Kadın Milletvekilleri ve Seniha Hızal

5 Aralık 1934 tarihinde kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkı verilmesi dönemin gazetelerinde birinci haber olarak yer almıştır. Cumhuriyet gazetesi, "Türk Kadını Haklarının En Büyüğünü Aldı" başlığıyla verdiği haberde, seçim kanunundaki erkek ibaresinin kadın, erkek şeklinde düzeltildiğini bildirmiştir. Gazete ayrıca Türk kadınının 1923 ve 1934'teki durumunu yansıtan bir resim yayımlamıştır. Resimde 1923'te evde oturan kadın, 1934'te TBMM'nde kürsüde konuşma yaparken tasvir edilmiştir. Ayrıca "Türk Kadınlığı Sevinç İçinde" başlıklı diğer bir haberde ise kadınlara seçim hakkı verilmesinin ülkede büyük memnuniyet uyandırdığı ve Ankara'da bir toplantı yapılacağı, ayrıca TBMM'ne birçok yerden telgraf gönderildiği belirtilmiştir. Bir başka haberde ise TBMM'nde bazı milletvekillerinin Türk kadınına asker olma hakkı da verilmesine dair görüşlerine yer verilmiştir.⁴¹

8 Aralık 1934 tarihinde Akşam gazetesi ise "*Kadınlarımızın Toplantıları*" başlıklı bir haberi ilk sayfadan halka duyuruyordu. Haberin devamında,

³⁹ TBMMZC, V. Dönem, 25.Cilt, 68.Birleşim, 27.05.1938, 2.Oturum, S:265.

⁴⁰ Duroğlu, a.g.t., s.112,113.

⁴¹ Cumhuriyet, 6 Birincikanun 1934:1,3.

“Her Taraftan Büyüklerimize Meclise telgraflar çekiliyor” dendikten sonra Adana’daki toplantıdan şöyle bahsedilmiştir:

“Adana-Bugün öğleden sonra saat 14 de sayıları binleri geçen kadınlarımız Halkevi’nde toplandı. Halkevi Başkanı Kemal, bu toplantının maksadını anlattıktan sonra Güzin Evren, Esmâ Nayman, Şemsa İscen Türk kadınına da erkekler gibi sayılabilmek ve seçilmek hakkını veren yeni yasanın büyük değerini ve manasını anlattılar ve yeni hakla Türk kadınının yeryüzü kadınlığına güzel bir örnek olacağını söylediler. Sözler uzun ve sürekli alkışlarla karşılandı. Toplantının sonunda Atatürk’e, kurultay başkanı General İsmet İnönü’ye C.H.Fırkası Genel Yazmanı Recep’e saygı ve teşekkür telyazıları gönderilmiştir.”⁴² Ayrıca Siirt’te, Antalya’da, Kilis’te, Zonguldak’ta, Maraş’ta, Ordu’da, Samsun’da, Kars’ta, Denizli’de ve memleketin birçok yerinde bu tarzda toplantılar yapılarak Atatürk’e ve TBMM Başkanlığı’na teşekkür telgrafları gönderilmiştir.⁴³ İstanbullu kadınlar Türk kadınlarının kazandıkları bu haktan dolayı sevinçlerini sadece yurt dâhilinde değil bütün dünyaya da duyurmak istemişlerdir. Bunun için 9 Aralık 1934 akşamı saat sekizde radyo aracılığıyla Aliye Esad Türkçe, Latife Bekir Fransızca, Mihri Pektaş İngilizce, Efzayiş Suad Almanca olarak milletvekili seçme ve seçilme hakkının Türk kadınına verilmesinden dolayı memnuniyetlerini gösteren konuşmalar yapmışlardır.⁴⁴

Türkiye’nin ilk kadın milletvekillerinden olan Seniha Hızal da birçok okulda öğretmenlik ve müdürlük yapmıştır. Aynı zamanda Türkiye’nin ilk kadın Milli Eğitim Müfettişi olmuştur.⁴⁵

Türk kadınları seçimlere oldukça büyük bir ilgi göstermişlerdir. Gazetelerde de kadınların seçimlere katılımıyla ilgili haberler yayınlanmıştır.⁴⁶ Bu haberlerin birinde Cumhuriyet gazetesinin 31 Birincikanun 1934 tarihli sayısında milletvekilliği adaylığı için İzmir kadınlarının diğer illere oranla daha çok adaylık başvurusunda bulunarak rekor kırdıkları belirtilmiştir.⁴⁷

Kadınların aday olması yönünde gerek Atatürk’ün teşvikleri gerekse de Türk Ocakları ile Kadınlar Birliği’nin çalışmaları, seçimlere katılan kadın sayısının artmasında önemli etkenlerdir.⁴⁸

Birçok lisede öğretmenlik, müdürlük yapan, Yeni Türkiye Mektebi sahibi ve müdürü olan ve aynı zamanda Türkiye’nin ilk kadın Milli Eğitim Müfettişi olan Seniha Nafiz Hızal da Cumhuriyet gazetesinin kadın sayılabilmek olursa başlıklı

⁴² Zübeyde Terzioğlu, *Basına Göre Türk Kadınının Siyasi Hakları (1930-1935)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s.141.

⁴³ Sevilay Özer, “Kadınlara Seçme ve Seçilme Hakkının Verilmesinin Türk Kamuoyundaki Yankıları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C: XXIX, S: 85, Mart 2013, s. 149.

⁴⁴ Nuray Özdemir, “Türk Kadınına Milletvekili Seçme ve Seçilme Hakkı Tanınması Üzerine Yapılan Kutlamalar”, *History Studies*, C: 6, S: 5, Eylül 2014, s. 186.

⁴⁵ *Cumhuriyet*, 31 İkincikanun 1935:1.

⁴⁶ *Cumhuriyet*, 7 Teşrinievvel 1934:3.

⁴⁷ *Cumhuriyet*, 31 Birincikanun 1934:2.

⁴⁸ Bulut-Vurmay Güzel, *a.g.m.*, s.9.

anketinde sorulan sorulara şöyle cevap vermiştir:⁴⁹

Cumhuriyet hükümetimizin her alanda olduğu gibi siyasal haklarımızı da tanınması yüreğimde engin sevinçler yarattı. On beş, yirmi yıl önce düşü-müzde görmediğimiz değerlere erdik. Büyük Önder'in gösterdiği ışıklı yolda yürümek ve yurdun dileğini ülkü yapmak, şimdiye kadar kültür yolunda olduğu gibi, bilgilerimi yurda faydalı gördüğüm şeylerle bezen-dirmek ve başarmak isterim.

Vazifede kadın-erkek

Kadın-erkek arasında saylav olsun, memur olsun dilek ve güç yönünden hiçbir fark görmüyorum; yeter ki yurdlarını ve işlerini sevsinler.

Kadın asker olmalı mı?

İstiklâl Savaşımız Türk kadınının yurdunu korumak için yaptığı yarar-lıklarla doludur. Cephaneyi yağmurdan saklamak için çocuğunu açıktta bıra-kan anneleri hatırlamak kâfi. Bence tehlike karşısında kadın, erkek aynı heyecanı duyar, heyecan kuvvet yaratır, şahlandırır. Sinirlerimize bu kuv-vetleri toplamak alışkanlığı verilirse bir dişi aslan kesileceğimize şüphe etmiyorum!

Bekârlık vergisi meselesi

Bekâr erkek ve kadınların sayıları korkulacak kadar çok olduğunu san-mıyorum. Bana, evlenmemeyi isteyenler, bekâr kalmanın zevklerinden ayrılmadıkları için tek kalıyorlar gibi geliyor... Böyleleri evlenseler de çocuk yapmaktan kaçıyorlar. Anadolu'da evlenmeyen, tek kalan pek azdır. Okulumun çevresinde üç, beş işçi oturuyor. Her birinin beşer, altışar çocuğu var. Bunlar sabahları ellerinde çuval veya sepet apartmanlardan atılan külle-rin arasında kömür parçaları araştırmakla vakit geçirirler. Mektebe gitmez-ler, bakılmazlar. Çamur ve soğuk içinde bazen ekmek, yiyecek bulama-yarak aç kalırlar, ölürlere veya yaşarlar.

Bunu bakımsızlığın ve yokluğun içinde bile evlenmekten kaçınmayanlara bir misal olarak söylüyorum. Bekâr kalmalarından korktuklarımız ne kadar ağır vergi de alınsa gene bekâr kalacaklardır.

Kadınlar Birliği için

Yasada kadın-erkek bir olduğuna, siyasal haklarımız tanındığına göre Kadınlar Birliği namındaki kurumun siyasal işlerde çalışmasına lüzum olmadığı düşüncesindeyim.

Milletvekili seçimlerinde aday olanların listeleri 4 Şubat 1935 tarihinde ilan edilmiştir. Cumhuriyet gazetesinin 5 Şubat tarihli sayısında “*Fırka Saylav Namzedleri Listesi Dün Neşredildi*” başlıklı haberde adaylardan 17’sinin kadın olduğu bildirilmiştir. Haberde, milletvekili adaylarından bazılarının resmi de yayınlanmış ve bu resimde kadın adaylardan Antalya adayı Türkan Baştuğ, Malatya adayı Mihri Pektaş, Trabzon adayı Seniha Hızal, İzmir adayı Benal

⁴⁹ Cumhuriyet, 31 İncikanun 1935:1,3.

Nevzat ve Erzurum milletvekili adayı Nakiye Elgün de bulunmaktadır.

Seniha Hızal, Türkiye'nin ilk kadın milletvekilleri, milletvekili aday listesinde şu şekilde yer almıştır:

“*Trabzon sayılabı adedi:9*

7-Seniha Hızal-kadın-Eski Maarif Umum Müfettişı ve Yeni Türkiye Mektebi müdürü.”⁵⁰

Milletvekili aday listesi, 5 Şubat 1935 tarihli Kurun gazetesinde “*C. H. Fırkası Sayılabı Namzed Listesi*” başlığıyla verilmiştir. Haberde Türkan Baştuğ, Nakiye Elgün ve Seniha Hızal’ın resimlerine de yer verilmiştir. Ayrıca “*Sayılabı Namzedlerinin Yenileri-Kadınlar*” başlığı altında kadın milletvekillerinin listesi yayınlanmıştır.⁵¹

Seçimlerde, Cumhuriyet Halk Fırkası’nın aday gösterdiği kadınların yanı sıra bağımsız olarak adaylıklarını koyan kadınlar da bulunmaktaydı. Cumhuriyet gazetesinin 6 Şubat 1935 tarihli sayısında “*Müstakil ve Kadın Namzedler*” başlığıyla verdiği haberde Nezihe Muhittin adlı bir bayanın da adaylığını koyduğu belirtilerek “ilk defa sayılabı olacak kadınlarımız kimlerdir?” sorusunu sormuştur. Kadın adaylardan Doktor Fatma Şakir ile Nezihe Muhittin’in de resimlerinin yer aldığı haberde yeni milletvekili adaylarının belirlenmesinden sonra halkın büyük bir heyecanla Cuma günü yapılacak seçimi beklediği bildirilmiş ve 16 tane bağımsız aday seçilmesinin de bu ilgiyi daha da arttırdığı belirtilmiştir. Bu bağımsız adaylıklar için başvurular arasında eski Kadın Birliği Başkanı, gazeteci ve öğretmen Nezihe Muhittin’in de adaylığını koyduğu belirtilen yazıda Nezihe Hanım’ın adaylığıyla ilgili görüşlerine yer verilmiştir.⁵²

Ayrıca İstanbul’dan bağımsız milletvekili adaylığını koyanlar arasında Şaziye Berrin adlı bir bayan da vardır. Şaziye Berrin, Almanya ve Fransa’da eğitimi gördükten sonra memlekete dönmüş, burada da üniversiteye girmiş ve okulu birincilikle bitirmişti.⁵³

Haberin devamında ilk kadın milletvekillerinin özgeçmişleri verilmiştir. Seniha Hızal’ın özgeçmişide şu şekildedir:⁵⁴

Seniha Nafiz Hızal: 1898’de...doğmuştur. İlk tahsilini İstanbul Fatih Rüştiyesi’nde, orta tahsilini Kız Sanat Mektebinde, yüksek tahsilini de 1918’de Darülfünun Fen Fakültesi’nde yapmıştır.

Darülfünun’un ilk kadın mezunlarındanır. Darülmuallimat müdürlüğünde, Erenköy Kız Lisesi müdürlüğünde bulunduktan sonra Maarif Umum Müfettişliği’ne tayin edilmiştir. Kendisi Türkiye’de ilk defa olarak kadın müfettiş olmuştur.

Bundan sonra İstanbul Kız Muallim Mektebi Müdür Muavinliği’nde, Bursa Kız Muallim Mektebi müdürlüğünde, Feyziye lisesi müdürlüğünde, Selçuk

⁵⁰ *Cumhuriyet*, 5 Şubat 1935:1,7.

⁵¹ *Kurun*, 5 Şubat 1935:1,6,7.

⁵² *Cumhuriyet*, 6 Şubat 1935:1.

⁵³ *Cumhuriyet*, 8 Şubat 1935:6.

⁵⁴ *Cumhuriyet*, 6 Şubat 1935:5.

ve Kız Sanat Mektebi müdürlüğünde bulunmuştur. Dört seneden beri de Şişli’de kendi açtığı ilk ve orta tahsilli (Yeni Türkiye) hususi mektebinde müdürlük ve muallimlik yapmaktadır.

Seniha Hızal milletvekili adaylığıyla ilgili olarak gazetenin muhbirine sunuları söylemiştir:⁵⁵

Fırkamin ilk kadın saylav namzedleri arasında beni de bulundurmasından çok memnunum. Başlıca gayem her ne şekilde olursa olsun memleketime hizmettir. Ulus benden ne isterse onun vücuda gelmesine çalışacağım. Maarif hayatından ayrıldığıma şüphesiz müteessirim. Fakat büsbütün de alâkamı kesecek değilim.

6 Şubat 1935 tarihli Milliyet gazetesinde ise “*Yeni Saylavlar Cuma Günü Memleketin Her Tarafında Seçilmiş Olacaklar*” başlığıyla verilen haberde kadın milletvekili adayların özgeçmişleri yayınlanmıştır. Ayrıca habere bu adaylardan Benal Nevzat, Seniha Hızal, Türkan Baştuğ, Fatma Şakir ve Mihri Pektaş’ın resimleri eklenmiştir.⁵⁶ Son Posta gazetesinin 6 Şubat tarihli sayısında da “*Saylav Seçimine Doğru*” başlığıyla verilen haberde kadın milletvekillerinin özgeçmişleri yayınlanmıştır.⁵⁷ 6 Şubat 1935 tarihli Kurun gazetesinde de “*C. H. Fırkasınca Gösterilen Kadın Saylav Namzetlerinin Hal Tercümeleleri*” başlığı altında kadın milletvekillerinin özgeçmişleri verilmiştir. Habere Benal Nevzat, Mihri Pektaş ve Seniha Hızal’ın resimleri eklenmiştir.⁵⁸

9 Şubat tarihli gazetelerde milletvekili seçimlerinin tamamlanması ve sonuçlarıyla ilgili haberlere yer verilmiştir. Cumhuriyet gazetesinin 9 Şubat tarihli sayısında “*Saylav Seçimi Dün Bitti*” başlığıyla verdiği haberde seçimlerin sonuçlarıyla ilgili bilgiler vermiştir. Seçimlerde özellikle Türk kadının ilk kez seçimlere katılmasının önemiyle ilgili yazılar yer almıştır. Seçim sonuçları da gazetede verilmiştir. Seniha Hızal’a ait seçim sonucu da şu şekildedir:⁵⁹

Trabzon’dan:

Seniha Hızal-kadın-Eski Maarif Umum Müfettişi ve Yeni Türkiye Mektebi Müdürü

28 Şubat tarihli Cumhuriyet gazetesinde de “*Yeni Meclis Üyeleri Ankara’da Toplandı*” başlığıyla verdiği haberde Fırka Grubu’nun Başkanlık Divanı adaylarını tespit ettiği bildirilmiştir. Haberde bazı kadın milletvekillerinin yer aldığı bir resme de yer verilmiştir. Resmin altında da “*Yeni meclisin hususiyetlerinden bir mühimini teşkil eden kadın saylavlardan bazıları: Soldan sağa*

⁵⁵ Cumhuriyet, 6 Şubat 1935:5.

⁵⁶ Milliyet, 6 Şubat 1935:1,6.

⁵⁷ Son Posta, 6 Şubat 1935:1,11.

⁵⁸ Kurun, 6 Şubat 1935:1,9.

⁵⁹ Cumhuriyet, 9 Şubat 1935:1,5.

Türkan, Seniha Hızal, Fatma Şakir, yukarıda solda Bediz Aydilek, Sabiha Gökçül” yazmaktaydı.

Haberde Meclis’in Cuma günü açılacağı ve bu nedenle milletvekillerinin yüzde doksanının şehre geldiği belirtilmiş ve Ankara caddelerinde yeni milletvekili kadınların dikkat çektiği açıklanmıştır.⁶⁰

İlk kez kadınların da katıldığı Meclis, çalışmalarına 1 Mart 1935’te başlamıştır. Bu dönem seçilen ilk kadın Milletvekillerinin çoğu Milli Eğitim ordusuna mensuptu. Milletvekili seçilen kadınlardan ikisi daha önce Belediye azalığına da seçilmişti. Bunlardan biri İstanbul Genel Meclis Üyesi olan Nakiye Elgün, diğeri ise Adana Meclis Üyesi olan Esmâ Nayman idi.⁶¹

5. dönem kadın milletvekillerimizin bazıları da yerel yönetimlere seçilmişler ve birçok sivil toplum örgütünde çalışmışlardır.

1930 yılında yerel yönetimlere katılma hakkını alan kadınlardan bazıları 5. Dönem milletvekili olarak Meclis’te de görev almıştır. 18 kadın milletvekilinden 4’ünün yerel yönetimlere seçtikleri görülmektedir. Hatı Çırpan milletvekili seçilmeden önce, Kazan Köyü muhtarı olmuştur. Mevrure Gönenç Adana ve Mersin Belediye Meclis üyelikleri, Nakiye Elgün İstanbul Meclisi Umumi Üyeliği ve Encümen Üyeliği, Ferruh Güpgüp Kayseri Belediye Meclisi üyeliği yapmıştır. Encümen Üyeliğine seçilen tek isim, Nakiye Elgün’dür.

İlk dönem kadın parlamenterlerinden Mevrure Gönenç Belediye Meclis üyeliklerinin yanı sıra Körler Okulu ve Körler Derneği Başkanlığı yapmıştır. Kendisinin de görme sorunu olduğu için ülkemize körler alfabetesinin getirilmesinde ve yaygınlaştırılmasında önemli rol oynamıştır. Mihri İffet Pektaş Kadıköy Fıkraperver Cemiyeti, Hilâli Ahmer ve Himayeyi Eftâl gibi yardım kuruluşlarında görev almıştır. Esmâ Nayman Milletlerarası Kadınlar Konseyi üyeliği ve Türkiye Kadınlar Konseyi Genel Sekreterliği yapmıştır. Nakiye Elgün, İstanbul Vilayeti Umumi Meclis üyeliği, Türkocağı, Halkevi, Kızılay ve Türk Hava Kurumu Yönetim Kurulu üyelikleri ve başkanlıkları, Çocuk Esirgeme Kurumu Merkez Yönetim Kurulu üyeliği ve Topkapı Fakirlere Yardım Kurumu Başkanlığı görevlerini yürütmüştür. Benal Nevzat (İştar) Arıman ise Kızılay ve Çocuk Esirgeme Kurumu gibi kurumlarda görev almıştır.⁶²

2 Mart tarihli gazetelerde de Meclis’in açılışıyla ilgili haberler yer almıştır. Cumhuriyet gazetesinin “*Beşinci Kurultay Dün Toplandı*” başlığıyla verilen haberde ilk defa kadın milletvekillerinin de katıldığı bu tarihi toplantının baştan sona hararetle geçtiği bildirilmiştir. Kadın milletvekillerinin bir arada olduğu bir fotoğrafla, Seniha Hızal ile Türkan Baştuğ’u Meclis’in önünde gösteren fotoğrafın yer aldığı haberde kadın milletvekillerinden ilk yemini Mevrure Gönenç’in ettiği ve çok alkışlandığı söylenmekteydi. Kadınlar yemin ederken tüm Meclis’in bütün kadınları alkışladığı belirtilmekteydi. Kadın milletvekillerinin Meclis’te dikkati çektiği belirtilirken “*Kadın Sayıların*

⁶⁰ *Cumhuriyet*, 28 Şubat 1935:1.

⁶¹ Terzioğlu, a.g.t., s.176.

⁶² Gökçimen, a.g.m., s.27,28..

Tevazuu” alt başlığıyla devam eden haberde kadın milletvekillerinin her nedense kendilerine verilen milletvekili hakkının karşısında hâlâ çekingen göründükleri ve salonun en arka sıralarında oturmayı tercih ederek yüksek tevazu gösterdikleri yazılmaktaydı. Haberde Ankara milletvekili Satı Hanım hakkında şunlar yazılmıştı:

Kadın sayıtlar arasında en çok nazarı dikkati celbeden Ankara sayıtlı Satı kadın lâciverd bir tayyör giymiş, beyaz yakalı bir gömlek üzerine siyah bir kravat takmış, yanındakilerle köyü hakkında konuşuyordu.⁶³

Meclis’in açılışı 2 Mart tarihli Kurun gazetesinde “*Atatürk İttifakla Cumhurreisi Seçildi*” başlığıyla verilmiştir. Haberde kadın milletvekillerinin Meclis önündeki fotoğrafları da yer almıştır. “*Toplantı Salonuna Giren İlk Kadın Sayıtlav*” alt başlığıyla devam eden haberde kadın milletvekilleriyle ilgili olarak şu bilgiler verilmiştir:

Toplantı salonuna kadın sayıtlarlardan ilk giren Fakihe (İstanbul) oldu. Ankara’nın Satı Çırpan’ı da içlerinde olduğu halde bayan sayıtlar toplantı salonunun hiç de yabancıları gibi davranmıyorlardı.

Bununla beraber her bayana eskilerden bir bay sayıtlavın arkadaşlık ettiği görülüyordu.

Doktor Fatma Şakir Edirne’nin eski sayıtlı Şeref Aykut’un yanında, insana, baba kız iki sayıtlav duygusu veriyordu.

Mustafa Turgut (Manisa) Benal Nevzat İştâr’a arkadaşlığını gösteriyordu. Satı Çırpan, Bay Mümtaz’la birlikte bulunuyordu.

Nakiye Elgün’e (Erzurum) Hakkı Tarık, Bayan Seniha Hızal’a (Trabzon) da Halil Nihat Boztepe refakat ediyordu.

Doktor Fatma Şakir en genç sayıtlav olarak kâtiplik yerini aldı. Doktor Fatma’nın en genç olup olmadığını kim münakaşa edebilir?

And, intihap dairelerinin alfabe sırasıyla oluyordu. İlk intihap dairelerinin alfabe sırasıyla oluyordu. İlk intihap dairesi Afyon’du... İlk yemin eden kadın sayıtlav, Afyon listesinde bulunan Mebrure Gönenç idi; alkışlandı.

Ankara listesinden Satı Çırpan’ın yerli şivesinin bütün hususiyetleriyle gürül gürül ettiği yemin, dört devrede mebus iken iki büküm olup sesini zabıt kâtiplerine güç işittiren erkek sayıtlavları kıskandırmıştır. Ve gerçekten bütün bayan sayıtlar, Türkanlar, Sabihalar, Mihriler, Nakiyeler, Semihalar hepsi yalnız ilk kadın sayıtlav olduklarından değil, hitabete biraz güç gelen bir şekilde tertip edilmiş olan bu yemin metnini pek mükemmel surette söylemekle alkışlandılar. Yalnız (O da tevekkelî kalbinin heyecanını bildiren bir soyadı almamış!) bir kayseri sayıtlı Ferruh Güpgüp müstesna; en heyecanlı işte bu oldu... Kadın sayıtlavların da ilk olarak iştirak etmekte oldukları bu toplantı, Millet Meclisi’nin fevkalâde günlerine mahsus bir hava içinde geçmiş ve tam beş saat sürmüştür... Büyük Millet Meclisi’nin çatısı altında ilk olarak yer aldıkları bu toplantıda kadın sayıtlavların hepsi

⁶³ *Cumhuriyet*, 2 Mart 1935:1.

başları açık olarak iştirak etmişler ve birçokları siyah kostüm tayyör giymişler ve kravat bağlamışlardı... Bayan Sabiha Büyük Millet Meclisi'nin riyaset divanına giren ilk sayılay olmuştur.”⁶⁴

8 Mart 1935 tarihli Cumhuriyet gazetesinde “*Düinkü Meclis İçtimai*” başlığıyla verilen haberde Erzurum milletvekili Nakiye Elgün'ün ilk kadın milletvekili olarak kürsüye çıkarak Başbakan İsmet İnönü'ye güvenoyu veren kadınlar arasında kadınların da bulunduğunu beyan eden bir konuşma yaptığı bildirilmiştir.⁶⁵ Haber, 8 Mart tarihli Ulus gazetesinde “*Kamutay, Düinkü Toplantısında Kabineye Güvenini Bildirdi*” başlığıyla yer almıştır. Meclis'te ilk konuşma yapan Nakiye Elgün'ün konuşmasının ardından encümen seçimleri yapılmıştır. Yapılan seçimler sonucunda kadın milletvekilleri şu encümenlerde görev almışlardır:

Meliha Ulaş: Arzuhal Encümeni, Kâtip

Mihri Pektaş: Kütüphane Encümeni

Fatma Memik: Sıhhat ve İçtimai muavenet Encümeni⁶⁶

Nakiye Elgün: Dâhiliye Encümeni

Sabiha Görkey: Dâhiliye Encümeni

Ferruh Güpgüp: Divanı Muhasebat Encümeni

Fakihe Öymen: Bütçe Encümeni

Bahire Bediz: Gümrük ve İnhisarlar Encümeni⁶⁷

Benal Nevzat: İktisat Encümeni

Esmâ Nayman: İktisat Encümeni

Türkan Baştuğ: Maarif Encümeni

Huriye Baha Öniz: Maliye Encümeni

Mebrure Gönenç: Nafia Encümeni

Satı Çırpan: Ziraat Encümeni

Şekibe İnsel: Ziraat Encümeni.⁶⁸

Sonuç

Atatürk tarafından kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkının verilmesinden sonra yapılan 8 Şubat 1935 seçimlerinde 18 kadın milletvekili seçilmiştir. Bu milletvekillerinden biri de Seniha Hızal'dır. Hızal bu seçimde Trabzon'dan milletvekili olmuştur. Milletvekili seçilmeden önce Yeni Türkiye adlı okulda görev yapan Hızal, milletvekilliği süresince Maarif Encümeni'nde görevlendirilmiştir. Sonraki toplantılarda Maarif Encümeni'nde katiplik görevinde bulunmuştur. Vilayet Hususî İdareleri Kanun Lâyîhası muvakkat encümeninde, Afyonkarahisar-Karakuyu Demiryolu Hususî Kanun Lâyîhasını, Vilayetler Hususî İdareleri Kanun Layihasını, Spor Teşkilatı Ek Kanun

⁶⁴ *Kurun*, 2 Mart 1935:1,4.

⁶⁵ *Cumhuriyet*, 8 Mart 1935:1,8.

⁶⁶ *Ulus*, 8 Mart 1935:1,5.

⁶⁷ *Kurun*, 8 Mart 1935:1,2.

⁶⁸ *Kurun*, 9 Mart 1935:4.

Lâyîhasını, Vilayetler Hususî İdareleri Kanun Lâyîhasını müzakere etmek için kurulan geçici encümenlerde de görev yapmıştır. Ayrıca Erzincan istasyonunun işletmeye açılma töreninde hazır bulunacak heyette de yer almıştır. 13 Haziran 1936 tarihinde toplanan Çocuk Esirgeme Kurumu Umumi Kongresi'ne katılan Hızal, bu kurumun Umumi Merkez Heyeti azalığı görevine seçilmiştir.

Seniha Hızal seçim bölgesinin sorunlarıyla ilgilenmeyi ihmal etmemiştir. Trabzon milletvekilleri ile birlikte 1935 yılında hazırladıkları raporda Trabzon Halkevi'nin iyi çalışmaması nedeniyle buraya iyi çalışacak bir başkanın atanmasının gerektiğinden, selüloz çıkarmaya yarayan çam ağaçlarının burada çok fazla bulunmasından dolayı buraya bir selüloz fabrikasının açılmasının çok faydalı olacağından, il genelinde ilkokulların sayısının çoğaltılmasına ihtiyaç duyulduğundan ve Trabzon Limanı'nın iyileştirilmesiyle taşıma sisteminin gelişebileceğinden bahsetmişlerdir.

Milletvekilliği görevi süresince V. dönemde 1938 senesi Hariciye Vekâleti bütçesi münasebeti ile ilgili oturumda söz almıştır. Seniha Hızal, görev yaptığı süre içerisinde diğer 17 kadın milletvekili gibi, Atatürk'ün Türk kadınına olan güvenini boşa çıkarmamıştır.

KAYNAKLAR

1.Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi:

BCA. 490.01.2.9.15

BCA. 30.11.1.132.24.9

BCA. 30.11.1.135.41.10

BCA. 30.11.1.168.17.15

TBMM Arşivi:

TBMM Arşivi, Seçim Mazbatası, V.Dönem, "Seniha Hızal".

TBMM Arşivi, Tercüme-i Hal Kâğıdı, "Seniha Hızal".

Zabıt Cerideleri:

TBMMZC, V. Dönem, 25.Cilt, 2.Birleşim, 09.11.1936, 2.Oturum, sayfa:12.

TBMMZC, V. Dönem, 25.Cilt, 68.Birleşim, 27.05.1938, 2.Oturum, sayfa:265.

2.Gazeteler

Cumhuriyet

Kurun

Milliyet

Son Posta

Ulus

3.Kitap ve Makaleler

AĞLI, Esra-TOR, Hacer, "Kadın ve Eğitim", *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, C: 5, Ö. S: 1, Haziran 2016.

AK, Hediye Şirin, “Osmanlı ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Kadın Hareketleri”, *GÜSBED, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, C: 7, S: 18, Yıl: 2016.

ARI, Kemal, “Atatürk ve Türk Kadınları”, *Bütün Dünya*, S: 2017/5, 1 Mayıs 2017.

AVCI, Müşerref, “Osmanlı Devleti’nde Kadın Hakları ve Kadın Haklarının Gelişimi İçin Mücadele Eden Öncü Kadınlar”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi(TAED)*, S: 55, Erzurum 2016, ss. 225-254.

BALCI, Meral-TUZAK, Mervenur, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Nezihe Muhiddin Özelinde Türk Kadınlarının Siyasi Hakları İçin Mücadelesi”, *Marmara Üniversitesi Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları Dergisi*, S: 1, Haziran 2017, ss. 43-51.

BULUT, Sedef-VURMAY GÜZEL, Miray “Ortadoğulu Kadın Gözünden Atatürk Döneminde Kadın Hakları: “Mısır Örneği”, *DTCF Dergisi*, C: 57, S: 1, 2017, ss. 1-49.

C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası 9-16 Mayıs 1935, Ulus Basımevi, Ankara 1935.

DEMİR, Fevzi, “Tarihsel Süreç İçinde Kadın Hakları ve Kadının Çalışma Hayatı İçindeki Yeri”, *TÜHİS İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, C: 21, S: 4, Mayıs 2008, ss. 8-24.

DUROĞLU, Sibel, *Türkiye’de İlk Kadın Milletvekilleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

EROĞLU, Gülçin, *Cumhuriyet Dönemi Kadın Hakları Işığında Öncü Türk Kadın Ressamlar*, Doğu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.

GÖKÇİMEN, Semra, “Ülkemizde Kadınların Siyasal Hayata Katılım Mücadelesi”, *Yasama Dergisi*, S:10, Eylül-Ekim-Kasım-Aralık 2008, ss. 5-58.

GÖNÜL AKSAK, Aybegüm “Tarihte Türk Kadını”, *Fikir Sanat ve Edebiyatta Töre*, Y: 2, S: 14, Mart 2013, ss. 24-30.

HAMZAOĞLU, Mehtap, “Tanzimattan Erken Cumhuriyet Dönemine Türk Toplumsal ve Siyasal Yaşamında Öne Çıkan Kadınlar”, *Lectio Socialis*, V: 1, I: 1, Januar 2018, ss. 74-92.

İNCE ÇOBAN, İnci, “Türkiye’de Kadın Haklarının Hukuksal Gelişimi”, *International Journal of Academic Value Studies(Javstudies)*, V: 3, I: 16, 2017, ss. 207-213.

KADAN, Nuriye, “Cumhuriyetin Kadın Yönünden Kazanımları”, *8 Mart Dünya Kadınlar Günü*, Haz. İzmir Barosu, İzmir 2015, ss. 46-49.

KARATAŞ, Evren, “Türkiye’de Kadın Hareketleri ve Edebiyatımızda Kadın Sesleri”, *Turkish Studies*, V: 4/8, Fall 2009, ss. 1652-1673.

KAYMAZ, İhsan Şerif, “Çağdaş Uygarlığın Mihenk Taşı: Türkiye’de Kadının Toplumsal Konumu”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S: 46, Güz 2010, ss. 333-366.

KILINÇ, Aysun, “Türkiye’de Kadının Siyasette Temsili ve Katılımı”, *Aktüel, Kocaeli Barosu Dergisi*, 2015, ss. 15-38.

KOLAY, Hale, “Kadın Hareketinin Süreçleri, Talepleri ve Kazanımları”, *TMMOB, Elektrik Mühendisleri Odası, Emo Kadın Bülteni*, S: 3, Nisan 2015, ss. 5-11.

METİNTAŞ, Melike, “Erken Cumhuriyet Döneminde Feminizm Hareketlerinin İlerleyen Dönemde Türk Sosyolojisine Yansımaları”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, 2018, C: 2, S: 3, 2018, ss. 109-117.

OSMA, Kıvanç, “Cumhuriyet Dönemi Anıt Heykellerinde Kadın İmgesi”, *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 30, No:1, Mayıs 2006, ss. 89-107.

ÖZDEMİR, Nuray, “Türk Kadınına Milletvekili Seçme ve Seçilme Hakkı Tanınması Üzerine Yapılan Kutlamalar”, *History Studies*, C: 6, S: 5, Eylül 2014, ss. 177-191.

ÖZER, Sevilay, “Kadınlara Seçme ve Seçilme Hakkının Verilmesinin Türk Kamuoyundaki Yankıları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C: XXIX, S: 85, Mart 2013, ss. 131-167.

SERTEL, Savaş, “TBMM’de Bir Cumhuriyet Aydını: Dr. Fatma Memik”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C: 32, S: 1, Haziran 2015, ss. 193-204.

ŞAHİN, Yılmaz, “Cumhuriyet Döneminde Kadın Hareketleri”, *Hukuk Gündemi, 8 Mart Kadın Özel Sayısı*, Ankara Barosu, Mart 2018, ss. 50-52.

TERZİOĞLU, Zübeyde, *Basına Göre Türk Kadınının Siyasi Hakları (1930-1935)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

Türk Kadını ve Satı Kadın, Kazan Belediye Başkanlığı, Ankara 2009.

UĞUZ, EKŞİ, Hülya, *Türkiye’de Kamusal Bir Özne Olarak Kadının Siyasetteki Görünürlüğü (Görünmezliği)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2013.

USTA, Veysel-USTA BAKİ, Bahar, “II. Meşrutiyet ve Erken Cumhuriyet Döneminde Trabzon’da Kadın”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 20, 2016, ss. 225-274.

ÜNAL, Suzan, “12.Arsiulusal Kadınlar Kongresi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: 9, S: 44, Haziran 2016, ss. 533-561.

4.İnternet Kaynakları:

<http://bianet.org/system/uploads/1/files/attachments/000/001/414/original/4.jpg?1432049372> 08.12.2017 17.19.

EKLER:

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

İNTİHABI MEB'USAN KANUNUNUN BAZI MADDELERİNİN DEĞİŞTİRİLMESİNE
VE KANUNBİR MADDE İLAVESİNE DAİR KANUN

Kanun № : 2598

Kabul tarihi : 5/12/1934

Madde 1.- İntihabi meb'usan kanununun maddel ikinci maddesi aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir :

Türkiye Büyük Millet Meclisinin Üyeleri Türkiye devleti halkından her kırk bin nüfusa bir kişi olmak üzere seçilir . Bir intihap dairesinin nüfusu kırk binden aşağı olsa dahi her halde bir Meb'us seçme hakkı olacağı gibi nüfusun kırk binden yukarısı için aşağıdaki gibi muamele yapılır :

Elli beş bine kadar bir , elli beş bin birden doksan beş bine kadar iki , doksan beş bin birden yüz otuz beş bine kadar üç , yüz otuz beş bin birden yüz yetmiş beş bine kadar dört meb'us seçilecek ve bu miktardan ziyadesi bu yolda artırılacaktır .

Madde 2.- İntihabi meb'usan kanununun 5, 11, 16, 23, 58 inci maddelerindeki 18 yaşını bitirenler kaydı 20 yaşını bitirenler şeklinde değiştirilmiş ve bu maddelerdeki (Zukür) kaydı kaldırılarak yerine kadın , erkek konulmuştur .

Madde 3.- Rey verenlerden , rey verirken hüviyet ve şahsiyetleri belli olmayanların rey-i kabul olunmaz .

Madde 4.- Bu kanun hükümleri neşri tarihinden başlar .

Madde 5.- Bu kanunun icrasına İcra Vekilleri heyeti memumdur .

TEŞKİLATI ESASİYE KANUNUNUN 10 VE 11 İNCİ
MADDELERİNİN DEĞİŞTİRİLMESİ HAKKINDA
KANUN

Kanun No : 2592

Kabul tarihi : 5.12.1934

Madde 1.- Teşkilatı esasıye kanununun onuncu ve onbirinci maddeleri aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir :

Madde 10.- Yirmi iki yaşını bitiren kadın , erkek her türk Meb'us seçmek hakkını haizdir .

Madde 11.- Otuz yaşını bitiren kadın , erkek her türk Meb'us seçilebilir .

Madde 2.- Bu kanun neşri tarihinden müteberdir .

490	01			29	15
-----	----	--	--	----	----

2

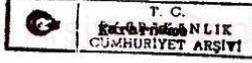

T. C.
MAARİF VEKİLLİĞİ
Zatılgarı Direktörlüğü
Sayı: 30

Ankara / 2193

Özet :

15040

I- Trabzon Sayı 1 İken buseferki tecrübe intihapta seçilmeyen Selçuk Kız Sanat okulu Tabii İlimler Öğretmeni Seniha Hızal açık bulunan üçüncü sınıf Maarif Müfettişliğine 55 lira aylıkla atanması muvafık görülmüştür .

2- Bu kararnamenin icrasına Maarif Vekili memurdur .

11 KASIM 1939

REİSİCUMHUR

İsmet İnönü

Başvekil
S. P. Akdoğan

Maarif Vekili

Yücel

030 11 1 132 24 9

M. Öney .I/VII/1939

Fon No: 30 11 1 0 - Kutu No: 132 - Dosya No: 24 - Sıra No: 9

EK5: Seniha Hızal'ın Milli Eğitim Müfettişi seçilmesiyle ilgili yazı-A
BCA., 30.11.1.132.24.9

T. C. MAARİF VEKİLLİĞİ
Zat İleri Müdürlüğü
Sayı: 30

T. C. BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

Ankara, / /19
Özet:

Kararname
15386

- 1- Münhal bulunan 70 lira maaşlı ikinci sınıf Müfettişliğe Meslekteki hizmeti yirmi seneyi bulmuş olan Üçüncü sınıf Müfettişlerimizden Seniha Hızal'ın terfian tayini uygun görülmüştür .
- 2- Bu kararnamenin icrasına Maarif vekili memurdur .

- 6 T.Sani 1939

REİSİCUMHUR

İsmail İsmail

Başvekil

İ. P. Aydoğdu

Maarif Vekili

Yücel

EK6: Seniha Hızal'ın Milli Eğitim Müfettişi seçilmesiyle ilgili yazı-B
BCA. 30.11.1.135.41.10

T. C. MAARİF VEKİLLİĞİ
Zat İleri Müdürlüğü
Sayı: -30/1

T. C. BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

Ankara, / /194
Özet:

KARARNAME
18738

- 1- Osman Pazarlı'nın öğretmenliğe naklinden dolayı açılan Maarif Vekilliği Teftiş Hey'eti kadrosundaki 80 lira maaşlı birinci sınıf Müfettişliğe, meslekteki ve Müfettişlikteki kıdemine ve teftiş işlerindeki başarısına binaen ikinci sınıf Müfettişlerinden Seniha Hızal'ın naklen ve terfian tayini tensibedilmiştir.

2- Bu kararnamenin icrasına Maarif Vekili memurdur.

30 Haziran 1944

REİSİCUMHUR

İsmail İsmail

Başvekil

İ. P. Aydoğdu

Maarif Vekili

Yücel

EK7: Seniha Hızal'ın Milli Eğitim Müfettişi seçilmesiyle ilgili yazı-C
BCA. 30.11.1.168.17.15

BAĞIMSIZLIĞININ İLANINDAN SONRA AZERBAIJAN HEYETLERİNİN İSTANBUL'DAKİ FAALİYETLERİ VE BU FAALİYETLERİN OSMANLI BASININDAKİ YANSIMALARI*

Resul YAVUZ**

ÖZ

1917 tarihinde Çarlık rejiminin yıkılması ve beraberinde Kafkasyalarda meydana gelen gelişmeler, Bakü başta olmak üzere, Azerbaycan'ı da derinden etkilemişti. Brest-Litovsk Antlaşması'ndan sonra Türk Ordusu'nun Kafkasya'ya ilerlemesi ve İstanbul'da bağımsızlığını yeni kazanmış Kafkas Cumhuriyetleri'nin üyeleri ile Osmanlı Hükümet temsilcileri arasında bazı diplomatik görüşmelerin gerçekleştirilmesi, Alman hükümetini ve Bolşevikleri endişeye sevk etmişti. Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra M. E. Resulzade başkanlığındaki Azerbaycan heyetinin Osmanlı hükümet yetkilileri ile askeri, mali ve siyasi birtakım antlaşmalar imzalamasıyla birlikte Bakü'nün kurtarılması için Kafkas İslam Ordusu'nun oluşturulması süreci Kafkaslarda her yönü ile yeni bir sürecin başlamasına vesile olmuştur. Azerbaycan ve Osmanlı Hükümetleri arasında milli bir dayanışmanın gerçekleştirildiği bu süreçte ilk olarak Resulzade'nin daha sonra ise Ali Merdan Bey ve ekibinin İstanbul'daki çalışmaları, Azerbaycan'ın bağımsızlığının uluslararası düzeyde tanınmasına imkân tanımıştır.

Anahtar Sözcükler: Kafkasya, Azerbaycan, Bakü, Bolşevik, M.E. Resulzade, Ali Merdan Topçubaşov.

ACTIVITIES OF AZERBAIJAN DELEGATIONS IN ISTANBUL AFTER THE STATEMENT OF INDEPENDENCE AND ITS REFLECTIONS IN THE OTTOMAN PRESS

ABSTRACT

The developments in the Caucasus with the collapse of the Tsarist regime in 1917 deeply affected Azerbaijan, particularly Baku. After the Brest-Litovsk Treaty, the advancement of the Turkish Army to the Caucasus and diplomatic negotiations in İstanbul between the newly independent Caucasian republics and the Ottoman representatives worried the Germans and the Bolsheviks. After Azerbaijan's declaration of independence, a significant treaty including military, financial and

* *Gönderim tarihi:21.07.2019. Kabul tarihi:30.12.2019.*

** *Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyeddi Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, BALIKESİR. resulyavuz@hotmail.com ORCID: 0000-0002-7705-1020*

political issues were signed between the Azerbaijani delegation led by Mehmet Emin Resulzade and the Ottoman government representatives. Furthermore, the establishment of the Caucasian Islamic Army for the liberation of Baku triggered a change in political momentum and commenced a new process. During the period of national solidarity between the Azerbaijani and Ottoman governments, the efforts of Mehmet Emin Resulzade, Ali Merdan Bey, and his friends in Istanbul brought about international recognition of Azerbaijan's independence.

Keywords: Caucasus, Azerbaijan, Baku, Bolshevik, M.E. Resulzade, Ali Merdan Topçubaşov.

Giriş

1917 yılında Birinci Dünya Savaşı devam ederken Çarlık Rusya'sında meydan gelen iç karışıklıklar, Lenin önderliğindeki Bolşevik İhtilalini ortaya çıkaran gelişmelere neden olmuştu. Şubat İhtilali ile Bolşevikler tam olarak hedeflerine ulaşamayınca savaşın genel seyrinin de Rusya'daki kritik durumu tetiklemesiyle Ekim 1917'de Bolşevik Devrimi gerçekleşmiş ve Rusya'da bütün düzen değişmişti. Bolşevik liderlerin yönetime el koyması sonrasında Rusya'nın İtilaf kanadından ayrılarak merkezi devletlerle ayrı bir barış antlaşması imzalanması neticesinde Bolşevik Ruslar dünya savaşından ayrılmışlardı. 1918 yılının Mart'ında imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması ile Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu sınırlarını genişletirken, Osmanlı Devleti de -Doğu Anadolu topraklarından Rus kuvvetlerinin çekilmesi ile- yeniden bu bölgelerde hâkimiyetini tesis etmişti. Ayrıca Osmanlı Devleti daha önce elden çıkmış olan Kars, Ardahan ve Batum'u da topraklarına katarak 1877 sınırlarına ulaşmıştı¹. Osmanlı Hükümeti, antlaşmadan sonra Rusya ile normalleşmenin sağlanması için Moskova'ya elçi olarak Galip Kemali Bey'i gönderirken², bu antlaşma ile -özellikle Kafkaslarda ortaya çıkan yeni durumu lehine çevirmek için- vakit kaybetmeden gerek diplomatik gerekse askeri alanda derhal çalışmalara başlamıştı. Ancak yeni Rus Hükümetinin masa başında devretmeyi kabul ettiği Kars, Ardahan ve Batum, Maverayı Kafkas Hükümeti Birlikleri tarafından henüz boşaltılmamıştı. Osmanlı Hükümeti, 10 Mart'ta bu hükümet yetkililerine telgraf göndererek, adı geçen illerin boşaltılmasını talep etti. Bu arada Osmanlı Hükümeti, Rus kuvvetlerinin bölgeden çekilmesi ile Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan Türkleri tarafında oluşturulan Maverayı Kafkas Hükümeti temsilcilerini; mevcut durumu görüşmek, Kafkaslardaki otorite boşluğuna son vermek ve antlaşma ile elde ettiği yerlerin tahliyesini sağlamak için Mart 1918

¹ Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, Ülke Kitapları, İstanbul 1998, s. 78; Stefanos Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri 1917-1923*, Boyut, İstanbul 2000, s. 20. Brest-Litovsk görüşmeleri ve neticesinde imzalanan antlaşma hakkında kapsamlı bilgi için bkz. Akdes Nimet Kurat, "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı", *Belleten*, C: XXXI, S: 123, Temmuz 1967.

² Yerasimos, *a.g.e.*, s. 22. Bu arada Bolşeviklerin Rusya'ya hakim olma mücadelesinin Osmanlı kamuoyuna nasıl yansıtıldığı hakkında detaylı bilgi için bkz. Uygur Kocabaşoğlu-Metin Berge, *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, Kebikeç, Ankara 1994.

başlarında Trabzon'a davet ederek görüşmelerde bulunmuştur. Daha sonra bu görüşmeler, aynı hükümet temsilcileri ile Mayıs 1919'da Batum'da devam etmişti. Batum Konferansı adını alan ve 11 Mayıs - 4 Haziran arasında devam eden konferanstan Gürcülerin Almanlarla, Ermenilerin de Sovyetlerle iş birliği içerisine girmeleri, Osmanlı Ordusu'nun da başta Azerbaycan'a destek olmak üzere Kafkas Harekâtına devam etmesi gibi nedenlerle Maveraya-yı Kafkas Federasyon Hükümeti bir çıkmazın içerisine girmişti³. Öyle ki görüşmeler devam ederken Türk kuvvetleri ile Gürcüler arasında Ahıska ve Ahılkelek bölgelerinde çatışmalar olurken, Türk kuvvetlerinin Gümrü-Culfa demiryolundan yararlanmak isteklerini Ermenilerin kabul etmemesi üzerine 1. ve 2. Kolordu Komutanı Yakup Şevki Paşa bu bölgelerdeki Türk birliklerine hareket emri vermiş ve 15 Mayıs'ta Gümrü, 28 Mayıs'ta da Karakilise ele geçirilmişti. Bu başarılarla Batum'daki Transkafkasya Heyeti Türk isteklerini kabule zorlanırken, bir taraftan da adı geçen bölgelerde Ermenilerin yaptığı katliamlar durdurulmuştu⁴. Bu arada Gürcü yetkililer de Osmanlı Devleti'nin ağır baskısı altında olduklarını söyleyerek Almanya'dan yardım talep etmekteydi. Nitekim Batum Konferansı'nın sonlarına doğru Halil Bey, Osmanlı Devleti'nin isteklerini dile getiren ultimatomu, Maveraya-yı Kafkasya Hükümetine teslim etmiş ve cevap almak için de 72 saat süre tanımıştı⁵. Bu ultimatoma; Kafkasya'daki demiryollarının Osmanlı Devleti tarafından serbestçe kullanılması, Nahçıvan'ın Osmanlı Hükümetine bırakılması ve Maveraya-yı Kafkasya Hükümetinin askerini terhis ederek, Kafkasya'dan geçecek Osmanlı birliklerine yardım etmesi gibi hususları içeriyordu. Ancak Osmanlı Hükümetinin verdiği ultimatoma süresi daha dolmadan⁶ Tiflis'te toplanan Seym Meclisi, Maveraya-yı Kafkasya Birliğinin sona erdiğini açıkladı⁷. Bunun hemen akabinde Tiflis'te bulunan Milli Gürcü Meclisi -Alman General Von Kress'in desteği ile- 26 Mayıs'ta Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etti. Gürcüler, Batum'da Türklerin ek talepler ileri sürmeleri, Azerbaycan'a ulaşmak için Gümrü-Culfa demiryolu hattını isteyerek Kafkasya üzerinde hakimiyetlerini tesis etmeleri endişesi ile Almanlara sığınmışlardı⁸.

³ Trabzon ve Batum'da toplanan konferanslar hakkında detaylı bilgi için bkz. Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, TTK, Ankara 2002. Ayrıca Elviye-i Selase'nin kurtarılması sırasında verilen diplomatik mücadele için bkz. Selami Kılıç, "Türk Alman Belgeleri Işığında Elviye-i Selase ve Enver Paşa'nın Oluşturduğu Kafkas Komitesi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S: 7, Yıl. 1997, s.173-203.

⁴ Nasır Yüceer, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan ve Dağıstan'a Askeri ve Siyasi Yardımları", *Türkler Ansiklopedisi*, C: 12, s. 412.

⁵ Serpil Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, ATAM, Ankara 2001, s. 141.

⁶ Osmanlı Hükümeti Maveraya-yı Kafkas Hükümetine ilk olarak 11 Mayıs'ta isteklerini bildiren bir ultimatoma vermesine rağmen, ultimatoma cevap alamaması üzerine, ikinci defa bu kez ek taleplerle süresi kısıtlanmış 26 Mayıs tarihli ultimatoma vermişti. Vasıf Qafarof, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*, Çev. Eldeniz Recebov, Teas Press, İstanbul 2018, s. 164.

⁷ Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, TTK, Ankara 2014, s. 223.

⁸ Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmesi Almanya ile imzalanan 28 Mayıs 1918 tarihli Poti Antlaşması sonrasında gerçekleşmiştir. Bu antlaşmaya göre, Almanya Gürcistan'ın bağım-

Gürcistan'ın bağımsızlığının hemen ardından, 28 Mayıs'ta, Ermenistan da bağımsızlığını ilan etti ve yeni Ermeni Hükümeti, 31 Mayıs'ta Osmanlı Devleti ile bir antlaşma imzalayarak, 1877 sınırlarını iki ülkenin sınırı olarak kabul etmek durumunda kaldı⁹. Aynı şekilde Gürcüler de Batum'da Osmanlı Devleti ile 3 Haziran 1918'de bir barış antlaşması imzaladılar. Bu antlaşmaya göre Batum, Ahıska ve Ahılkelek bölgeleri Osmanlı toprakları içerisinde kalmış ve Çuluk suyu Türk- Gürcü sınırı olarak belirlenmişti¹⁰. Esasında Ermenilerin bağımsızlığını ilan etmesi ve bu durumu Osmanlı Hükümetinin kabul etmesi, bu aşamada bölgedeki bazı stratejik dengelerin gözetilmesi meselesi ile yakından ilgiliydi. İlk etapta Osmanlı Hükümet erkânı Ermenilerin bağımsızlık ilanına sıcak bakmasa da Almanların desteğinde Gürcistan'ın tesis edilmesi, bölgede dengeleri değiştirmekle birlikte, Gürcistan ve Azerbaycan arasında Ermenistan'ın oluşturulmasına imkân tanımıştı. Şüphesiz Osmanlı Hükümeti, bu durumdan -vakit kaybetmeden- yararlanma taraftarıydı¹¹.

Gürcü ve Ermenilerin devletlerini tesis etmelerinden sonra Maveray-ı Kafkas Federasyon Meclisinin Azerbaycanlı üyeleri de kendilerini Azerbaycan

---

sızlığını ve toprak bütünlüğünü koruması karşılığında Gürcistan demiryolu sisteminin serbest ve sınırsız kullanımını, Gürcistan limanlarındaki bütün gemilerin tedarikini, stratejik noktaların Alman askerleri tarafından işgalini, Alman-Gürcü Madencilik Anonim Şirketinin kurulmasını, Gürcistan'da Alman para biriminin serbest tedavülünü, diplomatik ve konsolosluk temsilcilerinin karşılıklı değişimini sağlayan çeşitli imtiyazlar elde ediyordu. Antlaşma hakkında detaylı bilgi için bkz. Sürmeli, *a.g.e.*, ss. 140-144; Almanlar, daha Batum Konferansı sırasında görüşmelerin seyrine birtakım müdahalelerde bulunmuşlardı. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Enis Şahin, *Diplomasi ve Sınır*, Yeditepe, İstanbul 2005, s. 113.

⁹ 14 maddeden ve üç ekten oluşan bu antlaşmaya göre Osmanlı Hükümeti ele geçirmiş olduğu topraklardan çekilirdi ve Yeni Beyazıt, Gümrü, Erivan, Şarur-Daralagiaz Ermenilere bırakılıyordu. Ayrıca Ermenistan'da yaşayan Müslümanlara dini ve kültürel hakların tanınması da sağlanırken, Ermeni Hükümeti Türkiye üzerine yönlendirilecek çetelerin topraklarını üs olarak kullanmalarını engellemeyi taahhüt ediyordu. Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, TTK, Ankara 1991, s. 131. Aslında Enver ve Talat Paşalar, ilerde büyük devletlerin bu bölgeye müdahalelerine fırsat verir gerekçesi ile Kafkasya'da bir Ermenistan'ın oluşturulmasına taraftar değillerdi. Nitekim Enver Paşa 27 Mayıs tarihinde Vehip Paşa'ya gönderdiği telgrafın bir bölümünde "...Eğer bugün Kafkasya'da beş-altı yüz bin nüfuslu ve yeterli miktarda araziye sahip küçük de olsa bir Ermenistan oluşturulursa, gelecekte emirleri ABD'den alarak oradan gelen Ermenilerle bir hükümet milyonlarca nüfusa sahip olacaktır. Bu tehlikeyi şimdiden ortadan kaldırmak için Ermenilerin küçük bir hükümet halinde teşekkül etmemesi..." gerektiğini bildiriyordu. ATASE, A.4/3671, K. 2919, D.61-499, F.3-31. Ne var ki gerek Batum'da bulunan Halil Bey ve gerekse Vehip Paşa, bu düşüncede değillerdi. Onlar daha ziyade küçük de olsa bölgedeki Ermenileri kontrol altında tutmak için böyle bir devletin teşekkül ettirilmesi taraftarıydılar. Neticede Batum'dan gelen bu ısrarın bölgedeki dengeleri Osmanlı lehine çevireceği düşüncesi ile Enver ve Talat Paşalar, Ermenilere birtakım araziler vererek devletlerini oluşturmalarına çalışılarak ortaya çıkan devlet de Osmanlı Hükümeti tarafından tanınmıştır. Qafarov, *a.g.e.*, s. 173.

¹⁰ Mustafa Görürülmaz, *Türk İslam Kafkas Ordusu ve Ermeniler 1918*, Babıali Kültür, İstanbul 2015, s. 117. Ayrıca antlaşmanın maddeleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Sürmeli, *a.g.e.*, s. 148-152.

¹¹ Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, bu aşamada Osmanlı Hükümeti ile yürüttüğü müzakereler ve imzalanan protokoller hakkında detaylı bilgi için bkz. Şahin, *Diplomasi...*, s. 111-235.

Milli Şurası olarak kabul ettiler. Şura'nın başkanlığına da Mehmet Emin Resulzade Bey¹² getirildi¹³. Şura, 28 Mayıs'ta da altı maddeden oluşan bir bildiri yayımlayarak Tiflis'te bağımsızlığını ilan etti¹⁴.

Tiflis'te Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ilan edilmesine rağmen hükümet Azerbaycan sınırları içerisinde hiçbir otorite sahibi değildi. Özellikle Bakü ve çevresinde 31 Aralık 1917'de Kafkasya Fevkalade Komiseri olarak Petrograd'dan Lenin tarafından gönderilen Ermeni komünistlerinden Stephan Şaumyan'ın Rus işçileri, -Taşnaksutyun Partisinin desteği ile- düzenlediği bir darbe neticesinde Azeri yönetimini devirmiş ve Bakü, 18 Mart 1918 tarihinde Bolşeviklerin yönetimine girmişti¹⁵. Bu nedenle -biraz da Gürcü Hükümetinin baskısı ile- yeni hükümet kısa zamanda Gence'nin kurtarılmasıyla birlikte merkezi Gence'ye taşıyacaktı¹⁶. Bu arada hükümetin teşekkülü hakkında Batum'da bulunan Osmanlı heyetine bilgi verildikten sonra, 30 Mayıs'ta, Hükümet Başkanı Fethali Han Bey imzası ile bağımsızlık bildirisi İstanbul, Berlin, Viyana, Paris, Londra, Roma, Washington, Sofya, Buharest, Tahran, Madrit, Haaga, Moskova, Stokholm, Kiew, Hristaniya (Oslo) ve Kopenhak'a gönderildi¹⁷. Ayrıca bağımsızlık ilanın İstanbul'a ulaştırılarak buradan radyo aracılığı ile tüm dünyaya duyurulması için Osmanlı Hükümet çevreleri ile bağlantı kurulması amacıyla da

¹² Azerbaycan'ın ilk devlet başkanı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sebahattin Şimşir, *Mehmet Emin Resulzade, Hatıralar ve Kafkasya*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2011, s. 11-16; Yavuz Akpınar, "Resulzade, Mehmed Emin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/resulzade-mehmed-emin>.

¹³ Azerbaycan Milli Şurasında, Musavat Partisi Tarafsız Demokratik Grup, Ahrar Partisi, İttihat ve Sosyalist Grup gibi dört parti bulunmaktaydı. Tahir Sünbül, *Azerbaycan Dosyası I*, Kök Yayınları, Ankara 1990, s. 89.

¹⁴ Şahin, *Trabzon ve Batum...*, s. 599; Altı maddelik bildiri için bkz. Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Azerbaycan Kültür Derneği, Ankara 1991, s. 89-90. Esasında Gürcülerin bağımsızlıklarını ilan ettikleri gün Başkomutan Vekili Enver Paşa 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya acil olarak gönderdiği bir telgrafta, Gürcülerin istiklallerini ilan etmeleri durumunda Cenubi Kafkasya Müslümanlarının da bağımsızlıklarını ilan etmeleri hususundaki arzularını Osmanlı heyetine bildirmelerini ve buna uygun şekilde hareket etmelerini istemişti. ATASE, BDH, kl. No: 2919, d.no: 499: Azerbaycan'ın ilk hükümeti şu üyelerden oluşuyordu: Başbakan Fethali Han Hoyski, Savunma Bakanı Hüsrevpaşa Sultanov, Milli Eğitim ve Maliye Bakanı Nesip Yusufbeyli, Dışişleri Bakanı Memmed Hasan Hacinski, Ulaştırma ve Haberleşme Bakanı Hudadat Melikaslanov, Tarım ve İşçi Bakanı Ekber Şeyhülislamov, Adalet Bakanı Halil Hasmemmedov, Ticaret ve Sanayi Bakanı Memmed Yusuf Caferov, Devlet Nezareti Bakanı Cemo Hacinski. Cemil Hasanlı, *Azerbaycan Tarihi 1918-1920*, Azerbaycan Kültür Derneği, Ankara 1998, s. 96. Ayrıca ilk koalisyon hükümetinde 8 bakanlıktan 6'sı Musavat ve Tarafsız Demokratik Gruba, 1'i Himmet ve 1'i de Müslüman Sosyalist Blok'a mensuptu. Sünbül, *a.g.e.*, s. 90. Azerbaycan Hükümeti bağımsızlığını ilan etmeden önce Osmanlı Hükümeti ile sürekli diplomatik temaslarda bulunarak atılacak adımları istişare etmeye özen göstermişti. Detaylı bilgi için bkz. Qafarov, *a.g.e.*, s. 166-170.

¹⁵ Yüceer, *a.g.m.*, s. 413.

¹⁶ Niyazi Qasimov, "Paris Barış Konferansında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Nümayende Heyeti'nin Çalışmaları", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C: IV/S. XI/Mayıs/MMXVII, s. 83.

¹⁷ Hasanlı, *a.g.e.*, s. 97; Bildiri metni için bkz. Şahin, *Trabzon ve Batum...*, s. 603.

Dışişleri Bakanı Hacınski'ye talimat verildi¹⁸.

Bağımsızlığın ilanından sonra Azerbaycan Hükümeti, Batum'da Ermeni yetkililerle bazı sınır anlaşmazlıklarının çözümünü temel alan bir antlaşma imzaladıkları 4 Haziran günü Osmanlı Hükümet yetkilileri ile de -dostluk ve yardımlaşma başta olmak üzere- Bakü Petrollerini ve Kafkas ülkelerinden geçen demiryollarını ilgilendiren bir dizi antlaşmalar da imzalayacaktı¹⁹.

Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ilk olarak iç savaş yaşayan Rusya ve İran'ı rahatsız etmişti. İran Hükümeti, Osmanlı Devleti'nin Kafkas Demiryolunu kullanmaya başlamasını İstanbul'daki sefiri aracılığı ile protesto ederek, antlaşmaya konu demiryolu hattının kullanım hakkının İran'a ait olduğunu dile getirmişti²⁰. Ayrıca İran Hükümeti, sınırları henüz belirlenmemiş bir devletin Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti olarak adlandırılmış olmasının Osmanlı Devleti'nin yardımıyla Güney Azerbaycan ile birleşebileceği yönünde bir hazırlık olduğundan şüphelenmekteydi. İranlı yetkilileri bu şekilde şüphelenmeye sevk eden Kafkasyalı aydınlar tarafından 1918 yılında Talat ve Enver Paşalara yazılan birtakım mektupların içeriğindeki hususlardı. Bu mektuplarda mevcut ortamın bu birleşmeye müsait olduğunun bahsedili-

¹⁸ Hacınski, Azerbaycan'ın bağımsızlık telgrafını Halil (Menteşe) Bey aracılığı ile İstanbul'a gönderilip bunun radyo telsizi vasıtasıyla belirtilen adreslere ulaştırılmasını rica etse de haziran ayının sonlarına gelmesine rağmen bağımsızlık mesajı İstanbul'dan hiçbir yere ulaştırılmamış olmakla birlikte bu dönemde Azerbaycan'ın bağımsızlığına dair herhangi bir haber veya yorum Osmanlı basınında yer almamıştı. Vasif Qafarov, Azerbaycan istiklalinin ilan edilmesi hakkında bilginin dünya devletlerinin başkentlerine ulaştırılmaması ve bunun Türkiye kamuoyundan bile gizli tutulmasını Osmanlı Hükümetinin Turancı politikalarla Azerbaycan'ın bağımsızlığını kabul etmek istememesine bağlamaktadır. Ayrıca yazar, Nuri Paşa'nın neden olduğu belirtilen ve "*Haziran Krizi*" olarak bilinen Nuri Paşa'nın Gence'de Azerbaycan Hükümetinin iç işlerine karışarak bazı sıkıntılara sebebiyet vermesini de bu politikaların bir devamı olarak görmektedir. Belirtmek gerekir ki Nuri Paşa'nın bu hamleleri Fethali Bey'in İstanbul'da bulunan M. E. Resulzade'ye gönderdiği birçok telgrafa da konu olmuş ve çeşitli sıkıntılılar ortaya çıkmıştır. Kafkas İslam Ordusu Komutanı olarak Nuri Paşa'nın müdahaleleri ve politikaları, bu sırada İstanbul'da meydana gelen bazı olaylar, Türk kuvvetlerinin Bakü Harekatının bir "*İlhak*" olarak algılanmasına ve bu konuda bazı endişelerin dillendirilmesine neden olmuştur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Qafarov, *a.g.e.*, s. 207-226 ve Mehmetzade, *a.g.e.*, s. 93-96.

¹⁹ Heyetler arasında imzalanan Batum Antlaşması için bkz. Şahin, *Trabzon ve Batum...*, s. 618-622; Osmanlı Devleti'ni Barış Heyeti Başkanı ve Adalet Bakanı Halil (Menteşe) Bey ile Kafkas Cephesi Osmanlı Orduları Komutanı Vehip Paşa temsil ederken, Azerbaycan Hükümetini de Devlet Başkanı Mehmet Emin Resulzade ile Dışişleri Bakanı Memmed Hasan Hacınski temsil ediyordu. Batum'da Azerbaycan Hükümeti ile Osmanlı Hükümeti arasında Dostluk ve Yardımlaşma Antlaşması dışında iki antlaşma daha imzalanacaktı. Bunlardan birincisi Bakü-Batum petrol boru hattı ile ilgili olup Azerbaycan, Osmanlı ve Gürcistan arasında imzalandı. Diğer antlaşma ise Kafkas Devletlerinden geçen demiryollarının kullanımı ile ilgili olup, Osmanlı Devleti, Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan Hükümetleri arasında imzalanacaktı. İmzalanan antlaşmaların nüshaları için bkz. *BOA*, HR.SYS, No: 23/4, v.3, s. 1-3; *BOA*, HR.SYS, No: 2297/4, v. 11-15; *BOA*, HR.SYS, No: 2372/2, v. 7-12; *BOA*, HR. H.MŞ. İŞO, No: 123/74, v. 1; *BOA*, HR. H.MŞ, İŞO, No: 106/8, v. 107.

²⁰ *BOA*, HR.SYS, No: 2341/22.

yordu²¹. Bu şüphe, 4 Haziran'da Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasında imzalanan dostluk ve yardımlaşma antlaşması ile daha da artacaktı. Her ne kadar Azerbaycan hükümet yetkilileri, İran'ın bu endişesini azaltmak için yazışmalarda Kafkas Azerbaycan'ı ifadesini kullanmaya riayet etseler de İranlı yetkililer yeni devletin teşkilinden oldukça rahatsız olmuşlardı²².

Bağımsızlık ilanının hemen ardından 4 Haziran'da Osmanlı Devleti ile imzalanan dostluk ve yardım antlaşması, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya üzerindeki etkinliğini artıracığından endişe duyan ve Gürcülere sağladığı destekle bir şekilde Osmanlı Devleti'ni frenlemeye çalışan Almanya'yı da Kafkasya'da harekete geçirecekti. Alman Hükümeti bu amaçla Bolşeviklerle irtibatı kuvvetlendirirken, Tiflis civarlarına Gürcülere destek için askeri birlik göndermekle birlikte, İstanbul'da bulunan askeri kurmayları vasıtasıyla da Osmanlı Hükümetine Kafkas Harekâtını durdurması için baskı yapmaya başlamıştı²³. Almanya, başta Enver Paşa olmak üzere, Türk Hükümetine yaptığı baskılarla Osmanlı Devleti'nin Kars, Ardahan ve Batum ile yetinip, Kafkasya'da daha fazla ilerlememesini ve savaş gücünü Mezopotamya ve Filistin Cephelerine kaydırmasını istemekteydi. Almanya, Kafkasya'daki otorite boşluğundan kendisi Sovyetlerle dirsek teması ile azami ölçüde yararlanma taraftarı olmuş ve bu amaçla da bazı askeri kurmaylarından oluşan birliklerini Tiflis'e göndermişti²⁴. Ancak bu baskılara rağmen 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'nın ileri harekâtına devam ederek önlerine çıkan Gürcü ve Alman kuvvetlerinden oluşan bir birliği dağıtması ve hatta çoğunu esir alması, devam eden Birinci Dünya Savaşı'nda müttefik durumdaki iki ülke ilişkilerinde gerginliğe neden olacaktı²⁵.

Bu arada Osmanlı Hükümeti, vakit kaybetmeden Azerbaycan Hükümeti ile imzalanan dostluk ve yardımlaşma antlaşmasının dördüncü maddesine dayanarak Azerbaycan'a askeri yardımda bulunmak amacıyla harekete geçecekti²⁶.

²¹ Qiyas Şükürov, "Cumhuriyetin Kuruluş Temelinde Azerbaycan'da İstiklal ve İlhak Tartışmaları (Ocak-Haziran 1918)", *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*, Ed. Dr. Qiyas Şükürov- Dr. Vasif Qafarov, IQ Sanat, İstanbul 2010, s. 59.

²² Yüceer, *a.g.m.*, s. 412; Eylül 1918'de Azerbaycan Devleti'nin bağımsızlık bildirgesi İstanbul'daki İran Büyükelçiliğine sunulduğunda elçi, böyle bir devleti tanımadıklarını ifade ederek bildirgeyi geri çevirecekti. Şimşir, *a.g.e.*, s. 40; Ayrıca Güney Azerbaycan meselesi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Barış Metin, "Türk-İran İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1918-1938)", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 16, S: 2. Ağustos 2012, s. 157-187.

²³ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C: III, Kısım: 4, TTK Ankara 1983, s. 202. Gürcüler, Alman desteğini sağlamak için Berlin'e bir heyet bile göndermişlerdi. Öke, *a.g.e.*, s. 129.

²⁴ Öke, *a.g.e.*, s. 130.

²⁵ Nasir Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Hareketi: Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1996, s. 41-42.

²⁶ Hasanlı, *a.g.e.*, s. 100. Azerbaycan'da durum çok hassastı. Öyle ki mayıs ayının başlarında durum iyice ağırlaştığı için Azerbaycan'ın değişik yerlerinden temsilciler Batum'a gelip Osmanlı Devleti'nden yardım isteme kararı aldılar. Ayrıca Maverayı Kafkasya Meclisinin Türk grubu ile yaptığı ortak toplantıda Osmanlı Devleti'nin yardımını hızlandırmak için M. Y. Caferov, N. Yusufbeyli ve H. Hasmemedov'un Batum ve İstanbul'a gönderilmesine karar verildi. Batum'da bulunan Azerbaycan delegeleri Azerbaycan'ın son durumu hakkında

Bu maddede “...Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi'nin, Rusya İhtilalinin neticesi olarak dahilde büyük müşkülata maruz bulunduğu...”, ve “...Bolşevik adını almış eşkıya çetelerinin memleketin merkezi idaresi, menba-ı servet samanı, bir söz ile can noktası bulunan Bakü'yü, şehir ile beraber Bakü vilayetini dahi ellerine geçirerek ahaliyi yağma ettiği, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin hükümetini tanımamakla binalarını sardığı, kendine tabi olmayanları ise ateş ve kılıçla istisal ettiği ve şehri yaktığı...” dile getirilerek “...kuva-i askeriye-i Osmaniye vasıtasıyla Bolşevik eşkıya ve çetelerin tenkil ve tadibi için...” Osmanlı Hükümetinden yardım talep ediliyordu²⁷. Nitekim Bakü bu sırada Menşeviklerin (daha sonra ise Bolşeviklerin) işgali altında bulunuyordu. Zaten Nuri Paşa önderliğindeki Kafkas İslam Ordusu bu gelişmeler yaşanmadan ileri harekâtına başlamış ve 25 Mayıs'ta Gence'yi kurtarmıştı. Azerbaycan Hükümetinin resmi olarak ilan edilmesine üç gün kala gerçekleşen bu başarı ile hükümet ilk merkezini Gence'de kurmuş olacaktı. Gence'nin alınması ve sonrasında gelen 4 Haziran tarihli yardımlaşma antlaşmasının dördüncü maddesine dayalı olarak Kafkas İslam Ordusu bünyesine kattığı gönüllü Azerbaycan birlikleri ile yaklaşık olarak on sekiz bin kişilik bir kuvvetle Bakü'yü kurtarmak için ileri harekâtına devam etmeye başladı²⁸.

1. Azerbaycan Heyetlerinin İstanbul'a Gelmesi ve Çalışmaları

Gerek Brest-Litovsk Antlaşması'ndan sonra Türk Ordusunun ileri harekâtına devam etmesi ve gerekse Bolşevik Rusya ve Almanların bu ilerlemeden rahatsız olarak Kafkasya'daki faaliyetleri, yukarıda bahsedildiği gibi, Osmanlı ve Almanya arasında birtakım belirsizlik ve gerginliklere neden olmuştu. Bu duruma diplomatik yollardan çare bulmak ve Kafkasya'da bağımsızlıklarını yeni kazanmış ülkelerin temsilcilerini yeniden bir araya getirerek Batum Konferansı sonrası ortaya çıkan belirsizliklere son vermek amacıyla İstanbul'da bir konferansın toplanması için birtakım girişimlerde bulunulacaktı. Esasında Gürcülerin isteği ile Almanların toplanmasında ısrar ettikleri bu konferans ile Almanlar

---

Milli Şura Üyesi N. Yusufbeyli'den ve Azerbaycan'ın değişik yerlerinden gelen delegelerden detaylı malumat aldıktan sonra Osmanlı Devleti ile imzalanan antlaşmanın 4. maddesine dayalı olarak Osmanlı Hükümetinden yardım isteme kararı aldılar. Yüceer, *a.g.m.*, s. 414.

²⁷ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya, XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşı'na Kadar Türk-Rus İlişkileri*, TTK, Ankara 2011, s. 671.

²⁸ Yüceer, *a.g.e.*, ss. 51-75; Esasında Osmanlı Genelkurmayının büyük çabaları ile oluşturulan orduya Almanların muhalefet edeceği az çok tahmin edildiğinden Enver Paşa tarafından bu ordunun Kafkas İslam Ordusu adıyla Azerbaycanlı gönüllülerden oluşan bir ordu hüviyeti altında kamuflaj edilmesine çalışılmıştı. Cemil Hesenli “Cumhuriyet Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (1918-1920)”, *Büyük Devletler Kışkırcısında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*, s. 232. Bu hususu da ayrıca belirtmek gerekir ki daha Batum'da diplomatik görüşmeler başlamadan evvel Brest-Litovsk Antlaşması'nın ortaya çıkaracağı sonuçları iyi analiz eden Enver Paşa 5 Nisan 1918'de Kafkas İslam Ordusunun teşkil ve görevlerine dair talimatnameyi onaylamıştı. Bu talimat doğrultusunda da 8 Nisan'da Nuri Paşa kadrosunu oluşturmak için Musul'a doğru yola çıktı. Nuri Paşa'nın ordusunu teşkil etme noktasında ayrıntılı bilgi için bkz. Nejdet Karaköse, *Afrika Grupları Komutanı Kafkas İslam Ordusu Komutanı Sütlüce Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa*, Ötügen, İstanbul 2012, s. 157-169.

temelde Türklerin Kafkas ilerleyişini de durdurmak niyetindeydiler²⁹. Gürcüler de baskı altında olduklarını dile getirerek Osmanlı Devleti ile imzaladıkları 4 Haziran tarihli antlaşmaların yeniden gözden geçirilmesi ümidi ile Almanlarla ilişkilerini güçlendirmek ve Gürcistan'da bağımsızlık rejimini sağlamlaştırmak için zaman kazanmayı amaçlıyorlardı. Aynı şekilde bu adımla Osmanlı Devleti'nin imzalamış olduğu Batum Antlaşmalarından geri adım atılacağı da düşünülüyordu³⁰.

İstanbul'da bir konferansın toplanması önerisi Türk Hükümetine teklif edildiğinde hükümet bunu hemen kabul ederken, bu konferanstan sadece Alman ve Gürcülerin istifade etmesine mâni olmak amacıyla Batum Konferansı'na taraf olan bütün Kafkas milletlerinin de konferansa katılması düşüncesini Alman Hükümetine ilettiler. Çok kısa bir süre sonra da Alman temsilcilerinin cevap vermesine gerek görmeden de Ermenistan, Azerbaycan ve Dağıstan Devletleri'ne konferans davetiyesi göndererek delegelerini İstanbul'a çağırdı³¹. Azerbaycan Devleti adına Mehmet Emin Resulzade'nin başkanlığında oluşturulan heyet, 18 Haziran'da (Azerbaycan'ın ilk kabinesinin istifasından bir gün sonra yine Fethali Bey başkanlığında oluşturulan ikinci kabinenin ilk icraatı) Gence'den hareket ederek Dağıstan Hükümeti'nin murahhaslarıyla birlikte 24 Haziran'da İstanbul'a geldi³². Heyetin acilen İstanbul'a gelmesi istendiğinden, böylesine önemli bir konferansın gerçekleştirileceği bir ortama heyet üyelerinin, Azerbaycan'ın İstiklal Beyannamesi başta olmak üzere, gerekli harita ve belgeleri almadan İstanbul'a varmaları daha sonradan eleştiri konusu olacaktı³³.

Ermeni ve Gürcü Heyetleri yaklaşık olarak 5 gün öncesinden İstanbul'a geldiklerinden, basın başta olmak üzere, birçok mercilerle temas kurmaya başlamışlardı³⁴. Osmanlı basını, heyet başkanları ile yapılan mülakatlara sayfalarında yer verirken, özellikle Batum Konferansı sonrası ortaya çıkan belirsizliklerle birlikte, Kafkas İslam Ordusu'nun ilerlemesine karşı Alman-Bolşevik yaklaşmasının olduğu bir ortamda bağımsızlıklarını elde eden Kafkas ülkelerinin bundan sonraki süreçte nasıl adım atacakları veya hükümet programlarını ne şekilde teşekkül edeceklerine dair haberlerle okuyucularını aydınlatmaya çalışıyorlardı. Esasında bu aşamada taraflar İstanbul Konferansı'ndan çok şeyler umut ediyorlardı³⁵.

²⁹ K. Tuncer Çağlayan, "İngiliz Belgelerine göre Transkafkasya'da Osmanlı-Alman Rekabeti", *XIII. Türk Tarih Kongresi'ne Sunulan Bildiriler*, C: III, K.I, 4- 8 Ekim 1999, Ankara 1999, s. 6.

³⁰ Sürmeli, *a.g.e.*, s. 275.

³¹ Sürmeli, *a.g.e.*, s. 276.

³² *İkdam*, 25 Haziran 1918, No: 7679, s. 2; Heyet, Resulzade Bey'le birlikte Halil Hasmehmedov, Aslan Safikurdski, dört danışman ve bir teknik yardımcıdan oluşmaktaydı. Hesenli, *a.g.e.*, s. 232.

³³ Qafarov, *a.g.e.*, s. 217.

³⁴ "İstanbul Konferansı: Gürcü ve Ermeni Murahhasları Geldi." *Vakit*, 20 Haziran 1918, No: 242, s. 2. Ermeni ve Gürcü heyetlerinin kimlerden oluştuğu hakkında bilgi için bkz. Sürmeli, *a.g.e.*, s. 276-277.

³⁵ Seçilmiş mülakatlar için bkz. "Gegeçkori ile Mülakat", *Vakit*, 20 Haziran 1334, No: 2; "İstanbul Konferansı: Ermeni Murahhaslarının Beyanatı", *Sabah*, 22 Haziran 1334, No: 10274, s. 1; "Gürcü ve Ermeni Murahhasları ile Mülakat", *Tasvir-i Efkâr*, 22 Haziran 1334, No: 2493, s. 1-2; "Azerbaycan Murahhasları ile Mülakat", *Atı*, 26 Haziran 1334, No: 177, s.

Azerbaycan heyeti de İstanbul'a gelir gelmez basının yoğun ilgisi ile karşılaşmıştı. İlk olarak Azerbaycan Milli Meclisi Reisi sıfatı ile basına demeç veren M. E. Resulzade Bey, teşkil edilen Azerbaycan Hükümetinin yapısı hakkında bilgi verdikten sonra Batum'da Osmanlı Hükümeti ile yapılan antlaşmalara değiniyordu. İstanbul Konferansı ile ilgili olarak da Resulzade Bey, "...İstanbul Konferansı ise Kafkasya'daki dört hükümetle dört müttefik hükümetten ibaret olacak ve iştilal edeceği meseleler bittabi Batum'daki muahedelerine az çok alakadar olacaktır." ifadelerini kullanıyordu³⁶. Gerçekte de Azerbaycan Hükümeti, bu konferanstan Gürcistan ve Ermenistan ile yaşadığı sınır sorunları başta olmak üzere, komşuları ile olan belirsizliklere burada bir son verme niyetindeydi³⁷.

İstanbul'a varmalarından bir gün sonra heyet üyeleri 25 Haziran'da Talat ve Enver Paşalar tarafından kabul edildi. Görüşmede Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey, Adliye Nazırı Halil Bey, Şeyhülislam ve birkaç nazır da hazır bulunmuşlardı. Resulzade'nin ifadelerine göre konu Azerbaycan'ın bağımsızlığı, Almanların Gürcülerle ilişkileri ve Nuri Paşa'nın harekâtı neticesinde Kafkaslarda ortaya çıkan durumdu. Görüşmede Enver Paşa, kendilerinden devletin hudutlarının bir an evvel belirlenmesi için çeşitli önerilerde bulunmuş ve bu konuda Osmanlı Hükümetinin desteğinden bahsetmişti³⁸. Bu görüşmeden sonra heyet üyeleri Almanya'nın İstanbul Sefiri Bernsdorf ile görüştü. Görüşmede Alman sefir Resulzade'ye Azerbaycan Hükümetinin teşkili, Milli Şura, ülkedeki siyasi partilerin durumu ve Bakü'yü Bolşeviklerden hangi kuvvetlerle kurtaracakları hakkında çeşitli sorular yöneltti³⁹. Bernsdorf, bu soruları sormasına rağmen kendisi Kafkasya'da meydana gelen gelişmeleri özellikle Tiflis'te bulunan Alman ajan ve subaylardan öğrenmekteydi. Aslında Türk Ordusu'nun Bakü'ye doğru ileri harekâtına devam ettiği bu günlerde Osmanlı basınında Kafkasların durumu, İran ve Bolşeviklerin bu meseleye yaklaşımları ve son olarak da müttefik kabul edilen Almanya ile Osmanlı Devleti arasındaki gerginlikleri içeren birçok haber ve yorumlara yer verilmekteydi. Özellikle gazete köşelerindeki yorumlar bağımsızlığına yeni kavuşan devletlerin Osmanlı Devleti ile olan sınır sorunları, Bakü'nün durumu ve Bakü petrolünün taşınması, Kafkas demiryolunun bölgede etkin olan devletlerarasında adil bir şekilde kullanılması, Bolşevik ilerlemesiyle birlikte, Almanya'nın Bakü petrolüne olan ilgisi üzerinde yoğunlaşıyordu⁴⁰. Bu konular, konferans için İstanbul'a gelen Azerbaycan

1-2; Heyet üyelerini Osmanlı Padişahı başta olmak üzere hükümet ve İttihatçı önderlerden bazı kişilerle görüşmeler gerçekleştirmişlerdi. Öke, *a.g.e.*, s. 135.

³⁶ "Azerbaycan Milli Meclisi Reisi Resulzade Mehmet Emin Bey'in Muharririmize Beyanâtı", *Vakit*, 26 Haziran 1334, No: 248, s. 1.

³⁷ Sürmeli, *a.g.e.*, s. 278-279.

³⁸ Hesenli, *a.g.e.*, s. 233.

³⁹ Hesenli, *a.g.e.*, s. 233.

⁴⁰ "Şimali Kafkasya Ahvali", *Vakit*, 26 Haziran 1334, No: 248, s. 1; "Kafkasya'da Türkler ve İngilizler", *Atı*, 26 Haziran 1334, No: 177, s. 3; "Kafkas Hududumuzda Gürcü Hükümetince Tashihi Elzem Bir Nota", *Atı*, 5 Temmuz 1334, No: 186, s.1; "Bakü Ermenileri Almanları Davet Ediyor", *Zaman*, 9 Temmuz 1334, No: 97, s. 2; "Kafkasya'daki Türkiye: Alman Nokta-i Nazarı", *Haftalık Gazete*, 11 Temmuz 1334, No: 3, s. 8-9; "Kafkasya Meselesi",

murahhaslarının da ilgi alanına giriyordu. Nitekim İstanbul'dan Gence'de bulunan Azerbaycan Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Efendi'ye bir mektup yazan M. E. Resulzade, Türklerin Brest-Litovsk'tan sonra ileri harekate geçerek Bakü'ye doğru ilerlemelerinin Almanlar ve Bolşevikler nazarında huzursuzluk yarattığından bahsederek sorunun çözümüne dair Enver ve Talat Paşalarla yapılan görüşmeye değiniyordu⁴¹.

Azerbaycan heyetinin İstanbul'da konferansın toplanmasını beklediği günlerde ilk heyetin İstanbul'a gelişinden üç hafta sonra yeni bir heyet daha gelmek üzere Gence'den yola çıktı. Selim Bey Behbutov ve Esed Bey Rüstembeyov'dan oluşan heyet özellikle mali konuları acil olarak Osmanlı Hükümeti ile görüşmek ve parasal destek sağlamak amacıyla yetkilendirilmişlerdi. Bu dönemde Azerbaycan Hükümeti, milli parasını basmak da dahil olmak üzere, finansal noktalarda ciddi zorluklar içerisine girmişti⁴². Çünkü Azerbaycan ekonomisi büyük oranda petrol ihracatına dayalı olup bunun asıl müşterisi de Rusya idi. Ne var ki Rusya'daki iç savaş bu pazarı kapatmıştı. Dolayısıyla bu durum petrol ihracatının hızla azaltılması neticesinde ekonomi sıkıntılı bir sürece girmişti. Ayrıca ülkede işçilerin Bolşevik eğilimindeki artış ve grevler de hükümeti, daha kuruluş aşamasında, hazırlıksız yakalamıştı. Her ne kadar hükümet haziran ayıyla birlikte petrole dayalı yabancı sermayeyi ülkeye çekmek için Standart Oil Company ile bir sözleşme imzalamış olsa da ekonomik kriz içerisindeki hükümet, Osmanlı Hükümeti ile bir an evvel soruna çare bulmak amacıyla görüşmelere zorlanmaktaydı⁴³. Öyle ki Başbakan Fethali Han Bey, 11 Temmuz'da heyet başkanı M. E. Resulzade'ye yazdığı mektupta mali durumun çok kritik olduğunu ve hükümetin iki hafta sonra beş kuruşsuz kalacağını dile getirerek Osmanlı Hükümeti'nin 1,5-3 milyon Türk lirası arasında değişen bir miktarda ödünç para vermesinin mümkün olduğundan bahsetmekteydi. Fethali Han Bey, bu paranın Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa vasıtasıyla teslim alınabileceğini bildiriyordu. Ayrıca başbakan milli para basımı ile ilgili olarak da yüz milyon meblağında Azerbaycan manatı basımını organize etmeyi ve bunun için de gerekli bilginin uzmanlardan alınmasını talep etmekteydi. Nitekim başbakan alınacak borcun 30 Temmuz, banknotların ilk partisinin ise 15 Ağustos tarihlerinden geç olmamak şartıyla temin edilmesini talep ediyordu⁴⁴. Gence'den gelen bu talep ve mali heyetin de çalışmaları ile M. E. Resulzade Bey, 23 Temmuz'da Bab-ı Ali'de Sadrazam Talat Paşa'yı ziyaret ederek talepler hakkında kendisini bilgilendirmişlerdi⁴⁵. Görüşmede 2 milyonluk bir kredinin sağlanması için prensipte anlaşmaya varılmıştı. Hatta durumun aciliyetine

Tanin, 14 Temmuz 1334, No: 3445, s. 1; "Türkiye, Kafkasya ve Almanya", *Zaman*, 5 Ağustos 1334, No: 121, s. 2; "Bakü Meselesi", *Zaman*, 15 Ağustos 1334, No: 131, s.1.

⁴¹ Vügar İmanov, *Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri (1918)*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 2006, s. 77-78.

⁴² İmanov, *Azerbaycan-Osmanlı...*, s. 122.

⁴³ Firuz Kazımzade, *Transkafkasya için Mücadele 1917-1921*, Çev. Cengiz İ. Çay, Tarih& Kuram Yayınları, İstanbul 2016, s. 261.

⁴⁴ İmanov, *Azerbaycan-Osmanlı...*, s. 122.

⁴⁵ "Azerbaycan Heyeti", *İkdam*, 23 Temmuz 1334, No: 7705, s. 1.

binaen Almanya’da bulunan Osmanlı Maliye Nazırı Cavit Bey’e telgraf çekilerek kendisi gelişmelerden haberdar edilmiş ve buna göre de bir mukavele-namenin hazırlanması kararlaştırılmıştı. Ayrıca Azerbaycan için basılacak milli paranın isminin de “Azeri” olması üzerinde durulmuş ve ilk aşamada 6 milyon meblağında milli paranın basılması kararlaştırılmıştı. Azerbaycan mali heyetinin raporlarından edinilen bilgiye göre her iki tarafın da zor durumda kalmaması için bir ara formülle Osmanlı Şimendüferleri ve Askeri Limanları İdaresi ile bir mal alım- satımı antlaşması imzalanarak talep edilen borç, mal- para takası şekline sokulacaktı. Böylece bu yolla, Meclis-i Mebusan onayı gibi prosedürler de atlatılmış olacak ve sadece iş hükümetin tasdikine bırakılacaktı. Her ne kadar Talat Paşa ile gerçekleşen görüşmede borç meselesinin halledilmesi için prensipte anlaşmaya varılsa da Berlin’de bulunan Cavit Bey’e çekilen telgrafa cevabın bir buçuk ay gecikmesinden dolayı antlaşma ancak 2 Eylül’de tamamlanabilmişti. Fakat hükümetin bu antlaşmayı onaylaması ise 16 Eylül’ü bulmuştu⁴⁶. Şüphesiz antlaşmanın bu kadar sarkmasında Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu mali durumun etkisi çok büyük olmuştur. Nitekim Cavit Bey’in Osmanlı Devleti’ne finansal destek sağlanması için Alman yetkililerle görüşmelerde bulunması sırasında Bakü meselesinin iki ülke ilişkilerinde gerginliklere sebebiyet vermesi işlerin uzamasına neden olmuştu.

İki devlet arasında iki yıl geçerli olmak üzere iktisadi temellere dayalı olarak imzalanan ve biri açık, diğeri gizli iki kısımdan ibaret olan bir antlaşma imzalandı. Bu antlaşmaya göre, iki milyon lira tutarında çeşitli malın Osmanlı Devleti tarafından satın alınması ön görülmekteydi. Taraflar istedikleri zaman antlaşmayı doğal süresi bitmeden fes edebileceklerdi. Ayrıca antlaşma tarafların isteği üzerine bir milyon liralık ticari alım için de uzatılabilecekti. Antlaşmanın ikinci kısmına göre ise Osmanlı Hükümeti, Azerbaycan Hükümetine yüzde beş faizli 500 bin TL ödemeyi kabul ediyordu. Antlaşmayı Osmanlı Devleti adına İsmail Hakkı Paşa imzalarırken, Azerbaycan Hükümeti adına M. E. Resulzade, Esed Rüstembeyov ve Selim Behbutov imzalamışlardı⁴⁷. Ayrıca görüşmelerde Azerbaycan’ın para basımı sorunu da çözüme kavuşturulmuştu. Buna göre, devletin para birimi biri Azeri ve diğeri Akçe olmak üzere iki türde olacaktı. 5, 10, 20, 50, 100’lük Azeri para birimleri altından darp edilirken, Akçe nikelden yapılacaktı. Para basımı işlerinin organizasyonu için Osmanlı Maliye Müsteşarı Hamid Bey’in yardımını sağlamak amacıyla kendisi Bakü’nün kurtarılmasından hemen sonra Bakü’ye gönderilecekti. Neticede Azerbaycan mali heyetinin raporlarından anlaşıldığı kadarıyla para basımı için iki vagon kâğıt alınmış ve sekiz vagon daha alım için Almanya’ya sipariş verilmesi planlanmıştı. Bahriye Nezareti Matbaası ise sadece masrafların karşılanması şartıyla basım işini ücretsiz yapacaktı. Kâğıt alımı ve baskı masraflarının karşılanması için ilk olarak verilen avandan 25 bin TL tahsil edilmiş ve bu meblağ Eylül 1918’de İstanbul’a gelen diğeri Azerbaycan heyetine verilecekti⁴⁸. Mali antlaşmanın

⁴⁶ İmanov, *Azerbaycan- Osmanlı...*, ss. 125-126.

⁴⁷ İmanov, *Azerbaycan Osmanlı...*, s. 126.

⁴⁸ İmanov, *Azerbaycan Osmanlı...*, ss. 127-128.

imzalanmasına giden süreçte Azerbaycan heyeti, başta Talat Paşa olmak üzere, Osmanlı hükümet yetkilileri ile sürekli temas içerisinde olmaya büyük önem vermişlerdi⁴⁹.

Azerbaycan heyeti, Osmanlı hükümet yetkilileri ile bu şekilde görüşmeleri sürdürürken, diğer taraftan da İstanbul'da Kafkaslarda meydana gelen gelişmeleri yakından takip etmekteydi. Nitekim bu dönemde payitaht, adeta Kafkasların nabzını tutan bir şehir görünümündeydi. Osmanlı basını bu sırada Kafkas ülkelerinin delegeleri ile mülakatlar yaparak okuyucularını gelişmeler hakkında bilgilendirmekteydi. Ancak tahmin edilebileceği gibi Azerbaycan delegelerine ayrı bir önem verilmekteydi. 26 Haziran'da Tasvir-i Efkâr'da çıkan bir mülakat bunun açık bir göstergesiydi. Gazete, o günkü sayısında M. E. Resulzade ile yaptığı mülakatı sayfalarına taşıyarak Kafkasya'da ve Azerbaycan'da meydana gelen gelişmeleri Resulzade'nin ağzından okuyucuları ile paylaşıyordu. Muhabir, Azerbaycan'ın hükümet şekli olmak üzere, Azerbaycan'ın komşuları ile olan ilişkileri ve bu sırada Türkiye ve Rusya ile olan münasebetleri hakkında bilgiler edinmeye çalışıyordu⁵⁰. Ancak İstanbul'da tansiyon gitgide yükseliyordu. Kafkasya'da Batum Konferansı sonrası ortaya çıkan sorunları çözüme kavuşturmak amacıyla şehirde aylar öncesinden bir konferansın tertip edileceği belirtilmiş ve bu amaçla da bağımsızlığına yeni kavuşan Kafkas devletlerinin temsilcileri İstanbul'a gelmişlerdi. Ne var ki Türk Ordusu'nun Kafkaslarda ilerlemesi neticesinde Almanya ile yaşanan sorunlar, Sovyetlerin bu aşamada Türkleri durdurmak için Almanlarla temas kurmaları ve İngilizlerin de bölgedeki denkleme kendilerine yer edinme çabaları İstanbul Konferansı'nı sekteye uğratmışa benziyordu. Her ne kadar temmuz ayı boyunca İstanbul basını konferansın toplanması için Bahriye Nezaretinde yer tahsil edildiğine, hatta Alman ve Avusturyalı murahhasların da gelmeye başladıklarına dair çeşitli haberler yapsa da ufukta bir konferans henüz gözüküyordu.

Türk basınında İstanbul'da bir konferansın tertip edileceğine dair ilk haberler Batum Konferansı'nın bitmesinden iki gün sonra, yani 13 Haziran'da, görülmeye başlanmıştı. Sabah gazetesi, Batum Konferansı sonrası Kafkas meşelerlerini görüşmeye devam etmek amacıyla "...Cenûbî Kafkasya Vekilleri, Osmanlı Murahhasları ve Düvel-i Müttefika Mümessillerinin..." katılacağı bir konferansın İstanbul'da tertip edileceğini haber veriyordu⁵¹. Aynı şekilde 16, 19, 21 ve 22 Haziran'da gazeteler konferansın tertip edileceğine dair haberler paylaşmakla birlikte, bu amaçla İstanbul'a gelen delegelerin beyanat ve haberlerini sayfalarına taşıyorlardı⁵². Ancak temmuz ayının sonlarına yaklaşılmasına rağmen konferansın ne zaman tertip edileceğine dair hala bir haber yoktu. 22 Temmuz'da İkdâm gazetesi, bu mesele üzerine eğilerek "*İstanbul Konfe-*

⁴⁹ "Azerbaycan Murahhasları", *Tanin*, 29 Temmuz 1334, No: 3459, s. 3.

⁵⁰ "Azerbaycan Murahhasları ile Mülakat", *Tasvir-i Efkâr*, 26 Haziran 1334, No: 2497, s. 1-2.

⁵¹ "İstanbul Konferansı: Kont Bernstorff Alman Murahhası", *Sabah*, 13 Haziran 1334, No: 10265, s. 1.

⁵² Bkz. *Atı*, 16 Haziran 1334, No: 167, s. 1; *İkdâm*, 19 Haziran 1334, No: 7673, s.1; *Vakit*, 20 Haziran 1334, No: 242, s. 2; *Tanin*, 21 Haziran 1334, No: 3424, s. 1; *İkdâm*, 22 Haziran 1334, No: 7676, s. 2.

ransı'nın Zaman-ı İnikadı" başlığıyla paylaştığı bir haberde, konferansın gecikme nedeni olarak Kafkas Hükümetlerini ilgilendiren konularda Osmanlı Devleti'nin müttefikleri ile devam eden görüşmelerin neticeye kavuşturulamamasını gösteriyordu⁵³.

Esasında Almanya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da ve dolayısıyla Bakü'de verdikleri gizli üstünlük mücadelesi İstanbul'da beklenen konferans görüşmelerini belirsizliğe itmişti. Berlin Hükümeti, diplomatik baskı ile Osmanlı Hükümetini durduramayacağını anlayınca Bolşeviklerle Bakü petrolü için görüşmelere başlayacaktı. Şüphesiz bu durum Osmanlı hükümet yetkililerini bu aşamada Almanya'ya yönelik daha dikkatli bir politika takip etmeye sevk edecekti⁵⁴. Ancak ağustos ayının sonlarına gelinmesine rağmen bu durum belirsizliğini koruduğundan basında artık konferansın toplanması ile ilgili haberlere pek yer verilmeyecekti⁵⁵. Özellikle temmuz ve ağustos aylarında basın, Kafkas İslam Ordusu'nun Kafkasya'da ileri harekâtına devam ettiği günlerde Bakü ve Azerbaycan meselesini ön plana çıkararak haber ve yorumlara yer vererek meşaleye ilgiyi canlı tutmaya çalışıyordu. 23 Temmuz'da İkdâm "*Azerbaycan dahilinde neler olup bitti!*" başlığı ile verdiği bir haberde Azerbaycan'ın bağımsızlığına giden süreçte Ermeni ve Bolşevik Ruslarla verilen mücadeleye değinerek zorunlu nedenlerden dolayı Türk Ordusu'nun "*...Ermeni ve Bolşevik tazyiki altında bulunan dindaşlarına muavenet maksadıyla davet-i vakıaya icabet göstererek...*" Bakü Harekâtını başlattığını satırlarına aktarıyordu⁵⁶. 1 Ağustos'ta Haftalık Gazete, "*Kafkasya'daki Türkiye: Muhtelif nokta-i nazarlar*" başlığı ile verdiği uzun bir makalede Osmanlı Ordusu'nun Bakü Harekâtının İtalya, Almanya ve İsviçre basınındaki yansımalarını okuyucuları ile paylaşıyordu⁵⁷.

Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye artık yaklaşmaya başladığı ağustos ayı başında Bakü ile ilgili haberler gazete sayfalarında daha sık yer edinmeye başlayacaktı. 2 Ağustos'ta Vakit, "*Bakü şehri ne halde?*" başlığı ile verdiği bir haberde, şehirden gitgide fena haberlerin gelmeye başladığı, Ermeni Bolşeviklerin şehirde baskı rejimi kurduklarını haber vererek, Bakü'nün dışarı ile bağlantısının tamamen kesildiğine değiniyordu. Ayrıca haberde Azerbaycan için son derece önemli olan petrol üretiminin durma noktasına geldiğini ve bu durumun, Müslüman ahali başta olmak üzere, ticaretle iştiğal eden zevatı da etkilediğini dile getiriyordu⁵⁸.

Bakü'nün Kafkas İslam Ordusu tarafından kuşatıldığına dair ilk haberlerin ağustos ayının ortalarından itibaren Osmanlı basınında dillendirilmeye

⁵³ İkdâm, 22 Temmuz 1334, No: 7704, s. 2.

⁵⁴ Vügar İmanov, *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934)*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 2003, s. 107.

⁵⁵ Bu belirsizlik ekim ayının ilk haftasına kadar devam edecek ve basın artık İstanbul Konferansı'nın toplanmayacağını duyuracaktı. "İstanbul Konferansı Olmayacak", *Zaman*, 9 Teşrin-i evvel 1334, No. 183, s. 1.

⁵⁶ "Azerbaycan Dahilinde Neler Olup Bitti!", *İkdâm*, 23 Temmuz 1334, No: 7705, s. 1.

⁵⁷ "Kafkasya'daki Türkiye: Muhtelif Nokta-i Nazarlar", *Haftalık Gazete*, 1 Ağustos 1334, No: 6, s. 4.

⁵⁸ "Bakü Şehri Ne Halde?", *Vakit*, 2 Ağustos 1334, No: 282, s. 1.

başlanması, Azerbaycan denklemine yeni bir boyuta eriştiğinin göstergesiydi. Gerçekten de 5 Ağustos saat 04.25'te başlayan Türk taarruzu karşısında Ermeni, Bolşevik ve az sayıda İngilizlerden meydana gelen Bakü Savunma Birlikleri mevzileri elde tutmak için yoğun bir çaba sarf etmeye başlamışlardı. Türk kuvvetlerinin şehri ele geçirmeye yönelik bu ilk saldırılarına karşı paniğe kapılan Bolşevikler, şehirde seferberlik başlatarak eli silah tutan 15-65 yaş arasındaki erkekleri silah altına aldıkları gibi bu çağrıya karşı çıkan Türklere de 600 kişiyi idam etmişlerdi⁵⁹. 14 Ağustos'ta Zaman ve Vakit gazeteleri Bakü'nün Türk kuvvetleri tarafından zapt edildiğine dair haberleri okuyucuları ile paylaşarak, şehrin etrafında gerçekleşen çarpışmalar hakkında bilgiler veriyordu⁶⁰. Bu haberden sonra basında bu kez Bakü zaptı etrafında, Azerbaycan'ın ve dolayısıyla Bakü'nün ehemmiyetine dair haberler sıklıkla görülmeye başlanacaktı.

Osmanlı basını bu aşamadan sonra meselenin uluslararası boyutuna da değinirken, Almanya'nın Kafkasya üzerindeki emelleri ve bu noktada Gürcülerle olan ilişkilerini köşelerine taşımaya başlamıştı. 8 Ağustos'ta Haftalık Gazete, "*Meriç ve Kafkasya Meseleleri: Yine Düşman Telakkileri*" başlığı ile paylaştığı bir makalede Almanya ile Bulgar sınırının düzeltilmesi başta olmak üzere, Kafkasya'da yeni yeni yaşanmaya başlayan ve Almanya'nın taraf olmaya başladığı Bakü meselesindeki tartışmalara yer veriyordu⁶¹.

Bu arada Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü kurtarmaya yönelik harekâtı devam ederken, birkaç ay geçmesine rağmen Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan Cumhuriyeti'ni fiili tanıma durumu hala hukuki tanımaya geçirilememiş ve bu durum İstanbul'daki M.E. Resulzade ve heyeti başta olmak üzere Gence'deki hükümet üyelerini oldukça rahatsız etmiş benziyordu. Öyle ki 2 Temmuz'da Resulzade Batum Antlaşması'nı onaylayan resmi mektubu Osmanlı Hariciye Nezaretine teslim etmesine rağmen Osmanlı Hükümeti antlaşmayı onaylamak için meclise göndermemişti. Ayrıca Tiflis'te ve Erivan'da Osmanlı Devleti'nin resmi temsilcileri göreve başlamışken, Azerbaycan'a yönelik olarak elçilik düzeyinde resmi bir atama yapılmamıştı. Bu durum Osmanlı nezdinde Azerbaycan Hükümetinin statüsündeki belirsizliği ortaya çıkardığı gibi⁶² Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü Harekâtının bir "*ilhak*" a dönüşebileceği yönündeki ciddi endişeleri de beraberinde getiriyordu. Bu endişelere bağlı olarak 23 Ağustos'ta Fethali Han Bey, Resulzade'ye gönderdiği şifreli bir mektupta, "*Türkiye ile ilişkileri kesin biçimde ve tam olarak yoluna koymak gerekir. Nuri Paşa'nın siyaseti iç işlerimize gittikçe daha çok karışmaya yönelmiştir. İstanbul'un politikasını dikkatli şekilde öğrenmek ve istiklalimizi korunması için gerekli önlemleri almak gerektir...*" diyerek kaygılarını ifade ediyordu⁶³.

⁵⁹ Yüceer, *a.g.m.*, s. 423.

⁶⁰ "Bakü Zapt Edildi", *Vakit*, 14 Ağustos 1334, No: 294, s. 1; "Bakü'nün Zaptı", *Zaman*, 14 Ağustos 1334, No: 130, s. 1.

⁶¹ "Meriç ve Kafkasya Meseleleri: Yine Düşman Telakkileri", *Haftalık Gazete*, 8 Ağustos 1334, No: 7, s. 3.

⁶² İmanov, *Ali Merdan...*, s. 110-111.

⁶³ Qafarov, *a.g.e.*, s. 220.

Gerçekten de 1917'deki Bolşevik İhtilali sonrası başlayan ve Azerbaycan'ın bağımsızlığına giden süreçte Azerbaycanlı aydınlar ve siyasetler arasında istiklal ve ilhakı savunan iki ayrı grup ortaya çıkmıştı⁶⁴. Türk Ordusu'nun Azerbaycan'a davet edilmesi, Nuri Paşa'nın Gence'yi ele geçirerek hükümet merkezinin buraya taşınması ve sonrasında "Haziran Krizi" olarak bilinen çeşitli olayların yaşanarak ilk koalisyon hükümetinin istifa ettirilmesi, Bakü'nün kurtarılmasına gidilen bir ortamda bazı gerginliklerin yaşanmasına neden olmuş ve bu durum İstanbul'da faaliyetlerde bulunan Resulzade'yi ciddi rahatsız etmişti. Fethali Han Bey'le birlikte istiklal taraftarı olan Müsavat Partisi Lideri Resulzade'ye karşı Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti ile birleşmesinin imkân dahilinde olduğuna inanan ve bu uğurda hem padişaha ve hem de Osmanlı Hükümetine çağrılarda bulunan ilhakçı kesim, daha Batum Görüşmeleri sırasında bizzat Halil (Menteşe) Bey'e de bu yöndeki taleplerini iletmışlerdi⁶⁵.

2. Azerbaycan ile İlgili Uluslararası Düzeyde Diplomatik Temaslar Bağlamında M. E. Resulzade ve Ali Merdan Bey'in Faaliyetleri

Alman-Bolşevik baskısının da iyice hissedildiği bu dönemde Enver Paşa'nın Azerbaycan'a yönelik siyaseti birtakım belirsizlikleri de beraberinde getirdiğinden Azerbaycan Hükümeti bu açmazdan kurtulmak için yeni bir diplomatik hamle daha yapacaktı. Zaten Fethali Han Bey Hükümeti bu belirsizlik ortamında İstanbul'da faaliyette bulunan Resulzade'den İletişim kaynaklarındaki sorunlar nedeniyle tam olarak ve zamanında malumat da alamıyordu. Hükümet, tam bağımsızlık yönünde en temel soruların da cevap bulması başta olmak üzere, çözümü yine diplomatik girişimlerde bulunacağı Osmanlı Payitahtında arayacak ve 20 Ağustos'ta Ali Merdan Topçubaşov'u olağanüstü büyükelçi olarak İstanbul'a gönderme kararı alacaktı. Esasında bağımsız iki ülke arasındaki resmi prosedüre göre büyükelçilik atamaları karşılıklı mutabakatla olması gerekirken, Azerbaycan Hükümetinin bu aşamada bu diplomatik prosedürü takip etmeden Topçubaşov'u İstanbul'a göndermesi Azerbaycan Hükümet nezdinde durumun ne derece gergin olduğunu göstermekteydi⁶⁶. Hükümet, bir taraftan Osmanlı Hükümetinin Azerbaycan'a yönelik gerçek bakış açısını öğrenmeye çalışırken, diğer taraftan da Bakü'nün bir an evvel kurtarılması için Kafkas İslam Ordusu'na gereken desteği vermeye özen gösteriyordu.

⁶⁴ Şükürov, *a.g.m.*, s. 68.

⁶⁵ Nitekim ilhakçı kesimin bu taleplerine karşı Halil Bey, "... bizim birleşmemizi ne düşman ne de dost devletler kabul eder. Biz size yardım ediyoruz ve edeceğiz. İstiklaliyet kurup müstakil yaşamamız için lüzumu kadar askerimizi göndereceğiz. Her cihette yardım edeceğiz. Kendi vatanımız gibi sizin vatanınızı da koruyacağız..." cümleleri ile karşılık vermesi ilk etapta Osmanlı hükümet yetkililerinin bu meseleye bakışımı ortaya koymaktadır. Naki Keykurun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları*, Ekspres Matbaası, İstanbul 1964, s. 79; Ayrıca Azerbaycan'da ilhakçı ve bağımsızlık taraftarları arasındaki mücadele ve bunun döneme yansımaları hakkında detaylı bilgi için bkz. Şükürov, *a.g.m.*, s. 41-68; Selma Yel, "Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?", *Atatürk Yolu Dergisi*, S: 24, Kasım 1999-2003, s. 563-578.

⁶⁶ Qafarov, *a.g.e.*, s. 221.

Böylesi bir ortamda Osmanlı hükümet yetkilileri ile doğrudan görüşmeler yapmak için çok geniş diplomatik yetkilerle donatılan Ali Merdan Bey'in İstanbul'a gelmesi her şeyden evvel Azerbaycan Hükümeti için elzem görülen bazı hususların aydınlığa kavuşturulması noktasında son derece gerekliydi. Öyle ki Fethali Han Bey, görevlendirmenin hemen sonrasında Resulzade'ye yazdığı bir mektupta Bakü sorununun henüz çözülememiş olduğuna değinerek, tüm çabaların bu sorunun esas olarak İstanbul'da çözüme kavuşturulmasını talep ediyordu. Ona göre iki binden fazla bir kuvvetle İngilizlerin de Bakü'ye gelmesi, işleri gün geçtikçe daha zora sokacağa benziyordu⁶⁷. Fethali Han Bey, bu aşamada esas olarak Osmanlı Hükümetinin Bakü'ye ve Azerbaycan Hükümeti'ne bakış açısını öğrenmeye çalışıyordu. Nitekim mektubunda M.E. Resulzade'ye "...tüm yönetimin Azerbaycan Hükümetinin elinde toplanmasını Nuri Paşa yönetimindeki Türk Askeri Birliklerinin ise arzu ve talepleri ile hükümete başvurarak gerçekleştirilmesini..." teklif ediyordu⁶⁸. Dolayısıyla Osmanlı Hükümeti ile hem mali konular başta olmak üzere, diplomatik ilişkilerde bulunmak hem de bu hükümetin Azerbaycan'a gerçek yaklaşımını öğrenmek amacıyla geniş yetkilerle İstanbul'a gönderilen Ali Merdan Bey, 31 Ağustos'ta Tiflis'ten hareket etmesine rağmen İstanbul'a varması eylül ayının sonlarını bulacaktı. Bu gecikme, Ali Merdan Bey'in görüşmelere konu olacak birçok gelişmenin de yeniden değerlendirilmesine gerek duyar bir vaziyeti ortaya çıkaracaktı. Öyle ki bu aşamada Almanya, Osmanlı Devleti'ni Kafkasya'da ilerlemekten vazgeçirmek için 27 Ağustos'ta Bolşevik Rusya ile antlaşmaya varmış, İttifak Grubu içerisinde yer alan Bulgaristan da ateşkes istemekle savaştan çekilme kararı almış,⁶⁹ dahası Suriye-Filistin Cephe Hattı üzerinde saldırıya geçen General Allenby komutasındaki İngiliz birlikleri karşısında Osmanlı kuvvetleri geri çekilme harekâtına başlamışlardı. Bu önemli gelişmeler, Kafkasları her yönü ile etkileyebilecek sonuçlara gebe idi.

Almanya'nın, Haziran ayından beri Osmanlı Hükümetini Kafkasya Harekâtından vazgeçirmek için yaptığı tehdit dolu yoğun diplomatik baskısı, ağustos ayına gelinmesine rağmen hala sonuç vermemişti. Bolşevikler de Osmanlı Hükümeti ile arasında diplomatik temasın mevcut olmamasından dolayı⁷⁰ Almanlara baskı yaparak Türklerin Bakü'ye doğru ilerlemelerini durdurmak istiyorlardı. Almanya, savaş uzadıkça petrole olan ihtiyacının artacağını bildiğinden Bakü petrolerinden Bolşeviklerle sürdürdüğü temasla yararlanmak

⁶⁷ 31 Temmuz'da Bakü'de iktidarı elinde bulunduran Ermeni Bolşeviklere karşı bir darbe gerçekleştiren Menşevikler yönetimi ele geçirmişlerdi. Darbeden hemen sonra Menşevikler, İngiliz General Dunsterville'den şehrin Türklere karşı korunması için yardım talep etmişlerdi. Bu istek üzerine Bakü'ye 4 Ağustos'tan itibaren İngiliz birlikleri gelmeye başlamıştı. Dolayısıyla bu tarihten sonra Bakü denklemine İngilizlerin de adı geçmeye başlamıştı. Çolak, *a.g.e.*, s. 235.

⁶⁸ İmanov, *Ali Merdan...*, s. 112-113.

⁶⁹ Musa Qasımlı, "Bolşevik Rusiyasının Güney Qafqaz Siyaseti (1917-1918)", *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu*, Qafqaz Ünivesitesi Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu Neşriyyatı, Bakı 2008, s. 184.

⁷⁰ 9 Ağustos 1918'de Galip Kemal Bey'in Moskova'daki görevine son verilmiş ve iki ülke arasında diplomatik ilişki kesilmişti. Qafarov, *a.g.e.*, s. 277.

niyetindeydi. Ancak Türklerin bu ilerlemeleri Almanya'nın işini bozmuşu benziyordu. Temmuz ayının ortalarına gelindiğinde Enver Paşa üzerindeki Alman baskısı o derece artmıştı ki sonunda Enver Paşa, Alman kurmaylara Türk birliklerinin Kafkasya'dan çekilmelerine dair emir verdiğini söylemek durumunda kalmıştı⁷¹. Fakat, haftalar geçmesine rağmen çekilme gerçekleşmeyince Bolşevik ve Alman Hükümetler bunun bir oyalama taktiği olduğunu fark ederek daha farklı metotları kullanmak durumunda kalacaklardı. Nitekim bu durum üzerine Berlin'de temmuz ayı içerisinde başlayan Bolşevik-Alman diplomatik görüşmeleri 27 Ağustos'ta Bakü meselesinin aralarında çözüme kavuşturacak şekilde bir antlaşma ile neticelenmişti⁷². Bu antlaşmaya göre Bolşevik Ruslar, Bakü'de elde ettikleri petrolün dörtte birini Almanlara vereceklerini taahhüt etmişlerdi⁷³. Yine bu antlaşmaya göre Almanya, Bakü'ye Türklerin ilerlemesini durdurmakla birlikte, Bakü'nün İngilizlerin eline geçmesi durumunda da Bakü'yü savunarak Bolşevik Ruslara teslim edeceklerdi. Ayrıca Gürcistan'ın bağımsızlığı Almanya ve Bolşevik Rusya tarafından resmen tanınırken, Gürcistan sınırları dışındaki herhangi bir üçüncü devletin yürüttüğü savaşlara Almanya'nın katılmayacağı taahhüt ediliyordu. Hemen belirtmek gerekir ki burada kastedilen üçüncü devlet Osmanlı Devleti'ydi⁷⁴. Almanya'nın özellikle Bakü üzerinde gerçekleşmesi çok zor vaatlerle böyle bir antlaşma imzalamasında, Osmanlı Hükümetini Bakü'ye yönelik harekattan vazgeçireceğine dair olan kuvvetli inanç yatıyordu. Bununla beraber Alman Hükümeti, Bakü ve etrafında hala Bolşeviklerin sözlerinin geçtiğini düşünüyordu. Ancak 30 Ağustos'ta Bakü'nün Bolşeviklerin elinde olmadığına dair istihbarat haberlerinin gelmesi, Alman Hükümetini bu denklemi çözmeye yeniden düşünmeye zorlayacaktı.

27 Ağustos tarihli Almanya-Bolşevik Rusya Antlaşması, Osmanlı ve Azerbaycan Hükümetleri arasında ciddi tepkiye neden olacaktı. İlk olarak haberin duyulmasıyla birlikte M. E. Resulzade, 1 Eylül 1918'de Azerbaycan Dışişleri Bakanına gönderdiği telgrafta, imzalanan antlaşmanın kendilerini çok sarstığını ve bir an evvel Bakü'nün ele geçirilmesinin gerekli olduğunu ifade edecekti⁷⁵. Bir süre sonra da Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı, İstanbul'da bulunan Alman Büyükelçiliğine verdiği notada imzalanan antlaşma protesto edilirken, antlaşmanın Azerbaycan halkı ve hükümeti arasında rahatsızlığa neden olduğu dile getirilecekti⁷⁶.

⁷¹ Çolak, *a.g.e.*, s. 235.

⁷² Qasımlı, *a.g.m.*, s. 117.

⁷³ Ancak Bakü 1 Ağustos'tan beri Bolşeviklerin elinde olmadığından Bolşevikler de Bakü'den petrol alamıyorlardı. Bu bilinmesine rağmen Bolşevik Ruslar Almanlarla temasın kesilmemesi ve Almanları Türklere baskı olarak kullanmak için bu haberleri Alman Hükümetinden görüşmeler boyunca saklama gereği duyacaklardı. Çolak, *a.g.e.*, s. 236.

⁷⁴ Antlaşmanın 14. maddesi Azerbaycan topraklarına ait hususları içeriyordu. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Qasımlı, *a.g.m.*, ss. 116-119.

⁷⁵ Heslenli, *a.g.m.*, s. 238.

⁷⁶ 12 Eylül'de Alman Büyükelçiliğine verilen ve M. E. Resulzade'nin imzasını taşıyan notanın bir bölümünde Bakü ile ilgili olarak şu ifadeler yer veriliyordu: "Bakü her bakımdan Azerbaycan'a bağlıdır. Siyasi, iktisadi, içtimai kollarının birleştiği yer Bakü'dür. Bütün bu nedenlerden dolayı Azerbaycan halkı Bakü'den hiçbir zaman vazgeçemez. Bu, sadece bir

Azerbaycan, Alman Hükümetine karşı bu diplomatik hamlelerde bulunurken, atacağı adımlar ve diplomatik temaslarından Osmanlı Hükümetini de haberdar ediyordu. Özellikle İstanbul'da bulunan Azerbaycan delegelerinin gözü kulağı Bakü'den gelecek haberlere kilitlenmişti. M.E. Resulzade, hükümetine gönderdiği bir mektupta, dünya kamuoyunu Bakü gerçeği ile yüzleştirmek için acilen Bakü'nün ele geçirilmesinin son derece gerekli olduğuna değiniyordu⁷⁷. Aynı duygularla 6 Eylül'de Fethali Han Bey, Resulzade'ye Bakü'nün ele geçirilmek üzere olduğunu bildirerek diplomatik müzakereler için her türlü önlemi almaya hatta gerekirse bu maksatla Berlin'e bile gitmeye hazırlıklı olun mesajını iletliyordu⁷⁸.

Alman-Bolşevik Rus Antlaşması'na bekleneceği gibi Osmanlı Hükümet büyük tepki gösterecekti. Ayrıca bütün bu gelişmelerin yanında 5 Eylül'de Kiev'deki Türk Konsolosluğundan Kiev'de bulunan bir Alman fırkasının Rostov ve Kuzey Kafkasya'dan Bakü'ye gitmek üzere yola çıktığı ve Rostov-Bakü demiryolunun kontrolünü ele geçirdiği yönünde haberler İstanbul'a ulaşınca tepki endişeli bir kızgınlığa dönüşecekti⁷⁹. Osmanlı Hükümeti, yaşanan bu gelişmeleri bir nota ile protesto ederken, yerinde ve daha etkili diplomatik temaslarla Almanların ikna edilebilmesi ve Bulgaristan ile yaşanan Gümülcine meselesinde Alman desteğinin sağlanabilmesi için Sadrazam Talat Paşa'nın Berlin'e gitmesine karar veriyordu⁸⁰.

6 Eylül'de Almanya'ya varmasından bir gün sonra görüşmelere başlayan Talat Paşa, ilk olarak Alman Dışişleri Bakanı Hintze ve General Otto Von Lossow ile gerçekleştirdiği görüşmede Almanya'nın Bolşevik Rusya ile imzaladığı antlaşmadan duyduğu rahatsızlığı kendilerine iletcekti. Talat Paşa'nın bu

---

toprak meselesi değil, ayrıca bir kültür meselesidir. Diğer devletler ise Bakü'yü sadece iktisadi nedenlerden ötürü istemektedirler. Bu bakımdan Azerbaycan halkı hiçbir zaman kendi haklarından mahrum bırakılamaz. Bütün bunlara dayanarak Almanlara, Rusya ile ilişkilerinde Azerbaycan halkının hayatını mahvettiklerini göstermek isterim. Azerbaycan halkı, hayatının dostları tarafından mahvedilmesine göz yummayacaktır. Şimşir, *a.g.e.*, s. 39; Nota Türk basınında ancak on iki gün sonra yer bulmuştur. "Azerbaycan'ın Notası", *Vakit*, 24 Eylül 1334, No. 330, s. 1-2.

⁷⁷ Hesenli, *a.g.m.*, s. 237.

⁷⁸ İmanov, *Azerbaycan- Osmanlı...*, s. 144.

⁷⁹ *BOA, HR. SYS*, No. 2113/16, V.21; Ancak Bakü'nün ele geçirilmesinden sonra söz konusu olan Alman fırkası ahali tarafından Şamhor İstasyonunda tevkif edilecekti. Şükürov, *a.g.m.*, s. 58.

⁸⁰ Kurat, *a.g.e.*, s. 517; "Sadrazam Paşa'nın Berlin Seyahati", *Vakit*, 3 Eylül 134, No. 312, s. 1; Alman Hükümetinin Türk kuvvetlerinin önünü kesmek için Bolşeviklerle böyle bir diplomatik atağı günlerce Türk basınında tepkilere neden olmuş ve Almanya'nın düşman mı yoksa müttefik mi olduğu sorgulanmaya başlamıştı. Nitekim 5 Eylül 1918 tarihli Haftalık Gazete bu konuyu köşesine taşıyarak, müttefik olarak kabul edilen Almanya'nın Brest-Litovsk Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Hükümetine ve Kafkasya'da ortaya çıkan duruma karşı aldığı taraflı vaziyetin müttefikliğe zarar verdiğini ifade ediyordu. *Haftalık Gazete*, 5 Eylül 1334, No. 11, s. 2; Aynı şekilde basında çıkan tepkilere örnek olarak bkz. "Almanya-Rusya ve Rusya Müslümanlarının İstikbali", *Tanin*, 6 Eylül 1334, No. 3498, s. 2; "Biz de Varız", *Yeni Gün*, 9 Eylül 1334, No. 8, s. 1; "Rusya'da Alman Prenslikleri ve Kafkasya Meselesi", *Tercüman-ı Hakikat*, 14 Eylül 1334, No. 13480, s. 1.

çıkışına Hintze, Osmanlı Devleti'nin Bakü konusunda verdiği sözü tutmadığı suçlamasını yöneltmesi iki tarafın da görüşmelere ne kadar gergin başladıklarının göstergesiydi⁸¹. Ancak sonraki görüşmelerde bu gergin hava dağılacak ve Hintze, Talat Paşa ile bazı haller ve vaatler durumunda anlaşabileceklerinin sinyalini verecekti. Şüphesiz, Alman hükümet yetkilileri başta olmak üzere, Hintze'de bu değişim sinyallerinin oluşmasında Kafkas İslam Ordusu'nun 15 Eylül'de Bakü'yü ele geçirmesinin büyük etkisi olmuştu. Öyle ki Berlin'de görüşmeler başladığında Alman yetkililer, Bolşeviklerle iş birliği içerisinde, Türk kuvvetlerinin Bakü'yü tahliye ederek Brest-Litovsk'ta belirlenen hattın gerisine çekilmeleri için yoğun baskı yapmaktaydılar. Ancak bu baskılar Talat Paşa'nın 10 Eylül'de Alman Dışişleri Bakanlığına Osmanlı Hükümetinin Kafkas ve Bakü politikalarını içeren oldukça geniş bir muhtıra sunmasına mâni olamadı. Muhtıranın Bakü'yü ilgilendiren bölümünde Osmanlı Hükümeti gerek demografik olarak gerekse coğrafi olarak bu şehrin Azerbaycan'a ait olduğunun altını çizerek, Bakü'süz bir Azerbaycan'ın yaşayamayacağını ifade edecekti. Muhtıra ile Talat Paşa, Berlin'deki görüşmelerin genel çerçevesini çizmekle birlikte, Alman Hükümetinin, Bakü'nün Azerbaycan'ın başkenti olarak tanınması başta olmak üzere, Kafkasya'da ortaya çıkan ve Bolşevikleri rahatsız eden bazı politik ve askeri gelişmeleri kabul etmesini istiyordu⁸².

Bu sırada Alman hükümet yetkilileri bir taraftan Talat Paşa ile görüşmeleri devam ettirirken diğer taraftan da Berlin'de bulunan Bolşevik temsilcisi Joffe ile temaslarını sürdürüyorlardı. Joffe, bu aşamada hükümetinden aldığı talimat doğrultusunda hangi koşulda olursa olsun Türk kuvvetlerinin Kafkas ilerlemesini durdurarak ele geçirilen yerlerden de geri çekilmesini istiyordu. Ancak 15 Eylül'de Bakü'nün ele geçirilmesi, bu noktada Almanya ve Bolşevik Ruslara karşı Türk tarafının elini oldukça güçlendirecekti. Bu duruma rağmen Rusya, Türk kuvvetlerinin bu hamlesinin kendileri için bir savaş sebebi sayılacağını Alman Hükümetine iletmesi ve bu doğrultuda Türk Hükümetine verilmek amacıyla bir nota hazırlanması⁸³ Berlin'deki diplomatik görüşmelerin seyrine etki edecek nitelikteydi⁸⁴. Almanya, buna engel olmak amacıyla vakit kaybetmeden Türk ve Rus heyetlerinin diplomatik görüşmelere başlamaları için yoğun çabalarını sürdürmüştü ve 21 Eylül'de iki tarafı, Bakü başta olmak üzere, Kafkasya sorunlarını görüşmek amacıyla masaya oturtmayı başaracaktı. Ne var ki iki tarafın da uzlaşmaz tutumları üzerine üç gün boyunca devam eden görüşmelerden Rusları tatmin edici bir sonuç çıkmayacaktı⁸⁵. Talat Paşa, Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması noktasında Bolşeviklere baskı yaparken, Bolşevik yetkililer de Türk kuvvetlerinin, Azerbaycan toprakları dahil, tüm Kafkasları boşaltması için ısrarlarını sürdüreceklerdi. Bu aşamada görüşmeler çıkmaza sürüklenmiş gibiydi. Ancak Talat Paşa ile Hintze arasında gerçekleşen diplo-

⁸¹ Çolak, *a.g.e.*, s. 238.

⁸² Muhtıranın tam metni için bkz. Kurat, *a.g.e.*, ss. 518-119.

⁸³ Bu nota görüşmeler daha sonuçlanmadan Osmanlı Hükümetine sunulacaktı. Nota hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Qasımlı, *a.g.m.*, ss. 125-128.

⁸⁴ Qafarov, *a.g.e.*, s. 278.

⁸⁵ Qafarov, *a.g.e.*, s. 279.

matik görüşmelerden Bolşevikleri son derece kızdıracak olan 23 Eylül tarihli Türk-Alman gizli protokolünün imzalanması, Kafkasya denkleminin başka bir hal almasına kapı aralayacaktı⁸⁶. Ağırlıkla iki devletin Kafkas Devletleri ile olan ilişkileri başta olmak üzere, bu coğrafyadaki ekonomik haklardan karşılıklı yararlanmayı içeren bu protokole göre Kafkasya’da bulunan madenlerden Osmanlı ve Almanya Devletleri birlikte yararlanacak ve Bakü’deki petrol yatakları ile Tiflis-Bakü demiryolunun yönetiminin savaş sonuna kadar Almanların elinde olacağı dile getirilirken, Bakü petrolerinden ittifak içerisindeki dört devletin faydalanacağı beyan ediliyordu⁸⁷. Bu protokol ile Osmanlı Devleti, Batum Antlaşması ile elde ettiği imtiyazların bir kısmını Almanya ile paylaşmak zorunda kaldı. Fakat, Bakü’nün Azerbaycan Devleti’ne ait olduğu gerçeğini de Alman Hükümetine kabul ettirdi. Kafkasya’daki devletlerin bağımsızlığının tanınması konusunda var olan görüş ayrılıkları ise giderilemedi⁸⁸.

Talat Paşa’nın Bolşevik temsilci Joffe ile görüşmelere devam ettiği ve Almanların da bu görüşmelerde bir nevi arabulucu rol üstlendiği bir dönemde iki devlet arasında böyle bir protokolün imzalanması, bir taraftan 27 Ağustos’taki Almanya-Bolşevik Rusya Antlaşmasını geçersiz kıldığı gibi diğer taraftan da Bolşevik yetkililerin esaslı tepkileriyle Kafkaslarda politika değiştirmelerine sebebiyet verecek gelişmeleri hızlandırması bakımından önemliydi. Bolşevikler, Osmanlı Devleti’ne karşı Almanları kaybetmeye başladıklarını anlarken, Türklere karşı Kafkasya’da savaşa neden olabilecek her türlü gelişmeyi de artık hesaba katmaya başlamışlardı. Bolşevik Rusya’nın öfkesi kendisini belli etmeye başlamıştı. Büyükelçi Joffe, Alman basına verdiği beyanatta Türklerin Bakü’yü ele geçirmelerinin Rusya açısından ehemmiyeti olmadığını ancak Almanların Bakü’ye ait taahhütlerini yerine getirmedikleri takdirde Rusya’nın da verdiği taahhütlerden kurtulacağını ifade etmesi, Azerbaycan’a yönelik bir hamle olarak anlaşılacaktı⁸⁹. Ancak Alman Dışişleri Bakanı, bu tepkiyi hafifletmek istercesine Bakü’nün Rusya ve Avrupa için de çok önemli olduğunu ve bu nedenle “...Bakü’nün bila-hasar mahfuz kalmasına fevkalade azim kıymet ve ehemmiyet...” attetiklerini beyan ederek Rusya ile imzalanan antlaşmaya bağlı olduklarını ifade edecekti⁹⁰.

Eylül ayının sonuna doğru Berlin ve İstanbul’a cephelerden gelen haberler, Kafkaslar üzerindeki stratejik hesapların Berlin’de devam eden görüşmelerde yarım kalmasına neden olacaktı. Öyle ki Türk-Alman protokolünün imzalanmasından üç gün sonra Alman Genelkurmay Başkanı Ludendorf, Dışişleri Bakanı Hintze’yi karargahına çağırarak cephelerdeki durumun kötü olduğunu bildirerek ülkede bir ayaklanmanın çıkabileceği uyarısını da yapacaktı. Bu, Almanya için mütarekeye doğru giden sürecin başlaması demektir. Zaten tam da bu dönemde Bulgar Cephesi çökmüş ve Bulgaristan ateşkesi şid-

⁸⁶ Bayur, a.g.e., s. 243.

⁸⁷ Çolak, a.g.e., s. 238; Bayur, a.g.e., s. 244.

⁸⁸ Qafarov, a.g.m., s. 105.

⁸⁹ “Berlin’deki Rus Sefirin Beyanati”, *Zaman*, 22 Eylül 1334, No. 166, s. 1.

⁹⁰ “Alman Hariciye Nazırının Beyanati”, *Vakit*, 27 Eylül 1334, No. 333, s. 1.

detle arzu eder hale gelmişti⁹¹. Hiç şüphe yok ki bu gelişmeler, Osmanlı Hükümetini de teyakkuza geçirmişti. 18 Eylül'de General Allenby'in güneyden başlattığı taarruz Türk kuvvetlerini büyük bir yenilgi ile geri çekilmeye zorlarken, Bulgar Cephesinin çöktüğü haberlerinin de payitahta ulaşması Berlin'deki görüşmelerin de işlevsiz kalmasına neden olacaktı. Nitekim, Talat Paşa'nın Bolşeviklerle görüşmelerinin devam ettiği 24 Eylül'de İstanbul'a dönme kararı alması bu durumun açık bir göstergesiydi⁹².

Talat Paşa'nın Berlin'deki diplomatik temasları Azerbaycan yetkilileri tarafından da büyük bir ilgiyle takip edilmekteydi. Bu süre zarfında Resulzade ve beraberindekiler İstanbul'da temaslarına eylül ayı boyunca da devam ediyorlardı. Bu kapsamda Resulzade başkanlığındaki heyet Enver Paşa'yla birlikte 6 Eylül'de Padişah Vahdettin tarafından kabul edildi. Görüşmede Resulzade, Azerbaycan'da yüzyıllık esaretin sona erdiğini, elde edilen bağımsızlığın korunması ve devamında Türkiye'nin desteğine muhtaç oldukları sözlerine karşılık⁹³ Vahdettin'in Azerbaycan'ın bağımsızlığının korunmasının kendilerinin vazifesi olduğunu ve bu amaçla dış düşmanlara karşı birlikte hareket edeceklerini söylemesi heyet üyelerinde büyük bir moral oluşturacaktı⁹⁴. Padişah Vahdettin, olağanüstü elçi olarak eylül ayının sonlarında İstanbul'a ayak basan Ali Merdan Bey'i de kabul edecek ve benzer duyguları kendisi ile de paylaşacaktı⁹⁵.

Bakü'nün kurtarılmasının an meselesi olduğu bir dönemde gerek hükümet kanadı ile gerekse saray ile gerçekleşen bu temaslar, M.E. Resulzade'de de büyük heyecan yaratmışa benziyordu. Öyle ki Bakü'nün kurtarıldığı haberi Enver Paşa tarafından kendisine iletildiğinde duygularını "*Altı aydır tamam hun-ı çiğner yiyen ahval-i İslamiyenin yüzü gülüyor. Kurban Bayramı gibi mesut bir günde Bakü tekrar kendi sahiplerinin eline geçiyor.*" cümleleri ile ifade edecekti⁹⁶.

Bakü'nün kurtarılmasından iki gün sonra 17 Eylül'de hükümet merkezi Gence'den Bakü'ye taşınmış ve hükümet derhal şehrin devletin merkezi olabilmesi için gerekli çalışmaları da yapmaya başlamıştı⁹⁷. Bu amaçla ilk olarak asayişin sağlanmasına çaba gösterilmiş ve devletin başkentinin Bakü olduğunu bildiren, hangi milletten olursa olsun tüm vatandaşların eşit haklara sahip olduğunu resmen ilan eden hükümetin bildirisi yayımlandı. 18 Eylül'de de şehrin çevresini kuşatmış olan Kafkas İslam Ordusu'nun diğer birliklerinin de şehre girmesi halkta var olan coşkuyu daha da artıracaktı⁹⁸.

M. E. Resulzade, Bakü coşkusunu yaşarken, Avrupa'daki gelişmeleri de takip etmekteydi. Alman Dışişleri Bakanı Hintze'nin 25 Eylül tarihli Bakü

⁹¹ Bayur, *a.g.e.*, s. 243; *Tanin*, 30 Eylül 1334, No: 3485.

⁹² Kurat, *a.g.e.*, s. 525.

⁹³ Şimşir, *a.g.e.*, s. 41.

⁹⁴ Hasanlı, *a.g.e.*, s. 137.

⁹⁵ Şimşir, *a.g.e.*, s. 41.

⁹⁶ Şimşir, *a.g.e.*, s. 44.

⁹⁷ Atahan Paşayev, "Osmanlı-Azerbaycan İş birliği ve Dostluk İlişkileri (1918-1920)", *Büyük Devletler Kışkırcısında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*, s. 119.

⁹⁸ Hasanlı, *a.g.e.*, s. 139.

beyanatı üzerine basına verdiği mülakatta kendisi, “*Azerbaycanlılar yalnız petrol için değil, Bakü’ye milli, tarihi, coğrafi, irfani, içtimai ve siyasi bağlarla merbut bulduklarından burasını herkesten ziyade muhafaza ederler. Başkalarından ötürü Bakü’nün muhafazası menafi hasise meselesi ise Azerbaycanlılardan ötürü can meselesidir. Eğer petrol ile alakadar olan yarı dünya (Avrupa), Bakü’yü harabiden masun görmek isterse şehrin Azerbaycan’a ait olmasını arzu etmelidir.*” cümleleri ile Bakü’nün Ruslara ait olması gerektiğini dile getiren Hintze’ye sesleniyordu⁹⁹.

Bu arada Azerbaycan Hükümeti tarafından gerek İstanbul’da ve gerekse Avrupa’da temaslarda bulunmak amacıyla 20 Ağustos’ta İstanbul’a elçi statüsünde gönderilen Ali Merdan Bey başkanlığındaki heyetin eylül ayının sonuna doğru İstanbul’a gelmesi payitahtı, Azerbaycan için daha da önemli kılar hale getirmişti. Hükümet Başkanı Fethali Han Bey ikinci heyetin gönderilmesi ile ilgili olarak Resulzade’yi bilgilendirmekle birlikte, diplomatik temaların daha seri bir şekilde yürütülmesi, gerektiğinde Avrupalı Devletlerle diplomatik temaslarda bulunulması ve Osmanlı Hükümeti ile mali konuların bir şekilde sonuçlandırılması için Ali Merdan Bey’e geniş yetkiler vermişti. Ancak Bulgarların savaştan çekilmesi ile Trakya sınırının tehlikeye düşmesi ve Suriye Cephesinde meydana gelen bozgun, Osmanlı Hükümetini müttefiklerle bir şekilde mütareke görüşmelerine başlanması için zorlamaktaydı¹⁰⁰. Ne var ki bu gelişmelere rağmen Osmanlı hükümet yetkilileri M.E. Resulzade ve Ali Merdan Beylerle görüşmelerini gerçekleştirmeye devam edecekti. Bu doğrultuda 2 Ekim’de Ali Merdan Bey Talat Paşa’ya bir ziyaret gerçekleştirerek paşanın özellikle Berlin temaları hakkında bilgi almıştır. Bir saate yakın süren görüşmede Talat Paşa Berlin’de, bağımsızlık başta olmak üzere, Azerbaycan’ın menfaatlerinin savunulduğunu ifade ederek bu andan itibaren elde edilen kazanımların korunması için Ermeni ve Gürcülerle sınır sorunlarının çözülmesinin önemine değinmiştir. Talat Paşa’nın bu sözleri üzerine Ali Merdan Bey, Azerbaycan Devleti’nin kuruluş aşamasından beri Osmanlı Devleti’nin yaptığı her türlü yardıma müteşekkir olduklarını dile getirerek bundan sonra da komşu devletlerle sorunların çözümünde Osmanlı Hükümetinin tecrübelerinden yararlanmak istediklerini ifade etmiştir¹⁰¹.

Talat Paşa ile gerçekleştirilen görüşmeden sonra aynı gün Ali Merdan Bey, Osmanlı Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey ile de bir görüşme gerçekleştirmişti. Bu görüşmede Hariciye Nazırı, devlet kurmakla meşgul olan Azerbaycanlılar için iyi günlerin başladığına dikkat çekerek Türkiye’nin güçlü ve sağlam bir devlet kurma azmindeki Azerbaycan halkına her daim yardımlarını sürdüreceğini de dile getirmişti. Son dönemde meydana gelen gelişmelerden dolayı İstanbul Konferansı’nın artık toplanmayacağını da vurgulayan Ahmet Nesimi Bey, bu aşamadan sonra artık Azerbaycan’ın haklarını uluslararası camiada savunmak için Paris’te toplanacak olan barış konferansına odaklanıl-

⁹⁹ “Bakü Meselesi ve Von Hintze’nin Nutku, Resulzade Mehmet Emin Bey’in Beyanatı”, *Yeni Gün*, 28 Eylül 1334, No: 24, s. 1.

¹⁰⁰ Qafarov, *a.g.e.*, s. 289.

¹⁰¹ İmanov, *Ali Merdan...*, s. 119.

ması gerektiğine ve bunun için de lobi faaliyetlerine şimdiden önem verilmesinin kendileri için ne kadar önemli olduğunun altını çizmişti¹⁰². Bu görüşmeden bir gün sonra 3 Ekim'de Azerbaycan'ın İstanbul'daki elçisi Ali Merdan Bey, Harbiye Nezaretinde Enver Paşa ile bir görüşme gerçekleştirerek, gelişmeler ışığında Azerbaycan'ın atması gereken diplomatik adımlar masaya yatırılmıştı. Ali Merdan Bey, Bakü'nün kurtarılmasına Türk Ordusu'nun verdiği destekten dolayı Enver Paşa'ya teşekkürlerini bildirdikten sonra bu aşamada Azerbaycan Ordusu için gerekli olan silah ve mühimmatın sağlanması için atılması gereken adımlar hususunda da bilgi alışverişinde bulunmuştu. Ayrıca görüşmede Avrupa mecrasında Azerbaycan'ın diplomatik olarak atması gereken adımlar olduğunu ifade eden Enver Paşa, ilk olarak Berlin, Viyana ve hatta savaşan ülkelerin elçilikleri ile ilişkileri korumak için İsveç ve Hollanda gibi tarafsız ülkelerin başkentlerine temsilciler göndermenin ve barış sağlanıncaya kadar diplomatik kulis faaliyetlerinin bu merkezlerde yoğunlaştırılmasının gerekliliğinden bahsederek bazı tavsiyelerde bulunmuştu¹⁰³.

Ali Merdan Bey'in başta padişah olmak üzere birkaç gün içerisinde üst düzey yetkililerle gerçekleştirdiği bu görüşmeler Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması ve Bakü'nün Azerbaycan'ın bir parçası olduğu gerçeğinin büyük devletlere kabul ettirilmesi noktasında bir an evvel çalışmalara başlamak için zamanın kendileri için ne kadar daraldığını göstermesi bakımından son derece önemlidir. Nitekim galip ülkelerin yavaş yavaş askeri ve siyasi olarak Bolşeviklerle mücadele etmeye başlayacakları bir dönemde Avrupalı Devletler nezdinde benzer diplomatik atakların Gürcistan ve Ermenistan için de ne derece önemli olduğunun farkında olan Azerbaycan Heyeti, bu zorlu süreçte İstanbul'un desteğini her zaman arkasında hissetmek istiyordu. Ancak bu görüşmelerden elde edilen sonuçlara göre Enver Paşa başta olmak üzere, Osmanlı hükümet yetkilileri sözlerindeki dolaylı telkinlerle Osmanlı Devleti'nin mağlubiyetinin artık yakın olduğunu ve Azerbaycan Hükümetinin bu aşamadan sonra adımlarını bu gerçeğin farkındalığı ile atması gerektiğini ortaya çıkıyordu. Bu bilinçle Resulzade Bey, İstanbul'dan Bakü'ye gönderdiği telgrafta, *"siyasi durum tamamen değişmiştir. Wilson Prensiplerine göre barış yapılacağı teklif edilmiştir. (İstanbul) Konferans(ı) yapılmayacaktır. Ermeniler Karabağ'ı istiyorlar. Acilen Milli Şurayı toplamak ve Avrupa'da propagandaya girişmek gerekir. Biz geri dönmeye hazırlanıyoruz. Ali Merdan Bey, Avrupa'ya gidiyor."*¹⁰⁴ cümleleri ile İstanbul'daki temaslardan artık bir sonuç beklenmemesi gerektiğini, yeni durumda sorunlara artık Avrupa mecralarında çözüm aranacağını ifade ediyordu. Zaten İstanbul'dan gönderilen bu telgrafla birlikte Azerbaycan Hükümeti 6 Ekim'de Azerbaycan'ı uluslararası camiada tanıtmak amacıyla özel bir delegasyon kurulunun gönderilmesini kabul etmiş ve delegasyonun oluşturulmasına ve başkanlığına da İstanbul'da bulunan Ali Merdan Bey'i tayin etmiş oluyordu¹⁰⁵.

¹⁰² İmanov, *Ali Merdan...*, s. 120.

¹⁰³ Hasanlı, *a.g.e.*, s. 148-149; Şimşir, *a.g.e.*, s. 43.

¹⁰⁴ İmanov, *Ali Merdan...*, s. 121.

¹⁰⁵ Heslenli, *a.g.m.*, s. 239.

Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletleri ile mütareke için görüşmelere başladığı sırada, beklendiği gibi, -8 Ekim'de- Talat Paşa Hükümetinin istifa etmesi ve 14 Ekim'de Ahmet İzzet Paşa başkanlığında mütareke görüşmelerini yürütecek yeni bir hükümetin kurulması Osmanlı Devleti için bir devrin sona erdiğini göstermekteydi. Aynı zamanda bu durum Azerbaycan'ın geleceği için de büyük umutların İstanbul'un dışında aranmasına meydan verecek uzun ve meşakkatli bir sürecin başlamasına da kapı aralamaktaydı. Yeni umut Wilson İlkeleri doğrultusunda, ABD başta olmak üzere, galip ülkelerin Kafkas Cumhuriyetlerine bakışının nasıl olacağı beklentisi üzerineydi. Bu noktadan sonra Azerbaycan'ın bağımsızlığı temelinde Bakü'nün statüsü, Karabağ'ın durumu, Ermenistan ve Gürcistan ile yaşanan sorunlara çözüm bulma çabaları gibi esas sorunlara Avrupa merkezlerinde yürütülecek lobi faaliyetleri ile çözüm aranacaktı. Dahası bütün bu meşakkatli süreçte Azerbaycan, Osmanlı Hükümetinin desteğinden yoksun bir halde işlerini görmeye çalışacaktı. Bu durumun bilinciyle Azerbaycan Milli Meclisi Reis sıfatıyla Resulzade, Türk basınına Başkan Wilson'un Azerbaycan ve bağımsızlığını yeni kazanmış Kafkas Devletlerine bakışı hususunda bir mülakat verir. Mülakatta, sulhun sağlanması ve bunun Azerbaycan üzerindeki muhtemel etkilerinin neler olabileceği üzerinde çeşitli yorumlarda bulunan Resulzade, sulhun sağlanması sırasında Azerbaycan'ın Wilson İlkeleri'nin tatbikinden "müstefit" olacağını ve Azerbaycan'ın bundan başka bir şeye intizar etmeyeceğini dile getiriyordu. Azerbaycan'ın ve diğer Kafkas ülkelerinin tesis edilecek olan Cemiyet-i Akvam'ın birer ferdi olmak istediklerini ifade eden Resulzade, barışın sağlanması ile yeni dünya düzeninde galip ülkelerin bu isteklerinin gerçekleşmesi noktasında kendilerinden yardım beklediklerini sözlerine ekliyordu. Ancak Resulzade, bu aşamada "*Wilson İlkeleri'nin tatbikinin Bolşevik Sovyet Hükümetinin düsturları gibi iki taraflı olmamasını ve dolayısıyla ilkelerin tatbikat-ı nazariyede çürümesi endişesini de taşıdığını...*" beyan ediyordu¹⁰⁶.

Bu arada, Osmanlı Hükümetinin İtilaf Devletleri nezdinde mütareke girişimlerine başladığı sırada, İstanbul'da bulunan Azerbaycan ve Kafkas ülkelerinin delegeleri, barış konferansında isteklerini daha güçlü bir şekilde dile getirmek amacıyla tekrardan bir Kafkas Federasyonu Hükümetlerinin kurulması için İstanbul'da birtakım teşebbüslerin olduğuna dair haberler ortaya konulduysa da muhatap ülkelerin delegeleri ile gerçekleştirilen çeşitli mülakatlarda, Azerbaycan dahil olmak üzere, ilgili hükümetlerin tam olarak bu konuda bir karar veremedikleri de anlaşılmıştı¹⁰⁷. Dolayısıyla bu aşamadaki belirsizlik hükümetleri bazı arayışlara da sevk etmekteydi.

Ekim ayının ortalarına gelindiğinde İstanbul Konferansı'nın artık toplanmayacağına da duyurulması üzerine Ermenistan, Gürcistan ve Dağıstan delegeleri İstanbul'dan ayrılmaya başlarken, M. E. Resulzade başkanlığındaki ilk Azerbaycan heyeti de İstanbul'dan ayrılma kararı aldı. Ancak hem İstan-

¹⁰⁶ "Wilson ve Kafkas Hükümetleri: Azerbaycan Meclis-i Milli Reisi'nin Beyanatı", *Zaman*, 10 Teşrin-i evvel 1334, No. 184, s. 1.

¹⁰⁷ "Kafkas Federasyonu Teşkiline Teşebbüs", *Zaman*, 10 Teşrin-i Evvel, No. 184, 1334, s. 2.

bul'daki gelişmeleri ve Osmanlı Hükümeti ile sürdürülecek mali görüşmeleri yürütmek hem de Azerbaycan'ın bağımsızlığı için destek toplamak amacıyla Avrupa'ya gitme görevi verilen Ali Merdan ve beraberindeki birkaç kişinin İstanbul'da kalmasına da ayrıca karar verildi¹⁰⁸. Veda ziyaretleri kapsamında 21 Ekim'de Resulzade ve beraberindeki heyet üyeleri Sadrazam Ahmet İzzet Paşa ve Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'ye bir ziyaret gerçekleştirdiler. Görüşmelerde, son gelişmeler ışığında Azerbaycan ve Osmanlı Devleti'nin durumu masaya yatırılarak, burada atılması gereken adımlar üzerinde çeşitli görüş alışverişinde bulunuldu. Ahmet İzzet Paşa, durumun ne kadar değişken olduğunu ifade ederek bu aşamadan sonra sözün Başkan Wilson ve taraftarlarında olduğunu, dolayısıyla uluslararası arenada bu gerçekle hareket edilmesinin gerekliliği üzerinde durmuştu¹⁰⁹.

Üç aydan fazla bir süre İstanbul'da kalan Resulzade ve ekibi bu zaman zarfında Osmanlı hükümet yetkilileri ile birçok görüşme gerçekleştirirken, iki ülke arasında hemen uygulama safhasına konulan iki antlaşmaya da imza koymuşlardır. Ayrıca, Bakü Harekatı'nın her safhasını İstanbul'dan takip etmiş, savaşın sonuna doğru Berlin'deki görüşmelerin politik etkilerini değerlendirerek, hükümeti ile sürekli irtibat halinde olmuştur. Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden hemen sonra ilanın uluslararası düzeyde duyurulması için atılacak adımları Osmanlı hükümet erkânı ile değerlendiren Resulzade, Bakü'nün geleceği ve statüsü konusunda dış dünyada artan politik baskıyı da her zaman üzerinde hissetmiştir. Osmanlı Devleti'nin mağlup olacağını anlaşılmasından sonra ülkesinin geleceğinin galip ülkeler nezdinde yürütülecek çalışmalarda olduğuna inanan Resulzade, yetkili ve donanımlı bir heyetin bir an evvel bu görevi üstlenmesi için çalışmalarda bulunulmasını da ayrıca hükümetinden talep edecekti.

M. E. Resulzade'nin İstanbul'dan ayrılmasından sonra Ali Merdan Bey ve beraberindeki delegasyon üyeleri bir süre daha İstanbul'da kalmaya devam etmişlerdi. Her şeyden evvel, mütareke antlaşmalarının imzalanması ve barış konferansının toplanması için beklenen bu ortamda Ahmet İzzet Paşa kabinesindeki üyelerle görüşmelere de devam edilmişti. Nitekim mütarekenin imzalanmasına üç gün kala Hariciye Nazırı Nabi Bey ile gerçekleştirilen görüşmede Azerbaycan'ın askeri yönden kalkınması için birtakım sözler de alınmıştır. Ayrıca Azerbaycan'a bir Osmanlı temsilcisinin atanması gündeme getirilerek diplomatik ilişkilerin vakit kaybettirilmeden tesis edilmesinin önemi üzerinde durulmuştur¹¹⁰.

Ancak Osmanlı Devleti'nin mütareke ile yepyeni bir döneme girmeye başladığı Kasım 1918'den sonraki süreç daha önce gerçekleştirilen görüşmeler ve verilen sözleri hep yarım bırakacak, tabir-i caizse, Osmanlı Hükümeti bu aşamadan sonra kendi derdine düşecekti. Mütareke antlaşması her yönü ile Osmanlı Devleti'nin elini kolunu bağlarken, antlaşmanın 11. ve 15. maddeleri

¹⁰⁸ *Zaman*, 9 Teşrin-i evvel 1334, No. 183, s. 1.

¹⁰⁹ İmanov, *Ali Merdan...*, s. 122.

¹¹⁰ İmanov, *Ali Merdan...*, s. 124.

gereğince Bakü'yü ve Kafkasları tahliye etmeye başlaması Azerbaycan için de yeni bir dönemin başlaması anlamına gelecekti¹¹¹. Ali Merdan Bey, mütarekede ifade edilen Bakü ile ilgili hususları protesto etse de Bakü'de ve Kafkaslarda bu belirsizlik aşamasında söz şimdilik İngilizlerin olacaktı. Ali Merdan Bey, ortaya çıkan yeni durum ile ilgili olarak kasım ayında İngilizlerle görüşmelerin başlayabilmesi için hükümetiyle istişare edecekti. Zaten Azerbaycan hükümet yetkilileri, Bakü'de ve Güney Azerbaycan'da ortaya çıkan yeni durumla birlikte İngiliz Ordu Komutanı General Thomson ile Azerbaycan'ın bağımsızlığı temelinde birtakım görüşmeler de gerçekleştirmeye başlamışlardı¹¹².

Osmanlı Hükümetinin İtilaf Devletleri ile mütareke antlaşması imzalamasından sonra da Ali Merdan Bey, başta Padişah Vahdettin olmak üzere, hükümet kanadı ile görüşmelerinin yanında bir taraftan Avrupa ve Kafkaslardaki politik gelişmeler etrafında yabancı elçilerle görüşmeler gerçekleştiriyordu. Ali Merdan Bey ayrıca Azerbaycan'ın bağımsızlığının savunulacağı ve galip ülkelerin desteklerinin isteneceği Paris Barış Konferansı'na davet için ABD ve diğer galip ülkeler nezdinde diplomatik girişimlerde de bulunuyordu. Nihayet uzun bir bekleyişin sonunda Nisan 1919'da Paris Barış Konferansı'na davet alınmış ve Ali Merdan Bey ve beraberindeki Azerbaycan Delegasyon Kurulu 22 Nisan'da İstanbul'dan ayrılmıştı.

Sonuç

Azerbaycan'ın bağımsızlığının sağlanması ve korunması için Brest-Litovsk Antlaşması'ndan Mondros Mütarekesi'ne kadar devam eden sürede gerçekleştirilen görüşmeler, imzalanan antlaşmalar, askeri ve politik düzeyde Kafkaslarda ciddi bir hareketlenmeye sebep olmakla birlikte, Azerbaycan'ın da tarihi başkenti Bakü'ye kavuşmasına imkân vermişti. Tarihi umutların yeşerdiği bu günlerde İstanbul ve Berlin'de gerçekleştirilen görüşmeler, Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği bir dönemde dünyanın gözünün Azerbaycan ve Kafkaslara çevrilmesine de sebep olmuştu. Osmanlı Hükümetinin, Dünya Savaşı'nın son arifesinde Kafkaslarda yürüttüğü siyasi ve askeri hamleleri, başta müttefiki Almanya olmak üzere, Bolşevik Rusya, İran ve İngiltere'yi de rahatsız etmişti. Kafkaslarda Türklerin diplomatik ve askeri baskıları ile bir değişimin yaşanacağı veya bu değişimle bir düzenin kurulacağı dünya kamuoyunu bir süre daha heyecana sevk edecekti.

1918 yılı boyunca İstanbul, Kafkas düğümüne çözüm arayacak her türlü gelişmelerin merkezi konumundaydı. Sadece Azerbaycan değil, bağımsızlığına yeni kavuşmuş tüm Kafkas milletleri Osmanlı Hükümeti ile görüşmeler yürüteceği payitahtı bir çözüm merkezi olarak görmekteydiler. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin koşulsuz destek verdiği Azerbaycan Hükümetinin de gözü kulağı İstanbul'daydı. Türk basınının da ilgisine mazhar olan Azerbaycan hükümet temsilcileri Osmanlı yetkililerinden büyük bir ayrıcalık görmekle birlikte

¹¹¹ Mütarekenin 11. maddesi Türk Ordularının Güney Azerbaycan'dan çıkmasını öngörürken, 12. maddesi Güney Kafkas demiryolu Bakü ve Batum serbest şekilde Müttefiklerin denetimine bırakılacaktı. Qasımlı, *a.g.m.*, s. 214.

¹¹² Qasımlı, *a.g.m.*, s. 215.

kendilerine devletlerini yaşatabilmeleri için koşulsuz olarak askeri, mali ve siyasi destek sağlanmıştı.

“İki devlet tek millet” ifadesinin tarihi arenada tam anlamını bulduğu bu destek sayesinde Azerbaycan, kendisini Kafkaslarda ayrıcalıklı hissetmekle birlikte, Osmanlı nezaretinde komşuları ile olan, başta sınır sorunları olmak üzere, her türlü problemini de çözmek için diplomatik imkana kavuşmuştu. Ayrıca, önce M. E. Resulzade’nin daha sonra Azerbaycan’ın fevkalade elçisi ve Dışişleri Bakanı Ali Merdan Bey’in İstanbul’da yürüttüğü temaslarla Azerbaycan’ın eğitim alanında da eksiklerinin tamamlanması için girişimlerde bulunulacağı ifade edilmesi, Osmanlı Devleti ile tam bir dayanışma içerisinde olduğunu göstermesi açısından da önemliydi.

Her ne kadar 15 Eylül’de Bakü’nün Kafkas İslam Orduları tarafından kurtarılması, tarihi umutların bir süre daha canlı tutulmasına vesile olduysa da Suriye Cephesi’nde meydana gelen ağır yenilgi ve Bulgarların savaştan çekilmesi, Osmanlı Devleti’nin yenik olarak Birinci Dünya Savaşı’ndan ayrılmasına neden olmuştu. İmzalanan Mondros Mütarekesi Osmanlı Devleti için yeni ve meşakkatli bir dönemin başlamasına sebep olmakla birlikte, Kafkas Milletleri ve Azerbaycan için de bağımsızlıklarının korunması ve tanınması konusunda umutların İstanbul yerine Paris’te aranmasına meydan verecekti.

Bolşeviklerle de mücadelede Birinci Dünya Savaşı’nın galip devletleri kendi aralarında askeri ve siyasi olarak yöntem tartışması yaparken, Kafkas Milletlerinin durumlarının ne olacağı meselesi de yeni dönemde Paris’te cevap aranan onlarca sorulardan birisi olarak kabul edilecekti. Bu aşamada Ali Merdan Bey ve Azerbaycan delegasyon üyelerinin Paris Barış Konferansı’na davet edilmeleri için ABD ve İngiltere nezdinde girişimlerde bulunmaları ve bu aşamada aylarca İstanbul’da beklemeleri ayrı bir çalışmanın konusudur. Ancak şu kadarı net olarak söylenebilir ki 1918 yılı boyunca Kafkaslardaki gelişmelere, bütün uluslararası baskılara rağmen, İstanbul merkezli çözüm aramalar Azerbaycan Hükümetinin lehine sonuçlanmış ve bu durum uluslararası camiada bağımsızlıklarını koruma faaliyetlerinde kendilerini daha hazırlıklı ve güçlü hissetmelerine vesile olmuştur.

KAYNAKLAR

1.Arşiv Kaynakları

ATASE, A.4/3671, K. 2919, D.61-499, F.3-31.

ATASE, BDH, K. 2919, D. 499.

BOA, HR. SYS, No: 23/4, v.3, s. 1-3.

BOA, HR. SYS, No: 2297/4, v. 11-15.

BOA, HR. SYS, No: 2372/2, v. 7-12.

BOA, HR. HMŞ. İŞO, No: 123/74, v. 1.

BOA, HR. HMŞ, İŞO, No: 106/8, v. 107.

BOA, HR. SYS, No: 2341/22.

BOA, HR. SYS, No. 2113/16, V.21.

2.Sürelı Yayınlar

Atı, Haftalık Gazete, İkdam, Sabah, Tanin, Tasvir-i Efkâr, Tercüman-ı Hakikat, Vakıf, Yeni Gün, Zaman

3.Kitap ve Makaleler

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, C: III, Kısım: 4, TTK, Ankara, 1983.

ÇAĞLAYAN, K. Tuncer, “İngiliz Belgelerine göre Transkafkasya’da Osmanlı-Alman Rekabeti”, *XIII. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler*, C: III, K.I, 4- 8 Ekim 1999, Ankara 1999, ss. 411-418.

ÇOLAK, Mustafa, *Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, TTK, Ankara, 201.

GÖRÜYILMAZ, Mustafa, *Türk İslam Kafkas Ordusu ve Ermeniler 1918*, Babıalı Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

HASANLI, Cemil, *Azerbaycan Tarihi 1918-1920*, Azerbaycan Kültür Derneği, Ankara, 1998.

HESENLİ, Cemil, “Cumhuriyet Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (1918-1920)”, *Büyük Devletler Kıskacında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*, Ed. Dr. Qiyas Şükürov- Dr. QAFAROV, Vasif, IQ Sanat Yayınları, İstanbul 2010, ss. 227-256.

İMANOV, Vügar, *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934)*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 2003.

İMANOV, Vügar, *Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri (1918)*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 2006.

KARAKÖSE, Nejdet, *Afrika Grupları Komutanı Kafkas İslam Ordusu Komutanı Sütlüce Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa*, Ötüken, İstanbul 2012.

KAZIMZADE, Firuz, *Transkafkasya için Mücadele 1917-1921*, Çev. Cengiz İ. Çay, Tarih&Kuram Yayınları, İstanbul 2016.

KEYKURUN, Naki, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları*, Ekspres Matbaası, İstanbul 1964.

KILIÇ, Selami, “Türk Alman Belgeleri İşığı Altında Elviye-i Selase ve Enver Paşa’nın Oluşturduğu Kafkas Komitesi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S: 7, Yıl. 1997, ss.173-203.

KILIÇ, Selami, *Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, Ülke Kitapları, İstanbul, 1998.

KOCABAŞOĞLU, Uygur-BERGE, Metin, *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, Kebikeç, Ankara 1994.

KURAT, Akdes Nimet, “Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı”, *Bellekten*, C: XXXI, S: 123, Temmuz 1967, ss. 375-412.

KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşı’na Kadar Türk-Rus İlişkileri*, TTK, Ankara 2011.

MEHMETZADE, Mirza Bala, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Azerbaycan Kültür Derneği, Ankara 1991.

METİN, Barış, “Türk-İran İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1918-1938)”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 16, S: 2, Ağustos 2012, ss. 157-187.

ÖKE, Mim Kemal, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, TTK, Ankara 1991.

PAŞAYEV, Atahan, “Osmanlı-Azerbaycan İş birliği ve Dostluk İlişkileri (1918-1920)”, *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*, Ed. Dr. Qiyas Şükürov- Dr. QAFAROV, Vasif, IQ Sanat, İstanbul 2010, ss. 112-122.

QAFAROV, Vasif, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*, Çev. Eldeniz Recebov, Teas Press, İstanbul 2018.

QAFAROV, Vasif, IQ Sanat, İstanbul 2010.

QASIMLI, Musa, “Bolşevik Rusiyasının Güney Qafqaz Siyaseti (1917-1918)”, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu*, Qafqaz Univesitesi Qafqaz Araştırmaları İnstitutu Neşriyyatı, Bakı 2008.

SÜNÜL, Tahir, *Azerbaycan Dosyası I*, Kök Yayınları, Ankara 1990.

SÜRMEİ, Serpil, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, ATAM, Ankara 2001.

ŞAHİN, Enis, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, TTK, Ankara 2002.

ŞAHİN, Enis, *Diplomasi ve Sınır*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.

ŞİMŞİR, Sebahattin, *Mehmet Emin Resulzade, Hatıralar ve Kafkasya*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2011.

ŞÜKÜROV, Qiyas, “Cumhuriyetin Kuruluş Temelinde Azerbaycan’da İstiklal ve İlhak Tartışmaları (Ocak- Haziran 1918)”, *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*, Ed. Dr. Qiyas Şükürov, IQ Sanat, İstanbul 2010, ss. 37-72.

YEL, Selma, “Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti’nin Kuruluşunda Türkiye’nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?”, *Atatürk Yolu Dergisi*, S: 24, Kasım 1999-2003, ss. 563-578.

YERASİMOS, Stefanos, *Kurtuluş Savaşı’nda Türk-Sovyet İlişkileri 1917-1923*, Boyut Yayınları, İstanbul 2000.

YÜCEER, Nasır, “I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin Azerbaycan ve Dağıstan’a Askeri ve Siyasi Yardımları”, *Türkler Ansiklopedisi*, C: 12, ss. 409-433.

YÜCEER, Nasır, *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu’nun Azerbaycan ve Dağıstan Hareketi: Azerbaycan ve Dağıstan’ın Bağımsızlığını Kazanması 1918*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1996.

4. İnternet Kaynakları

AKPINAR, Yavuz, "Resulzade, Mehmed Emin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/resulzade-mehmed-emin>.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN DOĞU KARADENİZ SINIRINDA *EMRAZ-I SÂRIYE* İLE MÜCADELE: BATUM VE HOPA KARANTİNAHANELERİ*

İsmail YAŞAYANLAR**

ÖZ

1838 yılında Osmanlı Devleti'nde kurumsal hale getirilen karantina idaresi, kısa sürede taşraya yaygınlaştırılarak geniş bir teşkilat haline getirilmişti. Batum, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Rus Çarlığı ile Doğu Karadeniz'deki sınır kentlerinden biri olması sebebiyle özel bir öneme sahipti. Abdülmecid döneminde kurulan Batum Karantinahanesi, uzun yıllar Doğu Karadeniz sınırındaki sıhhi kontrolleri sağlamış olmakla birlikte, Berlin Antlaşması'yla Batum'un elden çıkmasıyla Doğu Karadeniz sınırı Hopa'ya kaymıştı. Bu tarihten sonra Lazistan Sancağı'na bağlı Hopa'daki karantinahane daha da kurumsallaşmıştı. Karadeniz kıyılarında kurulan iki büyük tahaffuzhane olan Kavak ve Sinop'un yükünü hafifletmek için yüzyılın sonunda Hopa Karantinahanesi, geçici olarak tahaffuzhaneye de tahvil edilmişti.

Bu makalede XIX. yüzyılın sonunda Doğu Karadeniz sınırının salgın hastalıklardan muhafazasında büyük önem teşkil eden iki kuruluş olan Batum ve Hopa karantinahaneleri incelenecektir. Batum'un elden çıkışı sonrası II. Abdülhamid döneminde Hopa Karantinahanesi'nin nasıl daha iyi işler bir hale getirildiği ve neden geçici de olsa tahaffuzhane haline getirildiği gibi soruların cevapları aranmıştır.

Anahtar Sözcükler: Doğu Karadeniz, Batum, Hopa, Karantinahane, Tahaffuzhane

FIGHTING AGAINST THE EPIDEMIC *EMRAZ-I SÂRIYE* IN THE EASTERN BLACK SEA BORDER AREA: THE BATUM AND HOPA QUARANTINES

ABSTRACT

The practice of quarantine was among the precautions against the Black Sea Region epidemic in the 19th century. The Ottoman Government established an administration for quarantine, which was institutionalized in 1838. It turned into a

* *Gönderim tarihi:* 20.01.2020. *Kabul tarihi:* 05.03.2019. Bu çalışma 21-25 Ekim 2018 tarihinde İstanbul'da düzenlenen *Vefatının 100. Yılında Sultan Abdülhamid ve Dönemi Uluslararası Kongresi*'nde sunulmuş tebliğin genişletilmiş ve eklemeler yapılmış halidir.

** *Doç. Dr., Düzce Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, DÜZCE.*
ismailyasayanlar@gmail.com *ORCID: 0000-0002-4009-3286*

large organization and expanded to the provinces in a short time, including Batum, a border town in the Eastern Black Sea with Russia. Batum had a special significance for the Ottoman Empire in the 19th century. Batum Quarantine was imposed during the reign of Sultan Abdülmecid, with compelling sanitary controls in the Eastern Black Sea for many years until the Eastern Black Sea border shifted to Hopa when Batum was lost according to Treaty of Berlin. Henceforth, Hopa Quarantine at the Sanjak of Lazistan was further institutionalized. Towards the end of the century, the Hopa Quarantine was temporarily transformed into a *tahaffuzhane* to lessen the burden of Kavak and Sinop, two major *tahaffuzhanes* at the time in the Black Sea coast. This paper sheds light on how the Hopa quarantine was made better in the Sultan Hamid II period than the one previously established before the loss of Batumi and why Hopa quarantine was transformed into a *tahaffuzhane*.

Keywords: Eastern Black Sea, Batum, Hopa, Quarantine, Sanitary Station

Giriş

Bulaşma odağı insan veya hayvan olan, kısa sürede geniş alanlara yayılabilen ve kitlesel ölümlere sebep olan hastalıklar bulaşıcı (sari) ya da salgın (müstevli) hastalık olarak adlandırılır. İnsanlar bu tür hastalıklardan korunmak için çareler ararken, “tecrit”in en faydalı yöntem olacağına kanaat getirerek “karantina” adı verilen bir uygulamayı hayata geçirmişlerdi. Karantina, en basit manasıyla bulaşıcı ve salgın hastalıkların hüküm sürdüğü bölgeden, herhangi bir yolla -kara veya deniz- başka şehir ya da bölgeye giderken daha önce belirlenmiş bir noktada geçirilen tecrit süresidir.¹

Karantina başlangıçta salt tecritten ibaret olsa da zamanla bulaşma odaklarının sadece insan olmadığı, hayvan, böcek, hava, su ve hatta mekanın da hastalığın yayılımında etkili olduğu anlaşıldığında, karantinelerde suda bekletme, tütsüleme, yakma ve basit terkiplerle dezenfekte etme gibi işlemler de uygulanmaya başlamıştır. Tüm bu uygulamaların gerçekleştirildiği kurumlara ise *karantinahane* adı verilmiştir. Ancak XIX. yüzyıla gelindiğinde, bir kurum olan karantinahanelerin vazifelerinde farklılaşma meydana gelmiştir. Karantinahaneler, bir limana yanaşan geminin patentesinin ve sıhhi durumunun kontrol edilmesinden sorumlu kuruluşlar haline dönüşürken, tecritin bilfiil gerçekleştirildiği ve profesyonel dezenfeksiyon uygulamalarının yapıldığı kuruluşlar ise *tahaffuzhaneler* olmuştur. Bu yeni yapılanmaya göre karantina hekiminin kararına bağlı olarak, gemiden limana mal ya da yolcu çıkarılmasına müsaade edilir ya da gemi tahaffuzhaneye sevk edilerek orada dezenfeksiyon işlemine tabi tutulurdu.²

¹ J. M. Eager, *The Early History of Quarantine: Origin of Sanitary Measures Directed Against Yellow Fever*, Government Printing Office, Washington 1903, p. 5; John Baldry, “The Ottoman Quarantine Station on Kamaran Island 1882-1914”, *Studies in History of Medicine*, V: II, No: 3, 1978, p. 3.

² Karantinahane ve tahaffuzhanelerin işleyişi hakkında detaylı bilgi için bkz. İsmail Yaşayanlar, “Osmanlı Döneminde Uygulanan Deniz Karantinasına İlişkin Bazı Bilgiler”,

Osmanlılar karantinayla çağdaşlarından oldukça geç bir zamanda, 1831 yılında tanışmışlardır. II. Mahmud döneminde uygulanan ilk geçici karantina yine aynı padişahın saltanatı zamanında kalıcı bir teşkilat haline getirilmiştir (1838).³ II. Mahmud'u takip eden padişahlar, karantina teşkilatını taşrada kurumsallaştırmaya gayret etmişlerdir. Ancak bu süreçte çoğunlukla İstanbul ile doğrudan kara veya deniz yoluyla bağlantısı olan kentlere öncelik verilmiştir.⁴ Bu noktada özellikle İstanbul ile deniz trafiği yaşanan Karadeniz ve Akdeniz limanlarıyla Balkanlardan İstanbul'a gelen kara ve demiryolu güzergahları karantinanın uygulanmasına en çok dikkat edilen noktalar olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'deki ilk tahaffuzhaneleri II. Abdülhamid döneminde kurulmuştur. Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan (1774) sonra Karadeniz ticaretinin hızla uluslararası hale gelmesi, bu sahadaki iskele ve limanlardaki ticari ve sosyal hareketliliğin artmasına sebep olmuş, aynı zamanda bu hareketlilik bulaşıcı ve salgın hastalıkların da bölgede etkili olmasına yol açmıştır. Kolera hastalığının Hindistan'dan İç Asya'ya ve Ortadoğu'ya, oradan da Rusya ve Anadolu sahasına yayılması, özellikle sınır bölgelerinde daha sıkı tedbirlerin alınmasına ve karantina uygulamalarının yerine getirilmesi hususuna çokça dikkati çekmiştir. Bu noktada Osmanlı'ya batı ve doğuda komşu olan Avusturya-Macaristan ve Rusya cihetlerinden gelen salgınların -özellikle kolera- hem taşra kentlerini hem de İstanbul'u ciddi boyutta tehdidi söz konusudur.⁵

Sultan II. Abdülhamid döneminde Karadeniz'in güney kıyısında kurulan ilk tahaffuzhane Büyükliman'daki Kavak Tahaffuzhanesi'dir.⁶ Bunu 1892'de kurulan Sinop Tahaffuzhanesi izleyecektir.⁷ Ancak bu iki tahaffuzhanenin yoğun gemi trafiğini kaldıramaması sebebiyle, zaman zaman Doğu Karadeniz'deki bazı karantinahanelerin geçici olarak tahaffuzhaneye dönüştürüldükleri

---

Âb-ı Hayât'ı Aramak Gönül Tekin'e Armağan, Haz. Ozan Kolbaş-Orçun Üçer, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, s. 750-751.

³ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Gülden Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Bellekten*, C: LVIII, S: 222, 1994, ss. 329-376; Nuran Yıldırım, "Karantina", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C: 4, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, ss. 459-461.

⁴ İsmail Yaşayanlar, "Hicaz Yolunda Kolera: Rusya Müslümanlarının Kullandığı Karadeniz Hac Yolu ve Koleranın Yayılımına Etkisi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, C: 2, S: IV, 2015, s. 196.

⁵ Detaylı bilgi için bkz. Andrew Robarts, *A Plague on Both Houses?: Population Movements and The Spread of Disease Across The Ottoman-Russian Black Sea Frontier 1763-1830s* [Yayınlanmamış Doktora Tezi], Georgetown University, Washington 2010; İsmail Yaşayanlar, "Avusturya-Macaristan'da Zuhur Eden Kolera Salgınlarının Osmanlı Coğrafyasına Etkileri (1865-1894)" [Basılmamış Tebliğ], *Osmanlı-Macaristan-Habsburg İlişkileri ve Kanuni Sultan Süleyman Sempozyumu*, 23-27 Kasım 2016, Budapeşte/Macaristan.

⁶ Nuran Yıldırım, "İstanbul Boğazi'nde Karantina Uygulamaları", *Yeni Deniz Mecmuası*, S: 1, 2016, s. 54-57; Mesut Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, s. 404 vd.

⁷ İsmail Yaşayanlar, *Sinop, Samsun ve Trabzon'da Kolera Salgınları, Karantina Teşkilatı ve Kamu Sağlığı Hizmetleri (1876-1914)*, Uludağ Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2015, s. 149-163.

durumlar yaşanmıştır.⁸ Trabzon'daki Pulathane⁹ ve bu makalede işlenecek olan Hopa karantinahaneleri bunun en iyi örnekleridir.

1.Hudud-ı Hakani'de Bir Sıhhiye Karakolu: Batum Karantinahanesi

XIX. yüzyılda Rusların Kafkasya üzerindeki yayılcı politikalarının bir sonucu olarak Osmanlı'nın Rusya ile sınırı haline gelen Batum, ticari hareketliliğin yüksek olduğu bir liman kentiydi. 1852'ye kadar Batum Sancağı olarak bilinen ve daha sonra Lazistan adını alacak olan idari birimin merkezi olan Batum kenti, 93 Harbi sonrası imzalanan Berlin Antlaşması'na (1878) göre Ruslara bırakılmıştı.¹⁰ 1886'ya kadar serbest liman olan kent, Rusya'nın Trabzon-Tiflis transit ticaretini Batum'a kaydırma politikasının bir sonucu olarak bu özelliğini kaybetmiş, ancak yine de kentleşme hususunda oldukça gelişme göstermiştir.¹¹

Osmanlı idaresindeki Batum'da karantina teşkilatı 1849 yılında kurulmuştu. Erzurum üzerinden gerçekleşen ticaretin Trabzon'dan sonra ikinci derecede önemi haiz iskelesi olan Batum'a müstakil karantina memuru tayin edilmişti.¹² Ancak henüz karantina memurunun görev yapacağı bina, Batum iskelesine yakın bir parlatorya ve istintak dairesi inşa edilmemişti. Buna ilaveten memura yardımcı olacak gardiyanların da tayin edilmemiş olması, karantina işlemlerinin gerçekleştirilebilmesini imkansız hale getiriyordu. Zira iskeleye yanaşan gemilerin patentelerinin kontrolü, bulaşık mahalden gelen gemilerin karantina bekletilmesi ya da temiz patentelilere pratika verilmesi işini bir karantina memurunun istintak dairesi dahi olmadan tek başına yürütmesi imkansızdı. Nitekim aynı yıl Batum Karantinahanesi'ni ziyaret eden Meclis-i Tahaffuz Fransız delegesi Antoine Fauvel'in gözlemleri de mevcut koşullarda karantinanın uygulanmasının imkansız olduğunu gösteriyordu. Fauvel ile görüşen Batum karantina hekimi Dr. Servi'nin aktardıklarına göre sahilde sıradan bir ev karantinahane olarak kullanılıyor, haftanın sadece bir günü -hava iyi ise- karantina uygulaması yapılıyor ve karantina müdürü olarak tayin edilen kişi bu görevi yerine getirmek istemediği için sözde karantinahane olarak kullanılan binaya uğramıyordu.¹³

⁸ Karantinahane ve tahaffuzhanenin niteliksel olarak birbirinden nasıl ayrıldığına ilişkin detaylı bilgi için bkz. Yaşayanlar, "Osmanlı Döneminde Uygulanan Deniz Karantinasına İlişkin Bazı Bilgiler", s.750-755.

⁹ Pulathane Karantinahanesi hakkında detaylı bilgi için bkz. İsmail Yaşayanlar, "Bir Kurum Olarak Pulathane Karantinahanesi", *Uluslararası Düinden Bugüne Akçaabat Sempozyumu Bildirileri*, C: I, Haz. Kemal Üçüncü, Akçaabat Belediyesi, Trabzon 2019, s. 483-488.

¹⁰ İdris Bostan, "Batum", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C: 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 210; Özgür Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 143-144.

¹¹ Bostan, *a.g.m.*, s. 210; Abdullah Bay, "Limani Olan Bir Kasabadan Liman Kentine: Batum Şehri (1830-1905)", *Türkiyat Mecmuası*, C: 26, S: 1, 2016, s. 73-76.

¹² *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, İrade Hariciye (İ.HR.), 56/2618, Lef 2, 10 Şaban 1265.

¹³ Mehmed Alaeddin Yalçınkaya, "Fransız Epidemiyolog Antoine Fauvel'ye Göre 1848'da Karadeniz Karantinaları", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 26, 2019, s. 453; Özgür

1853 yılına gelindiğinde Batum karantinahanenin istintak dairesi ve parlatoryası ancak inşa edilebilmişti. Fakat karantinahanenin döşemeleri, çatı saçaklarının yapılması ve parlatoryadaki bazı eksikliklerin tamamlanması için gerekli tahsisat bulunamadığından, bunların kontrata bağlanarak yaptırılması gündeme gelmişti.¹⁴ Aynı tarihlerde kaleme alınan bir yazışmadan Livane’de de bir gardiyan odası olduğu ve bunun zarar görmüş olması sebebiyle tamire ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktadır. Bu tamirat gerçekleşirken aynı zamanda Batum karantinahanesine bir de sancak direği yapılması talep edilmişti.¹⁵

Batum karantinahanesi 1864 yılına gelindiğinde büyük zarar görmüş ve kullanılamaz hale gelmişti. Bunun sebebi çok büyük bir ihtimalle karantinahanenin rüzgarlara ve dalgaya açık bölgeye inşa edilmiş bir evde kurulmuş olmasıydı. Resmi yazışmalar da bu ihtimali desteklemektedir. Eylül 1864’te yeni bir karantinahane inşa edilmesi söz konusu olmuşsa da yeni bina eski karantinahanenin yerine yapılacağından Trabzon Vilayeti bu hususun yeniden gözden geçirilmesini istemişti.¹⁶ Vilayetin itirazı karşısında Sıhhiye Nezareti, kendilerine detaylı malumat verilmedikçe, karantinahane inşaatının yerinin değiştirilmeyeceğini bildirmiş¹⁷, bunun üzerine Mayıs 1865’te detaylı bir liman krokisi üzerinde karantinahanenin inşa edilmesi uygun olan nokta işaretlenerek Meclis-i Vala’ya gönderilmişti.¹⁸ Ancak tüm bu uğraşlara rağmen karantinahane yenilenememiş ve yıkık-dökük olan eski bina kullanılmaya devam edilmişti.

Haziran 1867’de bu defa Lazistan Sancağı meclisinden gelen öneriyle karantinahanenin yenilenmesi tekrar gündeme gelmişti.¹⁹ Batum’un özellikle ecnebi kumpanyalarının yoğun olarak uğradığı bir liman olması, Hudud-ı Hakani’ye yakınlığı ve ayrıca Karadeniz limanları arasında ön plana çıkması sebebiyle yeni karantinahanenin inşası artık kaçınılmaz bir durumdu. Sancak meclisinin hazırlattığı karantinahane çizimi ve inşaat masraflarını gösteren ilk keşif defterinin takdimi sonrası mesele Sadaret’e sevk edilmiş ve en nihayetinde keşif defterinde gösterilen 34.950 kuruşluk masrafı aşmamak koşuluyla yeni binanın inşası için bir irade çıkarılmıştı.²⁰

2.Tebdîl-i Hudud: Hopa’nın Sınır Karantinasına Tahvili

Batum’un 1878 Berlin Antlaşması hükmünce bağımsız bir liman haline

---

Yılmaz, “Fransız Epidemiyolog Antoine Fauvel’in Osmanlı Devleti’ndeki Çalışmaları (1847-1867), *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu*, Ed. Mehmet Fatih Gökçek, Gümüşhane Üniversitesi, Ankara 2014, s. 197.

¹⁴ BOA., İrade Meclis-i Vala (İ.MVL.), 259/9730, Lef 2, 1 Rebiyülahire 1269.

¹⁵ BOA., Cevdet Sıhhiye (C.SH.), 20/991, 19 Rebiyülahire 1269.

¹⁶ BOA., Meclis-i Vala Evrakı (MVL.), 692/63, Lef 1 3 Eylül 1280.

¹⁷ Aynı belge, Lef 3.

¹⁸ BOA., MVL., 697/23, Lef 1; Aynı belge, Lef 6; Karantinahanenin inşa edileceği noktayı gösteren kroki için bkz. Ek-I.

¹⁹ BOA., MVL., 763/87, 7 Haziran 1283.

²⁰ BOA., İ.MVL., 577/25886, Lef 6, 8 Cemaziyülevvel 1284; BOA., Sadaret Mektubi Kalemî Mühimme Evrakı (A.MKT.MHM.), 11 Cemaziyülevvel 1284; Keşif defteri için bkz. BOA., İ.MVL., 577/25886, Lef 2; Karantinahane çizimi için bkz. Ek-II.

getirilerek Rusya'nın kontrolüne verilmesiyle Osmanlı-Rus sınırı Batum'dan Hopa'ya çekildi.²¹ Lazistan Sancağı'nın merkezi olan Batum'un elden çıkması aynı zamanda sancak merkezinin de Rize'ye kaymasına sebep oldu. Batum ve Hopa aynı sancakta bulunmaları sebebiyle önceki dönemlerden beri iç içeydi. Zira Batum'un batısındaki geniş bataklık araziler şehri özellikle yaz aylarında yaşanmaz hale getirdiğinden, idareciler ve kasaba halkı yaz mevsimini Hopa'da geçiriyordu.²² Osmanlı'nın Doğu Karadeniz sınırındaki karantina işlemleri de bundan sonra Hopa'da sürecekti.

Hopa'da karantina usulünün tesisi 1848 yılında gerçekleşmişti. İskeleyle bulaşık mahallerden yolcu ve eşya gelmemesine rağmen bulaşık olarak adedildiği, bunun sebebinin ise karantina memuru bulunmaması olduğu, bu yüzden acilen bir memur tayin edilmesi gerektiği Trabzon Vilayeti'nce merkeze bildirilmişti.²³ Ancak bu dönemde buraya bir karantinahane inşa edilip edilmediği, edildiyse de hangi tarihte edildiğine ilişkin açık bir bilgiye rastlanmamıştır. Ocak 1853 tarihli bir yazışmada Hopa Karantinası için bir sancak direği inşasından söz ediliyor olması, küçük de olsa bir karantinahanenin varlığına işaret edebilir.²⁴

Hopa Karantinahanesi'nin varlığına ilişkin kayıtlara daha çok II. Abdülhamid dönemi evrakında rastlanmaktadır. Zira 27 Temmuz 1892'de Pulathane Karantinahanesi'nde ortaya çıkan ve uzun süre Trabzon Vilayeti'ni meşgul edecek olan kolera salgını, Rusya cihetinden Trabzon'a sirayet etmişti.²⁵ Henüz Temmuz ayının başında kaleme alınan yazışmalar ve Sıhhiye Nezaretine ulaşan sıhhiye jurnalleri doğrultusunda özellikle Batum cihetinden yayılması muhtemel olan kolera için Lazistan Sancağı'nda kordonlar teşkil edilmesinin elzemiyeti, kara sınırının tamamen kapatılarak kontrol altında tutulması, ayrıca Batum üstünden gelen kayık ve gemilere Hopa karantinahanesinde profilaksinin uygulanması gerektiği hususlarına Hopa Karantinası hekimi tarafından dikkat çekilmişti.²⁶ Çok geçmeden Hopa'da tesis edilecek sıhhiye kordonları için elli zabıt görevlendirilmişti.²⁷ Ancak salt kordon tesisinin tek başına yeterli olmayacağı aşıkardı. Zira Hopa Karantinahanesi'nde sadece bir askeri hekim görev yapıyordu ve aniden tüm Doğu Karadeniz mevaridatının Hopa'da karantina beklemesinin kararlaştırılması, karantina idaresini zora sokmuştu. İşte bu noktada idare henüz alt yapı tesis etmeden riskli bir karar vererek filika ve sandalların Pulathane Karantinası'na yönlendirilmesi kararını

²¹ Mustafa Sarı, *Türkiye Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 17-18.

²² Bay, *a.g.m.*, s. 62.

²³ BOA., A.MKT.MHM., 5/18, 28 Cemaziyülevvel 1264.

²⁴ BOA., C.SH., 20/991, 19 Rebiyülahire 1269.

²⁵ Yaşayanlar, *a.g.t.*, s. 91.

²⁶ BOA., Babıali Evrak Odası Evrakı (BEO.), 30/2232, Lef 2, 19 Haziran 1308; BOA. BEO., 29/2113, 21 Haziran 1308.

²⁷ BOA., BEO., 33/2467, Lef 2, 1 Temmuz 1308; BOA., İrade Mesail-i Mühimme (İ.MMS.), 131/5622, 1 Temmuz 1308.

aldı.²⁸ Sıhhiye Meclisi bu karara itiraz etmiş olmasına rağmen uygulamanın devam ettirilmesi, Pulathane Karantinahanesi'nde kolera zuhur etmesine ve hastalığın Trabzon'a yayılmasına sebep olacaktı.²⁹

Sıhhiye Meclisi'nin itirazına rağmen Sadaret'in ısrarla kararından dönmesinin altında Rize muteberanından üç kişinin, karantina sebebiyle Rize'de ticaretin sekteye uğradığıyla ilgili dilekçesi ve bir süredir Hopa ile civarında kolera görülmemesine yönelik sıhhiye jurnalleri yatıyordu.³⁰ Nitekim iki gün sonra Batum'da ve 27 Temmuz'da Pulathane'de ortaya çıkan kolera sebebiyle Trabzon Vilayeti, bir yılı aşkın süreyle oldukça zor günler geçirecekti.³¹ Pulathane'de kolera salgını başlamasından bir gün sonra Hopa Karantinahanesi'nde karantina bekleyenlerin sayısı 219 kişi idi ve bu sayı gün geçtikçe artıyordu.³² Bu sıralarda Hopa Karantinahanesi'ne bir etüv makinesi gönderilmiş olması muhtemeldir. Zira Hopa Karantinahanesi artık tahaffuzhane ismi ile anılmaya başlamıştı.³³ Ancak tam teşekküllü bir tebhirhanesi ve barakaları bulunmadığından, burada karantina bekleyenlerin sağlam olanlarıyla bulaşık olanlarının aynı mekanda mı yoksa farklı mekanlarda mı bekletildikleri konusu gündeme gelmişti.³⁴ Kolera bu dönemde sadece Trabzon'da değil, İstanbul da dahil olmak üzere pek çok büyük şehirde etkisini arttırıyordu. Dolayısıyla yeni tahaffuzhaneler teşkil etmek ve mevcutlarının kapasitesini arttırmak en büyük mesele haline gelmişti. Bu tarihlerde açılmak üzere olan Sinop Tahaffuzhanesi'nin bölgedeki yoğunluğu azaltacağı ümit ediliyordu. Ancak yine de konaklama sıkıntısının önüne geçebilmek için karantinahaneye yakın beş-on evli küçük köylerin boşaltılarak buraların karantina bekleme alanı haline getirilebileceği de belirtilmişti.³⁵

29 Temmuz'da Hopa Tahaffuzhanesi'nde şüpheli bir vukuat görülmesi, Pulathane'de yaşanan durumun benzerinin burada da meydana gelmesinden endişe edilmesine yol açmıştı. Hopa'ya daha fazla yolcu alınmaması öneriliyor olsa da karantina beklemek üzere buraya gelenlerin pek çoğunun bölge ahalisinden olması, durumu çaresiz bir hale getiriyordu.³⁶ En azından karantinadan kaçanları zapt edebilmek ve Osmanlı-Rus sınırının ihlalini engelleme için

²⁸ BOA., Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (DH.MKT.), 1973/5, 4 Temmuz 1308.

²⁹ BOA., BEO., 26/2659, Lef 3, 6 Temmuz 1308.

³⁰ BOA., BEO., 26/2659, Lef 3, 6 Temmuz 1308.

³¹ BOA., DH.MKT., 1975/66, 8 Temmuz 1308; Trabzon şehrinde 1892 senesinde yaşanan kolera salgını hakkında detaylı bilgi için bkz. Yaşayanlar, *a.g.t.*, s. 91-95; Nedim İpek, "Trabzon'da Kolera (1892-1895)", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu Bildirileri*, Haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz, Trabzon Valiliği, Trabzon 2002, s. 401; Özgür Yılmaz, "Veba, Kolera ve Salgınlar: Trabzon'da Halk Sağlığı ve Sağlık Kurumları (1804-1895)", *Mavi Atlas*, C: V, S: 1, 2017, s. 184-186.

³² BOA., BEO., 41/3036, 17 Temmuz 1308.

³³ BOA., BEO., 41/3036, 17 Temmuz 1308.

³⁴ BOA., BEO., 41/3036, 17 Temmuz 1308.

³⁵ BOA., BEO., 41/3032, 17 Temmuz 1308.

³⁶ BOA., BEO., 41/3037, 17 Temmuz 1308.

ikinci bir sıhhiye kordonu teşkiline karar verilmiş³⁷ ve Rusya'dan Osmanlı sınırına girecek olan yabancıların geçişlerinin yasaklanıp yasaklanamayacağı konusu tartışılmaya başlanmıştı.³⁸ Sıhhiye Nezareti'nden gelen yazıda sınırı geçeceklerine yasak uygulanmasının doğru olmayacağı, Hopa Karantinahanesi'nin tam da bunun için tahaffuzhaneye tahvil edildiği, bu sebeple uygun alanlar teşkil edilerek buraya gelip karantina bekleyecek olan herkesin kabul edilmesi gerektiği belirtiliyordu.³⁹

Ağustos ayının ortasında Hopa'daki yoğunluk seyrelmeye başlamıştı. Zira bir süredir yeni kolera vakası görülüyor, karantina bekleyenler de sağlıklı bulduğundan salıveriliyorlardı.⁴⁰ Buna rağmen yeniden meydana gelebilecek yoğunluklar için tahaffuzhaneye üç hekim daha gönderilmesine yönelik bir talepte bulunulmuştu.⁴¹ Aynı günlerde Trabzon'da da büyük bir hekim sıkıntısı vardı ve kentte hüküm süren koleranın nasıl defedileceğine ilişkin çalışma yapmak üzere İstanbul'dan Vitalis Efendi başkanlığında bir sıhhiye heyeti buraya gönderilmişti.⁴² Kısacası vilayet merkezi olan Trabzon'da bile üç hekimin vazifelendirilemediği ve hekim sıkıntısı çekildiği bu dönemde, Hopa Tahaffuzhanesi'ne üç yeni hekimin tayin edilmesi talebi karşılanabilir bir istek değildi.⁴³

Koleranın hüküm sürdüğü bu aylarda Hopa Tahaffuzhanesi bir de iltica olayı ile gündeme gelmişti. Bir Rus askeri Batum'dan kara yolu ile Hopa'ya geçerek karantinahaneye sığınmış ve iltica talebinde bulunduğunu bildirmişti. Hopa karantina hekimi Ziya Bey'in telgrafıyla merkeze bildirilen konu kısa sürede uluslararası bir mesele haline gelmiş,⁴⁴ askerin iltica talebinin kabul edilmesi hususu Dördüncü Ordu-yu Hümayunu müşirine havale edilmişti.⁴⁵ Küçük Kaynarca Antlaşması ve Rusya ile mülteciler hakkında karşılıklı olarak verilen notalar uyarınca askerin Rusya'ya iade edilmesi uygun olmakla birlikte, daha önce Rusya'ya firar etmiş olan Osmanlı askerlerinin bazılarının geri verilmesi söz konusu olmadığından, kalma kararının askere bırakılması konusunda bir fikir ortaya çıkmıştı.⁴⁶ Ancak bu karara askerin ihtida etmesi koşulu eklenmişti. Kısacası Müslüman olması halinde, Rus askerinin iade edilmeyeceği ve

³⁷ BOA., BEO., 43/3201, 21 Temmuz 1308.

³⁸ BOA., BEO., 44/3236, 22 Temmuz 1308.

³⁹ BOA., BEO., 45/3365, Lef 3, 23 Temmuz 1308.

⁴⁰ BOA., DH.MKT., 1989/21, 5 Ağustos 1308; BOA., Yıldız Perakende Umumi Evrakı (Y.PRK.UM.), 25/43, Lef 1, 5 Ağustos 1308; BOA., DH.MKT., 1989/60, 6 Ağustos 1308; BOA., DH.MKT., 1990/58, 9 Ağustos 1308.

⁴¹ BOA., BEO., 55/4074, Lef 1, 10 Ağustos 1308; BOA., BEO., 57/421, Lef 2, 11 Ağustos 1308; BOA., BEO., 57/4242, 12 Ağustos 1308.

⁴² Vitalis Efendi başkanlığında Trabzon'a gönderilen sıhhiye heyetinin faaliyetleri için bkz. Yaşayanlar, *a.g.t.*, s. 192-194.

⁴³ BOA., BEO., 52/3833, Lef 1, 13 Ağustos 1308.

⁴⁴ BOA., Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.), 67/68, 6 Eylül 1892; BOA., BEO., 74/5529, 9 Eylül 1308.

⁴⁵ BOA., BEO., 82/6127, 19 Eylül 1308; BOA., HR.TH. 123/94, Lef 2, 22 Eylül 1308

⁴⁶ BOA., İ.HUS., 5/31, 22 Teşrin-i Evvel 1308; BOA., BEO., 149/11170, Lef 1, 24 Kanun-i Sani 1308.

bu durumda Osmanlı topraklarına kabulünün de doğal olacağı bildirilmişti.⁴⁷ İhtida etmemesi durumunda Rus yetkililerine teslim edilecek olan asker, ihtida ettiğini dile getirirse de kısa süre sonra firar ederek Rus konsolosluğuna sığınmış ve böylece Hopa Karantinahanesi'nde yaşanan bu ilginç mülteci meselesi de sona ermişti.⁴⁸

Sönmüş gibi görünen koleranın 1893 yazında yeniden ortaya çıkması, yine bir kriz ortamının oluşmasına sebep olmuştu. Bu tarihlerde Hopa, yeniden bir sınır tahaffuzhanesi olarak önem kazanmış ve Rusya'dan kara yoluyla geleceklere burada beş gün karantina uygulanmaya başlamıştı. Aynı zamanda deniz yoluyla gelenler de karantinaya tabi olacaktı.⁴⁹ Bu defa karantina bekleyeceklerin birbirinden daha kolay ayrıştırılması ve ikametlerini temin adına Hopa Tahaffuzhanesi yakınında tecrit barakaları inşa edilmesine karar verilmişti.⁵⁰ Ancak ne yazık ki bu barakaların sayısı, kapasiteleri ve inşa edilip edilmedikleri hakkında bir malumata ulaşılammıştır.

Sonuç

Bulaşıcı ve salgın hastalıkların yayılmasını engellemek amacıyla teşkil edilmiş olan tecrit mekanları olan karantinahaneler, Osmanlı taşrasında oldukça geç bir tarihte 1846'dan sonra kurulmaya başlanmıştır. Bunun erken örneklerinden biri olan Batum Karantinahnesi 1849 yılında kurulmuş olsa da uzun yıllar teşkilatlanamamıştır. Doğu Karadeniz'de Rusya ile sınırı teşkil eden Batum'un 1878'de elden çıkması ile sınırın Hopa'ya kayması, II. Abdülhamid döneminde buradaki karantinahanenin önem kazanmasına sebep olmuştur.

Hopa Karantinahanesi, hem bir karantina hem de bir sınır karakolu vazifesi gördüğünden kapasitesinin oldukça üzerinde hizmet vermeye çalışan bir kurumdur. Beşinci büyük kolera pandemisinin bir uzantısı olarak 1892'de özellikle Karadeniz kıyısındaki pek çok şehirde kolera salgınlarının görülmesi, Hopa Karantinahanesi'ni oldukça müşkül bir duruma sokmuştur. Güney Karadeniz'de Kavak dışında herhangi bir tahaffuzhane bulunmadığı sürece, Pulathane ve Hopa'daki küçük karantinahaneler birer seyyar etüvle tahaffuzhane haline getirilerek kriz yönetimi yapılmaya çalışılmıştır. Pulathane'de bir felakete dönen bu uygulama, Hopa'da tam tersi olarak başarı sağlamış, yetersiz bina, personel ve ekipmana rağmen, Osmalı-Rus sınırındaki sıhhi mücadele başarılı bir şekilde idare edilmiştir.

⁴⁷ BOA., BEO., 153/11421, Lef 1, 30 Kanun-i Sani 1308; BOA., BEO., 167/12498, Lef 1, 24 Şubat 1308; BOA., BEO., 186/13895, 11 Nisan 1309; BOA., BEO., 188/14067, Lef 1, 8 Şevval 1310.

⁴⁸ BOA., Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı (HR.HMŞ.İŞO.), 178/40, Lef 1, 13 Nisan 1309; BOA., BEO. 194/14479, Lef 2, 15 Nisan 1309.

⁴⁹ BOA., BEO., 260/19494, Lef 5, 8 Ağustos 1309; BOA. DH.MKT., 171/24, Lef 2, 7 Teşrin-i Sani 1309.

⁵⁰ BOA., A.MKT.MHM., 561/1, Lef 1, 24 Ağustos 1309; Aynı belge, Lef 2, 28 Ağustos 1309.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Belgeleri (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)**

Babıali Evrak Odası Evrakı

Cevdet Sıhhiye

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı

Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı

İrade Hariciye

İrade Meclis-i Vala

İrade Mesail-i Mühimme

Meclis-i Vala Evrakı

Sadaret Mektubi Kalemî Mühimme Evrakı

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı

Yıldız Perakende Umumi Evrakı

2. Kitap ve Makaleler

AYAR, Mesut, *Osmanlı Devletinde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007.

BALDRY, John, "The Ottoman Quarantine Station on Kamaran Island 1882-1914", *Studies in History of Medicine*, V: II., No: 3 (1978), ss. 3-138.

BAY, Abdullah, "Limanı Olan Bir Kasabadan Liman Kentine: Batum Şehri (1830-1905)", *Türkiyat Mecmuası*, C: 26/1, 2016, ss. 61-80.

BOSTAN, İdris, "Batum", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C: 5, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1992, ss. 210-211.

EAGER, J. M. *Eager, The Early History of Quarantine: Origin of Sanitary Measures Directed Against Yellow Fever*, Government Printing Office, Washington 1903.

İPEK, Nedim, "Trabzon'da Kolera (1892-1895)", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu Bildirileri*, Haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz, Trabzon Valiliği, Trabzon 2002, ss. 399-411.

ROBARTS, Andrew, *A Plague on Both Houses?: Population Movements and The Spread of Disease Across The Ottoman-Russian Black Sea Frontier 1763-1830s* [Yayınlanmamış Doktora Tezi], Georgetown University, Washington 2010.

SARI, Mustafa, *Türkiye Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

SARIYILDIZ, Gülden, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Belleten*, C: LVIII, S: 222, 1994, ss. 329-376.

YALÇINKAYA, Mehmed Alaaddin, "Fransız Epidemiyolog Antoine Fauvel'ye Göre 1848'da Karadeniz Karantinaları", *Karadeniz İncelemeleri*, S: 26, 2019, ss. 439-460.

** Belge numaraları dipnotlarda detaylı olarak verilmiştir.

YAŞAYANLAR, İsmail, *Sinop, Samsun ve Trabzon'da Kolera Salgınları, Karantina Teşkilatı ve Kamu Sağlığı Hizmetleri (1876-1914)*, Uludağ Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2015.

_____, "Hicaz Yolunda Kolera: Rusya Müslümanlarının Kullandığı Karadeniz Hac Yolu ve Koleranın Yayılımına Etkisi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, C: 2, S: IV, 2015, ss. 178-203.

_____, "Avusturya-Macaristan'da Zuhur Eden Kolera Salgınlarının Osmanlı Coğrafyasına Etkileri (1865-1894) [Basılmamış Tebliğ], *Osmanlı-Macaristan-Habsburg İlişkileri ve Kanuni Sultan Süleyman Sempozyumu, 23-27 Kasım 2016*, Budapeşte/Macaristan.

_____, "Osmanlı Döneminde Uygulanan Deniz Karantinasına İlişkin Bazı Bilgiler", *Ab-ı Hayât'ı Aramak Gönül Tekin'e Armağan*, Haz. Ozan Kolbaş-Orçun Üçer, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, ss. 737-761.

_____, "Bir Kurum Olarak Pulathane Karantinahânesi", *Uluslararası Dünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu Bildirileri*, C: I, Haz. Kemal Üçüncü, Trabzon 2019, ss. 483-488.

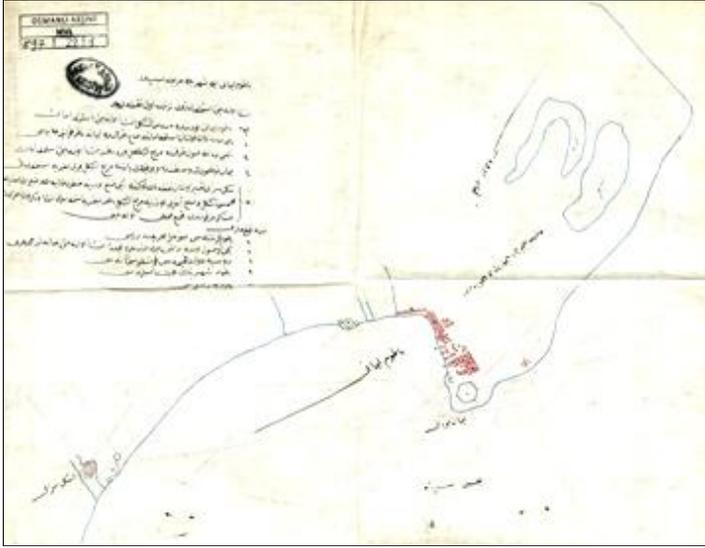
YILDIRIM, Nuran, "İstanbul Boğazı'nda Karantina Uygulamaları", *Yeni Deniz Mecmuası*, S: 1, 2016, ss. 54-57.

_____, "Karantina", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C: 4, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, ss. 459-461.

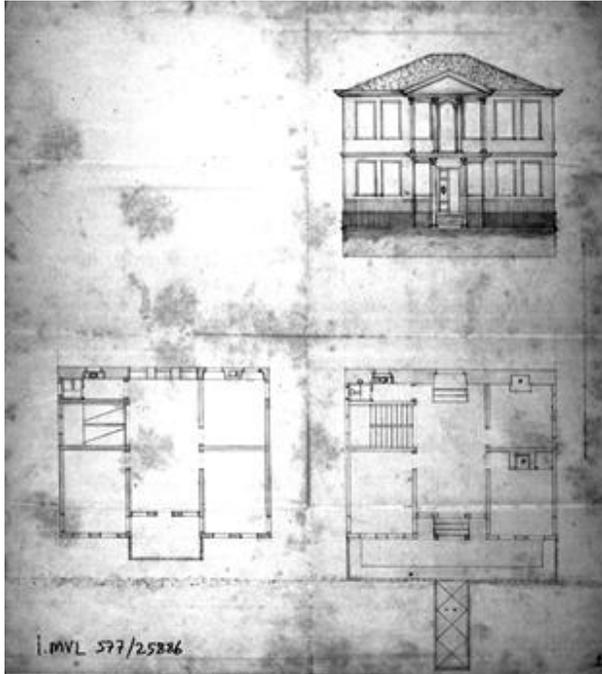
YILMAZ, Özgür, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2014.

_____, "Fransız Epidemiyolog Antoine Fauvel'in Osmanlı Devleti'ndeki Çalışmaları (1847-1867)", *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu*, Ed. Mehmet Fatih Gökçek, Gümüşhane Üniversitesi, Ankara 2014, ss. 190-206.

_____, "Vebe, Kolera ve Salgınlar: Trabzon'da Halk Sağlığı ve Sağlık Kurumları (1804-1895)", *Mavi Atlas*, C: V, S: 1, 2017, ss. 172-200.

EKLER

Ek-I: Yeni Karantinahâne İnşası İçin Çizilen Batum Limanı Krokisi
(BOA., MVL., 697/23, Lef 1.)

Ek-II: İnşa Edilecek Yeni Batum Karantinahânesi Planı
(BOA., İ.MLV., 577/25886, Lef 1.)

OSMANLI COĞRAFYA KAYNAKLARINDA EFLAK-BOĞDAN* (15-17. YÜZYIL)

Ahmet ÜSTÜNER**

ÖZ

Balkanlar ve Doğu Avrupa bölgesinde mühim bir konumda yer alan Eflak ve Boğdan, 15. yüzyıl sonunda Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Gerek siyasi ve stratejik gerekse ekonomik, işe ve lojistik açısından Osmanlı Devleti için önem taşıyan bölgeye, Osmanlı coğrafya eserlerinde ve kartografyasında erken dönemlerden itibaren yer verilmiştir. Bu anlamda özellikle Özi'den Varna'ya kadar Batı Karadeniz kıyısı, Tuna Havzası ve Turla (Dinyester) Nehri boyunca mevcudiyeti bulunan yerleşim birimleri 15-17. yüzyılda çizilen Osmanlı haritalarında ve kaleme alınan coğrafya eserlerinde dikkat çeken bölgeler olarak görülür. Bu çalışmada Osmanlı coğrafya yazma eserlerinde Eflak-Boğdan bölgesinin nasıl ve ne derece yer bulduğu incelenirken, bazı noktalarda dönemin Avrupa coğrafya atlaslarıyla da kıyaslamalara gidilmiştir. Yine, Batlamyus'un coğrafya tercümesinden itibaren Piri Reis, Ali Macar Reis, Katib Çelebi, Ebubekir Dimeşki gibi önde gelen Osmanlı coğrafyacılarının eserleri ve bir kısım anonim coğrafya çalışmaları üzerinden değerlendirmeler yapılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Eflak, Boğdan, Romanya, Osmanlı Devleti, Osmanlı coğrafyacılığı, Osmanlı haritacılığı, Piri Reis, Katib Çelebi

WALLACHIA AND MOLDAVIA IN OTTOMAN GEOGRAPHICAL SOURCES (16-17TH CENTURIES)

ABSTRACT

Wallachia and Moldavia, which occupied an important position in the Balkans and Eastern European region, came under the Ottoman rule at the end of the 15th century. The region, which was important for the Ottoman Empire in terms of political and strategic as well as economic, subsistence and logistics, was included in the Ottoman cartography and geography books from the early years of the Empire. In this sense, especially important settlements from Ochakov to Varna, the West Black Sea Coast, along the Danube Basin and the Dniester River are seen as remarkable regions in the drawn Ottoman maps and written geographical books in the 15-17th centuries. This article, while examining how and to what extent the Wallachia and Moldavia region had a place in Ottoman geographical manuscripts, at some points, comparisons were made with European geographical atlases of the

* *Gönderim tarihi: 15.02.2020. Kabul tarihi: 22.04.2020.*

** *Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İSTANBUL. ahmetustuner@gmail.com ORCID: 0000-0001-5758-0622*

period. Similarly, in the article, evaluations are made on the books of the leading Ottoman geographers such as Piri Reis, Ali Macar Reis, Katib Çelebi, Ebubekir Dimeşki and some anonymous Ottoman geographical manuscripts.

Keywords: Wallachia, Moldavia, Romania, the Ottoman Empire, Ottoman geography studies, Ottoman cartography, Piri Reis, Katib Çelebi

Giriş

Tarihsel adlandırma ile Eflak (Wallachia/Valachia/Valakya) bugün Romanya'nın güney kesiminde yer alan bölge olup kuzeyde Karpat Dağları güneyde Tuna (Danube) Nehri ile doğal sınır oluşturan coğrafyayı ifade etmektedir.¹ Boğdan (Moldaviya-kısmen Besarabya) ise genel itibarıyla Eflak'ın kuzey doğusunda yer alan bugünkü Romanya'nın doğu kısmı ile Moldova topraklarının bulunduğu bölgeyi ifade eder.

Hunlar ve Avarlardan itibaren pek çok kez Moldaviya ve Valakya Prenslikleri'nin Türklerle karşılaşması söz konusudur. Osmanlı Devleti döneminde ise Sultan I. Murad'ın (1326-1389) Bulgar Çarı Şişman'a yardımı sebebiyle ilk kez 1368 yılında Eflaklar ile karşılaşmış, sonrasında devam eden mücadeleler neticesinde Çelebi Mehmed devrinde (1413-1421) Eflak vergiye bağlanmıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti ile Eflak ve Boğdan'nın müşterek sınıra sahip olmalarıyla ilk ilişkileri başlamıştır.² Osmanlı Devleti sonraki süreçte bu bölgede mutlak bir hakimiyet sağlamak için Boğdan'a yönelmiş, ancak bölgenin önemli bir noktası olan Akkerman kuşatılmasına rağmen başarılı olamamıştır. Sonraki süreçte bölgedeki hakimiyet mücadeleleri devam etmiş ve Sultan II. Mehmed döneminde (1451-1481) İstanbul'un fethini müteakip 1455'te Boğdan Voyvodası Petru Aron, yılda 2000 altın haraç vermeyi kabul ederek Osmanlı hakimiyetini tanımış, ancak Boğdan bütünüyle Osmanlı idaresi altında bir eyalet haline getirilememiştir.³

Geçen süre zarfında Osmanlı Devleti ile Eflak-Boğdan arasında askeri ve siyasi mücadeleler devam etmiştir. Sultan II. Bayezid'in (1481-1512) 1484 yılında Boğdan üzerine sefer düzenlemesi her iki prensliğin kaderinde de önemli değişime sebep olmuştur. II. Bayezid'in Tuna'nın kuzey kolu üzerinde kurulan ve Boğdan-Lehistan yollarını kontrol eden Kili Kalesi ile Dinyester (Turla)

¹ Kemal Karpat, "Eflak", *DİA*, C: X, İstanbul 1994, s. 466-469.

² Mihail Guboğlu, "Osmanlılarla Romen Ülkeleri Arasındaki İlk Devir İlişkileri (1368-1456) Hakkında Belirtmeler ve Doğrultmalar", *IX. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, C: II TTK, Ankara 1988, s. 837.

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C: II, Ankara 1995, s. 73-80. Mihail Guboğlu, "Fatih'in Stefan cel Mare Üzerine İki Boğdan Seferi 1474-1476", *Belleten*, C: XLVII, S: 185, Ankara 1983, s. 139-194; Mihail Guboğlu, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Boğdan Seferi ve Zaferi", *Belleten*, C: L, S: 198, Ankara 1996, s. 728-805.

Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü halîçte yer alan Akkerman'ı ele geçirmesiyle Eflak-Boğdan'da Osmanlı hakimiyeti kalıcı hale gelmiştir.⁴ Moldaviya bu süreç sonrasında Osmanlı kaynaklarınca ilk müstakil devleti kuran voyvodaya atfen Kara Boğdan ve Boğdan olarak anılagelmiştir.⁵

Bölgede Osmanlı hakimiyeti her ne kadar kalıcı olsa da tam anlamıyla sükûnet sağlanamamış, çoğu kez Eflak ve Boğdan voyvodaları askeri ve siyasi mücadelelerle Osmanlı hakimiyetinden çıkma teşebbüslerinde bulunmuşlardır. Bu bölgedeki Osmanlı hakimiyeti diğer eyaletlere nazaran daha farklı bir statü seyretmiştir. Yerel idareciler atanması dışında voyvodalıkların idari yapılarına müdahale edilmemiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-1566) 1526 yılında Macaristan topraklarını fethetmesiyle Eflak üzerindeki Macar nüfuzu sona ermiş, ardından Boğdan Voyvodası Petru Rareş (1527-1538, 1541-1546) başkaldırıda bulunmuş, Erdel'i işgal edip ödemesi gereken vergiyi vermemiştir. Bunun üzerine Kanuni Sultan Süleyman Boğdan Seferi'ne çıkmış, sükûnet sağlanmışsa da sonrasında yine karmaşa baş göstermiştir. Osmanlı hakimiyetinden çıkmak amacıyla pek çok yola başvuran voyvodalar bazen komşu devletlerle iş birliğine giderken bazen de ittifak kurma teşebbüslerinde bulunmuşlardır. Eflak Prensi Mihai Viteazul (1593-1601) 1599'da önce Erdel'e daha sonra Hotin'e kadar gelerek Boğdan'da hakimiyet kurmuş, 1600 yılında kısa müddet de olsa üç prensliği tek çatı altında toplamayı başarmıştır. 1601'de Mihai'nin ölümü ile bu ittifak tekrar parçalanmıştır.⁶

Stratejik öneme sahip olan bölge 17. yüzyılda Osmanlı-Leh mücadelelerine sahne olmuştur. Lehistan Kralı III. Zygmunt Waza'nın (1587-1632) Boğdan'a saldırması sonucunda iki taraf Cecora'da karşı karşıya gelmiş ve mücadele Osmanlı kuvvetlerinin galibiyetiyle sonuçlanmıştır. Ardından Sultan II. Osman 1621'de Hotin Seferi'ne çıkmış, ancak iki tarafın mutlak galibiyeti mümkün olmamıştır. 1621'de yapılan Hotin Antlaşması'yla Dinyester Nehri iki ülke arasında hudut kabul edilmiştir.⁷ 1657'de ise Erdel Prensi II. George Rakoçi (II. Rákóczi György, 1648-1660)'nin isyanı ve akabinde Lehistan'a saldırması bölgede yeni bir karmaşayı doğurmuştur. Veziriazam Melek Mehmed Paşa'nın müdahalesiyle durum sabitlenmiştir. Yine Osmanlı Devleti'nin 1672 Kamanıçe Seferi bölgede dengeleri değiştirmiş, Kamanıçe'nin Lehistan'dan alınması Eflak-Boğdan'ın önemini artırmıştır. Hotin ise bir süreliğine Boğdan'a bağlanmış, 1711'den sonra Boğdan Voyvodalığı'ndan alınarak doğrudan merkeze bağlı sancak haline getirilmiştir.⁸ Voyvoda Konstantin Kantemir'in (1685-1693) oğlu Dimitri Kantemir'in Rusya ile işbirliğine girişi ve yaşanan Prut Savaşı'ndan (1711) sonra Eflak ve Boğdan Voyvodaları yerli prenslerden değil, merkezden

⁴ Kemal Karpat, "Bucak", *DİA*, C: VI, İstanbul 1992, s. 341-343.

⁵ Abdülkadir Özcan, "Boğdan", *DİA*, C: VI, İstanbul 1992, s. 269-271.

⁶ Karpat, *a.g.m.*, s. 468.

⁷ Dariusz Kołodziejczyk, "Hotin", *DİA*, C: 18, İstanbul 1998, s. 253-254.

⁸ Kołodziejczyk, *a.g.m.*, s. 254.

atanacak Rum beylerinden tayin edilmeye başlanmıştır.⁹ “Fenerli Beyler” dönemi denen bu süreç 1821’e dek sürmüştür.¹⁰ Rusya, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Eflak ve Boğdan Voyvodaları’na karışma hakkı elde etmiş, 1787-1792 Osmanlı-Rus ve Avusturya Savaşı, Boğdan ile Rusya’yı sınır hale getirmiştir. 1812 Bükreş Antlaşması, 1827-1829 Osmanlı-Rus Savaşı ile Osmanlı Devleti’ne olan bağlılığı zayıflayan voyvodalıklar, 1856 Paris Antlaşması’ndan sonra bir süre Birleşik Prenslükler olarak varlığını sürdürmüştür. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda Romanya adıyla bağımsızlığını ilan etmiştir.¹¹ Bölgedeki Osmanlı hakimiyeti Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları’nda Romanya’nın tanınmasıyla son bulmuştur.¹²

Avusturya, Lehistan ve Rusya bağlamında siyasi önemi yanında, Balkanların ve Karadeniz ticaretinin önemli merkezi olması, aynı zamanda buradaki nehirlerin bir kısmında taşımacılık yapılması da bölgeyi Osmanlılar açısından önemli kılmaktadır. Aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin ihaşesinin sağlanmasında bölge kıymet taşımaktaydı.¹³ Bu anlamda Tuna, Dinyester (Turla), Prut Nehirleri bölgenin önemli noktalarıdır. Yine Osmanlı Devleti’nin Avrupa ile yürüttüğü dış politikalarda ve Avrupa’dan haber alma kanallarından biri olarak da Eflak ve Boğdan’ın stratejik ehemmiyeti söz konusudur.¹⁴ Diğer yandan Tatarların, Gagavuzların ve Nogayların yerleşim noktası olması dolayısıyla askeri-stratejik önemi bulunmaktadır.

Osmanlı Coğrafya Eserlerinde Eflak-Boğdan

Avusturya-Macaristan, Lehistan ve Rusya’ya açısından önem arzeden geniş bir coğrafya olarak Eflak ve Boğdan (Harita 1), siyasi ve ticari faaliyetlerin birleştiği konumda olması bakımından Osmanlılar açısından büyük anlam taşır.¹⁵ Nitekim bu önem, dönemin yazılı kaynaklarının yanı sıra coğrafya eserlerine ve birtakım haritalara da yansımıştır. Bu noktada çalışma, Eflak ve Boğdan havalisinin Osmanlı harita ve eserlerine ne şekilde yansıdığı noktasına

⁹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, C: IV-II, s. 86-103; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “On Sekizinci Asırda Buğdan’a Voyvoda Tayini”, *Tarih Semineri Dergisi*, C: I, Ankara 1937, s. 32-37.

¹⁰ Fenerli Beyler dönemi üzerine değerlendirmeler için bkz. Zeynep Sözen, *Fenerli Beyler, 110 Yılın Öyküsü (1711-1821)*, İstanbul 2000, s. 13-25; Christine M. Philliou, *Biography of an Empire: Governing Ottomans in an Age of Revolution*, Berkeley, Los Angeles, London 2011.

¹¹ Karpat, *a.g.m.*, s. 467, 469.

¹² Özcan, *a.g.m.*, s. 271.

¹³ Mihai Maxim, “Tuna-i’ Amire: L’organisation financière et militaire du danube Ottoman aux XVIe et XVIIe siècles à la lumière de documents Ottomans inédits”, *Romano-Turcica*, I içinde, İstanbul 2003, s. 75-82; Mihai Maxim, “Moldova”, *DİA*, C: 30, İstanbul 2005, s. 237.

¹⁴ Bkz. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, “The Role of The Principalities of Wallachia and Moldavia on Ottoman Foreign Policy at the time of Selim III (1789-1807)”, *Codrul Cosminului*, C: XXIV, S: 1, Suceava 2018, s. 179-204; Cafer Çiftçi, “Bâb-ı Âli’nin Avrupa’ya Çevrilmiş İki Gözü: Eflak ve Boğdan’da Fenerli Voyvodalar (1711-1821)”, *Uluslararası İlişkiler*, C: 7, S: 26, İstanbul 2010, s. 27-48.

¹⁵ Osmanlılar döneminde Eflak ve Boğdan’ı değerlendiren bir çalışma olarak bkz. Mehmed Şevki, “Memleketeyn-i Müctemiateyn: Eflak-Boğdan”, *Mecmua-i Fünun*, C: IV, S: 35, İstanbul 1283, s. 56-69.

odaklanmaktadır. 15-17. yüzyıllarda kaleme alınan *Claudius Ptolemaios* (Batlamyus el Kaluzi, 100-?), *Atlas Minor* (Gerardus Mercator, 1512-1594) ve *Atlas Mayor* (Joan Blaeu, 1596-1673) tercümeleleri; Piri Reis (1470-1553), Ali Macar Reis (16.yy), Katib Çelebi (1609-1657), Ebubekir Behrâm ed-Dimeşki (?-1691) ve Evliya Çelebi gibi coğrafyacıların çizimleri ve anlatımları; *Atlas-ı Hümayun* (16.yy), *Walters Deniz Atlası* (16.yy) gibi eserler ile arşivlerde bulunan müstakil Eflak-Boğdan haritaları çalışmanın temel kaynaklarıdır.

Harita-1: Güncel Harita Üzerinde Eflak-Boğdan'ın Konumu (© Ahmet Üstüner)

Eflak-Boğdan'ın stratejik konumu, bölgede yaşanan siyasi ve askeri hadiseler bölgenin plan ve haritalarının çizilmesini gerektirmiş; özellikle 17. yüzyılda Lehistan ve Rusya ile yaşanan askeri hadiseler sınırların yeniden tespiti ve yeni sınırların gösterilmesi meselesi de aynı şekilde haritaların gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bunun yanında bölgenin detaylı harita ve planlarının devletin stratejik siyaseti açısından elde bulunması lüzumu da yine çeşitli Osmanlı haritalarının çizilmesinde etkili olmuştur. Aynı bir perspektif olarak 16. ve 17. yüzyıl Osmanlı coğrafyacıları ve bilim adamları tarafından bölgeyi tanıma gayretleri sebebiyle Eflak-Boğdan'ın detaylı haritaları çizilmiş ve coğrafi açıdan tasvir edilmiştir. Gerek dönemin yazma eserlerinde gerekse perakende evrak olarak bu çizimlerin bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Yazma eserlerde daha ziyade bölgeyi tanıtan haritaların çizildiği söylenebilir. Bu çizimler genel itibarıyla Eflak-Boğdan'ın coğrafi olarak gösterilmesi şeklindedir. 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyılda ise daha ziyade askeri amaçlı olarak bölgeye mahsus detaylı harita ve plan çizilmeye başlanacaktır. Coğrafya biliminde Avrupa'da görülen gelişmeler zaman içerisinde bölgenin daha detaylı haritalandırılmasını

gerektirmiş, bu süreç benzer şekilde Osmanlı kartografyasına da yansımıştır.

Eflak ve Boğdan, Karadeniz'in batı kıyısında stratejik öneme sahip konumuyla ve kıyı şeridi limanları sebebiyle pek çok portolanda¹⁶ gösterilmiştir. Osmanlılar ile muhtemel bağlantısı olan Süleyman Et-Tancı'nin (Tancalı Ahmed) 1413 tarihli portolanı bu anlamda bölgeye yer veren ilk çizimlerdendir.¹⁷ Yine Fatih Sultan Mehmed'in emriyle Batlamyus Coğrafyası'nın Amyrutzes tarafından *Kitâbü'l-Coğrâfya fi'l-ma'mûre mine'l-arz* ismiyle Grekçeden Arapçaya tercüme edilmiş nüshasında, Grekçe metne muvafık olarak aktarılan Asya-Avrupa haritalarında Eflak-Boğdan coğrafyasının belirtildiği görülür.¹⁸ Batlamyus Tercümesi'nde yer alan her iki haritada da özellikle Tuna Deltası'nın ayrıntılı olarak gösterilmesi, nehir, yerleşim ve dağların belirtilmesi dikkat çeken hususlardır (Harita 2-3). Harita, erken dönemlere ait olmasına rağmen bölge ile ilgili dikkat çekici ayrıntılar barındıran çizimler, kartografik bilgi, izdüşüm teknikleri ve enlem-boylam değerleri taşıması açısından da önem taşır. Batlamyus Sistemi'ne istinaden 14-15° derece enlem ve 47-58° boylamları arasında gösterilen haritada El-Bahri'l-Pontı ve'l-Esved, Vilâyet-i Eflac, Valzakiya, Vilâyet-i Üngürüs, Vilâyet-i Bulgar ve Cebel-i Karpat gibi isimlendirmeler görülmektedir.¹⁹ Ayrıca harita-3'te daha detaylı olarak yerleşim yerleri ve Tuna üzerindeki kaleler gösterilmektedir. Bu bağlamda, Tuna Nehri'nin kolları ile birlikte belirgin şekilde gösterildiği haritada isimlendirmede Grekçenin yanı sıra Türkçe ve Arapça kullanımlar da dikkat çeker. Yukarıdan aşağıya (günümüz değerleriyle güneyden kuzeye) doğru Karadeniz kıyısı isimlendirmeleri takribi olarak şu şekildedir:²⁰ Cezîre-i Akillisu'l-Beyzâ (Achillis insula), Fadistenis? (Borysthenis insula), Nehr-i Aksakes (Axiacus fl.), Nehr-i Troli (Tyras fl.), Fisk (Tyras), Edbis?, Fagol, Fem-i şimâlî, Fem-i Kadib?, Anarkon, Fem-i Kudsî, Aksı Piteron (Pterum Pro), Istropolis, Tom, Klats/Kalats, Diyonisopolis, Odissus, Aksı Tristis (Tristris Pro), Nehr-i Pans, Mesemor... (Mesemoria), Apoloniye. Kıyı şeridinin dışında kalan iç kısımlarda ise yine kuzeyden güneye takribi isimlendirme şöyledir: Kresezk, Atiz, Truvad, Arkovzar, Terzbav, Terfil, Augusta, Nehr-i Arasus, Baloda, Pirorze, Mesâkin-i Kafkavansis, Zuszane, Dinogadiye,

¹⁶ Portolan, kıyı ve limanlara dair bilgi veren deniz haritalarıdır.

¹⁷ Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, (TSMK), Hazine: 1823, Fikret Sarıcaoğlu, "Harita", *DİA*, C: XVI, İstanbul 1997, s. 210. Ayrıca bkz. *Piri Reis'ten Önce ve Sonra: Topkapı Sarayı'nda Haritalar*, ed. Ahmet Mentş vd., İstanbul 2013, s. 40-41.

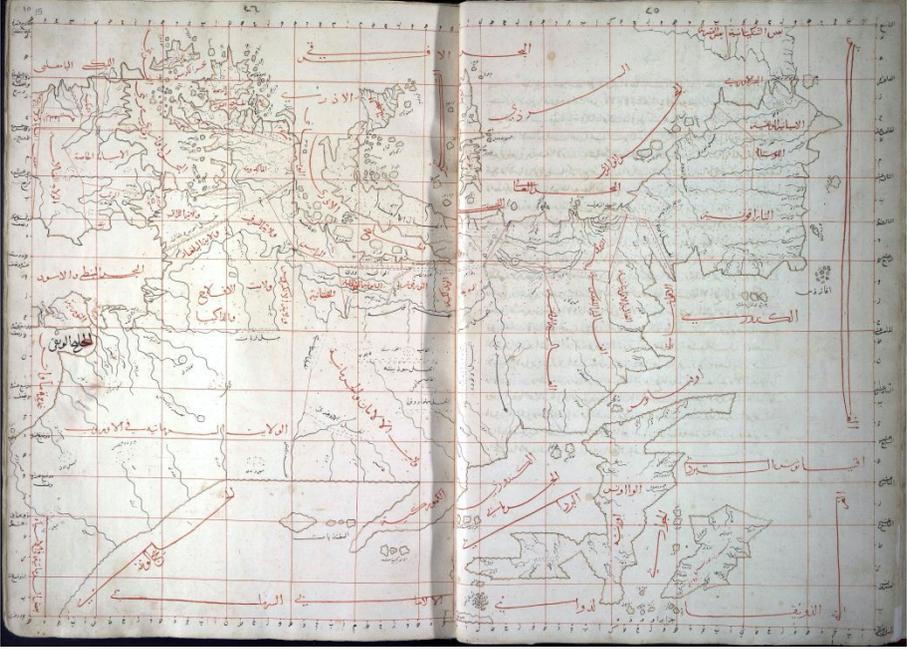
¹⁸ Batlamyus ve eseri ile ilgili olarak bkz. Cengiz Aydın-Gülseren Aydın, "Batlamyus", *DİA*, C: V, İstanbul 1992, s. 196-199. Batlamyus Coğrafyası için bkz. Edward Luther Stevenson, *Claudius Ptolemy The Geography*, Dover Publications, New York 1991; Ayrıca tercümenin başka bir nüshası için bkz. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Ayasofya: 2596. Eserin Latince nüshası için bkz. *La Cosmographie de Claude Ptolemée*, 1411-1424. https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:La_Cosmographie_de_Claude_Ptolemée.pdf&page=4 Eserin Grekçe tıpkıbasımı için bkz. Klaudios Ptolemaios, *Coğrafya El Kitabı*, İstanbul 2017.

¹⁹ Haritalardaki yer adları kaynaklarda geçtiği üzere isimlendirilmiş olması nedeniyle aynı yer adlarının farklı yazımları görülebilir. Transkripsiyonda Osmanlıca esere mutabık kalınmıştır.

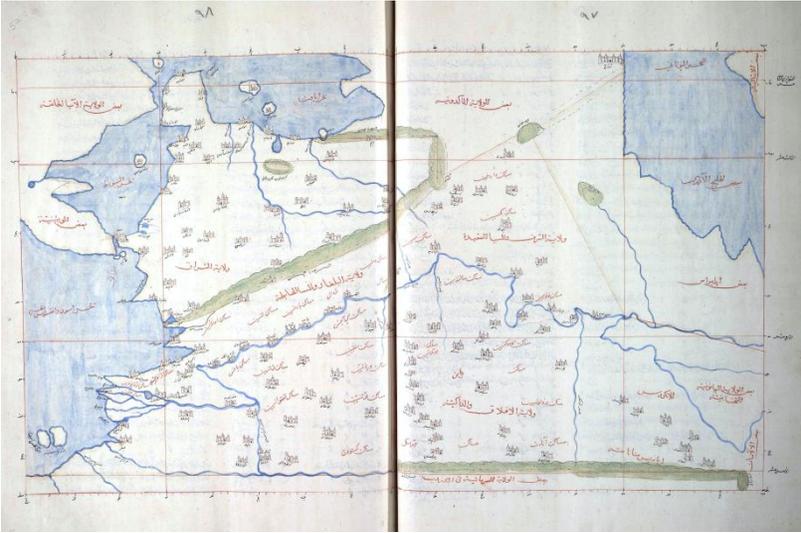
²⁰ Yer adları Arapça seslerin karşılığı olarak Latinize edilmiştir.

Mesâkin-i Traktis, Mesâkin-i Targalozit, Tersmis, Nozene, Karson, Noane, Sitavest, Aksipolis, Sekzeve, Tirmarsk (Tirista), Verstron, Mesâkin-i Karitnisis, Mesâkin-i Bafis, Tiyas, Netnaze...

Harita-2/1, 2/2: Avrupa Haritası, Batlmyus, *Kitâbü 'l-Coğrâfya fi 'l-ma 'mûre mine 'l-arz*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Ayasofya: 2610.

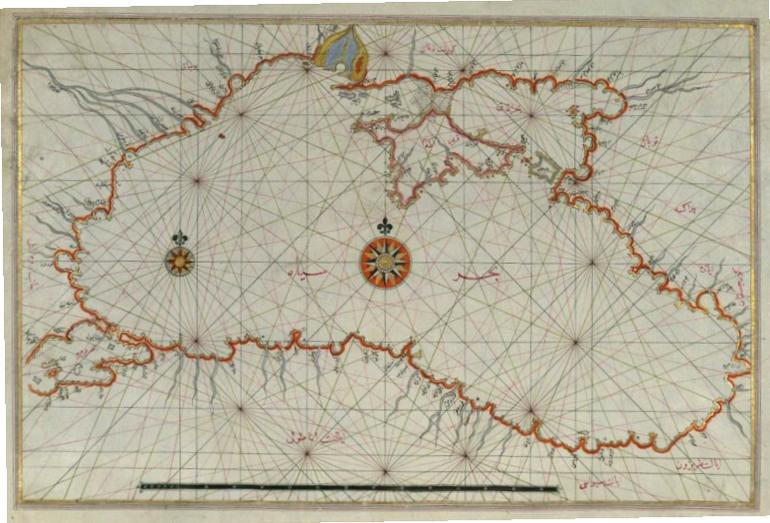
Harita-3/1, 3/2: Doğu Avrupa, Batlmyus, *Kitābū'l-Coğrāfyā fi'l-ma'mûre mine'l-arz*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Ayasofya: 2610.

Yine 15. yüzyılın önemli çizimlerinden Tunuslu İbrahim El-Mürsi tarafından Tunus'ta çizildiği belirtilen 1461 tarihli haritada Eflak-Boğdan bölgesinin kıyı şeridi itibariyle yer aldığı görülür.²¹ Bölgeyi gösteren bir diğer portolan El-Hac Ebu'l-Hasan tarafından çizilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman dönemine

²¹ Svat Soucek, *Piri Reis ve Kolomb Sonrası Türk Haritacılığı*, İstanbul 2013, s. 38; Murat Tanrıku, "Portolan Haritaların Kaynağı, Genel Özellikleri ve Etkileri", *Harita Dergisi*, S: 157, Ankara 2017, s. 34.

atfedilen haritada Eflak-Boğdan coğrafyası, Tuna havzası ve Karadeniz'in Batı şeridi kale ve yerleşim yerleriyle birlikte detaylı olarak gösterilmektedir.²² Benzer şekilde Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapıldığı düşünülen müellifi meçhul haritalardan, Avrupa'yı gösteren bir haritada da muhtasar olarak Eflak-Boğdan bölgesi gösterilmiş olmalıdır.²³

16. yüzyılda bölgedeki Osmanlı hakimiyetinin sağlanması ve Osmanlı kartografyasında görülen ilerlemeye mukabil, Eflak-Boğdan'a dair harita ve anlatımların yaygınlaştığı görülür. 16. yüzyılın ilk yarısında (1521-1528) Piri Reis'in sadece kıyı şeridinde limanları, liman kentlerini ve rüzgâr yönlerini gösteren rüzgâr gülü ekseninde çizilmiş portolan tarzı haritalarında Azak Denizi ile birlikte Karadeniz ve Doğu Avrupa coğrafyasının genel hatlarıyla belirtildiği görülür (Harita 4-5). Haritalardan her ikisinde de Tuna Nehri kolları ve deltası ile birlikte belirgin bir şekilde gösterilmekte, ayrıca ikinci (Harita 4) haritada bütünüyle Karadeniz kıyı şeridi ve önemli liman şehirleri kaydedilmektedir.

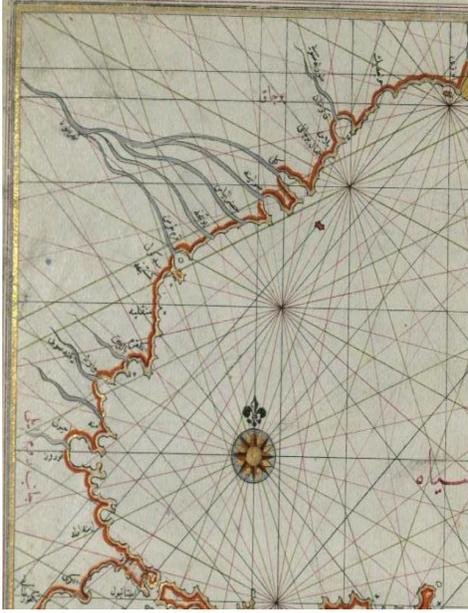
Harita-4/1: Karadeniz Haritası, Piri Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*, Walters Koleksiyonu

Buna göre Batı Karadeniz sahil şeridinde Dinyeper (Özi) Deltası'ndan itibaren Hocabey, Turla (Dinyester) Suyu, Akkerman, Kili, Soline, Potince, Hızır

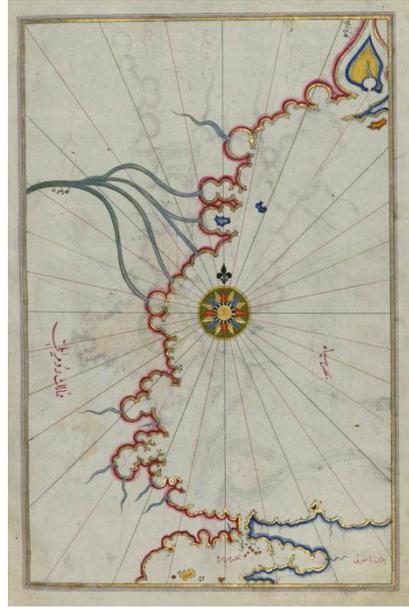
²² TSMK, Hazine: 1822; İbrahim Hakkı Konyalı, *Topkapı Sarayında Deri Üzerine Yapılmış Eski Haritalar*, İstanbul 1936; Fikret Sarıcaoğlu, "Piri Reis'in Dünya Haritaları ve Kitab-ı Bahriyye'si", *Piri Reis'ten Önce ve Sonra Topkapı Sarayı'nda Haritalar* içinde, İstanbul 2013 s. 50; Tanrıku, a.g.m., s. 34; Ayrıca bkz. *Piri Reis'ten Önce ve Sonra: Topkapı Sarayı'nda Haritalar*, s. 92-93.

²³ Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde vaktiyle 67 numara ile kayıtlı olan haritaya ulaşılamamıştır. (Müzedeki daha sonradan yapılan tasniflendirmelerden ve numaralandırmalardan dolayı künyeler değişmiştir ve günümüzde bazı haritalar ise mevcut değildir.) Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahman Aygün, "Topkapı Sarayı Müzesindeki Coğrafi Eserler ve Haritalar", *Haritalar Mecmuası*, C: IV/13, İstanbul 1933, s. 113.

İlyas (Sfantul George), Kara Harman, Köstence ve Varna'dan İstanbul'a kadar Bucak ve Dobruca kısmen ayrıntıya girilmeden gösterilmektedir.²⁴

Harita-4/2: Karadeniz Haritası,
Piri Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*,
Walters Koleksiyonu

Harita-5: Tuna Deltası,
Piri Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*,
Walters Koleksiyonu

Piri Reis haritalarından yaklaşık 40 yıl sonra yine portolan tarzında çizimlerle, birbiriyle pek çok açıdan benzerlik gösteren *Ali Macar Reis Atlası*²⁵, *Atlas-ı Hümayun*²⁶ ve *Walters Deniz Atlası*'nda²⁷ Karadeniz kıyısı ve liman

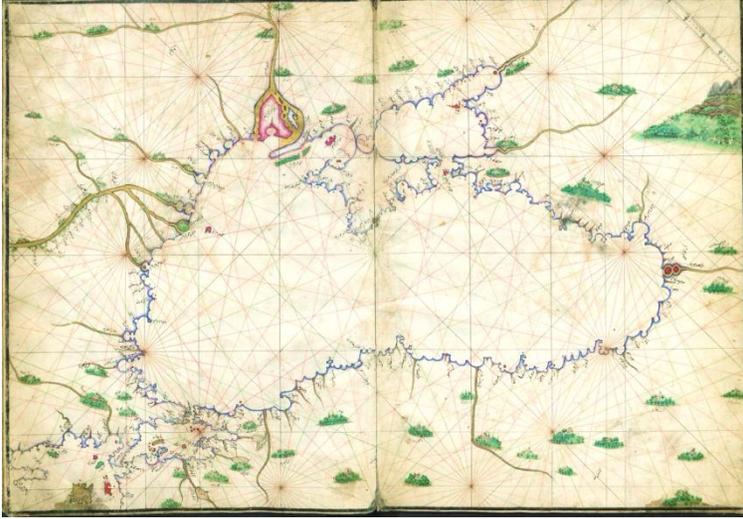
²⁴ Piri Reis'in *Kitab-ı Bahriyye*'sinin farklı versiyonu olarak adlandırılan Seyyid Nuh'un *Deniz Kitabı* (*Kitâbu bahri'l-esved ve'l-ebiyad*)'nda benzer şekilde Karadeniz Haritası bulunmaktadır. Tek nüshası bulunan eser Bologna'dadır. (Bibliotheka Universitaria Ms. 3609). Ayrıntılar için bkz. Hans J. Kissling, *Der See-Atlas des Sejjid Nûh*, München 1966; Franz Babinger, "Seyyid Nuh and His Turkish Sailing Handbook." *Imago Mundi* C: 12, London 1955, s. 180-82.

²⁵ Eser hakkında ayrıntılar için bkz. Fevzi Kurtoğlu, *Türk Süel Alanında Harita ve Kroniklere Verilen Değer ve Ali Macar Reis Atlası*, İstanbul 1935; Kemal Özdemir, *Osmanlı Deniz Haritaları: Ali Macar Reis Atlası*, İstanbul 1992.

²⁶ Atlas hakkında değerlendirmeler için ayrıca bkz. Thomas Goodrich, "Atlas-ı hümayun: A Sixteenth-century Ottoman Maritime Atlas Discovered in 1984," *Archivum Ottomanicum*, C: 10, Budapeşte 1985, s. 83-101.

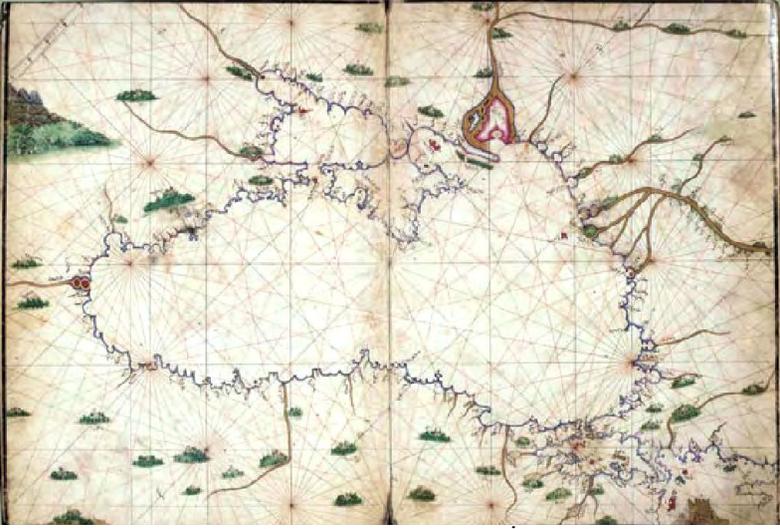
²⁷ Atlas hakkında değerlendirmeler için ayrıca bkz. Thomas Goodrich, "The Earliest Ottoman Maritime Atlas- The Walters Deniz Atlası" *Archivum Ottomanicum*, C: 11, Budapeşte 1986, s. 25-50 Ayrıca bkz. Günsel Renda, "Resimli Haritalar ve Topkapı Sarayı Koleksiyonu", *Piri Reis'ten Önce ve Sonra: Topkapı Sarayı'nda Haritalar içinde*, ed. Ahmet Menteş vd., İstanbul 2013, s. 43.

kentlerine yer verilmiş, Karadeniz'in batı kıyıları ve Tuna Deltası ayrıntıya girilmeden gösterilmiştir (Harita 6, 7, 8). Söz konusu bu atlaslardan ilkinin Macar asıllı levent reisi olan Ali Macar Reis tarafından çizildiği bilinmektedir. Diğer iki atlasın ise Osmanlı saray nakkaşhanesinden çıktığı bilinmektedir, ancak haritacı/müelliflerine (musannif) dair bilgi henüz bulunamamıştır. Her üç haritada da bütünüyle Azak ve Karadeniz kıyı yerleşimi kaydedilmiştir. Haritada Özi'den itibaren kuzeyden güneye doğru Varna'ya kadar şu yerleşimler belirtilmiştir:²⁸ Özi, Zambak İlimanı, Hocabeğ İlimanı, Akkerman, Akkerman Boğazı, Turla Nehri, Kili, Kili Boğazı, Yılan Adası, Soline Boğazı, Hızır İlyas Boğazı, Kara Harman, Kara Harman Boğazı, Köstence, Kuru Bangalya, Sulı Bangalya, Şabla Burnu, Kelugra Bu[r]nı, Balçık, Varna. Yine Tuna Deltası'nda bulunan yerleşimler ve kaleler minyatürize edilerek doğudan batıya doğru Kili, Kara Harman, Beşkavak, İbrail, Harşova, Evs, Moldarya, Silistre, Tutrakan, Uruscuk, Yergöği, Kula, Niğbolı, Rahve, Vidin, Feth, Surkapu, Horşova, (Orşova) şeklinde yaklaşık 650 kmlik Tuna boyu isimlendirilmiştir. Ayrıca Tuna Nehri her üç haritada da gösterilmişken, Bucak ve Dobruca haricinde Eflak-Boğdan'ın iç kesimlerine yer verilmesi bakımından Walters Koleksiyonu'nda bulunan harita ön plana çıkar. Bu harita rüzgâr gülleri, dağ ve yerleşim yerleri ve Tuna üzerinde bulunan kalelerin sanatsal olarak resmedilmiş olması ile de dikkat çekmektedir. Tuna boyunca yer alan kalelerin resmedilmiş olması, Varna Körfezi'nde bulunan Varna Gölü olarak bilinen halîç ile birlikte Varna Şehri'nin minyatürize edilmiş olması bakımlarından harita önemlidir. Yine kuzeyde takribi olarak gösterilen Dinyester Nehri (Turla Suyı) ile birlikte Hotin Kalesi ve Kamaniçe, bugün Ukrayna'da yer alan bölge de gösterilmiş olmalıdır.

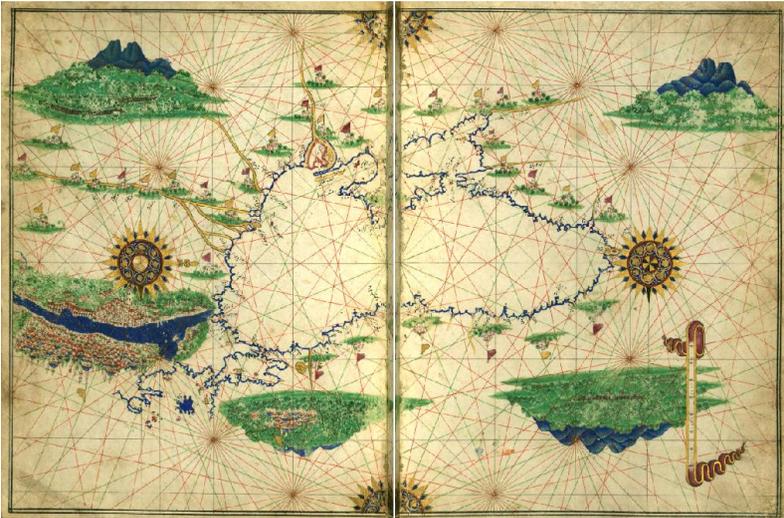

Harita-6 Karadeniz Haritası, Ali Macar Reis, *Ali Macar Reis Atlası*, TSMK, Hazine: 644

²⁸ Burada yer isimlerinin okunmasında Ali Macar Reis Atlası referans alınmıştır.

Harita-7: Karadeniz Haritası, *Atlas-ı Hümâyûn*, İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi: 1621

Harita-8: Karadeniz Haritası, *Walter Deniz Atlası*, Walter Koleksiyonu, Baltimore

Yukarıda gösterilen bu haritaların kaynağına dair henüz detaylı bir çalışma yapılmamışsa da isimlendirmelerde aynı yüzyılda çizilmiş Latince haritalarla Soline, Bangalya gibi isimler açısından benzerlikler dikkat çeker.²⁹ Bu noktada yerel isimlerle birlikte sonradan Türkçeleştirilmiş isimlerin bulunduğunu da belirtmek gerekir.

²⁹ Bkz. Gerardus Mercator, *Atlas Sive Cosmographicae Meditationes de Fabrica Mundi et Fabricati Fcigura*, Amsterdam 1595, s. 267.

16. yüzyıl kartografyacılığının genel karakteristiğine uygun olan bu haritalar portolan tarzında olmakla birlikte izdüşüm ve konumlandırma doğruluğu ön planda tutulmadan rüzgâr gülü eksenli olarak çizilmiştir. Kısmen de olsa haritalarda minyatürel çizimler ve birkaç fiziki işaretlendirme dışında ayrıntı da görülmez. Konum doğruluğu kaygısı olmadan yerleşim yerleri takribi gösterilmiştir. Yine 16. yüzyıl, haritacılığın sonraki dönemlere nazaran çok fazla gelişme göstermediği bir dönem olması nedeniyle teknik yaklaşım, derece ve ölçü kavramlarına rastlanmaz. Henüz Osmanlı haritalarında ölçek, izdüşüm, projeksiyon gibi kavramların gündemde olmadığı bu dönemde çizilmiş haritalarda, teknik kaygılardan ziyade pratik kullanılabilirlikle birlikte sanatsal yaklaşım dikkat çeker. Diğer taraftan Eflak-Boğdan'da hakimiyetin tam anlamıyla tesisi nedeniyle siyasi ve askeri ilişkiler ve bölgeden gelen iaşenin önemine bağlı olarak ortaya çıkan deniz ticareti dolayısıyla yukarıda bahsi geçen kıyı şehirleri ve özellikle Tuna kıyı yerleşim ve limanlarına önem verilmiş olsa da bu dönem haritalarının özel bir amaca hizmet ettiğini söylemek güçtür. Bunlar daha ziyade genel haritalardır.

Osmanlı coğrafya kaynaklarında Katib Çelebi'ye kadar Avrupa coğrafyası hakkında bilgiler oldukça sınırlıdır. *Evzâhü'l Mesâlik*, *Menâzıru'l Avâlim* gibi klasik dönem tarih-coğrafya eserlerinde bulunan bilgiler Tuna ve Özi Nehirleri hakkında sınırlı anlatımın ötesine geçmez. *Evzâhü'l Mesâlik*'in nüshalarından İsmihan Sultan Koleksiyonu'nda bulunan ve bilinen eski dünyayı gösteren haritasında da Tuna Nehri'nin belirtilerek isimlendirilmiş olması bu açıdan anlamlıdır.³⁰ 1569 ve 1572 yıllarında Arapça ve Türkçe olarak iki kez kaleme alınmış olan eserde Nehr-i Tuna ve Nehr-i Özi başlıkları ile nehirlerin menbaından denize döküldüğü yere kadar özet halinde bilgiler verilir. Bu minvalde Tisa Nehri, Zemen Ovası, Sakçı (İsakçı), Akkerman gibi malum yerleşimler sadece ismen zikredilmekle yetinilir.³¹

Evzâhü'l Mesâlik'te bulunan Tuna ve Özi Nehirleri bahsi, Trabzonlu Aşık Mehmed'in ömrünün sonlarında (16. yüzyıl sonu-17. yüzyıl başı) kaleme aldığı eseri *Menâzıru'l Avâlim*'de daha geniş haliyle anlatılır. Anlatıların çoğunun bizzat müellifi Trabzonlu Aşık Mehmed'in müşahedelerine dayanan eserde Tuna Nehri'nin Eflak-Boğdan sınırları, İbrail ve Isakçı beldelerinden geçerek Karadeniz'e döküldüğü zikredilir. Nehrin "amik, ariz ve azim" (derin, geniş ve büyük) olduğu özellikle vurgulanır. Tuna kollarından Morova, Sava, Drava, Tise ve Küpe bahisleri yer bulur.³² Yine Karadeniz'in Kefe itibarıyla Sarı Kirman, Akkerman, Sakçı ve Nehr-i Tuna (Tuna deltası)'ya uzandığı zikredilir.³³ Ayrıca eserin *Feth-i Arâzî ve Bilâd-ı İklîm-i Sâbi'* başlığının devamında Sakçı,

³⁰ Harita için bkz. Siphahizâde Mehmed, *Evzâhü'l Mesâlik ilâ Ma'rifeti'l-Büldân ve'l-Memâlik*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, İsmihan Sultan: 298; Siphahizâde Mehmed, *Evzâhü'l Mesâlik ilâ Ma'rifeti'l-Büldân ve'l-Memâlik*, haz. İlhami Daniş, Ankara 2019, s. 71.

³¹ Siphahizâde Mehmed, *a.g.e.* Haz. İlhami Daniş, s. 258-259.

³² Aşık Mehmed, *Menâzıru'l-Avâlim*, Haz. Mahmut Ak, C: 2, Ankara 2007, s. 323-324.

³³ Aşık Mehmed, *a.g.e.*, C: 2, s.183.

Akçakirman, Tırnav yerleşimleri ayrı başlıklar halinde konu edilmektedir.³⁴

16. yüzyıl Avrupa’ında kartografya ve coğrafya alanlarında kayda değer gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmeler sonraki süreçte Osmanlı bilim dünyasında harita ve coğrafya alanlarında etkisini sürdürmüştür. 17. yüzyılın önemli coğrafyacı-kartograflarından Katib Çelebi, Flaman coğrafyacı kartograf Gerardus Mercator’un *Atlas Minor*’ü olarak bilinen eserini tercüme ederek bilgilerini literatüre kazandırmış ve yeni bir tarz üzere *Mercator Projeksiyonu* ekseninde çizilen haritalarını aynıyla aktarmıştır. Böylece, Avrupa usulünde haritaların Osmanlı dünyasında çizilmeye başlandığı görülür. İşte bu dönemde bahsedilen eserin *Levâmi’u’n-Nur Fî Zulmet-i Atlas Minor* adıyla tercümesi esnasında Eflak-Boğdan üzerine Osmanlıca ilk detaylı harita *Mercator Atlası*’nda yer alan *Walachia Serviya Romania Bulgaria* (Harita 9) haritası referans alınarak hazırlanmıştır (Harita 10). Bu haritalar, bölge ile Osmanlı Devleti arasında yaşanan siyasi ve askeri ilişkiler göz önüne alınmadan sadece coğrafi eser neşretme gayesiyle, bilimsel kaygılarla hazırlanmış olup bizzat Katib Çelebi’nin kaleminden sadır olmuştur.³⁵

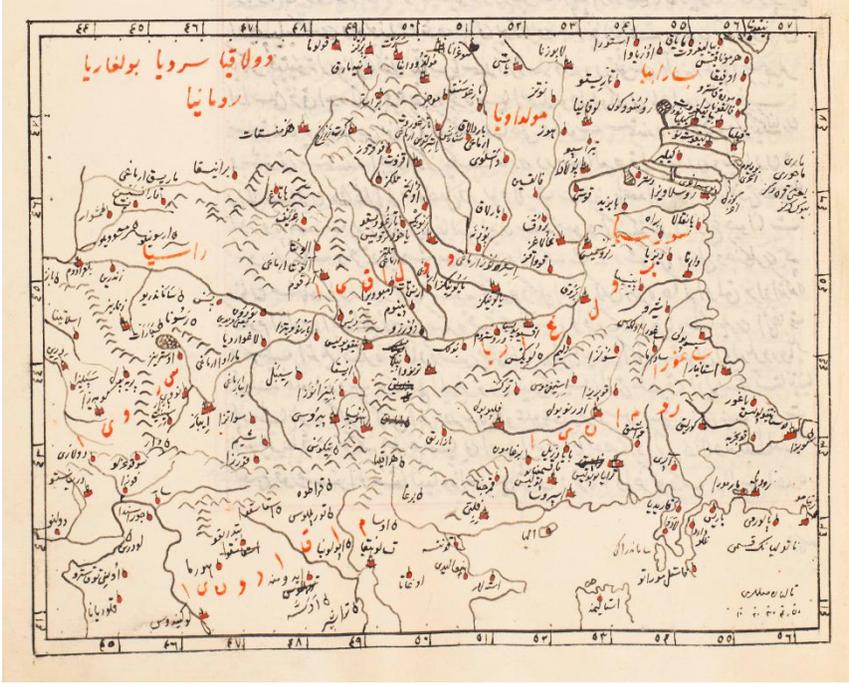

Harita-9: Walachia Serviya Romania Bulgaria Haritası, Gerardus Mercator, Jodocus Hondius, *Atlas Minor Gerardi Mercatoris à I. Hondio Plurimis æneis Tabulis Auctus Et Illustratus*, Arnheim 1621

³⁴ Aşık Mehmed, *a.g.e.*, C: 3, s.1142-1143.

³⁵ Eserin müellif hattı nüshası için bkz. Kâtib Çelebi, *Levâmi’u’n-Nur Fî Zulmet-i Atlas Minor*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Nuruosmaniye: 2998. Ayrıca bkz. Ahmet Üstüner, *Levâmi’u’n-nür (Metin-Değerlendirme)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Programı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017; Ahmet Üstüner, H. Ahmet Arslantürk, *Levâmi’u’n-Nür Fî Zulmet-i Atlas Minor (İnceleme-Tipkibasım)*, Ankara 2017.

Harita-10: Valakya Serviya Bulgariya Romaniya Haritası, Kâtib Çelebi, *Levâmi' u'n-Nûr Fî Zulmet-i Atlas Minor*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Nuruosmaniye: 2998

1653 yılında çizilmiş olan oldukça ayrıntılı haritada kuzey yönünden itibaren kırmızı mürekkeple büyük punto ve Latince tarihsel adlandırmaya uygun olarak; Basarabya, Moldoviya, Sursiya, Valakiya, Rasiya, Bulgariya, Sagora, Serviya, Romaniya, Makadoniya bölgeleri detaylı olarak gösterilmektedir. Aynı şekilde Eflak-Boğdan'ı merkeze alan haritada önemli yerleşim yerleri Latince adlandırmaya uygun olarak gösterilmiştir. Haritanın doğu kısmında Karadeniz'in batı kıyılarından Odessa'nın güneyinden itibaren Varna ve İstanbul'a, batı kısmında ise Belgrad'a kadar uzanan bölge Tuna Nehri'nin kollarıyla birlikte gösterilmiştir. Haritada sağ alt kıyıda görüldüğü üzere Talyan Milleri (İtalya Mili) baz alınmak suretiyle çizgi ölçek kullanılmıştır.³⁶

Haritada *Mari Macori* yani Karadeniz/Büyük Deniz olarak belirtilen Karadeniz'den sonra kuzeyden güneye doğru Basarabya, Moldaviya ve Valakya coğrafyasındaki isimlendirmeler genel olarak şu şekildedir: Nikoniya, Hermonaktis, Biyaligrod, Mayak, Oziyava, İstora, Lapuzna, Ayyas, Taristo, Ofika, Monkastro, Falkonara, Biyaligrot, Rosov Gölü, Lukaniya, Nutz, Margosent, Kiliya, Kiliya Nova, Likosteno, Boryum Ağzı, Kiliyer, Güzel/Gözli Ağzı, Posye Ağzı, Oslaviza, Dester, Pangala, Berah, Bayezid, Kuşi, Tıraspo, Huz, Polada,

³⁶ Millerle ilgili açıklamalar için bkz. Üstüner, *a.g.t.* s. 39-240.

Falkın, Bardalak Irmağı, Vasiluy, Barlak, Pudne, Senazenis, İstiretus Irmağı, Varna, Diziya, Tirosinis, Berok, Kovakz, Gallagz, Purok, İstiretus Irmağı, Teltiz(?) Irmağı, Oltem, Telkez, Akzut, Forkzoz, Kertzerberc, Alunata, Alunata Irmağı, Arkum, Ernistat, Pinum, Ris...

Harita 44-58° derece doğu boylamı ile 41-47° derece kuzey enlemi içerisinde gösterilmiştir. Bugün bu değerler yaklaşık 20-30° derece doğu meridyeni ile 39-46,5° kuzey enlemi dahilinde yer almaktadır. 17. yüzyılda kimi zaman Kanarya Takım Adaları'nda (Cezayir-i Halidat-Fortunate Islands) bugün 18° derece batı meridyeninde bulunan El-Hierro Adası, kimi zaman 23° derece batı meridyeninde bulunan Yeşil Burun (Capo Verde) kimi zaman ise 28° derece batı meridyeninde bulunan Azor Adaları başlangıç meridyeni olarak kabul edilmektedir.³⁷ Mercator haritalarında boylamların Azor Adaları'ndan başladığı kabul edilirse ki haritalarda bu görülebilir, değerlerin ufak farkla 48-58° doğu meridyenine denk gelmesi beklenir. Haritada enlemlerde 2 derecelik farkla ve izdüşüm bozulmalarıyla birlikte günümüz değerlerine yakın konumlandırma yapıldığı görülmektedir. Katib Çelebi'nin söz konusu çalışmasında Osmanlı Devleti topraklarını gösteren *Tursikum İmperyum* başlıklı genel haritada Okzakov (Özi), Danubiyus Irmağı (Tuna), Nioster Irmağı (Özi) ve bugün Kışinev yakınlarındaki Lapusna (Lapuşna) yerleşiminin gösterildiği görülmektedir.³⁸

Katib Çelebi'nin söz konusu tercümesi esnasında ilgili konu içerisinde bulunan bilgiler de Osmanlı bilim literatürüne dahil edilmiştir. Bu bağlamda Levami' u'n-Nur'da anlatım "Valakiya ve Serviya ve Bulgariya ve Romaniya" başlığıyla Vallakların kökenine dair bilgilerle başlar ve geniş bahisle doğal sınırlar, Prut (Yerasuz), Hoyn, Tuna Nehirleri ve Ternoviza, Brayil, Tireskortum gibi yerleşimlerden sıralanır, iklim, maişet ve madenlerden bahsedilir.³⁹ Yine nehrin cereyan menziline bulunan pek çok ülkenin bahsi içerisinde Tuna Nehri zikredilir. Ayrıca Cermaniya başlığında Danubiyus yani Tuna Nehri'nden, nehrin menbaından döküldüğü yere kadar kolları, farklı coğrafyalarda ve ilkçağlardan itibaren farklı müellifler tarafından çeşitli şekillerde isimlendirilmesinden ve nehrin büyüklüğünden geniş şekilde bahsedilir. Bu bahsin bir kısmı şu şekildedir:

Danubiyus Batlamyus ve gayriler yanında bu ismle yâd olunur lâkin Piliniyus ve İstrabo kitâbında İster demekle mezkûrdur İstrabo eydür. İbtidâ Denubiyus demekle ma'rûf olup sonra Katarakta sedlere vâsıl oldukda İster dirler ve Piliniyus eydür İlelliriyum ya'nî Bosna hudûdi ardına vâsıl oldukda ismini tebdîl ider andan İster dirler. Batlamyus ise Aksipolis nâm şehrd e ismini tebdîl ider dimişdür Apiyanus dimişdür Savus

³⁷ Üstüner, *a.g.t.*, s. 238-239.

³⁸ Katib Çelebi, *a.g.e.*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Nuruosmaniye: 2998, vr. 387a.

³⁹ Üstüner, *a.g.t.*, s. 918-919.

ırmağı ana karıştığı yirde ismini tebdîl ider. İmdi bundan ma'lûm olur ki nehr-i mezbûrun yukarısı ve Danupiyus ve aşağısı İster dimekle müsemmâ imiş... Macinus nâm musannif Cermaniya'da dahi Pireneyi dağı vardur dimiş. Nehr-i mezbûr menba'ından çıkduktan sonra birer sazluklara yayılıp sonra bir yire gelür ve gtdükce niçe enhâr karışmağla büyür ve tavâyif-i muhtelif vilâyâtına mürûr ider. Suveviya ve Pannoniya ya'nî Macar u Bulgariya gibi ahâr altmış kadar nehr kendüye karışduktan sonra Oksinum ya'nî Karadeniz'e dökülür Diyoniziyus ve Istrabo ve Herodotus nâm musannifler kavlince beş ağzı vardur. Piliniyus kavlince altı Ammiyanus ve Solinus kavlince yedi boğazdan dökülür. Sür'at u emvâcun kesretiyle kırk mil kadar tuzlu suya girüp karışmaz ve ol mikdâra varınca tatlu su alınur. Ammiyanus yazar ki Kara Deniz'ün en yırâk yirlerinden süri süri balıklar yavrılmak için o cânibe teveccüh idüp nehr-i mezbûrun halâveti ile gâyet mütezziz olurlar. Tirayanus Nerva nâm pâdişâh Niziya semtinde bu ırmak üstünde bir aceb köpri binâ itdürmiş idi sonra Adriyanus pâdişâh anı tahrîb eyledi. Neteki Diyokassus nakl u tahrîr ider ve Corciyus Faprisiyus *Mesâlikü'l-memâlik* kitâbında Danubiyus hakkında bu iki beyti yazmışdur: Sen ki yüz tâyifeden geçüp dünyânun büyük şehrlerini sakî itdükten sonra altı boğazla Kara Deniz'e kusarsın ve denizi basarsın.⁴⁰

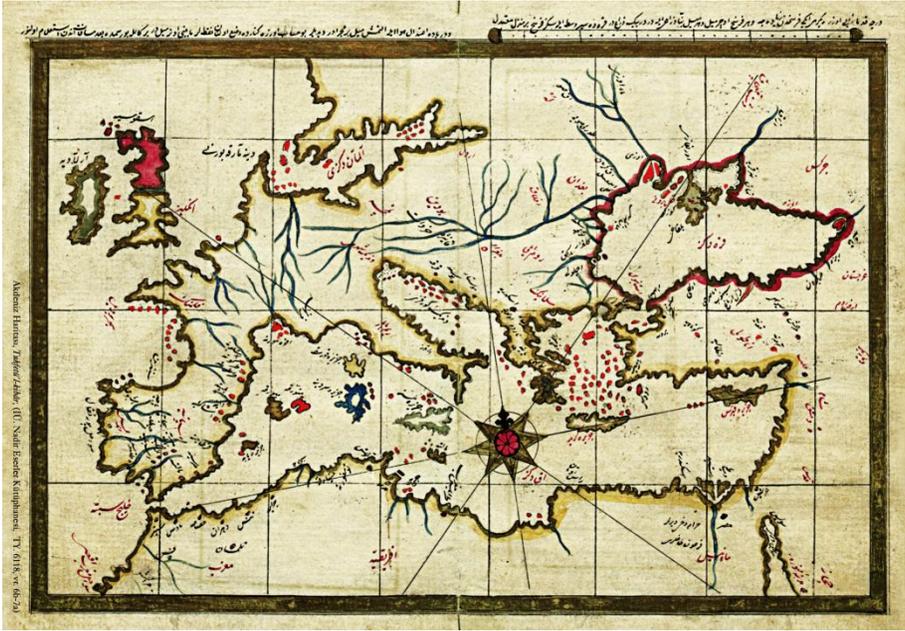
Klasik doğu coğrafya eserleriyle birlikte Atlas tercümesinde bulunan bu gibi bilgileri Katib Çelebi'nin farklı kurgu ve içerikle yeniden yazmaya koyulduğu *Cihannüma* adlı eserine kısmen dahil ettiği anlaşılmaktadır. Bu açıdan Tuna, Özi, Akkerman, Eflak ve Romanya eserde zikredilir.⁴¹ Ayrıca Katib Çelebi'nin 1656 yılında tamamlamış olduğu bir başka tarih-coğrafya eseri olan *Tuhfetü'l-Kibar fî Esfâri'l-Bihar* adlı çalışmasında yer alan genel haritalarda Boğdan ve Eflak bölgeleri gösterilerek özellikle Tuna Nehri, Özi, Akkerman, İsmail, Kili, Tulca, Kiligra ve İbrail'in isimlendirildiği görülmektedir (Harita 11).⁴² Eserin farklı istinsahlarında birbirinden farklı kalemler tarafından çizilmiş aynı coğrafyayı gösteren haritalar yer almaktadır.⁴³

⁴⁰ Üstüner, a.g.t., s. 680-681.

⁴¹ Eseri için bkz. Kâtib Çelebi, *Cihannüma (II. Telif)*, TSMK, Revan: 1624.

⁴² Eserle ilgili ayrıntılar için bkz. İdris Bostan, *Tuhfetü'l-Kibâr Fî Esfâri'l-Bihâr*, Ankara 2018.

⁴³ Eserin farklı nüshalarında bulunan haritalar için bkz. Katib Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr Fî Esfâri'l-Bihâr*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Lala İsmail: 310; Hacı Beşir Ağa: 463; Revan: 1192; Mihrişah Sultan: 304; TSMK, Revan: 1195; TSMK, Y-67; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi (İÜNEK), TY: 6091.

Harita-11: Sûret-i Memâlik-i Mahrûse ve Frengistan / Avrupa, Anadolu ve Kuzey Afrika Haritası, Katib Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr Fî Esfâri'l-Bihâr*, İÜNEK, TY: 6118 (İstinsah tarihi 1701)

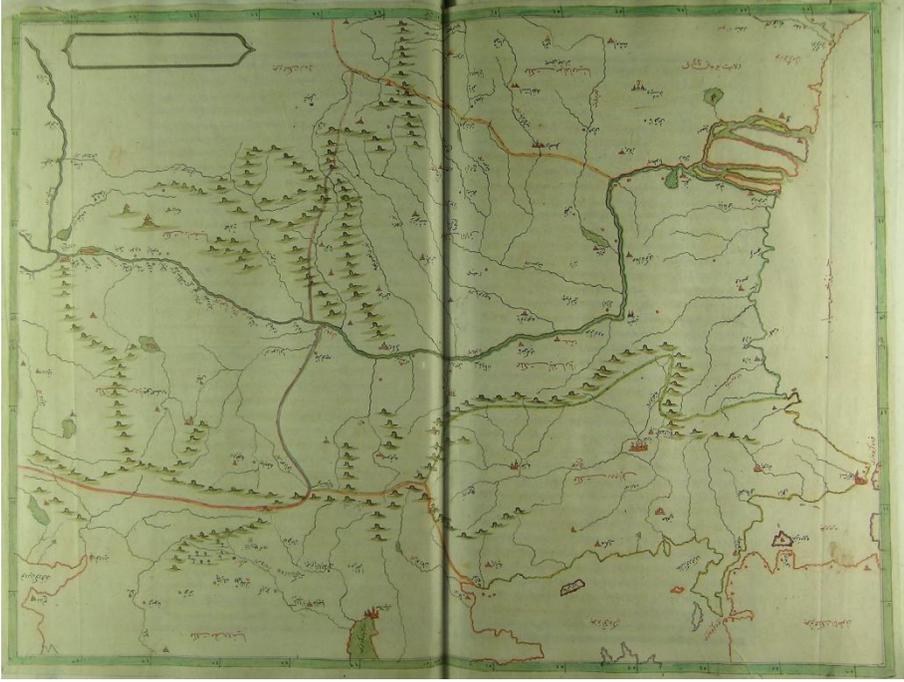
17. yüzyılın ikinci yarısında diğer bir Osmanlı coğrafyacısı Ebubekir Dîmeşki Avrupa'dan tercüme geleneğini sürdürmüş ve 1675-1685 yıllarında Blaeu ailesinin 1662 yılında basımını yaptığı Latince 11 ciltlik *Atlas Mayor*'u tercüme etmiştir. Bu vesile ile eserde, Eflak-Boğdan üzerine çizilmiş birtakım genel ve özel haritalar Osmanlı bilim dünyasına aktarılmıştır. Bölgeyi ayrıntılı olarak gösteren bu haritaların Eflak-Boğdan, Karadeniz, Tuna ve Özi haritaları olarak bir kaç farklı tarzda ve eserin farklı tarihli istinsah nüshalarında tekrar tekrar çizildiği dikkat çeker.⁴⁴ *Nusretü'l-İslam ve's-Sürûr fî Tahrîr-i Atlas Mayor* ismini verdiği eserin tercüme edildiği tarihlerde vuku bulan siyasi-askeri hadiseler (Osmanlı-Lehistan savaşları, 1672-1676) ve Osmanlı Rus Savaşları (Moskof Seferi, 1676-1681) nedeniyle olsa gerektir ki Ebubekir Efendi bölgeye verdiği önemi gösterircesine bahsi geçen haritaları tekrarlamış, ayrıca Özi (Dinyeper) Nehri ve çevresini gösteren, birbirini tamamlayan iki haritayı da özenle eserine dahil etmiştir.⁴⁵ Ayrıca kaynaklarda Ebubekir Dîmeşki'ye ait Eflak, Boğdan, Basarabya ve Kırım bölgelerine dair bir müstakil çalışmanın

⁴⁴ Örnek olarak bkz. Ebubekir b. Behram ed-Dîmeşki, *Muhtasar-ı Atlas Mayor*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Nuruosmaniye: 2996, vr. 65; Ahmet Paşa: 173, vr. 366; TSMK, Revan: 1636, vr. 536 ve 550, Revan: 1634, vr. 349, III. Ahmet: 3095, vr. 221.

⁴⁵ Ebubekir b. Behram ed-Dîmeşki, *Nusretü'l-İslam ve's-Sürûr fî Tahrîr-i Atlas Mayor*, TSMK, Bağdat: 326, vr. 81.

Viyana’da olduğu belirtilmektedir.⁴⁶

Ebubekir Efendi’nin gerek saraya sunduğu Atlas Mayor tercümesinde gerekse eserin çeşitli muhtasar nüshalarında Latince Atlas Mayor ile birlikte Cihannüma ve portolan tarzında diğer eserlerden de yeni bilgilerle, farklı veya benzer kalemlerden çıktığı anlaşılan çizimlere rastlanmaktadır. Söz konusu çizimlerin bir kısmı bütünüyle Karadeniz ve kuzeyini göstermekte iken bazıları da münhasıran Atlas Mayor’da yer alan Walachia, Eflak-Boğdan haritasının kopyası şeklindedir (Harita 12-13).⁴⁷

Harita-12: Eflak-Boğdan Haritası, Ebubekir b. Behram ed-Dimeşki, *Muhtasar-ı Atlas Mayor*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Nuruosmaniye: 2996

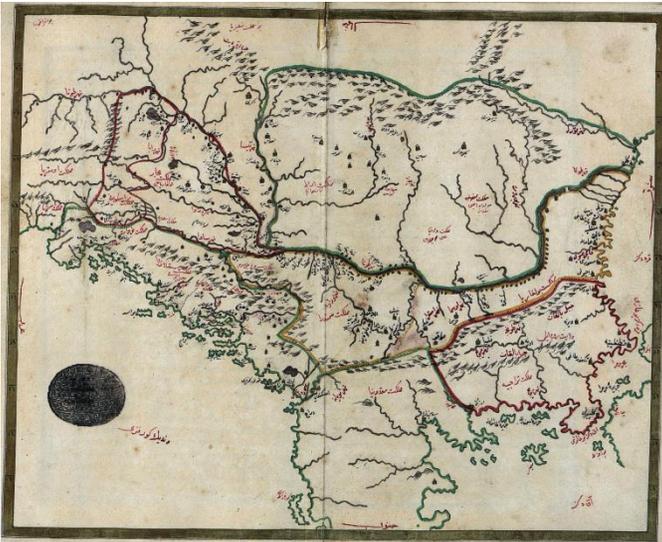
Harita içerik olarak Mercator haritasından intikal ettirilen mirasın hem Avrupa’da hem de Osmanlı Devleti’nde devamı niteliğinde olup Katib Çelebi’nin çizimiyle projeksiyon, içerik ve gösterilen alan açılarından benzerlik göstermektedir. Ancak enlem-boylam değerlerinde küçük farklılık görülmek-

⁴⁶ Fikret Sarıcaoğlu, “Ebû Bekir b. Behrâm” *DİA*, C: X, İstanbul 1994, s. 110-111. Bu konuda eserin tam tercümesi olan TSMK, Bağdat: 325-333 numarada *Nusretü’l-İslam ve’s-Sürûr fi Tahrîr-i Atlas Mayor* ismiyle kayıtlı eserde müstakil Eflak-Boğdan haritasına rastlanmamıştır. Latince aslına göre bulunması gereken yerde veya diğer ciltlerde söz konusu harita yer almamaktadır. Bu durum bahsedilen haritanın daha sonra ilgili yerden çıkarılmış olabileceğini düşündürmektedir.

⁴⁷ Joan Blaeu, *Atlas Maior*, C: 2, Amsterdam 1662, s. 8-13.

tedir. 44-56° derece doğu boylamı ile 39-46° derece kuzey enlemi değerlerinde gösterilen haritada bugünkü değerlere kıyasla 28° derecelik başlangıç meridyeni farkı da dikkate alınarak enlem değerlerinin isabetine karşın boylam değerlerinde ve izdüşümde hatalar dikkat çeker. Haritalar Latince aslına mutabık olarak izdüşüm ve isimlendirme kaygısıyla yapılmış olsa da isimlendirmede Katib Çelebi haritasına nazaran detaylandırmanın daha az olduğu ve ölçek belirtilmediği görülür. İsimlerin Türkçeleştirildiği ve Latince aslından farklı yazıldığı da dikkat çeker. Ayrıca Latince haritada bulunan bir kısım yer adları dahil edilmemiştir. Kuzeyden güneye Nehr-i Turla, Nehr-i Tuna, Nehr-i Prut, Nehr-i Drava, Nehr-i Sava gibi Osmanlı iâşesi ve taşımacılık açısından önemli nehirlerin gösterilmesine özellikle dikkat edilmiş, Karadeniz kıyısı ve Tuna havzasındaki yerleşim birimleri detaylandırılmıştır. Buna göre kuzeyden güneye doğru yer alan isimlendirmeler genel olarak şu şekildedir: Akkerman, Bender, Nehr-i Turla, Livâ-i Bender, Livâ-i Akkerman, Vilâyet-i Bucak Tatarı, Lepošte, Yaş, Kotnar, Suççar, Prut, Seret, Sibus?, Viyamaniya (Moldaviyania), Pako, Acuz, Memleket-i Moldaviya ya'nî Boğdan, İstanca, Nehr-i Baralab, Foşan, Nehr-i Prut, Hoş, Takoş, Vişte, İsmail, Kili, Vaslu, Parlad, Nehr-i Tuna, Kartal, [İ]sakcı, Tulca, Kara Harman, Baba Dağı, Falcın, Nehr-i Biziç (Bistricia), Nehr-i Siret (Strethus), Acud, Remne, Yoza, Zebraç, Memleket-i Eflak, Giyeric, Tragošte, Nehr-i Telec, Bükreş, Nehr-i Yavoçe, Yaloviçe, Çokeniş, İbrail, Maçın, Balta, Galaç, Boğazköy, Köstence, Karasu, Silistre.

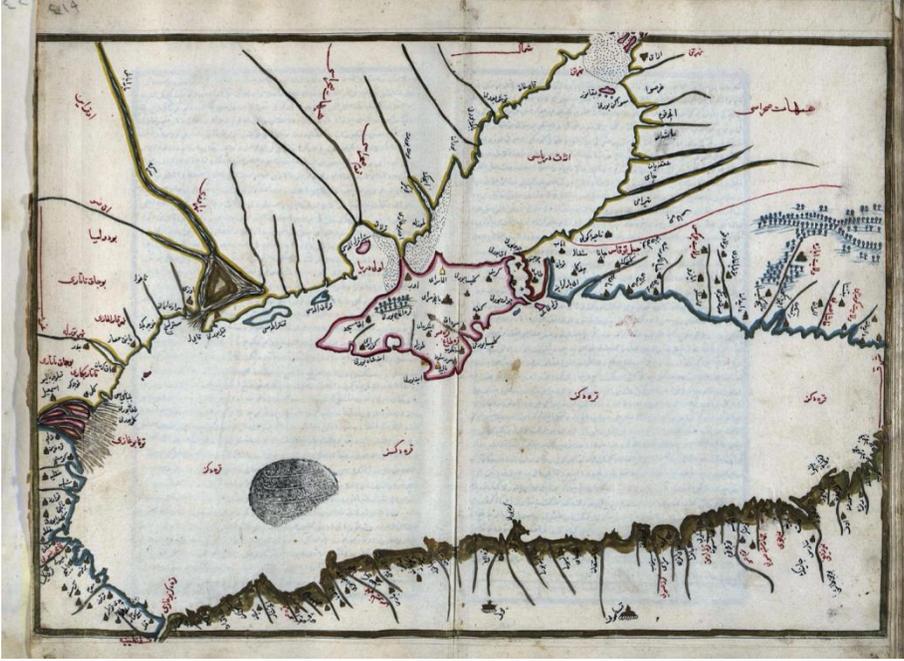
Muhtasar Atlas Mayor'ların bir başka nüshasında izdüşüm kaygısı güdülmeyen sadece enlemler 40-49° derece olarak belirtilmektedir. Haritada fiziki işaretlendirmelerle Karpatlar gösterilmekte, Karadeniz'in batısından itibaren Eflak-Boğdan coğrafyasına genel hatlarıyla yer verilmektedir (Harita 13).

Harita-13: Eflak-Boğdan Haritası, Ebubekir b. Behram ed-Dimeşki, *Muhtasar-ı Atlas Mayor*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Ahmet Paşa: 173.

Latince Atlas Mayor'da yer alan Walachia haritasının uyarlaması olan çizimde neredeyse tamamı gününün Türkçe kullanımına uygun olan isimlendirme kuzeyden güneye doğru şu şekildedir: Kili, Nehr-i Turla, Nehr-i Tuna, Tragoşte, Bukeruş, Nehr-i Prut, Memleket-i Moldaviya ya'nî Boğdan, Memleket-i Valakya ya'nî Eflak, Tulca, Kara Harman, Baba Dağı, Pankalya, Balçık, Varna, Kamçı Suyı, Silistre, Yergöği, Ruscuk, Niğboli.

Ayrıca söz konusu nüshada bulunan benzer tarzda çizilmiş Karadeniz Haritası ayrıntı, çizim tekniği ve sanatsal çizim açılarından dikkat çekicidir. Karadeniz'in batı kıyısında Hocabeğ'den itibaren güneye doğru şu yerleşimler harita üzerinde müşahede edilmektedir (Harita 14): Hocabeğ, Nehr-i Karagâzi, Yanık Hisar, Nehr-i Turla, Akkerman, Bender, Tatar Pınarı, Bucak Tatarı, Kili, Kocagir, Kablucabalyo, İsmâ'il, Balban Kayası, Tağan Burnı, Kili Burnı, Tuna Boğazı, Tolçı, Karaharman, Köstence, Pankalya, Şiliye, Kavarna, Balçık, Kılıgra Burnı, Galata...

Harita-14: Karadeniz Haritası, Ebubekir b. Behram ed-Dımeşki, *Muhtasar-ı Atlas Mayor*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Ahmet Paşa, 173

Aynı şekilde Atlas Mayor tercümesinin saraya sunulan nüshasında yer alan Rusya/Moskov haritasında kısmen de olsa Eflak-Boğdan gösterilmiştir. Aynı çalışmada yer alan Özi çizimlerinde de Akkerman'a kadar olan kısma yer

verildiği görülür.⁴⁸ Çizimde Akkerman, Hotin, Tulça ile birlikte Tuna ve Turla Nehirleri belirtilmiştir (Harita 15).

Harita-15/1, 15/2: Ebubekir b. Behram ed-Dımeşki, “Sûret-i İcmâl-i Mesko (Moskov)”, *Nusretü'l-İslam ve's-Sürûr Fî Tahrîr-i Atlas Mayor*, TSMK, Bağdat: 326

⁴⁸ Ebubekir b. Behram ed-Dımeşki, *Nusretü'l-İslam ve's-Sürûr Fî Tahrîr-i Atlas Mayor*, TSMK, Bağdat: 326, vr. 81-82. Ayrıca nüshada bulunması gerek Eflak-Boğdan haritası hakkında açıklama için bkz, dipnot 46.

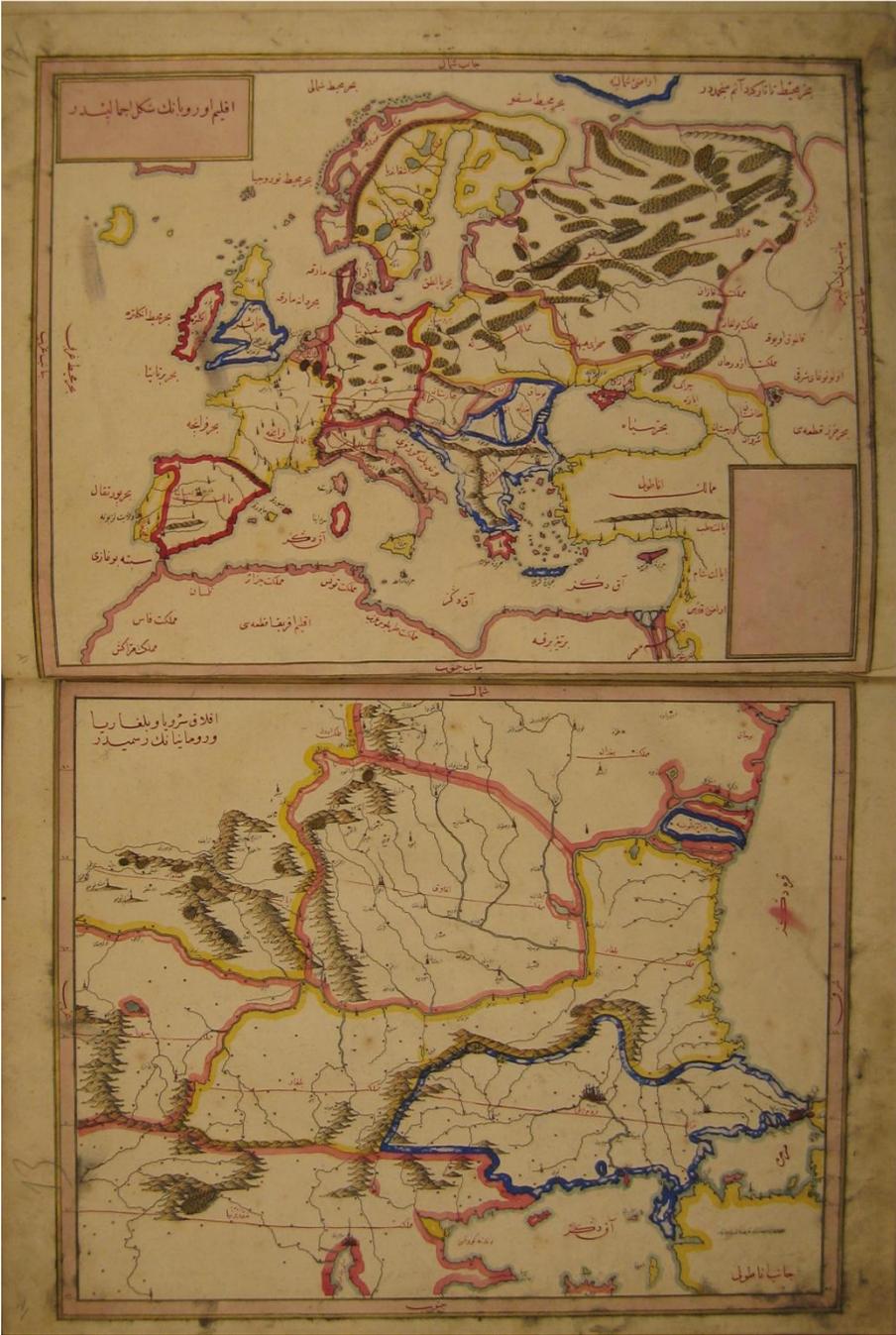
Gerek Latince Atlas Mayor'da bulunan başlık ve bilgilerin aktarımı gerekse Ebubekir Efendi'nin ilave yorum ve bilgileriyle Eflak-Boğdan coğrafyası Atlas Mayor tercümelerinde serpiştirilmiş tarihi coğrafya bağlamında bilgilerle veya özgün başlıklar altında geniş yer bulur. Müstakil başlık halinde "Bâb-ı Der-beyân-ı Memleket-i Eflak ve Boğdan", "Fasl Der-beyân-ı Vilâyet-i Boğdan", "Fasl Der-beyân-ı Vilâyet-i Bucak Tatarı", "Fasl Der-beyân-ı Vilâyet-i Akkerman ve Bender" başlıklarıyla Nogayların bölgeye yerleşmelerinin etkisi esere geniş ölçüde yansımış görülür. Hudud ve tarihi bilgilerle birlikte Bükreş, Kerkeç?, Poza, Recne, Sancav?, Yaş, İstanca, Hotin, Lopeşte, Akkerman, Bender gibi yerleşimler zikredilir. Coğrafya üzerinde mesafeler "merhale" ve "menzil" ifadeleriyle belirtilir. Ayrıca çeşitli sosyal ve ekonomik unsurlardan bahsedilir, yer yer enlem boylam (tûl ü arz) değerleri de verilir.⁴⁹

Ebubekir Efendi'nin Atlas Tercümesi haritaları ile benzerlik gösteren müellifi ve tarihi belirlenememiş başka bir çalışma Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi 1693 numarada kayıtlıdır. Sadece, daire-i felek, rüzgâr gülleri ve zâtül kürsi çizimleri ile birlikte 32 haritadan oluşan eserde müstakil Eflak-Boğdan haritası yer almaktadır (Harita 17). "Eflak Serviya ve Bulgarıya ve Romanya'nın Resmidir" başlığını taşıyan söz konusu harita Atlas tercümelerinde bulunan haritalarla büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Haritada fiziki işaretlerle birlikte renklendirme yapılmış ve Eflak-Boğdan, Bulgarıya, Rum ili coğrafyaları takribi sınırlar ile belirtilmiştir. Ayrıca eserde yer alan Avrupa (Harita 16), Karadeniz'in kuzeyi, Moskova (Resm-i İcmâlî-i Memâlik-i Moskov) ve Kırım-Azak (Resm-i İcmâlî-i Tataristan) coğrafyalarını gösteren haritalarda Eflak-Boğdan coğrafyası muhtasar olarak gösterilmektedir.⁵⁰ Eser atlas tarzında olup haritalarda kullanılan çizim tekniği, başlık ve isimlendirme gibi açılara istinaden Atlas Mayor tercümelerinden istinsahla oluşturulmuş muahhar bir çalışma olduğu söylenebilir.⁵¹

⁴⁹ Ebubekir b. Behram ed-Dimeşki, *Muhtasar-ı Atlas Mayor*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Ahmet Paşa: 173, vr. 416b-417a; Ebubekir b. Behram ed-Dimeşki, *Muhtasar-ı Atlas Mayor*, TSMK, Revan: 1636, vr. 547a-548b.

⁵⁰ Diğer haritalar için bkz. *Atlas*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Atıf Efendi: 1693, vr. 15b-16a.

⁵¹ Haritalar Atlas Mayor tercümelerinin istinsahı kabul edilmekle birlikte çalışmada tekrara düşmemek için isimlendirmeler yazılmamıştır.

Harita-16: "Eflak Serviya ve Bulgariya ve Romanya'nın Resmidir"
 Harita-17: "İklîm-i Avrupa'nın Şekli-i İcmâlisidir",
 Atlas, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Atf Efendi: 1693.

17. yüzyıl öncesi coğrafya kaynaklarından Khalili Koleksiyonu'nda yer alan Atlas'ta yüzyılın sonlarında çizildiği anlaşılan Eflak-Boğdan haritası dikkat çeker.⁵² Genel temayülden farklı olarak önceki yüzyılın etkisiyle meydana getirilen eserde bölge ile ilgili bulunan iki haritadan birisi Kırım-Azak coğrafyası ile birlikte Özi Deltası'nı gösterirken (Harita 18/1) diğeri Karadeniz'in batı kıyıları ile birlikte Özi'den itibaren İstanbul'a kadar olan kıyı şeridini ve Tuna Deltası'nı göstermektedir (Harita 18/2). Haritalar erken dönem portolanlarının devamı niteliğinde olmakla birlikte büyük ölçüde Piri Reis'in Kitab-ı Bahriye çizimlerine dayanmaktadır. Haritalar ölçeksiz, rüzgâr gülü esasına göre çizilmiş ve gemi minyatürleriyle süslenmiştir. Sağdaki haritada kuzeyden güneye doğru isimlendirme şu şekilde devam etmektedir: Kılburun, Kal'a-i Özi, Bozo...?, Akkerman Boğazı, Yılan Adası, Kili Boğazı, Soline Boğazı, Hızır İlyas Boğazı, Borilyenilçe Boğazı?, Kara Harman Boğazı, Köstence, Pankalya, Şiliye, Kilibora, Balçık...

Harita-18/1-18/2: "Kırım-Azak ve Karadeniz-Tuna Deltası Haritaları", *Khalili Atlas*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kütüphanesi, Yaz. K-078

17. yüzyıl seyahatname ve coğrafya eseri olarak Evliya Çelebi'nin seyahatnamesi şüphesiz bölge ile ilgili geniş ve ayrıntılı anlatıma sahiptir. Bizzat gezip gördüğü coğrafyayı kendine özgü üslubuyla kaleme almıştır. Eserde bölgenin tarihine, geçmişten itibaren Osmanlıların bölgedeki mücadelelerine ve

⁵² Eserle ilgili ayrıntılar için ayrıca bkz. Svat Soucek, *Piri Reis and Turkish Mapmaking After Columbus: The Khalili Portolan Atlas*, London 1996.

siyasi gelişmelere geniş ölçüde yer verilir.

Ayrıca gelişen siyahi hadiseler etrafında bölgeye dair coğrafi, kültürel ve ekonomi gibi pek çok alanda özgün bilgiler aktarılır. Bu açıdan Evliya Çelebi'nin eseri, bizzat yaşadığı, şahit olduğu tarihi hadiseleri anlatmasının yanı sıra köy köy kasaba kasaba menzilleri zikretmesiyle ve coğrafya hakkında farklı açılardan bilgi vermesi yönleriyle benzersizdir. Eser, şehirler, bütünüyle yerleşimler, nehirler, kaleler, dağlar, iklim yapısı ve maişet gibi konular hakkında etraflı malumatları haizdir.⁵³ Bu bağlamda Yılan Adası'na dair anlatım şu şekildedir:

Evsâf-ı Cezîre-i Tulça, ya'nî Yılan Adası
şimâli ve cenûbî Nehr-i Tuna'dır. Tûlî Karadeniz'e varınca sekiz sâ'atdir.
Arzı Tulça karşusundan İsmâ'îl şehri karşusuna varınca beş sâ'at yerdur,
ammâ eyle hıyâbân-ı Rûm bir ormanistân ve cengelistân ve meşeyistân bir
cezîredir kim içinde niçe bin gûne vahşî hayvânât ve hûş tuyûrların hisâbın
cenâb-ı Bârî bilür, ammâ gücügen kuşu gâyet çokdur kim sayyâdları
avlayup kanatların ok yeleği yaparlar. Ve bu cezîre içre beher sene yetmiş
seksen bin sığır boğazlanup Kili pasdırması yapılan kanâre evleri vardır ve
sivrisineği ol kadar çokdur kim vakt-i gurûbdâ âdemi ve atları helâk eder ve
tatarcık sineği ve delem arısı âdemi helâk eder. İsmâ'îl ve Kili ve
Tulça kal'alarında fâhişeleri dutup üryânen bu cezîreye birağup bir gecede
sivrisinek ve delem sinek ve tatarcık sinek zahmından ol avrat helâk olur.
Hulûsa-i kelâm bu cezîreyi selâmetle ubûr edüp üç günde dahi İsmâ'îl şehri
önündeki Tuna-yı azîmi beş yüz pâre gemiyle geçüp⁵⁴

Sonuç

Osmanlı coğrafya eserlerinin gösterdiği üzere tarihi süreç içerisinde gerek genel haritalarda gerekse özel haritalarda çeşitli sebeplerle Eflak-Boğdan haritalandırılmıştır. Bölgeye dair ilk ayrıntılı çizimler Batlamyus'tan sonra Katib Çelebi ve Ebubekir Dimeşki'nin harita uyarlamalarıdır. Bu haritalandırma işlemi haritacılık alanındaki gelişmelerin de etkisiyle zamanla ilk dönemlere nazaran daha ayrıntılı hal almıştır. 17. yüzyılda, 16. yüzyıla nazaran daha detaylı ve sayıca daha fazla Eflak-Boğdan bölgesi haritasının var olduğu görülmektedir. Ayrıca sonraki dönemlerde birtakım antlaşma, savaş, nüfus yerleşimi gibi olaylar nedeniyle de pratik anlamda bilgiler ihtiva eden çizimler de yapılmıştır.

İncelenen bütün haritalarda günümüzde de önemini koruyan şehir, kale ve nehirlerin erken dönemlerden itibaren yer bulduğu görülmektedir. Ayrıca bazı yerlerin ise önemini kaybettiği ya da haritalarda görünmediği, bazı yerlerin de isim değişikliğine uğradığı dikkat çekmektedir. Bölgedeki siyasi gücün el değiştirmesi ve tercüme eserlerden kaynaklı olarak aynı yer adı farklı şekillere bürünmüştür. Bu anlamda Karadeniz kıyısı ve Tuna havzasındaki şehir, kale ve

⁵³ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C: 1-2, Haz., Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı-Robert Dankoff-Zekeriya Kurşun-İbrahim Sezgin, İstanbul 2011. (Özellikle, 2. ve 5. kitapta Eflak-Boğdan üzerine geniş anlatımlar vardır.)

⁵⁴ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C: 1, s. 5/59.

nehirlerin ön plana çıktığı ve mevcudiyetini koruduğunu belirtmek gerekir. Haritalar arasında yapılacak bir kıyaslamayla Batlamyus tercümesinden itibaren isimlerin büyük ölçüde değiştiği görülür. Yine bazı yer adlarının tamamen değiştiği, bazılarının ise Kiligra-Kilibora gibi farklı telaffuzlarla yazıya geçirildiği söylenebilir. Tercüme haritalarda orijinal isimler ile birlikte Türkçe kullanımların da görüldüğü veya benzer şekilde “Giurgiu” Yergöğü, “Braila” İbrail’de olduğu gibi sesletimin Türkçeleştiği vakidir.

Katib Çelebi’nin *I. Telif Cihannüma*’yı yazdığı dönemden *II. Telif*e geçiş sürecinde başta Atlas Minor olmak üzere Avrupa kaynaklarının etkisiyle Eflak-Boğdan coğrafyası ile ilgili bilgiler artar. *II. Telif Cihannüma*’da bu coğrafya ile ilgili bilgiler ziyadeleşir. Bu açıdan Atlas Minor’da Katib Çelebi’nin Avrupa’dan yapmış olduğu tercüme, bilginin Avrupa’dan aktarımı ve Katib’in Doğu ile Batı bilgisini bir araya getirmesi bakımından (Cihanşümül kolektifi) dönüm noktasıdır. Bu üslup, sonraki süreçte de Osmanlı coğrafyacılarının takip edeceği ve gittikçe geliştireceği bir tarz olmuştur. Ebubekir Dimeşki’nin Atlas Mayor tercümesi ve Cihannüma Zeyli buna örnektir. Tarih-coğrafya bilgisinin bir arada sentezlenerek kullanılması ve pek çok açıdan detaylandırılmasıyla Evliya Çelebi’yle Eflak-Boğdan anlatımları zirveye ulaşmıştır. Bu dönemdeki haritalar bakımından Katib Çelebi teknik yaklaşım ve ayrıntılı çizimleriyle önemini korur. Ancak şunu da eklemek gerekir ki Osmanlı coğrafyacılığı ve haritacılığı 18. yüzyılda daha da ileriye taşınmış, çizilen haritalar ve bölge anlatımları gelişmiştir. Ayrıca özel amaçlara hizmet eden telif veya tercüme haritalar da vücuda getirilmiştir.

KAYNAKLAR

1.Yazma ve Nadir Eserler

AHMED BİN SÜLEYMAN ET-TANCİ, *Deniz Atlası*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (TSMK), Hazine: 1823.

Atlas, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Atıf Efendi: 1693.

BATLAMİYUS, *Kitâbü'l-Coğrâfya fi'l-ma'mûre mine'l-arz*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Ayasofya: 2610; 2596.

BLAEU, Joan, *Atlas Maior*, C: 2, Labore & Sumptibus, Amsterdam 1662.

EBUBEKİR B. BEHRAM ED-DİMEŞKİ, *Muhtasar-ı Atlas Mayor*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Nuruosmaniye: 2996; Ahmet Paşa: 173; TSMK, Revan: 1636; Revan: 1634; III. Ahmet: 3095.

_____, *Nusretü'l-İslam ve's-Sürûr fî Tahrîr-i Atlas Mayor*, TSMK, Bağdat: 326.

_____, *Muhtasar-ı Atlas Mayor*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Ahmet Paşa: 173.

_____, “Sûret-i İcmâl-i Mesko (Moskov)”, *Nusretü'l-İslam ve's-Sürûr Fî Tahrîr-i Atlas Mayor*, TSMK, Bağdat: 326.

“Eflak-Boğdan Haritası”, Ebubekir b. Behram ed-Dımeşki, *Muhtasar-ı Atlas Mayor*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Nuruosmaniye: 2996.

“Eflak Serviya ve Bulgariya ve Romanya'nın Resmidir” - “İklîm-i Avrupa'nın Şekli İcmâlîsidir”, *Atlas*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Atıf Efendi: 1693.

EL-HAC EBÜ'L-HASAN, *Deniz Atlası*, TSMK, Hazine: 1822.

KATİB ÇELEBİ, *Cihannüma* (II. Telif), TSMK, Revan: 1624.

_____, *Levâmi 'u'n-Nûr Fî Zulmet-i Atlas Minor*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Nuruosmaniye: 2998.

_____, *Tuhfetü'l-Kibâr Fî Esfâri'l-Bihâr*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Lala İsmail: 310; Hacı Beşir Ağa: 463; Revan: 1192; Mihrişah Sultan: 304; TSMK, Revan: 1195; TSMK, Y-67; İÜNEK, TY: 6091.

“Karadeniz Haritası”, Ali Macar Reis, *Ali Macar Reis Atlası*, TSMK. Hazine: 644.

“Karadeniz Haritası”, *Atlas-ı Hümâyûn*, İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi: 1621.

“Karadeniz Haritası”, *Walter Deniz Atlası*, Walter Koleksiyonu, Baltimore.

“Kırım-Azak ve Karadeniz-Tuna Deltası Haritaları”, *Khalili Atlas*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Yaz, K-078.

La Cosmographie de Claude Ptolemée, 1411-1424.

https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:La_Cosmographie_de_Claude_Ptolemée.pdf&page=4

MERCATOR, Gerardus, *Atlas Sive Cosmographicae Meditationes de Fabrica Mundi et Fabricati Fcigura*, Amsterdam 1595.

PİRİ REİS, “Karadeniz ve Tuna Haritaları,” *Kitâb-ı Bahriyye*, Walters Koleksiyonu, Baltimore.

SEYYİD NUH, *Kitâbu bahri'l-esved ve'l-ebiyad*, Bibliotheka Universitaria (Bologne) Ms. 3609.

SİPAHİZÂDE MEHMED, *Evezhü'l Mesâlik ilâ Ma'rifeti'l-Büldân ve'l-Memâlik*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, İsmihan Sultan: 298.

“Sûret-i Memâlik-i Mahrûse ve Frengistan / Avrupa, Anadolu ve Kuzey Afrika Haritası”, Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr Fî Esfâri'l-Bihâr*, İÜNEK, TY: 6118. (İstinsah tarihi 1701)

“Valakya Serviya Bulgariya Romaniya Haritası”, Kâtib Çelebi, *Levâmi 'u'n-Nûr Fî Zulmet-i Atlas Minor*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Nuruosmaniye: 2998.

“Walachia Serviya Romania Bulgaria Haritası”, Gerardus Mercator, Jodocus Hondius, *Atlas Minor Gerardi Mercatoris à I. Hondio Plurimis æneis Tabulis Auctus Et Illustratus*, Arnheim 1621.

2.Kitap ve Makaleler

AŞIK MEHMED, *Menâzıru'l-Avâlim*, haz. Mahmut Ak, TTK, Ankara 2007.

AYDIN, Cengiz, AYDIN, Gülseren, “Batlamyus”, *DİA*, C: V, İstanbul 1992, ss. 196-199.

AYGÜN, Abdurrahman, “Topkapı Sarayı Müzesindeki Coğrafi Eserler ve Haritalar”, *Haritalar Mecmuası*, C: IV/13, İstanbul 1933, ss.108-113.

BABINGER, Franz, “Seyyid Nuh and His Turkish Sailing Handbook.” *Imago Mundi* C: 12, London 1955, ss. 180-82.

BOSTAN, İdris, *Tuhfetü'l-Kibâr Fî Esfâri'l-Bihâr*, TÜBA, Ankara 2018.

ÇİFTÇİ, Cafer, “Bâb-ı Âlî'nin Avrupa'ya Çevrilmiş İki Gözü: Eflak ve Boğdan'da Fenerli Voyvodalar (1711-1821)”, *Uluslararası İlişkiler*, C: 7, S: 26, İstanbul 2010, ss. 27-48.

EVLİYA ÇELEBİ, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, C: 1-2, haz., Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff, Zekeriya Kurşun, İbrahim Sezgin, Yapı kredi Yay., İstanbul 2011.

GOODRICH, Thomas, “Atlas-ı hümayun: A Sixteenth-century Ottoman Maritime Atlas Discovered in 1984,” *Archivum Ottomanicum*, C: 10, Budapeşte 1985, ss. 83-101.

_____, “The Earliest Ottoman Maritime Atlas- The Walters Deniz Atlası” *Archivum Ottomanicum*, C: 11, Budapeşte 1986, ss. 25-50.

GUBOĞLU, Mihail, “Osmanlılarla Romen Ülkeleri Arasındaki İlk Devir İlişkileri (1368-1456) Hakkında Belirtmeler ve Doğrultmalar”, *IX. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, C: II, TTK, Ankara 1988, ss. 829-843.

_____, Mihail, “Fatih'in Stefan cel Mare Üzerine İki Boğdan Seferi 1474-1476”, *Belleten*, C: XLVII, S: 185, Ankara 1983, ss. 139-194.

_____, Mihail, “Kanuni Sultan Süleyman'ın Boğdan Seferi ve Zaferi”, *Belleten*, C: L, S: 198, Ankara 1996, ss. 728-805.

KARPAT, Kemal, “Eflak”, *DİA*, C: X, İstanbul 1994, ss. 466-469.

_____, Kemal, “Bucak”, *DİA*, C: VI, İstanbul 1992, ss. 341-343.

KISSLING, Hans J., *Der See-Atlas des Sejjid Nüh*, Dr. Dr. Rudolf Trofenik, München 1966.

KOŁODZIEJCZYK, Dariusz, “Hotin”, *DİA*, C: 18, İstanbul 1998, ss. 253-254.

KONYALI, İbrahim Hakkı, *Topkapı Sarayında Deri Üzerine Yapılmış Eski Haritalar*, Zaman Kitaphanesi, İstanbul 1936.

KURTOĞLU, Fevzi, *Türk Süel Alanında Harita ve Kroniklere Verilen Değer ve Ali Macar Reis Atlası*, Sebati Basımevi, İstanbul 1935.

MAXIM, Mihai, “Tuna-i' Amire: L'organisation financière et militaire du danube Ottoman aux XVIe et XVIIe siècles à la lumière de documents Ottomans inédits”, *Romano-Turcica*, I içinde, ISIS, İstanbul 2003, ss. 75-82.

_____, “Moldova”, *DİA*, C: 30, İstanbul 2005, ss. 236-238.

MEHMED ŞEVKİ, “Memleketeyn-i Müctemiateyn: Eflak-Boğdan”, *Mecmuai Fünun*, C: IV, S: 35, Cemiyet-i İlimiye-i Osmaniye, İstanbul 1283, ss. 56-69.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Boğdan”, *DİA*, C: VI, İstanbul 1992, ss. 269-271.

ÖZDEMİR, Kemal, *Osmanlı Deniz Haritaları: Ali Macar Reis Atlası*, Avea, İstanbul 1992.

Piri Reis'ten Önce ve Sonra: Topkapı Sarayı'nda Haritalar, ed. Ahmet Menteş vd., Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., İstanbul 2013.

PHILLIOU, Christine M., *Biography of an Empire: Governing Ottomans in an Age of Revolution*, University of California Press, Berkeley Los Angeles, London 2011.

PTOLEMAIOS, Klaudios, *Coğrafya El Kitabı*, Boyut Yayıncılık, İstanbul 2017.

RENDA, Günsel, “Resimli Haritalar ve Topkapı Sarayı Koleksiyonu” *Piri Reis'ten Önce ve Sonra: Topkapı Sarayı'nda Haritalar*, ed. Ahmet Menteş vd., Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., İstanbul 2013, ss. 40-48.

SARICAOĞLU, Fikret, “Ebû Bekir b. Behrâm” *DİA*, C: X, İstanbul 1994, ss. 110-111.

_____, “Harita”, *DİA*, C: XVI., İstanbul 1997, ss. 210.

_____, “Piri Reis'in Dünya Haritaları ve Kitab-ı Bahriyye'si”, *Piri Reis'ten Önce ve Sonra Topkapı Sarayı'nda Haritalar* içinde, ed. Ahmet Menteş vd., Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., İstanbul 2013, ss. 17-28.

SİPAHİZÂDE MEHMED, *Evvâhül Mesâlik ilâ Ma'rifeti'l-Büldân ve'l-Memâlik*, haz. İlhami Daniş, TÜBA, Ankara 2019.

SOUCEK, Svat, *Piri Reis and Turkish Mapmaking After Columbus: The Khalili Portolan Atlas*, The Nour Foundation, London 1996.

_____, *Piri Reis ve Kolomb Sonrası Türk Haritacılığı*, Boyut Yayıncılık, İstanbul 2013.

SÖZEN, Zeynep, *Fenerli Beyler, 110 Yılım Öyküsü (1711-1821)*, Aybay Yayıncılık, İstanbul 2000.

STEVENSON, Edward Luther, *Claudius Ptolemy The Geography*, Dover Publications, New York 1991.

TANRIKULU, Murat, “Portolan Haritaların Kaynağı, Genel Özellikleri ve Etkileri”, *Harita Dergisi*, Ankara 2017, S: 157, ss. 29-38.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C: II-IV, TTK, Ankara 1995.

_____, “On Sekizinci Asırda Buğdan'a Voyvoda Tayini”, *Tarih Semineri Dergisi*, C: I, Ankara 1937, ss. 32-37.

ÜSTÜNER, Ahmet, ARSLANTÜRK, H. Ahmet, *Levâmi 'u'n-Nûr Fî Zulmet-i Atlas Minor (İnceleme-Tıpkıbasım)*, TÜBA, Ankara 2017.

ÜSTÜNER, Ahmet, *Levâmi 'u'n-nûr (Metin-Değerlendirme)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Programı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017.

YALÇINKAYA, Mehmet Alaaddin, “The Role of The Principalities of Wallachia and Moldavia on Ottoman Foreign Policy at the time of Selim III (1789-1807)”, *Codrul Cosminului*, C: XXIV, S: 1, Suceava 2018, ss. 179-204.

2 NUMARALI TRABZON AHKÂM DEFTERİNE GÖRE KÜRTÜN İLE İLGİLİ MERKEZE YANSIYAN KONULAR* (1759-1796)

İlhan GÖK**

ÖZ

Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren önemli siyasî, malî, adlî ve ictimai meseleler klasik dönemde Divan-ı Hümayun'da ele alınır. Burada karara bağlanan konular defterlere kaydedilirdi. Bu defter serilerinin ilki şikâyetlerin de kaydedildiği Mühimme defteridir. Mühimme defterine kaydedilen şikâyetler, divan bürokrasisinin ihtisaslaşmasıyla 17. yüzyılda Şikâyet defterlerine, 18. yüzyılda ise Eyalet Ahkâm defterlerine kaydedilmeye başlanmıştır. Bu ahkâm defterleri eyalet adlarına göre tasnif edilmiştir. Eyalet Ahkâm defterlerinde eyaletler ile eyaletlere bağlı olan sancak, kaza ve nahiyelerde meydana gelen ve merkeze intikal eden, yerinde çözülemeyen şikâyetler yer almaktadır. Bu çerçevede 2 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri'ne göre 1759-1796 tarihlerinde Trabzon eyaletinin bir kazası olan Kürtün ile ilgili hükümler konularına göre tespit edilmiştir. Tespit edilen hükümler konularına göre tasnif edilmiştir. Bu konular timar, vergi, vakıf ve eşkıyalık hakkındadır. Ayrıca hükümlerden timar-zeamet, vakıf ve köylerle ilgili tablolar verilmiştir. Bu makalede Kürtün ile ilgili hükümler değerlendirilerek 18. yüzyılın ikinci yarısında Kürtün'ün idarî, malî ve ictimai yapısıyla ilgili tespitler yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Divan-ı Hümayun, Ahkâm Defteri, Trabzon, Kürtün.

NUMBER 2 TRABZON JUDGEMENT BOOK (1759-1796): ISSUES TACKLED AT THE CENTRE RELATED TO KÜRTÜN

ABSTRACT

It was the Imperial Council that dealt with the political, financial, judicial and social issues primarily concerned the Ottoman State in the Classical Period. The issues discussed at the board were recorded in official journals and carefully documented. One of these official documents is the Book of *Mühimme*, where complaints were recorded. With the specialization of the council bureaucracy, complaints examined at the Imperial Council began to be kept in the complaint books from the 17th century on, and in the book of judgement after the 18th

* *Gönderim Tarihi: 18.04.2019. Kabul tarihi: 18.12.2019.*

** *Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, GÜMÜŞHANE. ilhangok52@gmail.com ORCID:0000-0003-3231-9879*

century. These judgement books are classified according to state names. Complaints are recorded in state judgement books, which were kept in the districts, towns and provinces, except for the unresolved conflicts sent to the centre. The judgements related to Kürtün town/township of Trabzon Province in 1759-1796 are kept in Trabzon Judgement Book with the number 2, where judgements are classified according to their content. These issues are divided into sections such as fief, tax, foundation and banditry. Also, tables are given related to fief, foundation and villages. This article examines the administrative, financial and social structure of Kürtün in the second half of the 18th century with references to the judgements related to Kürtün.

Keywords: Imperial Council, Judgement Book, Trabzon, Kürtün.

Giriş

Osmanlı bürokrasisinin en önemli kurumu olan Divan-ı Hümayun'da devleti ilgilendiren meselelerin yanında merkeze intikal eden şikâyetler de ele alınırdı. Bu yapısıyla Divan-ı Hümayun, Osmanlı'nın en üst idarî biriminin yanında en üst yargı birimi görevini de görmekteydi.¹ Burada ele alınan konular kısa bir süre içinde karara bağlanarak hüküm verilirdi. 16. yüzyılda Divan-ı Hümayun bürokrasisinin genişlemesine paralel olarak burada verilen hükümler konularına göre mühimme, nâme, ruûs, şikâyet, tahvil gibi defter serilerine kaydedilmeye başlandı.² Divan defterlerinden biri olan Mühimme defterleri ise, Divan-ı Hümayun'da tutulan defter serilerinin başında gelmektedir.³ Bu defter serisinde devleti ilgilendiren dâhilî ve haricî meselelerin yanında şikâyetleri içeren hükümler de vardır.

17. yüzyıla gelindiğinde bürokrasinin genişlemesi ve şikâyetlerin artması üzerine daha önce Mühimme defterine kaydedilen şikâyetler 1649 tarihinden itibaren ayrı bir defter serisi olan Şikâyet defterlerine kaydedilmeye başlandı.⁴ Ancak her ne kadar Şikâyet defterleri tutulmaya devam etse de 17. yüzyılın son çeyreğine kadar bazı şikâyetlerin Mühimme defterlerine kaydedilmesine devam

¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 13; İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdari Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2016, s. 212; Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2017, s. 14.

² Said Öztürk, "Sosyo-Ekonomik Tarih Kaynağı olarak Ahkâm Defterleri", *Pax Ottomana Studies In Memoriam Prof. Dr Nejat Göyünç*, Ed. Kemal Çiçek-Sota-Yeni Türkiye, Haarlem-Ankara 2001, s. 613.

³ M. Feridun Emecen, (2005). "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mirî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", *TALİD*, C.3/5, İstanbul, s. 107.

⁴ Said Öztürk, *a.g.m.*, s. 613; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Haz. Yusuf İhsan Genç-Mustafa Küçük vd., Başbakanlık Basımevi, Ankara 2010, s. 21.

edildi.⁵ 1649-1837 tarihleri arasında Atik, Ordu ve Rikâb olmak üzere 213 adet Şikâyet defteri vardır.⁶ 1742'ye gelindiğinde eyaletlerdeki şikâyetlerin artması üzerine Reisülküttap Ragıp Efendi zamanında şikâyetlerin eyaletlere göre ayrı bir defterde tutulması usulü getirildi. Böylece, Eyalet Ahkâm Defteri adı altında başka bir defter serisi ortaya çıktı.⁷ Bu defter serisi 1742'den 1908'e kadar tutuldu. Ahkâm defterlerinin tutulduğu eyaletlerin isimleri ve sayıları tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Ahkâm Defterlerinin İsimleri ve Sayıları

Eyaletin adı	Defter sayısı	Eyaletin adı	Defter sayısı
Anadolu	184	Erzurum	19
Rumeli	85	Adana	9
Özi ve Silistre	49	Bosna	9
Karaman	39	Diyarbakir	9
Sivas	36	Halep	9
İstanbul	25	Trabzon	8
Mora	21	Maraş	6

Trabzon Ahkâm Defterleri'nden 1 ve 2 numaralı defter, 18. yüzyıl kayıtlarını; 3, 4, 5, 6 ve 7 numaralı defterler 19. yüzyıla ait kayıtları; 8 numaralı defter ise 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın ilk çeyreğine ait kayıtları içermektedir.⁸

Bu çalışmada 2 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri çerçevesinde Kürtün kazasının idari yapısı, ehl-i örf ve reayanın karşılaştıkları problemler, eşkıyalık hareketleri, timar ve vergiye müdahaleler ve vakıflarla ilgili sorunlar incelenmiştir.

2. Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri

Makalenin ana kaynağı olan bu defter, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde A.DVNS.AHK.TZ.d 2 şeklinde kayıtlı olup ciltli ve ebrulu olarak 44x16 cm ebadındadır. Defter Ca. 1173-Ra. 1211/Aralık 1759-Ekim 1796 tarihleri arasında kapsayıp 280 sayfadır. Bu defter, Trabzon eyaleti sınırları içinde olan Trabzon, Rize, Of, Sürmene, Maçka, Akçaabat, Torul, Gümüşhane, Kürtün, Tirebolu, Yağlıdere, Görele, Keşap, Giresun, Ordu, Ünye gibi kaza ve nahiyelerde, çözülemeyip merkeze intikal eden sorunlar ve merkezin bunlar hakkında

⁵ Emel Soyer, *XVII. yüzyıl Osmanlı Divan Bürokrasisi'ndeki Değişimlerin Bir Örneği Olarak Mühimme Defterleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 101; Ali İrfan Kaya, *98 Numaralı Mühimme Defteri (H. 1100/M.1688-1689)*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 584, 620, 623, 627.

⁶ Emecen, *a.g.m.*, s. 124-125; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 21.

⁷ Nahide Şimşir, "Ahkâm Defterleri'nin Tarihî Kıymeti ve 107 No'lu Anadolu Ahkâm Defteri'ndeki İzmir İle İlgili Hükümler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S: 9, İzmir 1994, s. 361.

⁸ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 40-41.

verdiği hükümleri ihtiva eder. Merkezden gönderilen hükümlerde *Kürtün kadısına, Kürtün kazası naibine* şeklinde muhatabın ismi belirtilmeden *hüküm ki şeklinde* bir başlık atılmıştır. Başlıktan sonra arz sahibinin şikâyet ve talep hakkını Divan-ı Hümayun'a nasıl sunduğu belirtilmiştir. Daha sonra hükmün yazılmasına sebep olan konu nakil kısmında özetlenerek verilmiştir. Burada, timar ve vergilerle ilgili şikâyetlerin çözüme kavuşturulması için mufassal, icmal ve ruznamçe defterlerinin incelendiği zikredilmektedir. Nakil kısmından sonra ise meselenin halledilmesiyle ilgili *Defter-i hakanî mücebince 'amel olunmak, icrâ-yı şer' ve ihkâk-ı hakk olunmak* gibi emir cümlelerini ihtiva eden emir kısmı vardır. Hükümlerin son rüknünde ise tarih kısmı bulunmaktadır. Burada günler evâil/evâsıt/evâhir şeklinde ayın onar günlük dilimleri şeklinde verilirken aylarda ise Hicri ayların “Ca., B.” gibi kısaltmalarından oluşan rumuzlar kullanılmıştır. Rumuzlardan sonra ise rakamla “1190” şeklinde hükmün yılı yazılmıştır.

Çalışmanın esasını teşkil eden bu defterde Kürtün'le ilgili 55 hüküm vardır. Bu hükümlerin 45 tanesi Kürtün kadısına,⁹ 5 tanesi Kürtün naibine¹⁰ ve 5 tanesi de Kürtün ile birlikte diğer yerlerin kadı/naiblerine hitaben yazılmıştır.¹¹ Kürtünle ilgili hükümlerin bu şekilde diğer kaza ve yöneticilerine yazılması Kürtün ile ilgili konuların diğer bölgeleri de ilgilendirmesinden dolayıdır.

2 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri, bölgede meydana gelen eşkıyalık hareketleri ve ayanlık faaliyetlerinin ele alındığı bazı çalışmalarda kaynak olarak kullanılmıştır.¹² Ancak bölgenin en eski yerleşim yerlerinden biri olan Kürtünle ilgili sadece 1742-1759 tarihleri arasındaki hükümleri kapsayan 1 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri çerçevesinde bir çalışma yapılmıştır.¹³ Söz konusu

⁹ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 16/2, 19/3, 26/2, 36/2, 36/3, 48/3, 51/1, 62/3, 78/3, 90/1, 90/2, 107/2, 123/4, 146/3, 149/5, 154/1, 156/2, 165/3, 189/1, 190/2, 192/2, 194/3, 216/4, 216/5, 217/1, 224/1, 240/3, 246/3, 251/2, 257/4, 259/4, 276/1, 282/1, 289/1, 291/4, 295/2, 295/3, 313/2, 322/1, 325/1, 330/1, 356/1, 361/4, 369/1, 378/1.

¹⁰ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 122/2, 174/4, 179/2, 204/1,290/3.

¹¹ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 78/3, 160/2, 169/2, 219/3, 277/1.

¹² Miraç Tosun, “18. Yüzyıl Trabzon’unda Namaz İbadetinin Önemi ve İmamlar”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 22, 2017, s. 59-72; Kasım Anıt, *Trabzon Ahkam Defterlerine Göre Rize'nin İktisadi ve Sosyal Yapısı (1740-1911)*, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996; Mehmet Hacısalihioğlu, *Trabzon'da Ayanlık Mücadelesi: Hacısalihzâde Hasan Ağa, Ömer Ağa ve Büyük Ali Ağa (1737-1844)*, Serander Yayınevi, Trabzon 2014.

¹³ Mehmet Fatih Gökçek, “1 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri’nde Kürtün Nahiyesi İle İlgili Kayıtlar (1742-1759)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Güz 2018; S: 25, s. 69-102. Kürtün dışında 1 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri, Trabzon ve çevresiyle ilgili bazı çalışmalarda kaynak olarak kullanılmıştır. Bu çalışmalardan bazıları şunlardır: Temel Öztürk, *İki Savaş Döneminde Trabzon (1680-1690/1723-1746)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2004; Temel Öztürk, “Ahkâm Defterlerine Göre Trabzon ve Çevresinde Güvenlik (1742-1760)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 8, 2010, s. 29-53; Miraç Tosun, *XVIII. Yüzyıl Trabzon’unda Cemaatlerarası İlişkiler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013.

çalışmada; merkeze yansıyan timar, vakıf ve vergiye yapılan müdahaleler ve eşkıyalıkla ilgili şikâyetler değerlendirilmiştir.

Bu çalışmada ise; 1759-1796 tarihleri arasındaki ahkâm şikâyet kayıtlarını ihtiva eden 2 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri çerçevesinde askerî ve reaya sınıfının karşılaştıkları problemler ve merkezin bunlara getirdiği çözümlerin yanında Kürtün kazasının idarî yapısı, burada bulunan zaviye vakıfları ve timar tasarruf eden kişiler hakkında bilgi verilmiştir. Gerek 1 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri çerçevesinde yapılan çalışma, gerekse 2 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri'ne göre yapılan bu çalışma 18. yüzyıl Kürtün kazasının idarî, sosyal ve ekonomik tarihi hakkında bilgi vermesi açısından mahalli tarih çalışmaları için önemlidir.

3. Kürtün Kazasının İdari Yapısı ve Görevlileri

Kürtün adı Osmanlı Arşiv kaynaklarında 1486'da Kürtün zeameti içinde bulunan idarî bir bölge olarak geçmektedir. 1520'de ise Kürtün kazası, Çepni vilayetine bağlı iken 1538-1539 tarihlerine ait timar tevcihlerinde Kürtün ve Çepni (Giresun) ayrılarak iki farklı kaza statüsüne kavuşmuştur.¹⁴ 1742-1759 tarihli 1 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri¹⁵ ve 1759-1796 tarihli 2 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri'ne göre Kürtün, Trabzon sancağının bir kazası statüsündedir. Ancak 1761 tarihli bir hükümde Kürtün'ün "...Trabzon sancağında Gümüşhâne'ye tâbi' Kürtün nâhiyesinde..." şeklinde ifade edilmesi bu tarihlerde buranın Gümüşhane kazasına bağlı olduğunu göstermektedir.¹⁶

Günümüzde Giresun sınırları içinde kalan Tirebolu, Yağlıdere ve Espiye 18. yüzyılın ikinci yarısında Kürtün kazasının nahiyeleri arasında yer almaktaydı.¹⁷ Dolayısıyla Kürtün'ün sınırları Karadeniz'e kadar uzanmaktaydı. 1759-1796 tarihlerinde Kürtün sınırları içinde bulunan köy ve mezraların isimleri tespit edilebilmektedir. Ancak aşağıda tabloda verilen yerlerden anlaşıldığı kadarıyla Avcılı, Demircili, Kızılcaçukur, Çanakçılı, Akçakilise, Lazari, Karakaya, Boynuyoğun, Üreğir, Elevi gibi yerleşim yerleri Giresun; Oğuz ise Trabzon sınırları içinde kalmıştır. Bunun yanında günümüzde Giresun Tirebolu ilçesi sınırları içinde kalan Boynuyoğun köyünün aşağı ve yukarı olmak üzere iki köyden oluştuğu 1794 tarihli bir hükümdeki *Boynuyoğun ve diğer Boynuyoğun* şeklindeki kayıttan da anlaşılmaktadır.¹⁸

¹⁴ M. Hanefi Bostan, *XV-XVI Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002, s. 44-45.

¹⁵ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 1: 9/2,9/3, 48/1, 49/1.

¹⁶ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 19/3.

¹⁷ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 122/2, 174/4, 179/2, 330/1.

¹⁸ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 361/4.

Tablo 2: Kürtün'ün Köyleri

Köy Adı	Köy Adı	Köy Adı
Ağluç	Dıvarlı	Lazari
Akçakilise	Elevi	Mürtedçukuru
Akduman	Erikli	Oğuz
Alacasağır	Günyan	Sarımahmud
Alahnas	Gelevera	Sarıbaba
Arkköy	İbrahim Fakih	Söğüdüli/Söğüdalını
Avcılı	İmanhisarı	Süme
Beytarlası	Karaçukur	Talib
Boynuyöğün	Karakaya	Uluköy
Çanakçığzı	Kavraz	Üregir
Çanakçılı	Kızılcaluçukur	Zigano/Zigad
Çukurlu	Kızılelma	---
Demircili	Küplü/Küplüce	

Tablo 3: Kürtün'ün Mezraaları

Mezraa Adı	Mezraa Adı
Akçemekin	Günlük
Arpaderesi	Kabasiti
Canite	Kavaklı
Elmacık	Meşhedlü

Yukarıdaki tabloda verilen köy ve mezra isimleri 18. yüzyıldaki Kürtün kazasının idarî yapısında bulunan yerleşim yerlerinin tamamını kapsamamaktadır. Tabloda verilen köy ve mezralar herhangi bir sorundan dolayı İstanbul'a aksettirilmiş şikâyetlerde geçen yerleşim birimleridir. Şikâyete konu olan yerleşim yerleri genellikle timar ve vergi gibi sorunların meydana geldiği yerlerdir. Bu şikâyet kayıtlarından Kürtün dâhilinde bulunan yerleşim yerlerinin statüsü hakkında da bazı bilgiler elde edilebilmektedir. Örneğin şikâyete konu olan bazı yerlerin derbentçi ve menzil köyleri gibi diğer köylerden farklı statüde oldukları ahkâm kayıtlarından anlaşılmaktadır.

Osmanlı taşra idaresinde bir bölgenin güvenliğinin ve ulaşımının sağlanması açısından menzil ve derbentlerin önemli bir görevi vardır. Menzil; konak, iki konak arası, bir konak yol, posta ve posta tatarlarının bulunduğu mahal anlamına gelmektedir.¹⁹ Derbent ise; der ve bend kelimelerinin birleşmesinden oluşan ve lügatlerde güçlükle geçilen boğaz manasındadır.²⁰ Osmanlı Devleti,

¹⁹ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998, s. 166.

²⁰ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilatı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1967.

gerek yolcuların gerekse tüccarların güvenliklerini sağlamak için ana ve tali yollar üzerine menzil ve derbentler kurmuştur. Bu yollardan biri Doğu Karadeniz bölgesini iç bölgeye bağlamak için kurulan Tirebolu-Harşit-Kürtün-Gümüşhane güzergâhıdır.²¹

Kürtün'de de yolcu ve tüccarların güvenliğinin sağlanması için Tirebolu-Gümüşhane arasında Harşit vadisi üzerinde menzil ve derbent köylerinin var olduğu 2 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri kayıtlarından anlaşılmaktadır. Buna göre Uluköy derbentçi, Üregir menzil köyüdür.²² Bu menzil ve derbent köyü hakkında defterde güvenlik ve asayişin sağlanması ve bunun karşılığında vergi muafiyetinin var olup olmadığı hususunda bir bilgi mevcut değildir. Fakat 1782 tarihli bir hükümde Uluköy Derbendi'nin, Söğüdüli zeameti mülhakatından olduğu ve emekliye ayrılan Ali'nin oğulları Mehmed ve Ahmed'e müşterek timar olarak verildiği anlaşılmaktadır.²³ Üregir Menzili ile ilgili olarak 1795 tarihli bir hükümden 1500 akçe geliriyle Kürtün'e tabi olduğu görülmektedir.²⁴

İncelenen defterde Kürtün kazasında görevli olan kişilerin adı ve vazifeleriyle ilgili kayıtlar da bulunmaktadır. Buna göre 1768 tarihinde Kürtün kazası naibi el-Hac Mustafa'dır.²⁵ İsmi tespit edilen diğer görevli ise Kürtün Zigano Köyü imamı Ebubekir'dir.²⁶ Bunun yanında Kürtün'de timar ve zeamet tasarruf eden şahısların isimleri de zikredilmiştir. İsimler aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 4: Kürtün'de Timar ve Zeamet Tasarruf Edenler

Tasarruf Sahibinin İsmi	Tasarruf Türü	Tasarruf Ettiği Yer
Süleyman	Timar	Kavraz
Murtaza	Timar	Kızılelma
İsmail	Timar	İmanhisarı, Boynuyoğun
İsmail	Timar	Kavraz
Seyyid Mehmed bin Seyyid Ömer	Timar	Süme
Mehmed veled-i Osman	Timar	Akduman, Akçakilise
Hasan	Timar	Çukurlu, Alahnas, Hasurlu, Gökümmet
Yahya	Timar	Sarımahmud, Kızılelma
Görelle Medresesi müderrisi Süleyman	Timar	Zigano(?)
İsmail veled-i Abdullah	Timar	Gülayeri, Çanakçılı
Trabzon Kalesi vasat mustahfızı Mehmed veled-i Yusuf	Timar	Boynuyoğun

²¹ Mehmet Fatsa, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Doğu Karadeniz'de Yol Hizmeti Veren Zaviyeler ve Derbentler", *Vakıflar Dergisi* 41, Haziran 2014, s. 37-38.

²² BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2:259/4, 369/1.

²³ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 259/4.

²⁴ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 369/1.

²⁵ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 122/2.

²⁶ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 123/4.

Sadrazam mektubcusu halifesi Mehmed Emin veled-i Mehmed Sadık	Zeamet	Karakaya
Mektubi defteri halifesi Mustafa veled-i Mehmed Sadık	Zeamet	Karakaya
Sadrazam kethüdası kâtibi Mahmud veled-i Mehmed Sadık	Zeamet	Karakaya
Defterhane kâtibi şakirdi Mustafa	Zeamet	Oğuz
Sadrazam kethüdası halifesi Mehmed Sadık	Zeamet	Karakaya, Karaçukur
Zaim Esir Ali	Zeamet	Söğüdüli
İsmail	Zeamet	Kürtün
Zaim Feyzullah veled-i Müteferika Mehmed	Zeamet	Avçılı
Divan kâtibi Hüseyin Senayi	Zeamet	Gelevera, Arıkköy, Arpaderesi, Meşhedlü
Ömer	Zeamet	Ağluç(?), Alahnas
Defterhane kâtibi şakirdi Ali Nazif	Zeamet	Üregir, Bada(?)
Defter-i hakani şakirdi Mehmed Şerif Namık	Zeamet	Üregir
Mehmed ve Ahmed veled-i tekaüd Ali	Zemaet	Söğüdeli

Yukarıdaki tabloya göre; Kürtün kazası timar sisteminin uygulandığı yerlerden biridir. Timar sistemi gelirlerine göre kendi içinde timar, zeamet ve has olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Tablodaki bilgiler ele alındığında Kürtün'den merkeze intikal eden şikâyetlerin çoğunun timar tasarruf edenler tarafından yapıldığı görülmektedir. Merkeze yapılan şikâyetlerden Kürtün kazası dâhilinde bulunan timar köylerinin isimlerinin yanında timar tasarruf edenlerin kimlikleri ve görevleriyle ilgili bilgiler de elde edilebilmektedir. Buna göre, Süleyman, Murtaza, İsmail ve diğer İsmail, Seyyid Mehmed bin Seyyid Ömer, Mehmed veled-i Osman, Hasan, Yahya, Görele Medresesi müderrisi Süleyman, İsmail veled-i Abdullah ve Trabzon Kalesi mustahfızı Mehmed veled-i Yusuf adlı kişiler Kürtün'de timar tasarruf etmektedirler. Bu timar tasarruf edenlerden Görele Medresesi müderrisi Süleyman ve Trabzon Kalesi'nde mustahfızlık görevini yapan Mehmed veled-i Yusuf'a Kürtün dışında yaptıkları görev karşılığında Kürtün'de timar verilmiştir.

Kürtün'ün bazı köylerinde timarın yanında zeametın de verildiği görülmektedir. Buna göre Kürtün'ün Karakaya, Karaçukur, Boynuyoğun, Avçılı, Söğüdü, Üregir gibi köylerinde zeamet tasarruf edilmektedir. Zeamet tasarruf edenlerin bazıları İstanbul'da görev yapmaktadır. Zeamet tasarruf edenler arasında Defterhane kâtibi şakirdi Mustafa, Esir Ali, İsmail, Feyzullah veled-i Müteferrika Mehmed, Divan kâtibi Hüseyin Senayi, Ömer, Mehmed ve Ahmed

veled-i tekaüd Ali, Defter-i Hakani şakirdleri Ali Nazif ve Mehmed Şerif Namık, sadrazam kethüdası halifesi Mehmed Sadık ile çocukları sadrazam mektubcusu halifesi Mehmed Emin, Mektubî defteri halifesi Mustafa ile sadrazam kethüdası kâatibi Mahmud vardır.

4. Kürtün'deki Vakıf Eserleri

Osmanlı topraklarında en fazla rastlanan vakıflardan biri de zaviye vakıflarıdır. Kurulan bu vakıflar bölgenin Türkleşmesinde ve İslamlaşmasında önemli roller üstlenmişlerdir. Devlet, bu vakıfların varlıklarını devam ettirebilmesi için belirli bir hizmet karşılığında vakıfları bazı vergilerden muaf tutmuş aynı zamanda bazı yerlerin gelirlerini vakıflara bağışlamıştır. 2 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri'ndeki kayıtlarda 1759-1796 tarihleri arasında Kürtün'de bulunan 4 zaviye hakkında hüküm vardır. Bu hükümlerde zaviyelerin nerede kurulduğu, mütevellisi ve çalışanlarının isimleri ile gelir kaynakları hakkında bazı ipuçları elde edilebilmektedir. Bu kayıtlara göre Kürtün'de 18. yüzyılın ikinci yarısında Melik Ahmed, Kasım Dede veled-i Şeyh Murad, Şeyh Yakub ve Taşlıcalı Pir Ali Zaviyesi mevcuttur.

4.1. Melik Ahmed Zaviyesi Vakfı

Kürtün kazasının en önemli zaviyelerinden biri Melik Ahmed Zaviyesi'dir. Melik Ahmed Bey, Kürtün Beyliği yapmış ve beylik yaptığı esnada Bedrama Kalesi'ni kâfirlerden alarak Ede Derviş adlı bir dervişe Akçakilise, Günlük ve Halya mezzaralarında bir zaviye kurmasını istemiştir.²⁷ Ancak 2 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri'nde Ede Derviş Zaviyesi ile ilgili bir kayıt yoktur. Bunun yerine Kürtün kazasının beyliğini yapmış olan Melik Ahmed Bey'in zaviyesiyle ilgili hüküm kayıtları vardır. Bu kayıtlara göre; Akçakilise, Akçemekin, Günlük ve Canite mezzaralarının gelirleri *ayende ve revendeye* yani gelip geçen yolculara hizmet etmek için Melik Ahmed Zaviyesi'ne berat ile verilmiştir. Vakfın vergi gelirlerine ilaveten Mustafa veled-i İbrahim'in işlettiği bir değirmenin gelirinin de buraya vakfedildiği anlaşılmaktadır.²⁸

4.2. Kasım Dede Zaviyesi Vakfı

Kürtün'de bulunan bir diğer önemli vakıf da Kasım Dede Zaviyesi/ Tekkesi Vakfı'dır. Bu vakfın kurucusu bir Türkmen şeyhi olan Kasım Dede'dir. Kasım Dede, Trabzon ve havalisinin fethinden sonra bölgenin Türkleştirilmesi ve İslamlaştırılması için buraya gelmiş ve günümüzde Tirebolu sınırları içinde kalan Boynuyoğun köyünde bir zaviye kurmuştur.²⁹ 2 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri'nde Kasım Dede Zaviyesi'yle ilgili önemli bilgiler vardır. Buna göre;

²⁷ Fatsa, a.g.m., s. 47.

²⁸ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 217/1, 330/1.

²⁹ Mehmet Fatsa, "XVI. Yüzyılda Gelevera Vadisi'nde bir Türkmen Dervîşi Kasım Dede ve Boynuyoğun Zaviyesi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S: 38, 2006, s. 3-4.

Kasım Dede Vakfı'nda bulunanların ehl-i velayet sahibi oldukları, on beş nefer reyadan oluştukları ve Osmanlı padişahına daima hayır duada buldukları ifade edilmektedir. Padişaha hayır duada bulunmanın karşılığında ise şerî ve örfî vergilerden muaf tutuldukları görülmektedir.³⁰

4.3. Şeyh Yakub Zaviyesi Vakfı

Kürtün'de bulunan bir diğer zaviye de Şeyh Yakub Zaviyesi'dir. Bu zaviyenin kurucusuyla ilgili olarak 1779 tarihli ahkâm kaydında, Şeyh Mustafa'nın ceddî Şeyh Yakub'un sicile kaydettirerek Gelivera'da bulunan bir mülk arsasının tevliyetini evladına şart olarak ve buradan hasıl olacak gelirleri *âyende ve revendeye it'âm-ı ta'âm* şartıyla vakfettiği anlaşılmaktadır.³¹ Buradaki "cedd" ifadesinden zaviyeyi kuran Şeyh Yakub'un merkeze şikâyet dilekçesi gönderen Şeyh Mustafa'nın babası mı yoksa dedelerinden biri mi olduğu açık değildir. Ahkâm defterinde bahsedilen Şeyh Yakub Zaviyesi'nin kurucusunun Karadeniz'in fethinde önemli bir rol üstlenen, Giresun merkeze bağlı Çatak Mahallesi'nde zaviye kuran ve sonraları civar kasabalarda etkili olan Yakub Halife ile aynı kişi olup olmadığıyla ilgili mevcut literatürde kesin bir bilgi yoktur.³² Bu konuda bir hükme varabilmek için tapu tahrir, evkaf, hurufat, şeriye sicilleri gibi arşiv kayıtlarının incelenmesi gerekmektedir.

4.4. Taşlıcalı Pir Ali Zaviyesi

Ahkâm kayıtlarında ismi zikredilen diğer bir zaviye de Taşlıcalı Pir Ali Zaviyesi'dir. Bu zaviyeyle ilgili ilk kayıt 1571 tarihlidir. 1571 tarihli tahrirde *Zaviye-i Taşlıca hâliyâ mescid der tasarruf-ı derviş Pîr Gaib, bâ berât-i Sultanî* şeklindeki ilk kaydından Taşlıca'daki zaviyenin Pir Gaib'in tasarrufunda olduğu anlaşılmaktadır. Kayıtlara göre; buranın zaviyedarlığını ise Pir Gaib'in oğulları Cafer Şeyh ve İsmail ile birlikte Turali oğlu Ahmed ve Ali yapmaktadır.³³ Taşlıca'da bulunan zaviyeyle ilgili 2 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri'nde "...Kürtün nâhiyesine tâbi' bin akçe yazar cemâ'at-i zâviye-i Taşlıca-i Pîr Ali Zaviyesi..." şeklinde 1776 tarihli bir kayıt mevcuttur. Bu kayıta göre; Taşlıca'daki Pir Ali Zaviyesi'nin 1000 akçe geliri vardır.³⁴ Bu zaviye, 16. yüzyılda avarız ve rüsumdan muaf tutulurken daha sonraları buradan yol geçmediğinden dolayı

³⁰ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 51/1, 190/2, 192/2, 361/4.

³¹ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 216/4.

³² Mehmet Fatsa *Karadeniz'de Zaviyeler* adlı eserinde Yakub Halife Zaviyesi'nin Giresun merkezde Çatak Mahallesi'nde kurulduğu, civar köy ve kasabalarda etkili olduğunu ifade etmektedir. Ancak 2 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri'nde 216/4 numaralı hüküm kaydında Şeyh Yakub Vakfı'nın Kürtün Gelevera'da kurulduğu anlaşılmaktadır. Giresun Çatak'da kurulan Yakub Halife Zaviyesi için bkz. Mehmet Fatsa, *Karadenizde Zaviyeler (15-17 Yüzyıl)*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2017, s. 204-215.

³³ M. Hanefi Bostan, *Harşit Vadisinin İdarî, Sosyal ve İktisadî Tarihi (XV.-XVII Yüzyıllar)*, Giresun İl Özel İdaresi, İstanbul 2018, s. 49, 73-74.

³⁴ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 160/2.

zaviyenin avarız ve rüsum muafiyetleri kaldırılmıştır.³⁵ Muafiyetleri kaldırılan ve vergiye tabi tutulan Taşlıca Zaviyesi ahkâm kaydına göre timar sistemi içinde yer almaktadır. Buna göre; zaviyenin gelirleri Of, Torul ve Sürmene nahiyelerinde ifraz olunan timar gelirleriyle birlikte zeamet tasarruf eden Divan Kâtibi Hüseyin Senayi'nin ortağına timar olarak verilmiştir.³⁶

Tablo 5: Kürtün'deki Zaviye Vakıfları ve Görevlileri/Müntesipleri

Zaviye-Vakıf Adı	Görevlilerin İsimleri
Melik Ahmed Zaviyesi	Seyyid Şeyh Mustafa [bin İbrahim]
	Seyyid Şeyh Mustafa bin İbrahim
	Şeyh Mustafa bin Mahmud
Kasım Dede veled-i Murad Zaviyesi	Şeyh Ahmed
	Şeyh Hüseyin
	Şeyh Hüseyin (diğer)
	Şeyh İbrahim
	Molla Osman
	Şeyh Osman (diğer)
	Şeyh Mahmud
	Şeyh Mehmed
Şeyh Mehmed(diğer)	
Şeyh Yakub Zaviyesi	Şeyh Mustafa
Taşlıcalı Pir Ali Zaviyesi	---

Yukarıdaki tablodan görüldüğü gibi Kürtün'de Şeyh Kasım Dede Zaviyesi, Melik Ahmed Zaviyesi, Taşlıcalı Pir Ali Zaviyesi ve Şeyh Yakub Zaviyesi vakıfları vardır. Ahkâm kayıtlarına göre vakıf görevlilerinin isimleri yaygın olarak Hüseyin, Mehmed ve Mustafa'dır. Bunun yanında Ahmed, İbrahim ve Osman isimleri de mevcuttur. Melik Ahmed, Kasım Dede ve Şeyh Yakub zaviyelerinde görevlilerin isimleri belirtilmesine rağmen defterdeki hükümlerde Taşlıcalı Pir Ali Zaviyesi'nin görevlilerine dair bir kayıt yoktur. Bu zaviyenin ismi sadece zeamet gelirlerine yapılan müdahalenin önlenmesi için gönderilen bir hükümde "...*cemâ'at-i zâviye-i Taşlıca-i Pîr Ali...*" şeklinde geçmektedir.³⁷

5. 1759-1796 Tarihlerinde Ortaya Çıkan Problemler

Bu bölümde Kürtün kazasıyla ilgili İstanbul'a yansıyan timar, vergi, mülkiyet, vakıf ve eşkıyalıkla ilgili şikâyetlerin yanında berat yenileme ve timar talebi gibi konuları içeren ahkâm kayıtları timar, vergi, vakıf ve diğer konular ile ilgili problemler şeklinde 4 başlık altında tasnif edildi. Burada ele alınan bir ahkâm kaydı bazen tek bir konuyla ilgili olurken bazen de birçok konu hakkında

³⁵ Bostan, *a.g.e.*, s. 49.

³⁶ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 160/2.

³⁷ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 160/2.

da bilgi vermektedir. Bundan dolayı aynı hüküm hem timarla ilgili konu başlığında hem de vergi ve vakıf gibi konu başlıklarında değerlendirildi. Bu konuda değerlendirilme yapılırken önemli görülen ahkâm kayıtlarından örnek verildi.

5.1. Timarla İlgili Problemler

1759-1796 tarihleri arasında Ahkâm defterinde Kürtün'deki timarlarla ilgili 31 hüküm vardır. Bu hükümlerin bazılarında timar tasarruf eden kişilere bazen timar tasarruf ettiği ortağının bazen de başka yerde timar tasarruf edenlerin müdahaleleri söz konusudur. Müdahalede bulunan kişiler, belirli bir görev karşılığında timar verilmiş askerî sınıfa mensup kişilerdir. Timara müdahaleyle ilgili diğer kayıtlarda ise askerî sınıfa mensup olmayan *eşkîya*, *mütegallibe*, *cebabir* ve *ashâb-ı ağraz* şeklinde kayıtlarda tarif edilen reaya sınıfına menzup kişilerin yaptığı müdahaleler vardır.³⁸

Ehl-i örfün müdahalesine; Kürtün Kızılelma ve civarındaki köylerin timarını tasarruf eden Murtaza'ya Torul nahiyesinde Fıfıra ve çevresindeki yerlerin zeametini tasarruf eden Hüseyin'in zeametiyle yetinmeyerek 1762'de Murtaza'nın timarına yaptığı müdahalesi örnek olarak gösterilebilir.³⁹ Eşkîya, cebabir ve mütegallibenin müdahalesine örnek olarak da Giresun, Keşap ve Kürtün nahiyelerinde müşterek olarak zeamet tasarruf eden Divan kâtibi Hüseyin Senayi'nin gümrük ve zeamet gelirlerine Tirebolu sakinlerinden Eşkîya Kel Alioğlu, Çilesiz Mehmed ve adamlarının 1764'te yaptığı müdahalesi verilebilir.⁴⁰

Timara yapılan bu tür müdahalelerde şikâyet sahibi genellikle İstanbul'a gelerek⁴¹ ya da arz-ı hâl⁴² ile talep ve şikâyetini bildirmiştir. Bunun üzerine Divan'da ve Defterhane'de bulunan icmal, mufassal ve ruznamçe defterlerindeki kayıtlara bakılarak bir hüküm verilmiştir. Timarla ilgili hükümler incelendiğinde Kürtün'de bulunan timar topraklarının ifraz edilerek verildiği anlaşılmaktadır. Bu şekilde timar vermenin amacı buradaki timar ve zeamet sahiplerinin bir güç oluşturmalarının önüne geçmektir.⁴³ Ancak devletin bu politikası Kürtün örneğinde görüldüğü gibi timar tasarruf edenler tarafından çiğnenmiştir.

5.2. Vergiyle İlgili Problemler

Defterde yer alan vergi tahsiliyle ilgili 12 tane hüküm vardır. Bu hükümlerde vergi vermekle mükellef olan reayanın timar ve zeamet sahiplerine vermesi gereken vergilerini ödemedikleri görülmektedir. Örneğin 1761 tarihli

³⁸ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 78/3, 156/2, 160/2, 169/2, 174/4, 246/3, 322/1.

³⁹ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 36/2.

⁴⁰ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 78/3.

⁴¹ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 36/2, 78/3, 90/1, 108/3, 154/1, 156/2, 160/2, 169/2, 174/4, 189/1, 219/3, 224/1, 240/3, 246/3, 257/4, 276/1277/1, 289/2, 291/4, 313/2, 322/1, 325/2, 356/1, 369/1.

⁴² BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 36/3, 62/3, 194/3, 204/1, 290/3.

⁴³ Halil İnalıcık, "Timar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 41, İstanbul 2012, s. 169.

bir hükümde Kürtün nahiyesinde bulunan Oğuz ve diğer köylerde zeamet tasarruf eden Defterhane şakirdi Mustafa'nın 1759 senesine ait zeamet gelirlerinin reaya zimmetinde kaldığı anlaşılmaktadır.⁴⁴ Yine aynı yıl içinde Karakaya ve Karaçukur gibi yerlerde zeamet tasarruf eden sadrazam kethüdası halifesi Mehmed Sadık, 1758-1760 tarihleri arasında reayada kalan vergilerinin tahsil ettirilmesini istemiştir.⁴⁵ Ayrıca, Mehmed Sadık'ın 1785 senesinde de reaya zimmetinde vergi alacağına olduğu tespit edilmiştir.⁴⁶ 1761'de Söğütüli ve başka köylerde zeamet tasarruf eden Esir Ali'nin reaya zimmetinde zeamet gelirleri kalmıştır.⁴⁷ 1767'de İsmail ve Süleyman adlı sipahiler ile 1782'de emekliye ayrılan Ali'nin oğullarının zeamet gelirlerini reayadan tahsil edemedikleri anlaşılmaktadır.⁴⁸ Vergiyle ilgili olarak diğer bir mesele de vakıf topraklarında ziraat yapanların vergilerini vakfa vermek istememeleridir. Örneğin 1779'da Akçemekin, Günlük ve Canite mezralarında Melik Ahmed Vakfı'na ait olan topraklarda dışarıdan gelip ziraat yapan reaya, vakfa vermesi gereken vergiyi vermemiştir. Bunun üzerine vakfın mütevellisi bu durumla ilgili şikâyetini Divan-ı Hümayun'a iletmış; yapılan inceleme neticesinde reyanın vergilerini vakfa vermesi emredilmiştir.⁴⁹ Vergiyle ilgili görülen başka bir sorun da ahalinin vakıflardan ya da başka yerden göç edip gelenlerden haksız vergi talepleridir. Örneğin Tirebolu ahali, 20 sene önce Eynesil'den gelen ve vergiye tabi toprağı olmayan halktan kendileriyle birlikte 1768'de avarız vergisi vermesini talep etmişlerdir.⁵⁰ 1794 tarihli başka bir hükümde ise, Boynuyoğun ahalisinin kendileri gibi avarız ve hadariye gibi vergileri vermeleri için diğer Boynuyoğun'da bulunan Kasım Dede Vakfı ahalisine zulmettikleri görülmektedir.⁵¹

5.3. Vakıflarla İlgili Problemler

2 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri'nde Melik Ahmed ile ilgili 4, Kasım Dede ilgili 4, Şeyh Yakub ve Taşlıcalı Pir Ali zaviyeleriyle ilgili 1'er olmak üzere toplamda 10 hüküm vardır. Ancak, bu hükümlerin sadece 4 tanesi vakıfları doğrudan ilgilendirirken 6 tanesi timar ve vergi gibi konularla ilgili hükümlerde isimleri geçmektedir. Vakıfları doğrudan ilgilendiren hükümlerde ya vakfın tasarrufunda bulunan arazinin mahsul ve gelirlerine ya da vakfın işlerine yapılan müdahaleler söz konusudur. Örneğin, Kürtün'e bağlı bulunan Tirebolu'daki Kasım Dede Vakfı'nın hane avarızına bağlı vergi alınan emlak ve arazileri olmamasına rağmen ahali vakfın hizmetçi ve yöneticilerinden kanuna aykırı olarak öşür, avarız, imdâd-ı hazariye gibi vergiler talep etmişlerdir. Vakfın yöneticileri ve evlatları ise bu durumu İstanbul'a şikâyet ederek çözüme

⁴⁴ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 16/2.

⁴⁵ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 19/3.

⁴⁶ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 295/2.

⁴⁷ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 26/2.

⁴⁸ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 107/2, 259/4.

⁴⁹ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 217/1.

⁵⁰ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 122/2.

⁵¹ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 361/4.

kavuşturulmasını istemişlerdir.⁵² Merkezden gönderilen hükümlerde vakıfların öşür ve avarız gibi vergilerden muaf tutulması sebebiyle vakıf halkından vergi talep edilmesi yasaklanmıştır.

Vakıflarla ilgili konulardan biri de dışarıdan gelecek vakıf topraklarında ziraat eden reayanın öşürlerini vakfa vermek istememesidir. 1763 tarihli bir hükümde İmanhisarı ve Boynuyoğun köylerinde timar tasarruf eden İsmail'in dirliği altında olan reaya, Kasım Dede Zaviyesi hizmetçileri oldukları iddiasıyla vergilerini vermemişlerdir.⁵³ 1785 tarihli hükümde ise Melik Ahmed Zaviyesi topraklarında dışarıdan gelip ziraat eden reayanın öşürlerini geldikleri yerin sipahisine verdiklerini beyan ederek vakfa vermeyi reddetmişlerdir. Vakfın yöneticisi Şeyh Mustafa'nın şikâyeti üzerine merkezden gönderilen hükümde *dışarıdan gelecek vakıf topraklarında ziraat edenlerin öşürlerini vakfa vermesi gerektiği* konusunda emir verilmiştir.⁵⁴ Bu şekilde reaya, sipahiye vergi vermekten kurtulmayı ummuştur. Ancak Osmanlı Devleti defter kayıtlarına bakarak bunların vakıf hizmetçileri olmadığını tespit etmiş ve sipahiye vergilerini ödemeleri için Kürtün kadısına emir göndermiştir.

5.4. Diğer Konularla İlgili Problemler

Timar, vergi ve vakıflarla ilgili hükümlerin yanında tarla ve yaylak gibi mülkiyete yapılan müdahale ile ilgili 2, göreve müdahale ile ilgili 1, eşkıyalıkla ilgili 4 hüküm vardır.

Kürtün'de 1759-1796 tarihleri arasında sahib-i arz tarafından tarla, yayla gibi yerler kişi ya da kişilere temessük ile tasarruf hakkı verilmiştir. Günümüzde Karadeniz bölgesinde sıklıkla karşılaşılan geçmişten beri gelen yaylak davalarının 1759-1796 yılları arasında Kürtün'de de yaşandığı görülür. Örneğin 1774'de Kürtün'deki Barkar yaylağını tasarruf eden Divarlı ahalisine Karaçukur ahalisi söz konusu yaylağın önceden beri kendilerine ait olduğunu iddia ederek Divarlı ahalisinin yaylağı kullanmalarına engel olmuşlardır.⁵⁵ Bunun üzerine Divarlı halkı merkeze şikâyette bulunmuştur. Merkez şikâyeti ele alırken Divarlı ahalisinin elindeki fetvaya binaen Karaçukur ahalisinin müdahalesinin engellenmesi için Kürtün kadısına hüküm göndermiştir. Bu hükmün gönderilmesinden sonra 1774-1796 tarihleri arasında bu yaylakla ilgili olarak herhangi bir şikâyet kaydı bulunmamaktadır.

Kürtün kazası dâhilinde mütegalibe ya da eşkıya olarak tarif edilen kişilere rastlamak mümkündür. Bu tür kişiler buldukları yerlerde timar/zeamet tasarruf edenlerin timarlarına müdahale etmelerinin yanında vergileri de tahsil etmelerine de engel olmuşlardır. Bunun yanında haraç talep etmek gibi bireysel suç işleyenler de vardır.⁵⁶ 2 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri'ne göre Tirebolu'da

⁵² BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 190/2, 192/2.

⁵³ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 51/1.

⁵⁴ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2:217/1.

⁵⁵ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 149/5.

⁵⁶ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 165/2.

eşkıya olarak Kel Ali oğlu İbrahim ve Çilesizoğlu Mehmed, derebeylik iddia eden Derviş Mustafa, mütegalibeden Emanetoğulları ve Ömer adında kişiler vardır.⁵⁷ 1764 tarihinde Kel Ali oğlu İbrahim ve Çilesizoğlu Mehmed, Kürtün, Keşab ve Giresun'da müşterek timar tasarruf eden Divan Kâtibi Hüseyin Senayi'nin timar gelirlerini toplamasını engelleyerek zarar vermişlerdir.⁵⁸ Bunun üzerine Hüseyin Senayi şikâyetinde bulunmuştur. Hüseyin Senayi'nin şikâyeti üzerine merkezde bulunan Defter-i Hakanî kayıtları incelenmiş ve Hüseyin Senayi'nin şikâyetinde haklı olduğu görülmüştür. Bunun üzerine merkezden Trabzon valisi başta olmak üzere Giresun, Keşap ve Kürtün kadı ve naiblerine Hüseyin Senayi'nin hissesine düşen zeamet ve gümrük gelirlerini subaşı tarafından tahsil edilmesi için ferman gönderilmiştir. 1776 tarihine geldiğinde ise "...birkaç seneden berü mütegalibe ve zaleme ve cebâbire ve eşkıyâdan olan kimesneler hilâf-ı Defter-i Hakânî fuzûlî ve bilâ-sened cebren ve kahren zabt ve vâki' olan mahsûlât ve rûsûmâtın ahz u kabz idüp gadr..." şeklindeki kayıttan eşkıyaların Hüseyin Senayi'nin zeamatine müdahale etmeyi sürdürdükleri anlaşılmaktadır.⁵⁹

1778 tarihinde Müderris Mehmed Kadri'nin tayin ettiği naibi eşkıya Derviş Mustafa katlederek naibin parasını gasp etmiştir.⁶⁰ Aynı tarihte Kürtün'de gedik timar tasarruf eden Görele Kalesi Medresesi Müderrisi Süleyman'ın timar gelirlerini tahsil etmesine mütegalibeden Emanetoğulları üç seneden beri engellemiştir.⁶¹

Diğer konular içinde tasnif edilenlerden bir diğeri de timar sisteminin işleyişiyle ilgili hükümdür. Osmanlı kanunnamelerinde timar sisteminin işleyişiyle ilgili detaylı bilgiler mevcuttur. Bunlar arasında terkedilen topraklar, yeni açılan yerin hukuki statüsü gibi konular vardır. Ancak zamanla uygulamada bir takım sorunların ortaya çıktığı görülmektedir. Kürtün kazasında da terkedilmiş topraklar ve yeni açılan yerlerin hukuki statülerinden doğan bir takım problemler ortaya çıkmıştır. Örneğin; 1787 tarihinde Sürmene, Akçaabat ve Kürtün'de toprakları işleyen bazı kişilerin topraklarını terk ettikleri ve yerlerine başkalarının gelip ziraat ettikleri görülür. 1787 tarihli bu kayıta Trabzon Kalesi vasat mustahfızı Mehmed Emin'in merkeze gönderdiği bir mektupta Kürtün, Akçaabat ve Sürmene nahiyelerindeki bazı yerlerin sahiplerinin ölmesi ve ölenlerin çocuklarının olmamasından dolayı başkaları tarafından bu arazilerin tapusuz işletildiği buna ilaveten dağlarda meralar açıldığını bildirilmiştir. Bunun üzerine merkez Kürtün, Akçaabat ve Sürmene naiblerine gönderdiği hükümde bu yerlerin nasıl işletileceği hakkında bir hüküm göndermiştir. Buna göre bu boş

⁵⁷ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 78/3, 165/3, 246/3, 251/2. Ayrıca Kel Ali oğlu İbrahim ve Çilesizoğlu Mehmed'in eşkıyalık faaliyetleri için bkz. Emre Yürük, *Trabzon Gümüşhane Eksenindeki Ayan Aileleri ve Faaliyetleri (1750-1800)*, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2014, s. 76.

⁵⁸ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 78/3.

⁵⁹ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 160/2.

⁶⁰ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 251/2.

⁶¹ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 246/3.

kalan yerler ile yeni açılan mera vb. yerlerin sahibi arz denilen timar sahibi tarafından bu yerlere gelip yerleşen kişilere belirli bir tapu resmi karşılığında verilmesi istenmiştir.⁶²

Diğer konular içinde ele alınabilecek bir diğer husus timar intikali ve berat yenileme talebidir. Osmanlı timar sisteminde timar tasarruf eden kişinin vefatıyla timarı çocuklarına intikal edebiliyordu. Buna örnek olarak Kürtün kazasında zeamet tasarruf eden sadrazam kethüdası halifesi Mehmed Sadık veled-i Mahmud verilebilir. Ahkâm kayıtlarına yansıyan şikâyetlere göre; Mehmed Sadık 1761 tarihinden beri Kürtün'e bağlı olan Karakaya, Karaçukur ve isimleri belirtilmeyen diğer köylerde zeamet tasarruf etmektedir. Bu kayıtlardan Mehmed Sadık'ın ne zamandan beri zeamet tasarruf ettiği belli olmasa da "...Sadrâ'zamım mektûbcısı hulefâsından Mehmed Emin ve mektûbî defteri hulefâsından Mustafa ve sadrâ'zamım kethüdâsı kâtibi hulefâsından Mahmud zîde mecdühum gelüp Trabzon sancağında Kürtün nâhiyesinde Karakaya nâm karye ve gayrıdan otuz üç bin iki yüz yetmiş bir akçe ze'âmet mutasarrıfı sadrâ'zamım kâtibi Mehmed Sadık veled-i Mahmud'un fevtinden oğulları mûmâ-ileyhim Mustafa ve Mehmed Emin ve Mahmud'a ber-müceb-i meşrût ber-vech-i iştirâk bin yüz doksan yedi senesi Zilka'de'sinin sekizinci gününde tevcîh..." şeklindeki 1785 tarihli kayıttan Mehmed Sadık'ın 1783 tarihinde vefat ettiği anlaşılmaktadır. Mehmed Sadık'ın vefatından sonra oğulları Mustafa, Mahmud ve Mehmed Emin'e babalarının zeameti irsen intikal etmiştir. Bu üç kardeş babalarından kalan bu zeameti müşterek olarak tasarruf etmeye başlamışlar, ancak 1785 tarihinde beratlarını zayi etmişlerdir. Bunun üzerine üç kardeş beratlarının yenilenmesi için merkeze başvurmuşlardır. Merkez bu talebi incelemiş ve üç kardeşe yeniden berat verilmesine hükmetmiştir.⁶³

6. Sonuç

Divan-ı Hümayun'un önemli defter tasnifleri arasında Mühimme ve Şikâyet defterlerinden sonra Eyalet Ahkâm Defteri gelmektedir. Eyalet Ahkâm Defteri, şikâyetlerin derli toplu olarak eyaletlere göre tutulması amacıyla ortaya çıkmıştır. Osmanlı'nın farklı bölgelerinde toplumun her kesimi tarafından yapılan şikâyet ve talepler bu defterlere kaydedilmiştir. Reaya ve askeri sınıfa mensup olanlar, 1759-1796 tarihleri arasında Kürtün kazasında meydana gelen sorunları merkeze arz göndererek ya da bizzat gelerek bildirmişlerdir. Kürtün, merkeze uzak bir kaza olmasına rağmen burada yaşayanlar şikâyet mekanizmasını etkili bir şekilde kullanmaya çalışmışlardır. İlgili merciler merkeze yansıyan bu şikâyetleri incelemişler ve bu konuda verilen hükmün yerine getirilmesi için yerel yöneticilere emirler göndermişlerdir. Bu ahkâm kayıtları, şikâyet ve talepte bulunan kişilerin görevleri, kimlikleri, cinsiyetleri gibi bir takım önemli bilgilerin yanında şikâyetin türleri ve bunların sebepleri hakkında da önemli bilgiler ihtiva etmektedirler.

⁶² BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 325/2.

⁶³ BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: 295/3.

2 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri, 1759-1796 tarihleri arasında 36 yıllık geniş bir dönemi kapsamı açısından önemli bir defterdir. Bu defter, Kürtün kazasında meydana gelen anlaşmazlıklar ve bu anlaşmazlıklara konu olan şikâyetler ile bazı taleplerle ilgili bilgiler vermektedir. Bunlar arasında; timara yapılan müdahaleler, vergilerin ödenmemesi, vakıf gelirlerine yapılan müdahale, eşkıyalık, mülk ve yaylaklara yapılan müdahaleler, timar intikali ve berat yenileme talepleri vardır.

İncelenen dönemle ilgili Ahkâm defterinde Kürtün'ün idari yapısı hakkında bilgiler mevcuttur. Buna göre, Kürtün 18. yüzyılda kaza statüsündedir ve Kürtün'ün sınırları Karadeniz'e kadar uzanmaktadır. Kaza hüviyetinde olan Kürtün'de timar sisteminin uygulandığı görülmektedir. Kürtün, kıyı kesim ile iç kesimi birbirine bağlayan Harşit Vadisi üzerinde geçiş güzergâhında bulunduğundan bu bölgede Melik Ahmed, Kasım Dede, Şeyh Yakub ve Taşlıcalı Pir Ali zaviyeleri kurulmuştur. Bu zaviyelere zamanla ehl-i örf ve reaya sınıfına mensup kişiler tarafından müdahaleler yapılmıştır. Müdahalede bulunan reaya sınıfına mensup olan bu kişiler arasında özellikle eşkıyalık faaliyetinde bulunmuş olan Kel Alioğlu İbrahim, Çilesizoğlu Mehmed, Emanetoğulları ve Ömer adlı kişiler vardır.

Netice olarak yukarıda bahsedildiği gibi Kürtün ile ilgili ahkâm kayıtlarından Osmanlı Devletinde toplumun her kesiminin şikâyet mekanizmasını kullanmaları ve ilgili mercilerin bu şikâyetleri çözümleme yöntemleri Osmanlı'da adalet anlayışının pratikte nasıl algılandığını göstermesi açısından önemlidir. Bunun yanında Ahkâm defterinde Kürtün ile ilgili idarî, malî, ictimâî vb. konulardaki kayıtlar mahalli tarih çalışmaları için son derece önemlidir.

KAYNAKLAR

1.Arşiv Belgeleri

BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 1: Hüküm Numaraları: 9/2, 9/3, 48/1, 49/1.

BOA, A.DVNS.AHK.TZ.d, 2: Hüküm Numaraları: 16/2, 19/3, 26/2, 36/2, 36/3, 48/3, 51/1, 62/3, 78/3, 90/1, 90/2, 107/2, 108/3, 122/2, 128/4, 146/3, 149/5, 154/1, 156/2, 160/2, 165/3, 169/2, 174/4, 179/2, 189/1, 190/2, 192/2, 194/3, 204/1, 216/4, 216/5, 217/1, 219/3, 224/1, 240/3, 246/3, 251/2, 257/4, 259/4, 276/1, 277/1, 282/1, 289/1, 290/3, 291/4, 295/2, 295/3, 313/2, 325/2, 330/1, 356/1, 361/1, 369/1, 378/1.

2.Kitap ve Makaleler

ANIT, Kasım, *Trabzon Ahkam Defterlerine Göre Rize'nin İktisadi ve Sosyal Yapısı (1740-1911)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Başbakanlık Basımevi, Ankara 2010.

BOSTAN, M. Hanefi, *XV-XVI Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002.

BOSTAN, M. Hanefi, *Harşit Vadisinin İdarî, Sosyal ve İktisadî Tarihi (XV.-XVII Yüzyıllar)*, Giresun Valiliği, İstanbul 2018.

EMECEN, M. Feridun, “Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet”, *TALİD*, C: 3/5, İstanbul 2005, ss. 107-139.

FATSA, Mehmet, “XVI. Yüzyılda Gelevera Vadisi’nde bir Türkmen Dervişi Kasım Dede ve Boynuyğun Zaviyesi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S: 38, Ankara 2006, ss. 1-11.

FATSA, Mehmet, “XV. Ve XVY. Yüzyıllarda Doğu Karadeniz’de Yol Hizmeti Veren Zaviyeler ve Derbendler”, *Vakıflar Dergisi* 41, Ankara 2014, ss. 37-66.

FATSA, Mehmet, *Karadeniz’de Zaviyeler (15-17 Yüzyıl)*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2017.

GÖKÇEK, Mehmet Fatih, “1 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri’nde Kürtün Nahiyesi İle İlgili Kayıtlar (1742-1759)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 25, 2018, ss. 69-102.

HACISALİHOĞLU, Mehmet, *Trabzon’da Ayanlık Mücadelesi: Hacısalihzâde Hasan Ağa, Ömer Ağa ve Büyük Ali Ağa (1737-1884)*, Serander Yayınevi, Trabzon 2014.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998.

İNALCIK, Halil, “Timar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 41. İstanbul 2012, ss. 168-173.

KAYA, Ali İrfan, *98 Numaralı Mühimme Defteri (H. 1100/M. 1688-1689)*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2019.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., “Mühimme Defteri”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 31, İstanbul 2006, ss. 520-523.

MUMCU, Ahmet, *Divan-ı Hümayun*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2017.

ORTAYLI, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdarî Tarih*, Cedit Neşriyat, Ankara 2016.

SOYER, Emel, *XVII. yy. Osmanlı Divan Bürokrasisi’indeki Değişimlerin Bir Örneği Olarak Mühimme Defteri*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

ŞİMŞİR, Nahide, “Ahkâm Defterleri’nin Tarihî Kıymeti ve 107 No’lu Anadolu Ahkâm Defteri’ndeki İzmir İle İlgili Hükümler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S: 9, İzmir 1994, ss. 357-390.

ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1967.

ÖZTÜRK, Said, “Sosyo-Ekonomik Tarih Kaynağı Olarak Ahkâm Defterleri”, *Pax Ottomana Studies İn Memoiam Prof. Dr Nejat Göyünç*, Ed. Kemal Çiçek, Sota-Yeni Türkiye, Haarlem-Ankara 2001, ss. 611-639.

ÖZTÜRK, Temel, *İki Savaş Döneminde Trabzon (1680-1690/1723-1746)*, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2004.

ÖZTÜRK, Temel, “Ahkâm Defterlerine Göre Trabzon ve Çevresinde Güvenlik (1742-1760)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 8, 2010, ss. 29-53.

TOSUN, Miraç, *XVIII. Yüzyıl Trabzon’unda Cemaatlerarası İlişkiler*, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013.

TOSUN, Miraç, “18. Yüzyıl Trabzon’unda Namaz İbadetinin Önemi ve İmamlar”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 22, 2017, ss. 59-72

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmânlılarda Divân-Bürokrasi-Ahkâm: Osmânlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.

YÜRÜK, Emre, *Trabzon Gümüşhane Eksenindeki Ayan Aileleri ve Faaliyetleri (1750-1800)*, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2014.

TRABZON'UN TANINMIŞ KEMENÇECİLERİNDEN BAHATTİN ÇAMURALI*

Mehmet BİLGİN**

ÖZ

Trabzon'a bağlı Sürmene kazasının Dirlik köyünde 1931 yılında dünyaya gelen Bahattin Çamurali, çocukluğundaki hevesi nedeniyle, aile bireylerinin isteği ve gayreti ile dönemin büyük ustalarından olan Hüseyin Dilaver'den Kemençe dersleri alarak, daha çocuk yaşlarında kemençe çalmaya başladı. Çocuk olduğu için köy düğünlerinde, kına gecelerinde genellikle kadınlara kemençe çalarak sanatını geliştirdi. Kısa süre sonra tüm sürmene köyleri ve çevre ilçelerde aranan bir yerel sanatçı oldu. Hayat çizgisi gurbette devam etti. İstanbul'da düğün ve hemşeri toplantılarında, birçok ünlü sanatçıya eşlik ederek sanat hayatını devam ettirdi. Daha sonra kendi adına plaklar çıkardı. Kemençe sanatçısı olarak radyo ve tv programları yaptı. Yurt dışında ve yurt içinde birçok konser verdi. Birçok folklor ekibine kemençe çalarak sanatını icra etti. 1991 yılında İstanbul'da vefat eden Çamurali'nin mezarı Karacaahmet mezarlığındadır.

Anahtar Sözcükler: Sürmene, Kemençe, Folklor, Horon, Halk Edebiyatı

BAHATTİN ÇAMURALI: A WELL-KNOWN MASTER OF KEMENÇE IN TRABZON FOLK HISTORY

ABSTRACT

Bahattin Çamurali was born in Dirlik, a village in Sürmene, Trabzon, in 1931. He took Kemençe lessons from Hüseyin Dilaver, one of the greatest *Kemençe* players at the time. He was an enthusiastic boy and started playing *kemençe* at a very young age. He developed his art by playing *kemençe* to female audiences in the local wedding ceremonies in the countryside, being accepted as a child instrument player at special female entertainment called *henna nights*. Soon he became a local artist sought in all villages of Surmene and the surrounding districts. His national art career continued in İstanbul, where he accompanied many famous artists playing *kemençe* at special ceremonies and organisations in İstanbul. Then he released his first albums on his behalf. He joined radio and TV programs as a performer. He was involved in many national organisations and appeared at many concerts abroad. He performed his art by *kemençe* with a wide variety of folk bands. Çamurali died in İstanbul in 1991 and buried in Karacaahmet.

Keywords: Sürmene, Kemençe, Folklore, Horon, Folk Literature

* *Gönderim Tarihi:* 06.08.2019. *Kabul Tarihi:*25.10.2019.

** *Dr. Öğr. Üyesi,* İstanbul Aydın Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İSTANBUL. mehmetbilgin34@gmail.com *ORCID:*0000-0002-9413-2869

1931 yılında Trabzon-Sürmene'nin Dirlik (Cida) köyünde doğan; 'Kemençenin Mozart'¹ Bahattin Çamurali, 27 Nisan 1991 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir.² Mezarı İstanbul'da Karacaahmet'tedir. Hamdi ve Birtane çiftinin beş çocuğunun en küçüğü idi. Çiftin ilk iki çocuğu kız olmuştu. Adlarını Gülfidan ve Rahime koymuşlardı. Daha sonra üç erkek çocukları oldu. Sırasıyla Ferhat, Rıfat ve Bahattin.

Köydeki arazilerinin tarımsal gelirleri ile yaşamlarını sürdüren ailenin en küçükleri olduğu için, ablaları özellikle de Rahime, Bahattin'e çok düşküdü. Daha çocukluğunda kapı önünde bulduğu iki çalıyı birbirine sürterek kemence çalar gibi yapmasından etkilenen ablası küçük kardeşinin Kemençe sanatçısı olması için, her türlü fedakarlığı yapmayı kafasına koymuştu.

Doğu Karadeniz sahilinde Çamurali soyadını taşıyan aileler, Sürmene'den başka Trabzon-Çaykara ve Giresun-Bulancak yöresinde de bulunmaktadır. Biz, Çamurali soyadını taşıyan ailelerin Çamur kabilesinin bir kolu olduğunu düşünürüz. Bu kabilenin mensupları günümüzde Çamur, Çamurlu, Çamurali gibi soyadları taşımaktadır. Ailenin mevcuduna bu açıdan baktığımız zaman, Çamur kabilesinin diğer parçalarına Türklerin eski dönemlerden bu yana yaygın olarak yaşadığı coğrafyada ve buna bağlı olarak Anadolu ve Balkanlarda rastlamak mümkündür. Anadolu'da Adapazarı, Adana, Konya, Gümüşhane, Erzincan, Erzurum'un doğusu Pasinler, Kars, Iğdır ve Azerbaycan'da bulunmaktadır. Bu konuyu Sürmene'nin Dirlik köyünde yaşayan aile mensuplarına sorduğunuz zaman, kökenlerinin Kafkasya'dan geldiklerini söylerler.

Çamurali ailesinin yaşadığı Dirlik Köyü, Cumhuriyet öncesinde Türklerin ve Rumların birlikte yaşadığı bir köydü. Tanzimat öncesinde, hemen hemen tüm köylerde, Türkler ve Rumlar birlikte yaşardı. Tanzimat sonrası dönemde, tedbir, teşvik ve tercihlerle belirginleşen ekonomik yaşamdaki değişime paralel ve ek

¹ 1990 yılının son aylarında Sürmeneli sanayici ve iş adamı Ziya Aydın'ı fabrikasında ziyaret etmiştik. Bu ziyaretimiz esnasında, fabrikanın kantininde Ziya Aydın'ın kardeşi Vural Aydın ile sohbet eden Bahattin Çamurali ile karşılaştık. Kısa bir müddet biz de sohbe katıldık. Ben Bahattin Çamurali'ye hayatı ve sanatı konusunda bir görüşme yapmak istediğimi söyledim. Bu talebim Bahattin Çamurali tarafından çok sıcak bir ilgiyle karşılandı. Mutlu olmuştu. Vural Ağabey de Sürmene'nin yazmayı ve yazarak paylaşmayı seven kalemelerinden birisi idi. Sürmene dergilerinde yazıları vardı. Onun da bu konuya ilgisi ve Bahattin ile birlikte birçok hatırası vardı. Kısa süren konuşma sonunda Bahattin ile görüşme yapıp hayatını yazma görevi Vural Aydın'da kaldı. Geciktirmeden hemen başlamasını ve notlarını almasını tavsiye ederek ayrıldık. Birkaç ay sonra, Bahattin'in ölüm haberini almak bizleri çok üzdü. Yıllar sonra Vural ağabeyi aradım ve bu konuda ne yaptığını sordum. Bana görüşmeyi yaptığımı, notlar aldığını söyledi. Ancak, yazıyı hazırlayıp, yayımlayamamıştı. 5 sayfa tutan notlarını 02.12.2012 tarihinde bana gönderdi. Bu çalışmada onun tuttuğu notlar kaynak olmuştur. Katkısı için Vural Aydın'a ayrıca teşekkür ederim. Bizim de benimsemiş olduğumuz "Kemençe'nin Mozart"ı tanımlı tamamen Vural Aydın'a aittir.

² Bu çalışma için, Bahattin Çamurali'nin yakın akrabalarından, başta Bahattin'in ablasının kızıyla evli ve geçmişte İstanbul'da 45'lik plak yapan Zafer Plak'ın kurucusu ve sahibi olan Sürmene'nin Üstündal (Karakanzi) köyünden Aydın Bakanay (1938-) ve Engin Ufuk Bakanay ile birkaç defa Bahattin'in hayatının değişik safhaları hakkında görüşmeler yaptım. Katkılarından dolayı onlara da teşekkürü borç bilirim.

olarak, eğitim ve kültür aktarımı yoluyla Türk ve Rum toplumları arasında farklılaşma ve ayrışma oluşturulmuştur.

Tanzimat uygulamaları ile Rumlar, Müslümanlarla iç içe yaşadıkları köylerden alınarak, birbirine bitişik köy ve mahallelerde bir araya toplanmış, bu mahalle ve köylerde önceden yaşayan Müslümanlar ise Rumların geldikleri köy ve mahallelere nakledilmişti.³ Bu uygulama ile Trabzon'un diğer kazalarında olduğu gibi, Sürmene kazasında bulunan Rumlar da yer değişimine tabi tutularak, Türk ve Müslüman toplumdan yerleşim açısından izole edilmiş, birbirine bitişik köylerde toplu yaşayacak şekilde yeniden yerleştirilmişti.

Bu yerleşim projesinin Sürmene'deki uygulamasında, Aksuhanları mevki bir merkez olarak seçilmişti. Daha sonra birkaç dükkan ve kahvenin de inşa edildiği bu merkezin etrafındaki yamaçlara yayılmış olan köylerde, Rumlar bir araya toplanmıştı. Oluşturulan Rum köylerinde, yeniden inşa edilen kiliselerin yanında birer ilkokul açılmıştı. 1900'lu yılların başında Aksuhanları mevkiinde "Merkez Okulu" adı ile sadece Rumlara lise seviyesinde eğitim veren bir okul inşa edilmişti. Bu okulun öğretmenleri ve ders kitapları, Yunanistan'dan geldiği gibi öğretmenleri de Atina Üniversitesi mezunu idi. Bölgede eskiden beri var olan Hristiyanlığın Ortodoks mezhebine mensup kendini Rum⁴ diye nitelendiren insanlar da bu okullarda Yunanca öğrenmiş, Yunanlı şuru kazanmıştı.

Bahattin Çamurali, 1998

³ Bu konu ile ilgili bkz. Mehmet Bilgin, *Sürmene Tarihi*, İstanbul 1990, s. 398-399.

⁴ Rum sözcüğü, Araplardan bize geçmiş, Romalı anlamına gelen bir sözcüktür. Antik Yunanlar ırksal ya da kültürel bir alakası yoktur. Doğu Roma döneminde Hristiyanlık, değişik tarihlerde toplanan dini konsillerde alınan kararlarla şekillendirilmiş, bu süreç değişik mezheplerin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Batı Roma, Katolik mezhebi ile Hristiyanlığı resmileştirirken, Doğu Roma'da bu Ortodoks mezhebi şeklinde olmuştur. Ortodoks mezhebine mensup olanlar mezhebin Doğu Roma'nın resmi dini olması dolayısıyla Müslüman Araplar tarafından Rum olarak, adlandırılmıştır. 19. yüzyıla kadar Rum adlandırması dini aidiyetin ötesinde hiçbir etnik aidiyet içermez. Rumlara Yunanlı şuru kazandırılması,

Dirlik Köyü, Osmanlı döneminde, Rum ve Türklerin ayrı mahallelerde yaşadığı bir köydü. Komşu Yokuşbaşı (Çikoli) ve Aksu (Aso) köyleri de Türklerle Rumların ayrı mahalleler halinde birlikte yaşadığı köylerdi. Fakat bu köylerdeki Rum mahalleleri ile diğer köylerdeki Rum mahallelerinin coğrafi bir bütünlük oluşturmasına dikkat edilmişti. Türklerin yaşadığı diğer köylerle komşu olan kenar mahalleler ise Türkler tarafından iskan edilmişti. Tanzimat uygulamaları çerçevesinde 19.yy'ın ikinci yarısında gerçekleşen bu değişim ve dönüşüm ile Türk ve Rum toplulukları birbirinden tamamen ayrılmış, yapılan başka ekonomik uygulamalar ile “*zengin, varlıklı ve eğitilmiş Rumlar*”, “*fakir ve cahil Türkler*” tablosu şekillendirilmişti.

Yabancı devletlerin çeşitli anlaşmalarla elde ettikleri hakları çerçevesinde, Osmanlı topraklarındaki Hıristiyan nüfusun can ve mal emniyetini garanti altına alınması adına, Müslüman ve Hıristiyan gruplar birbirinden ayrıştırılıp, izole edildiği gibi, bölgede Türkler ve Rumlar arasında kültürel etkileşim kanallarının da tıkanması için başka tedbirler de alınmıştı.

19. yüzyıl başlangıcında, ticaret ve zanaatlar Müslümanların (Türklerin) kontrolünde idi. Hıristiyanlar (Rumlar, Ermeniler) ise arazilerin geliri ile zar zor geçinebilen, taşımacılık, marabalık, ırgatlık, hayvanlarla karadan veya kayıklarla denizden nakliyecilik gibi hizmet sektörü kapsamına giren diğer işleri yaparlardı. 19. yüzyıl sonlarına gelindiğinde dış güçlerin desteği ve projeleri ile bakırcılık, demircilik, terzilik, ayakkabıcılık, ticaret ve sanatlar Rumların eline geçmiş, Türkler ise ırgatlık, hayvancılık ve kayıklarla taşımacılık gibi işleri yapabilir konuma gelmişlerdi.

Bu değişim ve dönüşüm tesadüflerle değil, dışarıdan askeri ve ekonomik zorlamalar ile gerçekleşmiş, Osmanlının sadece dış ticareti değil, iç ticareti de kontrol altına alınmış, sonuç olarak Osmanlı ticaretinin yapısında kapitülasyon sahibi ülkenin hedef ve menfaatlerine uygun yeni dinamikler oluşturulmuş ve bu durum imzalanan anlaşmalara konan maddelerle kontrol ve garanti altına alınmıştı.

Bu değişim ve dönüşümü, Trabzon vilayeti ve çevresi ekseninde açıklamaya devam edersek, yabancı devletlerin kurum ve kuruluşları vasıtasıyla, bölgedeki manastırlarda bölgesel kapsamlı sanat eğitimi kurslarının düzenlendiğini, Rumlara bazı meslekler için eğitim verildiğini görürüz. Bazı devletler kapitülasyonlarla elde ettiği hak ve imkanlara dayanarak, Osmanlı toplumu içine nüfuz etmek ve ekonomik olarak yayılmak amacıyla, Hıristiyan tebaanın ticarette kontrol ve etkinliği ele geçirmelerini temin için paralel uygulamaları da devreye koymuşlardı.

Osmanlı döneminde nüfus yapısı yeniden düzenlenen köylerdeki Rumlar, daha çok sanat ve ticaretle uğraşır. Hatta bakırcılık, demircilik, ayakkabıcılık, terzilik sanatlarından her biri belli bir köyün mesleği haline gelmişti. Bölgenin en iyi bakırcı ustaları, Dirlik köyünde bulunur ve yetişirdi. Kazma, bel gibi en

---

Yunanistan'ın kurulmasından yaklaşık 30-40 yıl sonra Batılı bilim adamlarının Doğu Roma'yı Bizans olarak adlandırmaya başlaması ve Megalo-İdea'nın ortaya konmasından sonra ve Atina Üniversitesi'nden yetiştirilen kadroların çabasıyla olmuştur.

iyi tarım aletlerini yapan demirciler, Çarşı Mahallesi (Humurgân Köyü) ve en iyi bıçakları yapan ustalar Soğuksu (Gölonsa-i Rumi) Mahallesi'nde idi. Bu sanatkarlar, maharetlerini sadece Osmanlı topraklarında değil, komşu Rusya'da da sergilerlerdi.

Soldan sağa Bahattin Çamurali, İsmet Zeki Eyüboğlu, Dr. Mustafa Duman.
(Dr. Mustafa Duman Arşivi)

Başlangıçta yaşam, giyim ve kültürleri, adet ve gelenekleri, hatta halk inançları, komşuları Türklerle aynı idi. Trabzon bölgesindeki Rumlar ve Ermeniler Türkçe'den başka dil bilmezlerdi.⁵ Aksuhanları bölgesindeki Rumların aile isimleri bile Türkçeydi.⁶ Yunanca'yı 1880'lerden sonra, yeni açılan Rum okul-

⁵ Bu durum bazılarını biraz abartılı olarak gelebilir. Fakat Trabzon Rum krallığı ve Osmanlı dönemine ait kayıtlarda, Türkçe ad taşıyan çok sayıda Hıristiyan kaydına rastlanması, mübadeleden sonra Ankara'da Milli Kütüphanede muhafaza edilen Sümela Manastırı'nın yazma kitapları arasında, Yunan alfabesi ile Türkçe yazılmış eserlere rastlanması ve bizim Doğu Karadeniz adlı eserimizde yer alan (Bkz. Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz Tarih Kültür İnsan*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017), diğer bilgiler değerlendirilirse, bunun tarihi gerçeklere ne kadar uygun olduğu anlaşılır. Ayrıca 18 ve 19. yüzyıla ait Osmanlı belgelerinde; Trabzon'un doğusunda Çepnioğlu, Türkoğlu adını taşıyan Ermeni ailelerin mevcudiyeti ve Yunanistan'a gittikten sonra bile 2-3 nesil Yunanca öğrenmeyi reddedip, Türkçe konuşmakta ısrar eden Bafra'lılar bu konuyu tartışmasız ortaya koymaktadır.

⁶ Yunanca: Yunanistan kurulmaya başladığında, Antik-Yunan uygarlığı, yeni oluşmakta olan Avrupa'nın kültürel temelini oluşturmuştu. Antik-Yunan uygarlığının Avrupa'da kazandığı sempati nedeniyle Yunanistan, Antik-Yunan mirasçısı olarak sunulmuş, tüm Yunanistan'da Antik-Yunan dili hiç konuşulmadığı, hatta daha çok, Slavca, Arnavutça ve bunların karışımı

larında öğrenmişlerdi. Bu isimler Yunanistan'dan gelen ve Atina Üniversitesi'nde yetiştirilmiş öğretmenler tarafından değiştirilmiş ve Türkçe aile isimleri genellikle Yunancadaki karşılıklarına çevrilmişti.⁷ Bu değiştirme ve kültürel dönüştürme faaliyetine rağmen, bu köylerdeki Türkler ve Rumlar içli dışlı birlikte yaşamaya devam etmişlerdi. Rumlar da kemeçe çalar ve horon oynardı. Mübadele anlaşması ile Hıristiyan oldukları için Yunanistan'a gönderilirken, dinlerimiz farklı ama Rum okullarında modern eğitimle aşılana farklı dil ve Yunanlılık şuuruyla rağmen, halk kültürü ve adetlerimiz aynı idi.

Müslüman din adamları da, Osmanlının tepetaklak gittiği yıllarında uygulanan bu değişim ve dönüşüm programının amaçladığı hedefler için gönüllü olarak çalışmışlardı. "Papazlar ve hocalar aynı kültürel ve etnik kökene sahip fakat aralarında dinsel inanç farkı olan Türkler ve Rumlar arasında ayrılığı belirgin bir hale getirmek" şeklinde özetlediğimiz bu projeyi, gizli bir mutabakatı uygular gibi desteklemişlerdi.

Bu dar bir bölgeye mahsus bir iş değildi. Hocalar vaaz ve sohbetlerine, Rumların malına zarar vermenin,⁸ onlardan kız alıp evlenmenin⁹ ne kadar büyük bir günah olduğunu vurgulayarak başlar, Rumların zenginleşmesine vesile olan sanatları Hıristiyan mesleği olarak tanımlar ve Hıristiyanların bu meslekleri yaparak aslında Müslümanlara hizmet ettiğini izah ederlerdi.¹⁰

---

diller konuşulduğu halde, modern okullarında milli-resmi dil olarak Yunanca diye "Kathareuoussa" benimsenmiş ve okullarda öğretilmeye başlanmıştı. Halkın yaygın konuştuğu dil "Demotiki" ise 1964 yılından sonra okullarda okutulmaya başlanmış fakat iki dil kullanılmasından dolayı yaşanan sorunları çözmek için 1976 yılında "Kathareuoussa" milli dil olmaktan çıkartılmış, "Demotiki" resmi dil ilan edilmişti.

⁷ Bu konuda bölgeye ait Yunanca kaynaklarda bilgiler ve listeler vardır. Bu belgeleri Sürmene Tarihi isimli eserimizin ikinci baskısında değerlendireceğiz.

⁸ Bu sadece Sürmene'ye mahsus değil, tüm Karadeniz bölgesinde medreselerde yaygın olarak verilen derslerin konusuydu. İbrahim Dizman-Hikmet Pala, (Haz.) *Ordu-Perşembeli Bir Muhacir Çocuğu Babinoğlu Halis Gürel'in Anıları*, Ordu 2019, s. 30. "Ben okula devam ediyorum. Hocam, Kasapoğlu Osman Hoca'dır. Derslerimiz hep Kur'an-ı Kerim'den oluyordu. İlk aşamada pek fazla bir şey söylenmiyordu; fakat dersler ilerledikçe... Sanat gınahtır, ticaret gınahtır, gavur hakkı yemek gınahtır, Bunlardan herhangi birini yapanlar, sırat köprüsünün kıldan ince olması dolayısıyla aşağıya düşer..."

⁹ Oysa geçmişte bölgede yaşanan İslamlaşma hadisesi en çok bu yolla gerçekleşmiştir.

¹⁰ Sürmene'de o dönemin en itimat edilen hocalarından biri ve Aksu köyü imamı olan bir hocanın, "Ey Cemaat-i Müslimin. Allah bu Hıristiyanları Müslümanlara hizmet etsin diye yarattı. Bakın cemaat-ı Müslimin, şu üzerindeki elbiseyi Terzi Liya dikti, şu ayakkabıyı Yoriga usta yaptı, keser-kazma-bıçak mı lazım, Golonsa köyünün Rumları bu iş için var... " şeklindeki vaazını dinleyen Sürmnelilerin "Mübadele" lafının ortada dolaşmaya başladığı günlerde, "Eyvah, Mübadele ile Rumlar gidecek, bizim kazmamızı, belimizi kim yapacak" diye paniğe kapıldıklarını, parası olanların gitmeden Rum ustalardan ihtiyaç fazlası malzemeleri kapış kapış aldıklarını, hatta Rum ustaların mübadele günü öncesinde sabahlara kadar çalışıp siparişleri hazırladığını anneannelerimizden, dedelerimizden bizzat dinledik. Fakat daha sonra, Hasan Tahsin Kırılı'nın yetimhanesindeki çocuklara bu mesleklerin öğretiltiğini, Cumhuriyet döneminde bu sanatları Türklerin de rahatça yapabildiğini görünce, çok büyük bir şaşkınlık geçirdiklerini biliyoruz.

Bahattin Çamuralı'nın Kemençesi ve Kemençe Kabi

Rumlar, terzilik, demircilik, bakırcılık, ayakkabıcılık, maden işlemeciliği gibi ekonomik bakımdan zenginlik getiren sanatları icra ederek ve ticaret yaparak zenginleşirken, bazı hocalar Müslümanlara sadece fırıncılık, düşük kar marjları ile olmak şartıyla zahire ve tarımsal ürün ticareti yapabilme izni vermişti. Rumlara ayrılan sanatları yapmak isteyenler de Rum olmakla, Rumlaşmakla suçlanmıştı. Bu hocaların, Müslümanlara “Rum sanatı” diyerek sanatkar olmayı yasaklayıp, sanatkarlığa heves edenleri ‘dini zedelenmiş’ olarak itham ederken, aslında Rumların zengin olmasına hizmet ettikleri yıllar sonra Cumhuriyetle birlikte anlaşılmış, açığa çıkmıştı. Bizim bizzat yaşlılardan dinlediğimiz bu olaylar, Karadeniz’in diğer bölgelerinde de aynı minval üzerinde ve aynı amaca yönelik şekilde var olduğunu da çeşitli vesilelerle yayınlanan anılardan anlıyoruz.¹¹

Yunanlıların yenilip Milli Mücadele’nin zaferle sonuçlanmasından sonra, 1923 yılında Lozan’da yapılan barış görüşmeleri esnasında, İngiltere’nin teklifi ile İtalya’nın başkanlığında Anadolu’daki Hıristiyanlar ve Yunanistan’daki Müslümanlar arasında mübadele için görüşmelere başlanmış ve mutabakata varılan hususlar 30 Ocak 1923 tarihinde Lozan’da imzalanmıştı. Bu anlaşmaya

¹¹ Dizman, a.g.e., s. 31-32. “... Bu bir sanat işidir ve bu sanatı ancak gavurlar yapar. Biz mısır, buğday ve külür ekeceğiz, diğerleri de çobanlık edip yoğurt, peynir ve yağ yapacak. Biz bunları Hıristiyanlara vereceğiz ve karşılığında hangi mal bize lazım ise onu onlardan alacağız. Zira sanat ve ticaret yalnız onlara mahsustur.”

göre de Anadolu'nun diğer bölgelerinin yanı sıra Sürmene'deki Rumlar da Yunanistan'a gönderilmişti.¹²

Mübadale öncesinde, Aksuhanları çevresindeki köylerde yaşayan Rumlar arasında da çok sayıda kemeçe çalanlar vardı. Bazı hocalar, 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan bu değişim ve dönüşüm döneminde Rumlarla ayrılmayı destekleyip Türklere kemeçeyi haram kıldığı için,¹³ çoğu yerde kemeçe ve horon geleneği gerilemiş, fakat Rumlarla komşu olarak yaşayan köylerde eski geleneklerle birlikte Horon ve kemeçe geleneksel işlevini sürdürmüş ve canlı bir şekilde yaşamaya devam etmişti.¹⁴ Hocaların koyduğu yasağa uyan köylerde yaşayanlar, diğerlerini bu tutumlarından dolayı kınar ve garipserdi.¹⁵

Çamurali ailesinin bazı fertleri, Sürmene çarşısı ve çevre kaza merkezlerinde bakır döverek ev ve mutfak eşyası yapan, bakır kapları kalaylayan geleneksel Bakırcı esnafı¹⁶ olarak tanındığı için, aile fertleri de küçük yaştan itibaren bu sanatı öğrenmiş ve günün şartlarına göre devam ettirmişti. Bahattin'in köyünde ve aile çevresinde müzikle ilgili olan kişiler vardır. Babasının amcaoğlu Tulumcu Hasan diye bilinirdi. Tulumu hem yapar, hem de çalardı. Arpalı gibi yüksek köylerdeki düğünlere çağrılır, tulum çalardı. Bizim Sürmene'de tespit edebildiğimiz en son tulum ustası idi. Tulumcu Hasan, tulumun yanı sıra zurna da çalardı. Bahattin'in ailesinde kemeçe, kaval, davul, zurna, tulum gibi müzik aletlerini çalan insanlar bulunurdu.

Köy hayatında yapılan birçok tarımsal işler vardır. Tarlaların bellenmesi, kazılması, ekilip biçilmesi, fındıkların toplanması, kışlık odun ve çayır hazırlanması gibi... Ayrıca yaylalara çıkarken, yayladan inerken ve yayla ortası etkinlikleri vardı... Bu zamanlarda çeşitli köylerden katılan insanlar eğlenceler yapardı. Mayıs'ın yedisi, Ağustos'un yedisi gibi takvime bağlı ve ziyaretlerin

¹² Bu anlaşma için bkz. Yücel Bozdağlı, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Sonuçları", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S: 180, Ocak 2014, s. 9-32; Gökçe Bayındır Goularas, "1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Günümüzde Mübadil Kimlik ve Kültürlerin Yaşatılması", *Alternatif Politika*, C: 4, S: 2, Temmuz 2012, s. 129-146.

¹³ Bazı hocalar, halkı kemeçeden soğutmak için "İyi kemeçe çalabilmek, 7 hayratı (vakfi) yıkmakla eşdeğerdir" diyerek, affı ve tövbesi çok zor günahlar arsında kemeçe çalmayı da koymuşlardı. Fakat buna rağmen bölgede kemeçe çalmayı arzulayan Müslüman gençler, iyi kemeçe çalabilmek için hangi hayratları yıkacaklarını planlar olmuşlardı. Bu iş için de genel de köy ve yayla arasındaki yollarda yolcuların ve hayvanların su içmesi için yapılan, oluklu ya da çanaklı sular yıkılırdı.

¹⁴ Aksu köyü gelenekleri yaşatma ve folklorik uygulamalarda en zengin köylerimizden biridir.

¹⁵ Büyüklerimizden dinleyip şahit olduğumuz ve anlam veremediğimiz birçok algıyı ve olayı din sosyoloğu olduktan sonra çözebilmeye başlamıştım

¹⁶ Bakırcı Murat (Çamurali) ve kardeşi Bakırcı Nuri (Çamurali) bu mesleğin son temsilcileri olarak 1990'lı yıllara kadar Sürmene çarşısında esnaf idi. Büyük kardeş Murat, Zonguldak ve Erzurum'da gurbet yapmış, ardından Sürmene'ye dönerek bakırcılık sanatına devam için dükkan açmıştı. Bizim çocukluğumuzda çarşı içinde, Eski Cami'nin 100 metre batısında kardeşi Nuri ile yan yana iki ayrı bakırcı dükkanında esnaflık yaparak ömürlerini tamamlamışlardı. Bakırcı Murat aynı zamanda iyi bir kemeçe sanatçısı idi. Birçoğu Bahattin tarafından çalınıp söylenmiş, plağa ve kasete okunmuş türküleri de vardı.

yapıldığı şenlikler vardı. Ev yapana, hastası olana, kimsesi olmayana da komşuları yardım yapardı.

Köy içinde müşterek yapılan işlerden biri de toprak taşımadır. Karadeniz tarlaları meyilli durumdadır. Belleme yapılırken toprak aşağı kayar. Tarlada tekrar tarım yapılabilmesi için aşağı kayan toprak tarlanın aşağısından sepetlerle alınır, tarlanın baş tarafına ve topraksız yerlerine dökülürdü. Çoğunlukla gençlerin yapabildiği bu yorucu iş, gün sonunda toprak taşıma işlemi bitince, köyün genç kızları, genç erkekleri tarafından “Toprak Taşıma Şenliği” ne¹⁷ dönüştürülür, müzik eşliğinde saatlerce horon oynarlardı. Genellikle ikindiden sonra iş biter, horon başlardı. Horon çeşitleri, atlama, sallama, çift ayak kız horonu, kız köçeği, sık saradır. Gerek köy düğünlerinde, gerek toprak taşıma şenliklerinde ve yayla şenliklerinde yöresel horon çeşitlerinin en güzelleri icra edilirdi. Bu gibi sosyal etkinliklerde kızlar ve erkekler birbirini görür beğenir, eşlerini seçerdi. O tarihlerde köy düğünleri de gayet neşeli ve müzikli olurdu.

Bahattin ve yetiştiği çevrenin sosyo-kültürel yapısı hakkında bilgi aldığımız ve o dönemi her âdetiyle yaşamış olan Aydın Bakanay¹⁸ görüşmemizde bize şu bilgileri vermişti:

Bahattin’in babasının amcaoğlu olan Tulumcu Hasan, yörede bilinen ve düğünlerde, yayla ortalarında çalan en son tulumcu idi. Ayrıca zurna da çalardı. Gününde ondan daha iyi çalan yoktu. Hasan’ın oğlu ise kemençeci idi. Bahattin’in amcası İbrahim de kemençeci idi. İyi kemençe çalardı. Bir de “Karahamitoğulları’ndan Hamit dayı” vardı. Davul çalardı, aynı zamanda köyün de bekçisi idi. Çarşıda caminin altında demirci dükkanı vardı. Orada balta, kazma, orak yapar ve satardı. Karaahmetoğulları’ndan Sadık Aydın vardı. Bahattin’in çocukluğu ve gençliğinde o yaşlıydı. O dönem meşhur olan bir de türküsü vardı. “Ara sıra yokuşu, uçar havalı kuşu / Yedi sene askerlik, o da babamın işi.

Bahattin’in çocukluğunda tek oyuncuğu kemençe olmuştu. Ablası atların kuyruğundan tel keserek Bahattin’e oynasın diye oyuncak bir kemençe yapmıştı. Bahattin elinde gerçek bir kemençe tutabilecek yaşa geldiği zaman, onun yörenin en büyük ustalarından ders almasını, iyi bir kemençe sanatçısı olmasını çok istiyordu. Yevmiye ile çalışarak kazandığı para ile 5 liraya Bahattin’e bir kemençe yaptırdı. O dönemde Doğu Karadeniz Bölgesi’ndeki en büyük kemençe ustalarından birinden ders alarak bu sanatta ismi anılan ustalar arasında yer almasını çok istiyordu.

Bu konumda olan kişi, komşu köy olan Aksu’daydı. Bahattin’i sırtına aldı ve kemençe çalmayı öğretsin diye Aksu köyüne dönemin en tanınmış kemençe

¹⁷ Vural Aydın’ın notlarından alınmıştır.

¹⁸ Aydın Bakanay, 1938 yılında Üstüncü (Karakanzi) Köyünde doğmuştur. 2012 yılının Ocak ayında İstanbul Kadıköy’deki saatçi dükkanında birkaç defa görüştük. Aydın Bakanay, Bahattin’in ablası Rahime Çamuralı’nın kızı ile evli idi. Ayrıca bir dönem Bahattin’in plaklarını basan Zafer Plak firmasının da sahibi idi.

ustalarından Hüseyin Dilaver'in evine götürdü. Ablasının işlerinin yoğun olduğu, havanın iyi olduğu, günlerde Bahattin 7-8 yaşında çocuk yaşta olmasına rağmen, Dirlik Köyü'nden Aksu köyüne yürüyerek gider, dikenli köy yollarından (iki köyün arasında dere vardır) dereye iner, dereden yokuş yukarı yamacı çıkar, ağaçların arasından, ormanlık alandan yürür ve Aksu köyüne ulaşır, Hüseyin Dilaver'den kemençe dersleri aldırır. Bahattin'in kemençe sanatçısı olması için büyük gayret gösterirdi.

O dönemde Sürmene dışında Trabzon, Erzurum, Giresun, Ordu Samsun, Sinop, Zonguldak ve İstanbul'da ve radyo vasıtası ile tüm Türkiye'de bilinen bir kemençe sanatçısı ve eski büyük ustalardan¹⁹ biri olan Hüseyin Dilaver'in,²⁰ Bahattin gibi ileride büyük bir sanatçı olacak Fahrettin²¹ adında bir oğlu vardı.

Bu gidiş gelişler yaz, kış bir yıl kadar devam etti. Bahattin, kemençeden anlamlı sesler, nağmeler çıkardıkça kemençeye daha büyük bir sevgi ile sarılmıştı. Yolda gidip gelirken bile kemençeyi çalabilmeye gayret ediyor, elinden bırakmıyordu. Bir müddet sonra henüz 8-9 yaşlarında iken, yeteneği ve gayreti ile gayet güzel kemençe çalmaya başlamıştı. Hüseyin Dilaver, Bahattin'i

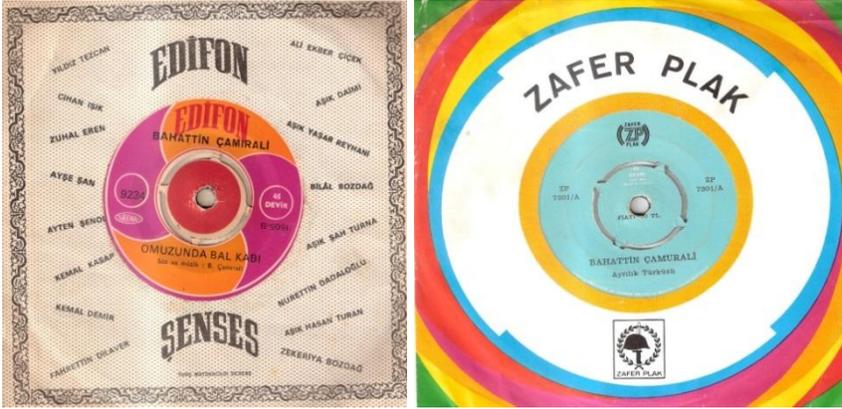
¹⁹ 1930-50 yılları arasında eski kemençe ustaların en bilinenleri Piçoğlu Osman, Rizeli Aynacıoğlu Sadık ve Sürmeneli Hüseyin Dilaver'dir. Bunların 45'lik taş plakları vardı ve gramofonlarda çalınır dinlenirdi. Bunlar turneye çıkarlar, Karadenizlilerin yoğun bulunduğu illerdeki kahvelerde o zamanın şartlarına göre çalar ve söylerlerdi.

²⁰ 1906 yılında Sürmene'nin Aksu köyünde doğan Hüseyin Dilaver, Temel ve İlve çiftinin dördüncü çocuğu idi. Çocukluğunda eline aldığı kemençesi ile söylediği ve yaptığı yüzlerce türkülerle Türk sanatı ve kültürüne hizmet eden bu büyük usta, sırası ile Trabzon Halkevi Halk Müziği Korosunda, Karabük Demir Çelik ve Zonguldak Kömür İşletmeleri'nde ve TRT'de halk müziği çalışmaları yapmıştır. Döneminde birçok taş plak yapan sanatçı, 1960 yılında İstanbul Radyosu'nda sanatçı olarak çalışmaya başlamış, Üç yıl süren çalışması devam ettiği sırada, 1963 yılında vefat etmiştir. Doksanlı yıllarda, Cumhuriyet döneminde ustaların ustası olarak bilinen Hüseyin Dilaver'in hayatını yazmaya karar vermiştim. Babanne tarafından akrabam olan ailenin köyde olan yaşlılarını ziyaret ederek bilgi derleyecektim. Ailenin en yaşlılarından biri, kendine ait olan Hüseyin Dilaver plaklarını ve onları dinlediği gramofonunu, günah aletleri olarak nasıl parçaladığını anlatınca, bütün tasarılarını orada gömüp geri döndüm. Kendime gelip, eski düşüncemi gerçekleştirmek istemem seneler aldı, ama canlı tanıkların hiç biri ortada yoktu.

²¹ Fahrettin Dilaver, 27 Nisan 1931'de Aksu köyünde doğmuştu. Sürmene'ye değer katan ve uluslararası üne sahip, babasının ekolünü devam ettirerek çok sayıda eser üretmişti. Babasının tarzındaki yaşanmışlığı anlatan türküleri çok sevilmişti. Türkülerini plaklara, kasetlere okumuş Sürmeneli kemençe sanatçılarından biri idi. Aksu köyünde ilkokula başlamış, Babası Hüseyin Dilaver'in Trabzon Halkevi'nde Halk Müziği korosunda olan memuriyetinden dolayı eğitimine Trabzon Necati Bey ve İskenderpaşa ilkokullarında tamamlamıştı. Babasıyla Piçoğlu Osman, Aynacıoğlu Sadık gibi ustaları dinlemiş, Muzaffer Sarsözen, Şemsi Yastıman gibi Türk Halk Müziği'ne ömürlerini veren ustalardan etkilenmiş, kemençedeki tarzını ona göre şekillendirmişti. Radyo programları, 5-6 firmadan çıkan plak ve kasetlere rağmen, bu topraklarda sanatçıya layık olduğu değeri veren bulamadığı için, Neşat Ertaş gibi Almanya'ya işçi olarak gitmeye karar vermişti. Yetmişli yıllarda Almanya'ya gitti ve yaşamını orada devam ettirdi. Almanya'da Türkiola firmasına üç kaset yaptı. Kemençeye sevdalı bir yaşam, ürettiği çok sayıda esere rağmen Sürmene'de yok sayılan, bilinmeyen sanatçılardan biridir. 2004 yılında vefat eden Fahrettin Dilaver'in mezarı doğduğu Aksu köyündedir.

dinleyip “artık tamam” dediğinde bir yıl dolmamıştı. Artık “*Kemençe ile her türlü havayı çalabiliyor, kendi havasını çıkarabiliyordu.*”

Güç ve sabır isteyen meşakkatli yola rağmen ablası Rahime, zaman zaman sırtında taşıyarak, kardeşinin Hüseyin Dilaver’den kemençe dersleri almasını sağlamış ve böylece ahtı da gerçekleşmişti. Daha sonra onun usta işi, iyi bir kemençe sahibi olması için, yevmiye ile çalışarak biriktirdiği paralarla, eşinin ağabeyi olan Bakırcı Murat (Çamuralı)’nin ²² kemençesini satın aldı ve Bahattin’e verdi.

Bahattin Çamuralı'nın Edifon ve Zafır Plak'tan çıkan 45'lik plağı

Bakırcı²³ Murat da usta bir kemençeci idi. Murat Çamuralı'nın beste ve güftesi kendine ait birçok türküsü vardı. ²⁴ Rumi tarih 1331 doğumlu olan Murat Çamuralı askerlik çağrısı²⁵ aldığında duyduğu heyecanla kemençeyi eline almış

²² Bahattin'in yakın akrabası olan Bakırcı/Kazancı Murat, Dirlik köyünde Bakırcı ustası olarak yetmişmiş, 1940'lı yılların başında Zonguldak'a gitmişti. 5-6 sene Zonguldak'ta kaldıktan sonra Erzurum'a geçmiş, birkaç yıl da orada kaldıktan sonra Sürmene'ye dönmüş ve kendi bakırcı dükkanını açarak bakırcılık sanatını icra etmiştir. İlk gençlik yıllarından itibaren çaldığı kemençesini ise sadece dar kapsamlı, dost meclislerinde konuşturmuştu. Son yıllara kadar; her yaz, bu küçük dost grubu yaylalara çıkar, çevrede bilinen su başlarında oturur muhabbetler ederdi. Bu keyif gezintisinde yaşananlar, yapılan şakalar, söylenen türküler tatlı bir hatıra olarak anılır anlatılır.

²³ Bakırcı esnafı, değişik köylerde halk arasında; Bakırcı, Kalaycı ve Kazancı diye bilinir ve söylenir. Murat ve Nuri ustaları bazı kişiler “Kazancı Murat”, “Kalaycı Nuri” gibi lakaplarla bilip söylese de biz burada sadece Bakırcı lakabını kullandık.

²⁴ Bahattin'in okuduğu türküler arasında Murat ustanın da türküleri vardır. *Çayyılıktan aşağı gel Elmasım, Elmasım / Gider o güzellikler sen da böyle kalmazsın*, türküsü Murat Çamuralı tarafından, eşi Elmas için yapmıştı. Bölgede kendine has türküleri olan başka ustalar da vardı bunlardan biri de Karaahmetoğulları'ndan Sadık Aydın idi. Onun türkülerinden hafızalarda kalan ise “*Ara sıra yokuşu, uçar havali kuşu / Yedi sene askerlik, o da babamın işi*” dizeleri idi.

²⁵ Cumhuriyet döneminde ilk askerlik çağrısı Rumi 1330/ Miladi 1915 doğumlular için yapılmıştı. Bu çağrı için Anadolu'nun birçok bölgesinde türküler yakılmasına neden olmuştur. Tokat yöresinin “*Hey onbeşli, onbeşli, Kızların gözü yaşlı*” türküsü bunların en

ve bir türkü bestelemişti. “*Bin üç yüz otuz birin, yaftaları yoklandı / Habu iş ne iş idi, hep Sürmene sallandı./ Bin üç yüz otuz birli, zaferi kazanacak / Altın yazılarıyla, tarihe yazılacak.*” gibi sözcüklerle birçok olay ve duygunun ifade edildiği bu türkü, Bahattin’in ilk dönemlerinde en güzel okuduğu türkülerden biri idi. Ayrıca çevreden de sık sık bu türküyü çalıp söylemesi istenirdi.

Abla Rahime’nin kocası ve Murat’ın küçük kardeşi olan Nuri Çamuralı de bir kaç yıl sonra Sürmene çarşısında, ağabeyinin dükkanının yanında kendi bakırcı dükkanını açmıştı. Doksanlı yıllara kadar, Sürmene çarşısında bakırcı olarak tanınan Çamuralı kardeşler, kemeñçe çalmadaki ustalıkları ile de bilinirlerdi.

Bahattin ilkokula başladığında kemeñçe çalmayı başarmıştı ama bu durum onun okula olan ilgisini etkilemişti. Küçük yaşlarında, çevresindeki bir kaç köyün merkezi durumunda olan Aksuhanları’ndaki ilkokula devam etmişti. Burada okur-yazarlığı öğrenmişti. Fakat kemeñçeye olan ilgisi, onu okulu ihmal eder duruma getirmişti. Okula kitapları ile değil kemeñçesi ile gidiyor, Aksuhanları’nda iki tarafında dükkan ve kahvelerin sıralandığı yoldan geçerken gören başka köylü büyükler kemeñçe çaldırılmadan onu bırakmıyordu.

Büyüklerin beğenisi O’nun kemeñçeyle bütünleşmesini daha da artırıyordu. Bu nedenle dersleri çok zayıftı. İlkokuldan mezun olduktan sonra, okula devam etmeyi hiç düşünmedi. Aile büyüklerinin ısrarı ile bakırcılık sanatını öğrensin diye bir müddet Bakırcı Murat Usta’nın yanına verildi ise de Bahattin bu işi hiç sevmediği gibi, hayatı boyunca da bundan hiç bahsetmedi. Onun tüm yaşamı Kemeñçe sanatını icra etmekle geçti.

Çevre köy düğünlerinde, özellikle sadece kadınların katıldığı kına gecelerinde küçük Bahattin adeta tek sanatçı idi. Kına geceleri ya da düğünlerde onu bir sandalyenin ya da masanın üstüne çıkartıp, kemeñçe çalmaya başladı mı sabah olur ama kimse yorulmaz, horona doymazdı.

Başka, başka köylerin gruplarıyla gelen kemeñçecilerle beraber çalmak zorunda olduğunuzda, daha önce hiç prova yapmasanız da bir orkestra uyumunda çalmanız gerekir. Gerek ses, gerek ritim hiç eksiksiz icra edilmeli ki horon oynayan kalabalıklar bozmadan horona devam edebilmeli. Şenlik ya da düğünlerde coşup horona girenlerden, hiç horon bilmeyenler de olabilirdi. Bunlara ritim vermek kemeñçecinin işi idi.

Bahattin kemeñçeyi kavramaktan başka, bu konularda da ustalaşmıştı. Bahattin kemeñçe çaldığında, acemiler bile onun çaldığı kemeñçe ile gayet kolay horon oynayabiliyordu. Bu durum yaşı çok küçük olsa da Bahattin’i düğünler için aranır yapmıştı. Bahattin çaldığında, gerek ses gerek ritim hiç eksiksiz icra edilir, horon bilmeyen de onun kemeñçesi ile gayet kolay horon oynayabilirdi. Bu durum çevrede “*Bahattin kemeñçeyi konuşturur*” sözü ile

dillenmişti. Bahattin özel sohbetlerinde, “*Kemençe çalacak olan folklorun içinden gelecek. Horon bilgisi eksik olan kemençenin hakkını veremez*” derdi.²⁶

O yıllarda sadece köy düğünleri değil, tarlaların hazırlanması, mısırların ekilmesi, biçilmesi, fındıkların toplanıp taşınması, ayıklanması, kışlık odunların taşınması imece usulü ile ama gayet eğlenceli olurdu. İş sahibi, imeceye katılanların sayısını artırmak ve özellikle gençlerin katılımını sağlamak için imkânına göre ya bir kavalcı ya da kemençeci bulundururdu. İmeceye davet edilmiş olan kavalcı veya kemençeci, çalışanların, çalışırken, dinlenirken ve iş bitiminde eğlenmesini sağlardı. Karşılıklı söylenen atma türküler magazin için en önemli malzemeler idi.

Dağın Başında En’âm,²⁷ Koca Karılar Anam, Gelinler Kızkardeşim Oy, Benden Kızlara Selam

O zamanlar kemençe sanatçılarının, kemençeden ötürü bir geliri yoktu. Düğünlerde dolaylı olarak takım elbise, kumaş gömlek gibi küçük hediyeler verilir. Onları da zengin veya belli kişiler verebilirdi. Gittiği şenliklerde bahşişler ya da hediyeler alırsa, onlarla idare ederdi. O zamanlar öyle çok kemençeci de yoktu. Bahattin dar gelirlili bir köylü ailesinin çocuğu olmasına rağmen tok gözlü, onuruna düşkün, ezikliği yanına sokmayan bir terbiyenin temsilcisiydi. Minnet duymak kendisine göre bir şey değildi en parasız zamanlarında bile kimseye minnet etmez, kendini küçük düşürecek işlerle uğraşmazdı. Çünkü bilinç altında sanatının büyüklüğü vardı. Aile terbiyesine uygun olarak yetişkin insanlarla temas eder, cahil, kendini yetiştirememiş insanlardan sürekli uzak durmaya dikkat ederdi. Parasal zenginlik onun için her şey demek değildi. O’nun üzerinde durduğu husus, kemençe çaldığı ortamların yetişkin, oturup kalkmasını, yiyip içmesini bilen insanların meclisi olması idi.

Bu tutumuna bir örnek verecek olursak; parasız kaldığı zaman ablasının kocası Nuri Çamurali’den idare ederdi. Böyle günlerinin birinde, Sürmene çarşısında, Nuri’nin eski caminin yanındaki bakırcı dükkanının önünde, alçak bir yer iskemlesinde oturuyordu. O sırada birisi Almanya’da yeni para kazanmış, gelmiş, çocuğunu evlendirecek. Bahattin’i tanımaz ama şöhretini Almanya’da duymuş. Gurbette iken çocuğunun düğününe, Bahattin’i getirmek ve düğünü onun kemençesi ile yapmaya ahdetmiş. Düğün zamanı Sürmene’nin içinde, “*Bahattin Çamurali’yi nerede bulabilirim?*” diye sormuş, soruşturmuş. Eniştesi olan Bakırcı Nuri’yi tarif etmişler. Adam tarif üzerine Bakırcı Nuri’nin dükkanına gelmiş. Dükkanın önünde alçak bir yer iskemlesinde oturup etrafı seyreden Bahattin’in önünden geçerek, içeride yaz günü ve ocak başında kan ter içinde kalay yapan Nuri ustaya Bahattin’i sormuştu. “*Kardeşim, Allah kısmet ederse bir düğün yapacağım senin de oğlun-kızın olur. Bana Bahattin’i bul...*”

²⁶ Bu ifade, Vural Aydın’ın Bahattin ile yaptığı görüşmelerde tuttuğu notlarda vardır.

²⁷ En’âm: Kur’an’da bir sure adı. Arapça olan kelimenin anlamı ise deve, sığır, koyun vb. gibi hayvanların çoğul şekli.

Nuri usta da kapının önünde avare oturan Bahattin'i gösterip, "Aha orda. Git işini kendin gör" der. Adam gelir, Bahattin'in yanına çömelir. "Üstadım, böyle iken böyle... bir işim var.... oğlumu evlendireceğim. Düğünüme gelmeni istiyorum. Beş bin, on bin, ne istersen de vereceğim. Benim düğünüme geleceksin!!!" der. Heyecanla el kol hareketi yaparak derdini anlatması ve buyurucu ifadeleri Bahattin'i rahatsız etmişti. "Hayır, gelemem" der.

Adam yalvarıp duruyor. "Yapma kardeşim, ne dersen vereceğim" dedikçe Bahattin de; "Yok kardeşim gelemem, ısrar etme" demiş. O günlerde cebinde sigara parası olmayan Bahattin; adamın elini kolunu sallayarak "Geleceksin, ne istersen vereceğim" deyişinden memnun olmamıştı. İhtiyaçlı durumunda iken bile oldukça yüklü bir para teklifini geri çevirmişti. Bahattin'i rahatsız eden şey adamın daha fazla para verirse Bahattin'in razı olacağını düşünmesiydi. Sanatının anlaşılabilmesi, para ile ölçülmesi ve ayağa düşme düşüncesi ile yapılan teklifi reddetmiş, adamı göndermişti.

Hayatı boyunca, sanatının anlaşılmadığını, ayağa düşürülme endişesini hissettiği anlarda yaptığı tek şey buydu. Sanatına saygı duyulmayan hiç bir yerde olmak istemezdi. Kemeç çalıp, sanatını icra ederken, çevresindekiler kendi arasında muhabbet etse, hemen kemeçesini bırakır ve bir daha o ortamda çalmazdı. Tanıyanlar, arkadaşı olanlar;²⁸ "Yalvarsan da, öldürsen de çalmazdı. O'nu çalmaya razı edecek hiçbir güç de yoktu." diye anlatıyordu. Tüm yaşamı boyunca diklendiği ve asla bükülüp kırılmadığı, taviz vermediği bu tutumu, onu tanımayanlar tarafından yanlış değerlendirilmiş ve çoğu kez "inat" olarak yorumlanmıştı.²⁹

Sürmene'nin yüksek köylerine, Of ve Araklı köylerine de kemeç çalmaya giderdi. Bu düğünlerde misafirleri; "Dağın başında En'âm, Koca karılar anam /Gelinler kız kardeşim oy, benden kızlara selam" diyerek selamlardı.

Uçan Kuş Tutulur mu? Sevda Unutulur mu?

Bahattin, Karadeniz türkülerini şive yapmadan okur, düzgün Türkçe ile söylemeye gayret ederdi. Çok gururlu bir insandı. Muhakkak ki herkesin hayatı bir mücadele içinde geçer, buna geçim mücadelesi de diyebiliriz; ama Bahattin'in verdiği mücadele, sanatını üstün tutma, sanatına saygı gösterilmesini temin etme mücadelesi idi. Bahattin işsiz ve parasız olduğu yetmişli yıllarda birisi ile ortak eski bir araba almış, köy yollarında kısa bir müddet taşımacılık yapmıştı. Fakat,

²⁸ Bahattin ile çocukluktan bu yana uzun süreli arkadaşlık yapan ve İstanbul'da da bu arkadaşlığını sürdüren Yokuşbaşı (Çikoli) Köyü'nden İsmail Çebi, ilk gençlik döneminden ölümüne kadar arkadaşı idi. Son dönemlerinde daha çok köyünde yaşayan İsmail Çebi'yi İstanbul'a geldiğinde ziyaret ederek birkaç saat Bahattin hakkında konuştuk. Tamamı rahmet-i rahmana kavuşmuş tüm tanıklara katkıları için teşekkür ederim.

²⁹ Bu çalışmayı yaparken, Bahattin ile aynı ortamlarda bulunmuş değişik kişilerle görüşmeler gerçekleştirdim. Onun bu tavrını anlayamayanlar; "Cebine da şu kadar para koydum. Gene çalmadı... Çok inat idi." dediler.

kısa bir süre sonra bu işe de son verdi. Çünkü onun kafasında kemençesinin büyüklüğüne köylere araba ile taşımacılık yapmak küçük gelmişti."³⁰

Anadolu'nun diğer yörelerinden olan halk âşıkları gibi türküleri doğa ve yaşanmışlığın ta kendisi idi. Duygular aşına olduğunuz duygular, seslenişleri sizin seslenişiniz idi. "*Suyun altına testi koy damla damla dolsun*", "*Pabuçlarım delindi, kumdan giderim kumdan*", "*Duman inip, kalkıyor, Sürmene başlarına/ Annen vermedi seni, yalvar kardaşlarına*" plak ve kasetlerinde meşhur olmuş türkülerindedir.

Doğayı gözler ve mevsimleri de anlatır. "*Bizde bahar gelende ağaçlar yaprak açar*" Karadeniz'de baharın gelişini böyle gerçekçi betimleyen bir başka mısraya rastlamak oldukça zordur. Ayrılığın, hüznün mevsimi sonbahardır. Bahattin sonbaharı; "*Gittim ormandan yana, baktım yaprak düştü mü? / Senin de benim gibi yüreğin tutuştu mu?*" şeklinde anlatır.

Karadeniz bölgesinin dik yamaçlarında orman çok şeyi örter. Bu gerçek Bahattin'in türkülerinde; "*Gitti yârim ormana, oy islandı islandı / Sorarım ağaçlara hanginize yaslandı*" şeklinde ifade edilir. Ayrılığa, Allah'ın bile razı olmadığını şu mısralarında dile gelmiştir; "*Sen ayrı da ben ayrı, haramdır yediğimiz / Oldu kara yazılar olmadı dediğimiz.*"

Bahattin'in folklor derlemeleri yaptığını, bu gün elimizde olmasa da türkülerini ve derlemelerini kaydettiği kalın bir defteri olduğunu biliyoruz. Türkülerindeki bazı mısralar, halk kültüründen derlenmiştir. İnsan yaşamında dert de vardır; "*Yazayım dertlerimi defterinde yer var mı*", "*Gönül kimi severse, dünya güzeli odur*", "*Sevdalık edeceksin, onu da bilen ile*", "*Oyna güzelim oyna, günahın yazılmıyor*" mısraları bu tür derlemelerdendir.

Son olarak az bilinen bir türküsünden bahsedeceğim.³¹ Doğuda isyan olduğu yıllarda, iki kura aynı anda askere alındı. Askere gidecekler arasında Bahattin ve bir de yakın akrabası vardı. Akrabası 1930, Bahattin 1931 doğumlu idi. "*30 la 31'in haftaları yoklandı / Ha bu iş ne iş idi hep Sürmene sallandı*" türküsü bu yıllarda dillerdeydi.

Bu türkünün, daha önce Bakırcı / Kazancı Murat Çamurali tarafından yapıp söylendiğini bilenler türkünün kime ait olduğunu tartışılar. Gerçekte ise Bahattin bu türküyü kendi durumuna göre yeniden düzenlemişti. Ayrıca Bahattin, Murat Çamurali'nin başka türkülerini de düzenleyip kasetlerinde okumuştur. "*Çayırıktan aşağı gel Elmasım, Elmasım/ Gider o güzellikler, sen de böyle kalmazsın*" türküsü de Murat Çamurali'nin eşi Elmas hanıma söylediği bir türküdür. Bazı türküleri ise Bahattin özel sohbet ve toplantılarda okumuş ve çevreden banta kaydedilmiş ve ilerleyen yıllarda Bahattin'e mal edilmiştir. Her halükarda Bahattin'in melankolik sesiyle ve kemençedeki yorumuyla bu türkülere katkısı yadsınamaz.

³⁰ Bu ifade, Bahattin Çamurali ile son mülakatı yapan Vural Aydın'ın tuttuğu notlar arasından alınmıştır.

³¹ Bahattin'in yakın aile çevresi bu türkünün Bakırcı Murat'ın türküsünden esinlenme olduğunu söylemektedirler.

Gökte Uçan Kuşlara Arkadaş Olamadım

1930'lu yılların ikinci yarısında İstanbul-Çemberlitaş, Nuruosmaniye caddesinde yorgancılık yapan Maçka'nın Mataracı köyünden Hasan Çavuş, "Karadeniz Milli Oyunlar Ekibi" kurmuştu. Bu ekip, İstanbul'un festival ve şenliklerinde sahne alıyordu. 1936 yılında Beylerbeyi Sarayı'nda yapılan Balkan Folklor Festivali'nde Atatürk'ün huzurunda horon oynanmıştı.³²

1945-46 yıllarında Maçkalı Ali Genç'in, İstanbul Kocamustafapaşa'da yorgancı dükkanı vardı. Kardeşi Kemal ise Beyoğlu'nda kahvehane işletmekteydi. Çevrelerinde canlı bir eğlence dünyası vardı ve bazı etkinliklerde horon oynaması teklifleri alıyordu. Bir gün gelen teklifleri değerlendirmeye karar vererek Hilton'da bir gösteride yer alma teklifini kabul ettiler. Kardeş ve yakın akrabalarından oluşan bir ekiple geceye gittiler.

Kıvrak horon gösterileri ve özellikle yarı kavga gibi sergiledikleri bıçak oyunları ilgiyle karşılanmış ve salonu heyecana boğmuştu. Böylece İstanbul'da düğün, eğlence ve festivallerde ikinci bir efsane doğmuştu. Ali Genç'in kardeşleri ile birlikte kurduğu ekip zamanla talepleri karşılayamaz oldu. Yakın akrabasının gençlerinden ikinci bir folklor ekibi daha oluşturuldu. Daha sonra eğlence ortamında devamlılığını sağlamak için ailenin çocuklarından oluşan üçüncü bir ekip devreye girdi. Ekibe küçük bir kız çocuğu iken dahil olan Emine Genç'te milli kıyafetler içinde sahnede dolaşmakta ara sıra ritme uyarak figür sergilemekte idi. Bu ekipler, davet edildikleri her etkinlikte ilgi ve neşe odağı olmakta, eğlenceye başka bir tat katılmakta idi.³³

Bu ekiplere birkaç tane kemeç sanatçısı gerekiyordu. Karadeniz'in birçok ünlü kemeç sanatçısı İstanbul'da oldukları sürece, bu gruba kemeç çalmıştır. Bunlardan birisi de Bahattin'in hocası olan Hüseyin Dilaver idi. Hollywood'un efsanevi aktörlerinden Yul Brynner, İstanbul gezisinde, Osmanbey-Majestik Gazinosu'nda Ali Genç'in horon ekibini seyretmiş ve etkilenmişti. Ekipten bıçak oyununu bir daha oynamasını istedi ve yakın ilgi göstererek birlikte resimler çekirdi. Bu sırada Hüseyin Dilaver de yakın ilgi göstererek kendilerini onore eden Yul Brynner'e, kemeçesini hediye ederek onun jestini karşılıksız bırakmadı.

Bahattin de askerlik sonrasında İstanbul'a gittiğinde kemeçesi ile bu ekibe katılmış ve uzun yıllar birlikte çalışmıştı. Ara sıra kesintiler olsa da on yıldan fazla birlikte gazino ve düğünlere, festival ve programlara katılmıştı. Birlikte çalışmanın zaman zaman kesintilere uğraması Bahattin'in sanatçı ruhunun, onun bir yere bağlanıp kalmasına mani olmasındandı ama her halükarda en istikrarlı işi bu idi. Diğer dostları gibi Ali Genç de, O'nun yaşamının istikrar

³² Aclan Sezer Genç, *Soldoy Bir Horon Efsanesi Düünden Bugüne Maçka Horonu*, Artikel Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 27-28.

³³ 50-60'lı yıllarda folklor festivallerine, YKB Halkoyunları Yarışması ve Gülhane Festivalleri, İzmir Fuarı gibi etkinliklerin vazgeçilmezi olmuş, bir çok filmde oynamış bu grubun hikayesi, dördüncü nesilden Kadıköy'de Horon Evi adını verdiği bir işletmede horon ve kemeç çalma kursları veren Ali Genç'in oğlu Aclan Sezer Genç tarafından devam ettirilmektedir ve ayrıca kitaplaştırılmıştır. Bkz. Genç, *a.g.e.*

bulması adına, O'na bir plak ve kaset satan dükkan açmaya teşvik etmiş, yardımcı olmuş, fakat diğer teşebbüsler gibi bu işi de Bahattin'in yaşamındaki istikrarsızlık nedeniyle pek yürümemişti.

İstanbul'un çok renkli eğlence dünyasında yer bulan Bahattin, 1950'li yıllarda 45'lik plaklar da yapmaya başlamıştı. İlk plağını 1950-51 yıllarında Ziyet Sönmez ile birlikte Edifon firmasına okumuştur. "Gökteki Yıldızları / Karadeniz incisi koysun eline kına", Ziyet Sönmez ve Bahattin Çamurali'nin birlikte okuduğu türkülerden biridir. Bu ikili çok tutunca 45'lik plakları da arka arkaya gelmeye başlamıştı. Ziyet Sönmez ile birlikte plağa okuduğu türküler arasında; O dönem İstanbul radyosunda da çalınan bu türküler "Uçan kuş tutulur mu? Sevda unutulur mu?" gibi bu gün klasikleşmiş türküler vardı. İlerideki yıllarda Odeon, Sahibinin Sesi gibi dönemin diğer firmalarından da plakları çıktı.

Kadın ve erkek sesin beraber okuduğu Karadeniz türkülleri çok popüler olmuştu. Birçok yöre sanatçısı da bu tarz plaklar doldurdu. Bunların arasında Hüseyin Dilaver,³⁴ Ferhat Özyakupoğlu,³⁵ Rizeli Sadık³⁶ gibi dönemin büyük ustaları da vardı. Bahattin daha sonraki yıllar da Maçka'nın Sevinç (Soldoy) Köyü'nden olan Ali Genç'in kız kardeşi Emine Genç ile "Gökte uçan kuşlara arkadaş olmadım / Uçan kuş yuva yaptı kuş kadar olmadım" türküllerini plağa okumuştur. Emine Hanım o zaman 12-13 yaşlarındaydı ve çocukluğundan itibaren kardeşleri ile birlikte Karadeniz ekibinde çalışıyordu. Bahattin, Edifon firmasına 4-5 tane daha 45'lik plak doldurmuştu. Bunlardan sonra Bahattin'in diğer firmalara müstakil okuduğu plaklar da çıkmaya başladı. "Omuzunda Bal Kabı" bunlardan sadece biri idi.

Altmışlı yıllarda Bahattin Hopa'dan İstanbul'a tüm Karadeniz sahilinde tanınan bir sanatçı idi ama bu sürede ailesinden uzakta kalmış, tek çocuğunun yetişmesi ile bile ilgilenmemişti. Bol bahşişler, gelen paralar geldiği gibi gitmişti.

Bahattin'in plak yaptığı firmalar arasında Aydın Bakanay'ın Zafer Plak firması da vardı. Yetmişli yıllarda "Ayrılık Türküsü", "Yandım Allahım Yandım" diye bir 45'liği Zafer Plak firmasına okumuştur. 73-74'de aynı firmaya iki plak daha yaptı. Bu plaklardan biri de; sözleri Salih Korkmaz'a ait "Kıbrıs'a Güneş Doğacak" adında idi. Bahattin Çamurali'nin çalıştığı firmalar arasında Harika Plak da vardı.

Teknoloji gelişip, plak yerine kasete döndükten sonra Harika Plak'a yaptığı kasetler piyasada rağbet gördü. Fakat teknoloji, kasetlerin kolayca çoğaltılmasını mümkün kıldığı için, bu kasetler korsan olarak üretilip Karadeniz sahilindeki ilçelerde kurulan pazarlarda milyonlarca satılmasına rağmen sanatçıya bir fayda sağlamamıştı. Sanatçı artık sanatının emeğinin karşılığını

³⁴ Ziyet Sönmez ve Hüseyin Dilaver birlikte "Yaylanın çimenleri akşamüstü serinler" adlı 45'liği yapmıştı.

³⁵ Ziyet Sönmez ve Ferhat Özyakupoğlu'nun birlikte okuduğu plaklardan bazıları: "Annemin tek kızım", "Sevda luğun peşine - Ben Doğruyu söylerim", "Gemici uşakları- Sis dağının başına", "Oturdum yol üstüne" idi.

³⁶ Rizeli Sadık ve Suzan'ın okuduğu plak, "Rize'nin Pazarında" adını taşımaktaydı

alamıyordu. Güzel günler bitmiş, zor günler başlamıştı. Bu durum Bahattin'in türkülerinde şöyle dile gelir.

Matmazelin güzeli aldı aklımı aldı
 Yedi paralarımı elim koynumda kaldı
 İstanbul'da gezersen paran fazla olacak
 Yedir onu kızlara düşünme ne olacak
 Bende öyle diyordum, paraları yiyordum
 Paralar tükenince, tersine gidiyordum

Bahattin geçimini sağlamak için, bazı dönemlerde birçok ünlü sanatçıya da eşlik etmiştir. Bunlardan biri de "Karadeniz Efsanesi" diye bilinen Erkan Ocaklı idi.³⁷ Erkan Ocaklı, Mine Koşan'ın Ahmet Sezgin'in arkasında bağlama çalıyormuş. İlk Plağı 69, 70'lerde "Oy Emine" adıyla çıkmıştı. İlk plağı ile o zaman adeta bir patlama yapmıştı. İkincisi "Tara Saçını Tara" da aynı fırtınayı estirmişti. Bu plak çıktığı zaman, Unkapanı'nda Harika Plak'ın önünde sıra vardı... Plak yok satıyordu... Üçüncü plağı "Hapishane içinde" "Almanya Acı Vatan" Bu türküler ardarda geldiler. O dönemin toplumsal gerçeklerine dokunduğu için, hepsi klasik oldu. Erkan Ocaklı daha sonra 80'lerin sonuna doğru, elektro org, elektrosaz ile "Tutti Frutti", "Hamsi Taverna", "Lahana Disko" gibi daha çeşitli müzikler yapmaya başladı. Bahattin, Erkan'ın ve bazı Karadenizli sanatçılarının gazino programları ve konserlerinde kemençe çalarak eşlik etmiştir.

O Güzel Sürmene'ne Bahattin'den Selamlar

Bahattin'in hayatında Sürmene sevgisinin ayrı bir yeri vardı. Plak ve kasetlerinde olmasa da onun TRT 2'de yayınlanan son röportajını dinlerken, Bahattin'in hep "*Sürmenem*" dediğini fark edersiniz. Bu ifadenin içeriğindeki bütünleşme ve sahiplenme çok şey ifade eder. Hemen hemen her yıl gelir Sürmene'de bir ay kadar kalırdı. Eserlerinin bazılarında bu ziyaretlerin izleri vardır.

Bu gezilerindeki hatıralar, türkülerine de konu olmuştur. Sözeri ve havası hem özlem hem de bir kavuşma sevinci taşır. O zaman mesafeler şimdiki gibi yakın, ulaşım kolay değildi. Mesafeler olduğundan da uzaktı. Özlem mesafeleri daha da uzatırdı. "Gözün aydın Sürmene öz evlatların geldi" deyişinin taşıdığı

³⁷ Erkan Ocaklı da aramızdan ayrıldı. İstanbul Altunizade'de İlahiyat Fakültesi camiindeki cenazesine gittim. Cenazenin kalabalık oluşu kadar gelen insanların toplumun çeşitli seviyelerine mensup oluşu da beni şaşkına çevirdi ve dini töreni kaçırdım. Kalabalığı incelemeye dalmıştım. Düzce'nin, Yalova'nın, Karamürsel'in köylerinden, günlük kıyafeti ile gelen orta yaşlı, yaşlı kadınlar, Kör, topal, yaşlı, genç, köylü, şehirli, mini etekli, dar pantolonlu, başı türbanlı, çarşafı, beyaz sakallı, sarıklı, keçi sakallı, akıllı, deli mahşer günü gibiydi. Her çeşit insan vardı. Onları oraya Erkan Ocaklı sevgisi getirmişti. Bir sanatçının toplumla ilişkisinin ne anlama geldiğini, kalplerde nasıl taht kurduğunu, buna erişmenin ne büyük bir servet olduğunu ilk defa orada gördüm ve düşündüm.

hasreti ve anlamını, bir gün bir gece otobüs seyahatinden sonra, sabah serinliğinde Sürmene'ye ulaşıp otobüsten iner inmez, çarşının içine dalan bilir. Halk hikayesinden beslenmiş, bir kültür aktarımı yapar gibi dizelerini döktürür kemeçenin tellerine. “ *Beni tanımadın mı, ben Ali'yim, Ali'yim / Bunca seneden beri, ben sana sevdalıyım* ”...

Bahattin'in iç dünyasını biraz daha açarsak; “*Sürmene çarşısına gelir oturur kızlar, bilmeyen de zanneder gökten indi yıldızlar*” dizelerinin bir kucaklaşma ifadesi, “*Sürmene çarşısında ben kolcuym, kolcuym,*³⁸ *Sorar iseniz beni Salı günü*³⁹ *yolcuym*” dizelerinin bir ay da kalsan Sürmene'de kalış süresinin çok kısa olduğunun⁴⁰ ifadesi olduğunu hissedersiniz.

Fakat bu gelişlerinde ailesi ve çocuğundan daha çok, arkadaşları ile zaman geçirir. Bazen birkaç kemeçeci arkadaş toplanır, bir kahvehane ya da kır lokantası, kulüp ya da meyhanenin bir odasına kapanıp, günlerce, beraber yer içer kemeçe çalarlardı.

Bazen çevre kazalarda, yaylalarda gezer, eski arkadaşlarını arar görürdü. “*Of, Of, Sargona çıkışına Çamburnu mu? deyiler / Kahveci İdris orda da bana yemek verdiler.*” “*Nereye gidiyorsun ey Bahattin, Bahattin / Of'ta bir arkadaşım var ziyaret yapacağım*”, “*Of kazasına vardım kimleri arayayım/ Dursun Ali Apti'yi biraz hatırlayayım*”. “*Oturduk meyhanede gene gözlerim doldu / Ne güzel haşlama*⁴¹ *var oy, ben yedim eller doydu.*”

Hayatın içinde türküler böyle söylenir. Yani hem yaşanır, hem söylenir. Bizi etkileyen, ezgide yüklü olan hüznün kadar, yaşanmışlığıdır.

“*Rize vilayetinden bir akşam yolcu geçtim, Pazar güzel kazadır birazcık orda gezdim*”

Sürmene'den ayrılmak başka bir hüznü Bahattin için. “*Bıraktım geldim oradan, bunca senelik sevdam*” deyişi bir başka özlem duygusu ile yüküdür.

Bahattin; “*Kemeçe çalacak olan, folklorun içinden gelecek. Folklor (Horon) bilgisi eksik olan kemeçenin hakkını veremez*” derdi. Bahattin'in kendi el yazısı ile kayıt tuttuğu, içinde elli altmış tane türkü yazılı bir defteri vardı. Gayet güzel düzenlenmişti. Okuduğu bütün bu türküler Bahattin'in değildir. Aralarında Murat Çamurali'ye ait veya anonim olanlar da vardır. Türkülerinin Bahattin üzerine resmi bir kaydı bulunmamaktadır. Fakat konuyu bilenler tarafından hangilerinin Bahattin'in olduğu bilinmektedir. Bugün birçok türküsü anonimdir diyerek okunmaktadır.

TRT 1'de, daha sonra 2 kanal olduğu zaman TV programlarına katılırdı. Mustafa Yolaşan'ın programına çıkmıştı. TRT 2 de bir söyleşi programı yayınlandı. En son katıldığı program “*Süleyman'ın Takası*” idi.

Bir zamanlar TRT'deki programları çok izlenen Mustafa Yolaşan ile arkadaşlığı vardı. Mustafa Yolaşan, onu bir programına davet etmişti. Yolaşan “*Ankara'ya alalım seni*” dedi ama Bahattin TRT'ye gitmedi. Hiçbir yere bağlı

³⁸ Kolcu, Çarşı içinde dolaşan görevli memur.

³⁹ Salı günü, Sürmene de Pazar kurulan gündür.

⁴⁰ Hızlı geçtiği

⁴¹ Haşlama; kemikli parça et, patates ve soğanla yapılan bir yemek çeşidi.

olmayı istemedi. Birçok iş denedi ama bağlanamadı. Cemile Cevher Çiçek çok yakın arkadaşındı, onunla bıçak oyunu oynarlardı.

Hoşgeldiniz Dostlarım, Sürmene Gecesine Kulak Verin Bakalım, Bahattin'in Sesine

İstanbul'da Sürmene Vakfı veya Sürmene Derneği'nin her yıl düzenlediği Sürmene geceleri bir gelenek haline gelmişti. Bu gecelerde sahneye ilk Bahattin çıkar çıkar, kemeçesi ile çalıp "*Hoş geldiniz dostlarım Sürmene gecesine / Kulak verin bakalım Bahattin'in sesine*" türküsü ile açılışı yapardı. Sürmenelilerin gezi, eğlence ve festival gibi etkinliklerine katılırdı. Zeytinoğlu her yıl Sürmeneli dostlarını Gölcük'teki çiftliğinde ağırlardı. Tabii her defasında Bahattin de orada ve baş davetli idi. Sürmeneliler Vakfı ve Derneği de geziler düzenlerdi. Bu geziler, bazen gemilerle olur, günlerce sürer, dış ülkelere uzanırdı. Bahattin de bu gezilere davetli olarak katılır, yol boyunca kemeçesi ile hemşerilerini eğlendirirdi. O'nu bilen ya da anlayanlar hala kayıtlarını çok değerli bir emanet olarak saklar. Buralarda kaydedilen görüntülerin her birinde hem Bahattin hem de Sürmene'nin yetiştirdiği değerli büyüklerimizin özel anları bulunduğu için, "Kent Belleği" oluşturmak için ilgili kurumlar tarafından derlenip arşivlenmelidir.

Sürmene'nin Rus işgalinden kurtulduğu gün, düzenlenen törenlerde kürsüye çıkan Bahattin, kemeçesiyle Sürmene'nin Kurtuluş Türküsü'nü seslendirirdi. Bütün Sürmene etkinliklerini milli görev olarak kabul etmesi, işini gücünü bırakıp, Sürmene'de ise İstanbul'a, İstanbul'da ise Sürmene'ye gelmeyi bir görev bilmesi ancak ondaki Sürmene sevgisiyle izah edilebilirdi. TRT 2'de yayınlanan röportajda, "*Sürmenem*" deyişi ve bunu derken boğazının düğümlemesi, en canlı kanıttır.

Sürmene'nin kurtuluşu yine şenliklerle kutlanıyor. Fakat Bahattin'in Sürmene'nin kurtuluşu için yapıp, her yıl İstanbul'dan koşarak gelip, kurtuluş törenlerinde söylediği bu türkü, 30 yıldır bu şenliklerde artık yok. Sürmene'yi yıllardır yönetenlerin de böyle bir derdi yok ama ben Bahattin'i anlatırken onun sahip olduğu ruhu ve düşüncüyü kaydetmek adına bu türküyü buraya alacağım.

Dinleyin arkadaşlar, Kurtuluş Türküsünü, Kurtuluş Türküsünü..
Yükseltelim daima Türklüğün ülküsünü, Türklüğün ülküsünü..
Bitmişti Cihan Harbi, talan olmuş memleket, talan olmuş memleket..
Düşmanlar işgal etmiş hep sahil boylarını, hep sahil boylarını..
Silahına sarıldı Trabzon'un uşağı, Trabzon'un uşağı..
Karşı koydu düşmana aldı onu aşağı, aldı onu aşağı..
Trabzon, Sürmene, Of, Rize, Artvin kurtuldu, Rize Artvin kurtuldu..
Sanmayın Türk gençleri, O günler unutuldu, o günler unutuldu..
İcap ederse eğer ölürüz vatan için, ölürüz vatan için..
Kanlarını vatana pervasız katan için, pervasız katan için..
Hepimizin hedefi vatan, millet, milliyet, vatan, millet, milliyet..
Yaşayacak ebedi, Türklük ve Cumhuriyet, Türklük ve Cumhuriyet.

Bahattin'in Yunanistan Konserleri

1923'de Mübadelede Sürmene'den giden Rumlar, Bulgaristan hududunda dağlık bölgelere yerleştirilmiş ve buradan ayrılmalarına 40 yıl müsaade edilme-miştir. Mübadelelenin asıl amacı İngiliz planına göre; nüfusuna göre oldukça fazla toprak verilmiş olan Yunanistan'ın, Anadolu'dan nüfus transferi ile fazladan verilmiş toprakları, bu topraklar üzerinde hak iddiasında bulunan Makedonya ve Bulgaristan'a karşı elde tutabilmesi telaşı idi.⁴² Anadolu'da olduğu gibi Sürmene'de de esnaf ve meslek sahibi varlıklı insanlar iken, Yunanistan'da dağlık bölgelerde yokluk ve darlık içinde yaşamaya mahkum edilen Anadolu Rumları, önce II. Dünya Savaşı'nın, ardından iç savaşın getirdiği yıkımlarla iyice perişan olmuştu. Mübadeleden 40 yıl sonra verilen izinle seyahat etme hakkı kazanan mübadil-lerden yaşı ve sağlığı müsait olanlar doğdukları toprakları görebilmek için 1965 yılında Sürmene'ye geldiler. Doğdukları evleri, tanıdık isimleri aradılar. Sür-mene halkı da gelenleri evlerinde ağırladı, misafir etti. Anlaşmak zor olmadı çünkü Türkçe konuşuyorlardı.

Eski Anadolu usulüne göre, gelenler; Yunanistan'daki Sürmene mübadil-leri adına Sürmenelileri Yunanistan'a davet ettiler.

Bu sırada Sürmene'de davete icap etmek için hummalı bir faaliyet baş-lamıştı. Sürmene layıkıyla temsil edilmeliydi. Orada karşılayıcılara sunulmak üzere hediyeler hazırlandı. Heyet başkanı olarak İbrahim Kıralı; "Sürmene'yi orada en iyi Bahattin temsil eder" dedi. Bahattin'e haber iletildi ve heyete katılması sağlandı. Gidenler orada yaklaşık bir ay kaldı. Yunanistan'da değişik yerlerde gruplar halinde yaşayan Sürmeneliler ziyaret edildi. Sıcak ve eski usule uygun bir karşılama yapıldı. Onlar da karşılama kemeçecilerini dahil etmişti. Aralarında Sürmene'den gitmiş usta kemeçeciler de vardı. Bahattin orada değişik ustalarla karşılaştı, dinledi, beraber çaldı.

Bahattin kemeçe çalmaya başlayınca yaşlıların çoğunun gözü yaşlandı. Dinleyenlere Karadeniz'in diğer vilayetlerinden gelenler de katılmıştı. Sonunda bir meydanda açık hava konseri ayarlandı ve Bahattin'in konserine yirmi bine yakın insan katıldı. Bahattin çaldıkça bir başka coştular, oynadılar. Onlar coştukça Bahattin de coşmuştu. Sahnede terden sıırılsıklam, kendinden geçmiş kemeçe çalıyordu. Bizim havalardan, Sürmene sallamasını çalarken, birden Urum sallamasına geçince kalabalık çıldırmıştı. Çok yaşlı bir kadın sahneye fırladı, koynundan çıkardığı bir tomar parayı terden sıırılsıklam olmuş Bahattin'in cebine sıkıştırdı ve Bahattin'e sarıldı. Bahattin'in kemeçesi ile Urum sallaması oynayarak sahneden indi. Yunanistan'da yaşadıkları, tüm sanatçıların yaşamayı arzuladığı şeylerdi. Daha sonra Bahattin birkaç defa daha Yunanistan'a gidip geldi.

⁴² Mehmet Bilgin, *Post Modern Pontosculuk*, İstanbul 2014, s.105-106.

Habu Fani Dünyanın, Ebedi Sonu Gelmez / Dertli Veremlilerin, Hiç Kederi Tükenmez

Bahattin'in iki kemeçesi vardı. Biri kaba ses, diğeri zil, ince ses. Kemeçelerini Akyazı'da Sürmeneli bir ustaya yaptırdı. İki kemeçesini birlikte koyduğu, ahşaptan yapılmış bir kemece çantası vardı. Bundan başka tek kemeçesini koyduğu bir kemece kabı daha vardı. Kemeçelerine çok kıymet verirdi. Arkadaşı Necdet Gencay, Bahattin'in kemeçesi ile bir anısını bize şöyle aktarmıştı:⁴³

” İlk gençlik yıllarımdan bu yana, uzun yıllardır arkadaşız. Ben o zaman Trabzon'dan Erzurum'a tankerle petrol taşıyorum. Bahattin'le beraber gidip geliyoruz. Yollarda şenlik yapıyoruz. Ben de kemece çalıyorum ama Bahattin gibi çalamıyorum. Onun kemeçeden çıkardığı ses, kavrayış ve havadan havaya geçişi başka.. Bana da öğret diyorum ama bir türlü öyle olmuyor. Bir gün kafam bozuldu. Marifet Bahattin'in kemeçesinde diye düşünmeye başladım. Arkadaşız, 'Sat bana kemeçeni' dedim. İyi bir para istedi. Kafaya koymuştum kemeçesini satın aldım. O kemece hala bendedir ama onun gibi bir türlü çalamadım. Onun kemece çalışması bir başkaydı.”

Kemece'nin ardı sıra gitmekten İlk eşine iyi bir koca ve tek oğlu Osman'a iyi bir baba olamamasına rağmen ailesine ve ablasına çok düşküdü. “*Şimdi siz de dersiniz felek etti bu işi / Anlatayım ben size, başıma gelen işi*” söyleyişinde olduğu gibi olanları feleğin işi olarak yorumlamıştır.

Ölenler, yüreğinin derinlerinde canlı ve sıcaktı. Bu düşkünlüğünü bir türküsünde şöyle dile getirir. “*Habu garip Bahattin bilinmiştir, bilinmiş / İki kardeş, bir baba defterlerden silinmiş*”

Çocukken sırtında taşıyıp kemece öğrenmesine vesile olan ablası Rahime ile çok özel bir bağı vardı. Ablası onun için bir sığınaktı. Hastalığının belli olduğu günlerde ablasını ziyarete gelmişti. Ablasına hatıra kalsın diye evde özel bir bant doldurmuştu. Bu bant kaydını ablasına verirken “*Bu bantı çoluk çocuğun eline verip te bantsız kalma*” diye de tembih etmişti. Bu bir vedaydı.⁴⁴

Seveni çoktu fakat, çevresinde iç dünyasını ve içinde kopan fırtınaları anlayanların olduğunu düşünemiyorum. “*İçmeden söyleyemez, İttikçe neşelenir, söylediği türküler kemeçede dillenir*” diyerek kendini anlatmaya çalışmış. “*Habu fani dünyanın ebedi sonu gelmez/ Dertli veremlilerin hiç kederi tükenmez*” deyişi ise yaşadıklarının yükünü taşıyordu.

Bahattin ömrü boyunca en çok dikkat ettiği şey, kemece sanatının değerinin düşürülmemesi idi. Melankolik sesi ve duruşu ile bir mecliste ya da sahnedeysen, çalmaya başladığı sırada, birileri kendi aralarında konuşmaya

⁴³ Şimdi rahmetli olmuş Necdet Gencay ile İstanbul/ Bahçelievler'de Ömür AVM'de birkaç saat oturup, en özeline kadar Bahattin'i konuştuk. Bu çalışmaya katkıları için kendisine teşekkür borçluyum.

⁴⁴ Bahattin 1991 senesinde kız kardeşi ise 1998 senesinde vefat etmişti. Aynı mezara gömülmeyi vasiyet ettiği için aynı mezara defnedilmiştir.

başlarsa kemençeyi bırakır kalkardı. Bir daha da çalmazdı. Çoğu kez tepki gösterir. “Ben size sanat icra etmeye gayret sarf edeceğim. Siz birbirinizle konuşmayı sürdüreceksiniz. Siz de sanat anlayışı yok” der, kemençeyi kutusuna koyar bir daha çıkartmazdı. Sahneyi veya muhabbet yerini terk ederdi.

Gözün Aydın Sürmene’ m, Öz Evlatların Geldi

Üç telli Kemençesi ile çıkaramadığı ses yoktu. Bütün klasik sanat müziği parçalarını, halk müziği parçalarını, yorumu ile parçalara değer katarak okurdu. Kıvrak bir Karadeniz havası çalarken, Azeri havasına geçiş yapar, sonra Orta Anadolu’dan bir halk türküsü ile bitirirdi. Özel bir sohbetten ondan “*Fırat kenarında yüzer kayıklar*” adlı türküyü dinlemiştim. Bilinen bir türküydü ama Bahattin’in kemençesi ve sesi ile bambaşka bir tat kazanmıştı.

Kemençe sanatı ve türküleri bakımından Sürmene’de Orta ve Soğuksu mahalleleri ayrı bir bölge, Aksu, Dirlik ve Üstündal köyleri bir diğer bölge idi. Bunların birbirleri ile benzerlik ve farkları üzerinde maalesef bir çalışma yapılmamıştır. Aksuhanları merkezi çevresindeki Dirlik, Üstündal ve Aksu köylerinde, başta Hüseyin Dilaver olmak üzere Hüseyin Dilaver’in oğlu Fahrettin Dilaver ve Bahattin Çamurali, sadece Türkiye’de değil, bölgeden çeşitli nedenlerle yurt dışına gitmiş Karadeniz kökenli toplulukların bulunduğu tüm Avrupa’da uluslararası bir üne sahipti. Sürmene’den çıkan ve uluslararası üne sahip bir diğer sanatçı olan Sadık Karadeniz ise bu şöhreti kavalı ile elde etmişti.⁴⁵

Bahattin’in en belirgin özelliği ‘Sürmene sevgisi’ idi demiştik. Bir türküsünde Sürmene’ye kavuşma sevincini; “*Gözün aydın Sürmenem, öz evlatların geldi*” diyerek dillendirmişti.

Fırtınalı yaşamı, Bahattin’in sağlığını bozmuş, Siroz olmuştu. Hastalığı bir seneye yakın devam etti. Bu sürede hastaneye gidip geliyor, kontrollerini yaptırıyordu. Nisan ayında bir pazar günü fenalaştı, akşamüstü 16.30-17 gibiydi. Hastaneye giderken yolda, arabada vefat etmişti.

⁴⁵ Sadık Karadeniz (1945-1973), Sürmene’nin Dirlik köyünde doğan Sadık beş yaşında iken, annesi ölmüş babası tekrar evlenmişti. Anne baba bir dört kardeşi, babasının ikinci hanımından da üç kardeşi vardı. Sıkıntı dolu çocukluk geçirmiş, bu günlerinde kaval çalmayı öğrenmişti. Evden kaçarak, Sürmene’de, Trabzon’da kavalını dinletmesi ve beğeni alması onun hayatını yönlendiriyordu. Fakat babası belki akıllanır ve toprağına bağlanır diye genç yaşta Sadık’ı evlendirir ve bu evlilikten bir kız çocuğu olur. Fakat Sadık kavalın ardına düşmüştü. 1964 yılında Ankara’da Şato Yazar bahçesinde çalışmaya başladı. Çaldığı kıvrak oyun havaları kadar sahnede yaptığı burnu ve kulağı ile kaval çalma gösterileri ile de dikkati çekmişti. 1968’de gazeteler Sadık Karadeniz’den bahsetmeye başlamıştı. Aynı yıl ilk defa yurtdışına çıkarak Paris’te konser vermişti. Orada da çaldığı kıvrak havalar ile dikkati çekmişti. Kuvvetli bir kulak hafızası vardı ve yurtdışında ilk defa dinlediği batı müziği parçalarını da çalıyordu. Artık sadece Türkiye’de değil yurtdışında da “Sihirli Kaval” diye anılıyordu. 1969’da ABD’den, ardından Kıbrıs ve İngiltere’den davet aldı. 1970 yılında ilk hanımından ayrılan Sadık, ikinci evliliğinde de aradığını bulamamış ve üçüncü defa evlenmişti. Bu evlilikten Kahraman adında bir oğlu olan Sadık Karadeniz, 1973 yılında Afyon Sandıklı yakınlarında geçirdiği bir trafik kazasında daha 29 yaşında iken hayatını kaybetmiştir. Hayatı için bkz. İsmet Barlok, “Genç Bir Sanatçıyı Kaybettik: Sihirli Kaval Çalıcısı Sadık Karadeniz Öldü”, *Türk Folklor Araştırmaları*, S: 297, Nisan-1974.

Bahattin Çamurali'nin Fatih Camisi'ndeki cenazesi çok kalabalık oldu. Cenazesine hemşeri ve arkadaşlarının yanı sıra birçok sanatçı da geldi. Cenazeye katılan Süreyya Davulcuoğlu, bir sandalye üzerine çıkarak “Ey Sürmeneliler... Çok büyük bir sanatçıyı uğurlamak için buradayız... O sıradan bir isim, bir sanatçı değildi. Büyük bir üstat idi. Bu büyük sanatçıyı yetiştirdiğiniz için iftihar etmelisiniz. Bu adamın bir heykelini dikmelisiniz. O hepimizin de ustası idi” diye bir konuşma yaptı.

Bahattin Çamurali'nin Karacaahmet Mezarlığı'ndaki kabri

Bahattin Hep Anılmak İsterdi

Bahattin'in tüm değişleri yörede yaşantıların izini taşır. Anadolu'nun diğer yörelerindeki halk aşıklarının beslendiği kültürün yöredeki yansımasından etkilenmiştir. Karacaoğlan'ın;⁴⁶ “Ölüm ile ayrılığı tartmışlar, Elli gram fazla gelmiş ayrılık ”deyişi, Bahattin'de “ Sevdalık dedikleri, ölümün kardeşidir ” şeklinde ifade edilir. Sümmani Baba'nın;⁴⁷ “Yazanlar Mecnun Leyla kitabın,⁴⁸ Sümmani'yi bir kenara yazmışlar”⁴⁹ deyişini bilenler, Bahattin'in “Kara dediler

⁴⁶ Karacaoğlan; 17. yüzyılda Çukurova ve Toroslarda yaşamış ünlü Türk ozanı.

⁴⁷ Sümmani Baba, 1881 yılında Erzurum-Narman, Samikale köyünde doğmuştur. Badeli aşıklardandır.

⁴⁸ Mecnun Leyla kitabı: Aşkın hikayesi, Aşkın kitabı.

⁴⁹ Aşk kitabında bir kenarda olsa da Sümmani yazılıdır.

bana, O kadar kara mıyım? / Sevda⁵⁰ denilen şeyde, ben de acep var mıyım?" mısralarında neyi, niçin sorduğunu anlayabilirler.

Biz onu düğünlerde, şenliklerde bizi coştururken dinlese de, Bahattin'in bazı sözleri daha çok erbabı için söylenmiştir. "Bir sıtma tuttu beni, tuttu kuruttu beni " mısralarının ne kadar sıtma hastalığını anlattığını, ne kadar mecazi bir anlamla aşkı anlattığına iyice düşünmeden karar verilmemeli.

Bu çalışmamın sonunda, kendime; "Bahattin'in bu dünyada en çok istediği neydi? " diye sordum. Sadece melankolik sesiyle söylediği türküler değil, kemençesinin tellerinde konuşan ezgiler, bu istek için adeta bir yakarıştı. Dinlediğim türkülerinin sözlerinde, çok açık ifade edilmese de, özel bir dost muhabbetinde doldurulmuş bir kasetini dinlerken, " Bu sırrı çözdüm galiba " dedim. Bahattin Çamuralı, bu dünyadan geçmiş hoş bir sadâ olarak anılmak isterdi.

KAYNAKLAR

BARLOK, İsmet, "Genç Bir Sanatçırı Kaybettik: Sihirli Kaval Çalıcısı Sadık Karadeniz Öldü", *Türk Folklor Araştırmaları*, C: 15, S: 297, Nisan 1974.

BAYINDIR GOULARAS, Gökçe, "1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Günümüzde Mübadil Kimlik ve Kültürlerin Yaşatılması", *Alternatif Politika*, C: 4, S: 2, Temmuz 2012, ss. 129-146.

BİLGİN, Mehmet, *Doğu Karadeniz Tarih Kültür İnsan*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

BİLGİN, Mehmet, *Post Modern Pontosculuk*, İstanbul 2014, ss.105-106.

BİLGİN, Mehmet, *Sürmene Tarihi*, İstanbul 1990, ss. 398-399.

BOZDAĞLI, Yücel, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Sonuçları", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S: 180, Ocak 2014, ss. 9-32.

DİZMAN, İbrahim-PALA, Hikmet, Yay. Haz., *Ordu-Perşembeli Bir Muhacir Çocuğu Babinoğlu Halis Gürel'in Anıları*, Ordu 2019.

GENÇ, Aclan Sezer, *Soldoy Bir Horon Efsanesi Düünden Bugüne Maçka Horonu*, Artikel Yayıncılık, İstanbul 2018, ss. 27-28.

---

⁵⁰ Sevda: Aşk

ŞALPAZARI ÖRNEĞİNDE DOĞU KARADENİZ'DE TEMEL ADININ KİŞİ VE SÜLALE ADI OLARAK KULLANIMI ÜZERİNE*

Musa Yavuz ALPTEKİN**

ÖZ

Trabzon merkezli Karadeniz Bölgesinde *Temel* ismi en yaygın ve en sık tekrar eden isimlerden birisidir. Oysa bu isimle ilgili iki husus son derece dikkate değerdir. İlk olarak, araştırıldığında görülecektir ki, ‘temel’ sözcüğü etimolojik olarak Türkçe kökenli bir sözcük değildir. İkinci olarak, bu sözcük bir isim olarak etimolojik kökenine uygun bir şekilde Anadolu Rumları arasında değil, aksine Anadolu Türklerinde, özellikle Trabzon ve Doğu Karadeniz Türkleri arasında kullanılmış ve yaygınlaşmıştır. Farklı etimolojik kökene rağmen, bir sözcüğün belli bir toplum arasında isim olarak yaygınlaşması, sözcüğün anlam derinliğiyle ve hayata dokunan yönleriyle, o topluluğun yaşama tarzı arasında sıkı bir ilişkiyi gerektirir. Bu çalışmada, söz konusu ilişki, Trabzon’un 24 Oğuz Boyundan birisi Çepni Türkleriyle meskûn olmak bakımından meşhur olan Şalpaزاری İlçesi ve 24 köyü kapsamında incelenecektir. Söz konusu incelemede, 1831 nüfus sayımı belgelerindeki bilgilerin, ‘Temel’ ismi bağlamında, güncel durumla karşılaştırılması yapılacaktır. Dolayısıyla çalışmanın veri toplama tekniği *tarihsel karşılaştırma* araştırma ve saha çalışması olacaktır.

Anahtar Sözcükler: *Temel* ismi, Etimolojik Kökenler, Trabzon, Doğu Karadeniz, Toplumsal Yaşam.

THE USE OF COMMON PROPER NOUN *TEMEL* AS PERSONAL AND FAMILY (SÜLÂLE) NAME: CASE OF ŞALPAZARI

ABSTRACT

The proper noun *Temel* is one of the most common and frequently used names around Trabzon and particularly in the Eastern Black Sea region. However, two points are extremely remarkable concerning this name. Firstly, from an etymological perspective, the word *Temel* is not a Turkish word. Secondly, as the word etymology suggests, the word was popular and used by Anatolian Greeks and then became widespread among Anatolian Turks, particularly Trabzon and

* *Gönderim Tarihi: 24.05.2019 Kabul Tarihi: 14.03.2020*

** *Doç. Dr., KTÜ Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, TRABZON.
m.yavuzalptekin@ktu.edu.tr ORCID: 0000-0002-6221-7913*

Eastern Black Sea Turks. Despite the different etymological origin, it seems that the word was borrowed by the Turks. This study deals with the proliferation of a word as a name among individuals and families, which requires a close relationship between the depth of meanings of the word and the interactive cultures of the communities. This study, therefore, examines these relationships between the cultures in the district of Şalpazarı and 24 villages in Trabzon, known as the settlement area of Çepni Turks popularising the name, one of the 24 Oguz tribes in Trabzon. Employing a historical comparative research and field study as data collection techniques, the survey reviews the use of the name *Temel*, as documented in the 1835 census, and compares these findings with the current data.

Keywords: Name of *Temel*, Etymological Origins, Trabzon, Eastern Karadeniz, Social Life.

Giriş

Genellikle her bölgede yaygın olan insan isimleri vardır. Araştırıldığında bu yaygınlığın görece somut ve mantıklı sebepleri tespit edilebilir. Dinlerin bu konuda belirleyici olduğuna şüphe yoktur. Her dinin kendi ileri gelenlerinin isimleri müntesiplerince yaygın bir şekilde çocuklara isim olarak verilir. Bu ileri gelenler çoğunlukla peygamberler, evliyalar, ermişler, din uluları, âlimler ve bunlarla ilişkili olanlardır. Müslüman toplumlarda İslam Peygamberinin isimleri ve onun arkadaşlarının isimlerinin yaygınlığı tam da bu kabildendir.

Başka bir yaygınlık sebebi etnik köken konusudur. Her etnik grubun, ulusun veya milletin öne çıkan isimleri vardır ve bu ulusun üyeleri bu isimleri yaygın bir şekilde çocuklarına isim olarak verirler. Müslüman da olsa Türkler, İslam öncesi hatıraları yâd etmek üzere, bu hatıralara sahip çıkmak üzere Oğuz, Mete, Metehan, Teoman, Alp-er, Kağan gibi isimleri bu yöntemle çocuklarına vermeye devam etmektedirler.

Bu yaygınlığın başka bir sebebi de, belli bir bölge veya yöreden çıkan, oradan geçen veya orayı “fetheden” önemli kişi, önder veya komutanın adına izafeten, o bölge insanının çocuklarına bu isimleri vermek istemeleridir. Mesela Türkiye’de Kahramanmaraş havalisini fetheden Sahabe Ukkaşe b. Mihsan’a izafeten Maraş’ta Ökkeş ismi, Türkiye’nin diğer şehirlerinde neredeyse hiç görülmemesine rağmen, çocuklara sıkça verilen bir isim olmuştur. Benzer bir şekilde Yavuz Sultan Selim’in Trabzon’da uzun süre valilik yapmasından mühlhem Trabzon ve civarında *Yavuz* isminin hem ad hem de soyadı olarak son derece yaygın olduğu gündelik hayatta gözlemlenebilmektedir. Yine benzer bir şekilde Trabzon’dan geçen Makedon Kralı Alexander (İskender)’in askerlerine ve/veya Yunan koloni döneminin bir kültürel bakiyesi olarak -Türkiye’nin başka bölgelerinde az görülürken- Trabzon havalisinde *İskender* ismi görece yaygın bir şekilde çocuklara isim olarak verilir.

Bununla birlikte, her meşhur, öne çıkan kişinin isminin o yörede yaygınlaştığına dair kalıplaşmış bir yargı çok zaman yanıltıcı da olabilir. Bunun için hem güncel popüleritenin, hem de dini, kültürel, siyasi şartlardan en az ikisi

veya daha fazlasının bir araya gelmesi gerekmektedir. Aksi durumlarda popüler bir kişiliğe rağmen, o kişinin ismi yaygın bir isim olmayabilir de. Mesela; İç Anadolu bölgesinde (Kırşehir ve Nevşehir) yaşamış ve çok popüler bir tarihi kişilik olmasına rağmen, “Nasreddin” ismi yörede veya bölgede yaygın bir isim olmamıştır. Dolayısıyla, ismin yaygınlaşması için, kişisel popülariteye ilave olarak başka güçlü faktörlerin de devreye girmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Bu gözlem, veri, çıkarım ve yorumlara dayanarak Doğu Karadeniz’de *Temel* isminin, *Temel Reis* isimli meşhur bir denizci veya balıkçıya istinaden yaygınlaşmadığı, bu yaygınlık için böylesi bir faktörün tek başına yeterli olmayacağı ve diğer örneklerde görüldüğü üzere, yeterli olmadığı söylenebilir. Nitekim M. Aça’nın balıkçılarla ilgili bir saha araştırmasında *Temel Reis* isminin yaygınlığı kanaatinin bir “vehim”den ibaret olduğu anlaşılmıştır. Zira bu saha araştırmasının yapıldığı Akçaabat çevresindeki 200 kadar balıkçıdan sadece 8 tanesinin adının Temel olduğu tespit edilmiş olup, geri kalanların çoğunun adının Ahmet, Mehmet, Mustafa, Hasan ve Hüseyin gibi isimlerden oluştuğu tespit edilmiştir.¹ Dolayısıyla en azından Trabzon’un en büyük ilçesi Akçaabat civarı itibariyle *Temel Reis* ismi balıkçılar arasında çok yaygın bir isim olmayıp, oranı toplam balıkçılar içinde % 4’ün altındadır. Bunun diğer anlamı, Trabzon’daki *Temel* ismi yaygınlığını tek başına *Temel Reis* figürü ile açıklamanın mümkün olmayacağı şeklindedir. Daha önce işaret edildiği ve daha sonra da vurgulanacağı üzere, bunun için *hayata dokunan* diğer bir takım faktörlerin de devreye girmesi gerekmektedir. Aça’nın Akçaabat’ta yaptığı çalışma, *Temel* isminin Trabzon’da veya Doğu Karadeniz’de % 4 civarında bulunduğunu göstermesi açısından da önemlidir. Eğer *Temel* ismini taşıyan bireylerin ayrıcalıklı bir şekilde denizci ve balıkçı olmaya yöneleceği gibi bir genelleme mevcut değilse, bu oran aynı zamanda *Temel* isminin toplum içinde ve toplam isimler arasındaki oranını da yaklaşık olarak verebileceği anlamına da gelir. Nitekim *Of Nüfus Defteri 1834* adlı kitabın konu edindiği nüfus sayımı verileri de bu çalışmanın yaklaşımına uygun şekilde, *Temel* adının toplam isimler arasındaki oranını, biraz daha küçük bir oranla % 2 olarak ortaya koymuştur.²

Bir başka yaygınlık sebebi de yaşanan bölgenin coğrafi özellikleridir. Mesela dağlık bölgelerde *Doruk*, *Sarp*, *Yamaç* gibi isimler görülebilirken ormanlık bölgelerde çeşitli ağaç türlerinin adları insanlara isim olarak verilebilmektedir. Benzer bir şekilde bölgenin hâkim hava olayları ve yağış özellikleri de çocuklara isim olarak verilebilmektedir. Mesela Yağmur, Boran, Rüzgâr (Hızır da biraz bu kabildendir) gibi isimler çocuklara verilir.

Bu çalışmada, Doğu Karadeniz’in olağanüstü engebeli ve sarp arazi yapısına istinaden mesken inşasında hayati bir öneme sahip olan “temel olgusu”na istinaden, “temel” sözcüğünün aynı zamanda çocuklara isim olarak verildiği, bu

¹ Mustafa Aça, “Trabzon Balıkçılık Kültüründe Akçaabat’ın Yeri ve Akgün Ailesi”, *Diünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu (26-28 Nisan 2013 Bildiriler Kitabı)*, Akçaabat Belediyesi, İstanbul 2014, s. 655.

² Sezgin Demircioğlu-Süleyman Bilgin, Haz. *Of Nüfus Defteri (1834)*, Şenyıldız Yayınları, İstanbul 2011.

ismin de bu havaliye yerleşen ilk ve göçebe Türkmenlerde ad olarak kullanılmazken yerleşik hayata geçildikçe, son iki yüz yılda tedricen ortaya çıktığı, bu çıkışın da tesadüfi olmayıp toplumsal yaşama tarzını değiştirme aşamasında gündelik hayatta yaşanan tecrübeler ve edinilen deneyimler dolayısıyla olduğu iddia edilecek ve ispatlanmaya çalışılacaktır.

Temel Kelimesinin Etimolojik Kökeni ve Türkçe Anlamları

Türkçedeki *temel* kelimesinin Yunancada temel taşı, heykel ve sütun kaidesi anlamına gelen *themelios* sözcüğüne dayandığına dair bilgiler mevcuttur.³ Bu veriye dayanarak, Türkçedeki “temel”in Yunancadaki “themelios” ile aynı anlama ve dolayısıyla aynı kökene sahip olduğu söylenebilir. Zira aynı ses ve anlamın farklı ve bağımsız kökenlere sahip olması çok mümkün görülmemektedir. Ses benzerliği ve anlam özdeşliğinden yola çıkılarak Türkçedeki “temel” kelimesinin Anadolu’ya göç sonrasında, Yunan kültürünün etkisinde oluşan Rum kültüründen ve Rumlardan alındığı kanaatine varılabilir. Zira Anadolu’da konuşulan Rumcada bu kelime değişik formlarıyla birlikte mevcuttur.⁴

Benzer bir şekilde, temel kelimesinin *Divanu Lügat-it Türk* gibi eski Türkçe sözlük ve metinlerde geçmiyor olması, kelime etimolojisinin Yunanca ile ilgili olabileceği ihtimalini daha da artırmaktadır. Zira Divan u Lügat-it Türk’te bugünkü *temel* kelimesiyle ilişkili olarak geçen kelimelerden birisi *tüp* kelimesidir. Bu kelime Lügatte “asıl, kök, dip, herhangi bir şeyin aslı, kökü, insan aslı” şeklinde geçmektedir. Bu kelime çağdaş Anadolu Türkçesindeki *dip* kelimesi ile ilişkili olabilir. Lügatte *temel* kelimesine en yakın kelime olarak da *kök* kelimesinin tanımı verilmiştir.⁵ Bununla birlikte, ne *dip* ve ne de *kök* kelimelerinin anlamca *temel* kelimesinin yerini alabilecek özellik ve derinliğe sahip olmadığı iddia edilebilir. Zira gündelik dildeki kullanım sıklığı açısından bu kelimeler arasında temel lehine açık ara bir fark vardır. Zaten tam da bu sebepten dolayı toplumsal gündelik hayatın pratik ihtiyaçları bu kelimeyi kültürel havzadaki mevcut diğer bir dilden çekip maharetle almış ve kendine mal etmiştir.

Bu durumda *temel* kelimesinin Anadolu Türkçesi dâhilinde değerlendirilmesi gerekecektir. Bu bağlamda ‘temel’in Anadolu Türkçesinde görece eski bir kelime olduğu söylenebilir. Eşanlamlılarından en öne çıkanlar *kaide*, *esas*, *dayanak*, *mesnet* olup, gündelik dildeki anlamı da her hangi bir yığın, yığın, sütun, nesne, yapı ve binanın üzerinde durduğu zemin şeklindedir. Bu zeminin genellikle toprak içerisinde kaldığı ve toprak üstündeki kısma dayanak vazifesi

³ Etimoloji Türkçe, “Temel” maddesi, <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/temel>, 06.04.2019, Açık Erişim. Ayrıca bak. Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/>, 20.12. 2019, Açık Erişim.

⁴ Vahit Tursun, *Romeika-Türkçe Sözlük Trabzon Rumcası*, Heyamola Yayınları, İstanbul 2019, s. 472.

⁵ TDK Divan-ı Lügati’t Türk Dizini, <http://www.achiq.org/pitikler/dlt---.pdf>, 07.04.2019, Açık Erişim.

gören bir işlev ifa ettiği anlaşılmaktadır.⁶

Bir tespite göre, *temel* sözcüğünün Anadolu Türkçesinde yazılı bir kaynakta ilk kullanımı, 1461 yılında Pir Mehmet b. Yusuf'un *Terceman* isimli eserinde geçmektedir.⁷ İkinci tespite göre, aynı sözcüğün ilk kullanımı, 1465 yılında Osmanlı coğrafyacılarından Yazıcıoğlu Ahmet Bican'ın *Dürr-i Mekkûn* isimli eserinde ve "ev kaidesi" anlamında olmuştur.⁸ Bu kelimenin Anadolu Oğuz-Türk topluluklarının dilinde ve sözlü gelenekte kaç yüz yıl geri gittiği konusunda kesin bir bilgi bulmak mümkün görünmemektedir. Bu sözcüğün Anadolu Türklerinin sözlü kültür geleneğindeki mevcudiyetinin beş yüz yıldan bin yıla uzama ihtimali söz konusudur. Bununla birlikte, Anadolu Türkçesinde temel kelimesinin yazılı bir sözcük olarak son beş yüz yılda ve isim olarak da son iki yüz yılda yaygınlaştığına kesin gözüyle bakılabilir. Bundan öncesinde Türkçe yazılı metinlerde *temel* sözcüğünün mevcut olmadığı kesin gibidir.

Bu çalışmanın konusu olan *Temel* isminin, günümüzde Doğu Karadeniz'de, özellikle de Trabzon'da mevcut olduğu bilinmekte, ayrıca yaygın bir isim olduğuna dair de güçlü bir kanaat bulunmaktadır. Bununla birlikte, bu ismin Osmanlı'daki ilk yazılı kullanımı Trabzon'un fethi tarihine tekabül ettiğine göre, bu kelime Yunanca kökenli bir kelime olarak bile kabul edilse, isim olarak kullanımı, en azından yaygın bir kişi adı olarak kullanımı muhtemelen Rumlara değil, Türklere aittir. Bu iddianın tarihi belgelere ve kayıtlara dayanan bir temeli ve hayatın gerçekleriyle örtüşen çok güçlü yönleri mevcuttur. Bahsedilen hayatın içinden gerçekler, daha çok Türklerin göçebe veya konar-göçer yaşama tarzıyla ilgilidir. Öncelikle ulaşılabilen belgelere bakmak icap eder. Nitekim V. Usta'nın ulaştığı kıymetli bir belge bu konuda kayda değer bir bilgi vermektedir. Bu belge 1921 yılında Akçaabat Kaymakamlığına ve Akçaabat nüfus kayıtlarına dayanılarak hazırlanmıştır. Bu belgeye göre mezkûr tarihte Akçaabat'ta Müslümanların kullandığı isimler arasında *Temel* mevcut iken Rumların kullandığı isimler arasında *Temel* ismi mevcut değildir.⁹ Yani bu belge tam da, *Temel* sözcüğü Rumca olmasına rağmen, bu sözcüğü Rumların değil Türklerin bir kişi adı olarak kullandıklarının belgesidir.¹⁰ Bununla birlikte, bu çalışmada

⁶ Geniş bilgi için bak. Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük; <https://sozluk.gov.tr/>, 20.12. 2019, Açık Erişim.

⁷ *Nişanyan Sözlük*, "temel" maddesi, <https://www.nisanyansozluk.com/?k=temel>, 07.04.2009, Açık Erişim.

⁸ *Etimoloji Türkçe*, "Temel" maddesi, <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/temel>, 23.05. 2019, Açık Erişim.

⁹ Veynel Usta, "Nüfus Kayıtlarına Göre 1921 Yılında Akçaabat'ta Kullanılan İsimler Hakkında Bir Değerlendirme", *Uluslararası Dünyadan Bugüne Akçaabat Sempozyumu 12-14 Ekim 2018, (Bildiriler Kitabı)*, C: 1, Akçaabat Belediyesi, İstanbul 2019, ss. 77-90.

¹⁰ Açıkçası bu çalışmaya başlandığında böylesi bir belgeden haberdar değildik. Bu kanaate biz daha çok gözlemlerimizden ve sezgilerimizden yola çıkarak ulaştık. Ne var ki, daha sonra ele geçen bu bilgiler de kanaat ve sezgilerimizi doğrular yönde tezahür etmiştir. Eğer bu belgede tersi bir sonuç çıksa, Türklerin bu ismi kullanmadığı ama Rumların kullandığı gibi bir sonuç çıksa bu çalışma temel iddiası çürütülmüş bir çalışma olarak daha tamamlanmadan sona erecekti. Oysa belgeler sezgileri teyit etmiş olup, bu tecrübe toplumsal, sosyal ve

ileri sürüldüğü üzere, Temel isminin Türkler arasında bir kişi ismi olarak son 150-200 yılda yaygınlaştığını gösteren güçlü kayıtlar ve kaynaklar da mevcuttur. Mesela yukarıda bahsedilen 1921 tarihli belgede *Temel* ismi Akçaabat'ta geçmekte iken 1850 tarihli Rize Öşür defterinde bu isim, en azından bir sülale ismi olarak mevcut değildir.¹¹ Bu veri ileride bahsedileceği üzere, Doğu Karadeniz'in diğer illerine ait 1830 nüfus kayıtlarıyla da uyumludur. Ayrıca bu defterde yukarıda zikredilen ve Usta'nın yayımladığı belgeden 71 yıl öncesinde, bu çalışmanın temel iddiasına uyumlu bir şekilde, *Temel* isminin yörede en yaygın bir şekilde kullanılan 16 isim arasında bulunmadığı kesin bir şekilde tespit edilmiştir. Nitekim bu belgedeki tekrar sayısına göre, Rize'de 1850 yılı itibarıyla en yaygın isimler şöyle sıralanır: Ali (1149)¹², Ahmet (917), Mustafa (873), Hasan (778), Osman (680), Ömer (588), Memiş (545), Hüseyin (429), Mahmut (306), İbrahim (282), İsmail (244), Yusuf (237), Yakup (218), Salih (201), Süleyman (169), Yunus (107). Benzer bir sıralama 170 yıl sonra bugün yapılacak olsa, muhtemelen *Temel* ismi en çok kullanılan 16 isim arasına girebilecektir. Nitekim yukarıda Aça'nın verdiği saha bilgisi buna az çok işaret etmektedir. Aynı kitaptaki bir başka bilgi, aynı tarihte Rize'de *Temel* kelimesinin hiçbir şekilde lakap olarak da kullanılmadığını göstermektedir.¹³

Benzer bir bilgiye Maçka İlçesinin 1830 nüfus sayımındaki verilerine dayanılarak yapılan çalışmada denk gelinmektedir. Bu çalışmada da *Temel* ismi Maçka'da bu tarih itibarıyla en çok kullanılan 16 isim arasında mevcut olmayıp ancak 18'inci sırada yer alabilmiştir. Yine bu çalışmaya göre en çok kullanılan isimler ve tekrar sayısı şu şekilde tezahür etmektedir: Hasan (824), Mehmed (725), Ali (740)¹⁴, Osman (582), Ahmed (483), Mustafa (424), Ömer (301), Süleyman (301), Hüseyin (228), Emin (168), Memiş (116), Abdullah (109), Mahmud (90), Hurşid (51), Halil (42), Yusuf (38), Temel (36). Bu listede Dursun ve Durmuş isimleri de benzer bir temayülle 24 ve 25'inci sırada sırasıyla 17 ve 16 kişide tekrar eden isimler olmuşlardır.¹⁵ Maçka'daki toplam kişi 5 bin 502 olup, *Temel* isminin 36 tekrarla bu isimler içindeki oranı da % 1.52'ye tekabül eder ki, bu oran Aça'nın daha önce bahsedilen bulgusundan çok daha

---

kültürel gözlem, sezgi ve kanaatlerin gücüne işaret etmesi bakımından önemli bir tecrübe olmuştur.

¹¹ Muhammet Safi, *Rize Tahrir-i Öşür Envanteri 1850 Rize Sülaleleri*, Has Matbaacılık, İstanbul 2007, s. XXXIII-XXXIV.

¹² Ali isminin diğer Karadeniz yerleşimlerinde olduğu gibi Rize'de de en fazla kullanılan isim olması dikkate değer olup, kanaatimizce *Türkmenlikle* ve tabir caizse adına "*Alici Sünnilik*" diyebileceğimiz bir sosyal oluşumla ilişkilendirilmesi gereken bir husustur.

¹³ Safi, *a.g.e.*, s. XCIV-XCV.

¹⁴ Kayıtlarda Ali ismi Hasan isminden sonra en fazla kullanılan isim olmasına rağmen çalışmada (muhtemelen) sehven Mehmet isminden sonra üçüncü sıraya konulmuştur. Dolayısıyla sıralama anlamında Rize ile Maçka arasında fazla bir fark bulunmayıp *Alici Sünnilik* hükmünü icra etmeye devam etmektedir.

¹⁵ Süleyman Demirci-Kazım Kartal, "Osmanlı Nüfus Defterlerinin Tarih Yazımındaki Yeri: 1835 Tarihli Trabzon Vilayeti Maçuka/Maçka Kazası Müslim Nüfus Defteri Örneği", *History Studies*, C: 6, S: 3, 2014, s. 130-131.

küçük bir oran olup, *Temel* isminin kullanım sıklığıyla ilgili bugünden söz konusu tarihte geriye doğru gidildikçe azalan oran çizgisi bu çalışmanın temel teorisiyle net bir şekilde uyumludur. Aynı realiteye işaret eden başka bir bulgu A. Saydam'ın çalışmasında kendisini göstermektedir. İlgili çalışmaya göre 19. yüzyıl Akçaabat kayıtlarında *Temel* ismine “nadiren” rastlanmıştır.¹⁶

Sırasıyla 1830 nüfus kayıtları, Rize Öşür defteri ve V. Usta'nın ulaştığı Akçaabat'taki isimlerle ilgili belgeye istinaden tekrar etmek gerekirse, çalışmanın temel iddiası doğrultusunda, *Temel* isminin Rumlar arasında değil Türkler arasında bir kişi adı olarak kullanıldığı ve bu kullanımın da Anadolu'daki Türkmenlerin kitlesel olarak yerleşik hayata geçtikleri ve yaşama tarzında büyük bir değişiklik deneyimledikleri son iki yüzyılda, yani 19'uncu yüzyılın başlarından itibaren gerçekleştiği kanaatine varılabilir.

Bilindiği gibi, son iki bin yıldan önceki göçler dikkate alınmazsa,¹⁷ Türkler Anadolu'ya geldiklerinde özellikle şehirlerde dört önemli toplulukla karşılaştılar. Bunlar en büyükten en küçüğe doğru Rumlar¹⁸, Ermeniler, Süryaniler ve Yahudilerdi.¹⁹ Elbette şehir nüfusu, bütün kadim imparatorluklarda olduğu üzere, toplam nüfusun muhtemelen en fazla % 10'unu geçmiyordu.²⁰ Diğer yandan kır nüfusu toplam nüfusun yüzde doksanını teşkil ediyordu. Benzer bir şekilde kırsalda kadim bölge insanı başta olmak üzere, çok farklı toplumsal gruplar, kimlikler, oluşumlar, kültürleşmeler ve sentezler mevcuttu. Bununla birlikte, özellikle şehirlerdeki belli yoğunlukları ve siyasal patronajı da hesaba katıldığında, kültürel alışveriş anlamında şehirlerdeki Rumların etkisi dikkate alınmalıdır.

Anadolu'ya gelen Türklerin küçük bir kısmı şehirlere yerleşmişse de kahir ekseriyeti kırsalda göçebe veya konar-göçer hayatı yaşamaya devam ettiler. Çok daha eski dönemlerden beri yerleşik olan Rumlar için ‘temel’ kelimesinin dikkat çeken bir anlam derinliğine sahip olması ve bu sözcük hakkında bir farkındalık oluşması pek mümkün değildi. “Her şey zıddı ile kâimdir” düsturunca, Rum kültürü tesiri altındaki kadim Anadolu halkı için bu sözcüğün dikkat çekici bir anlamı ve sosyal hayata dokunan bir boyutunun olması düşünülemezdi. Çünkü onlar evvelinden beri yerleşik idiler ve temel sözcüğünün bir kavrama ve nihayet bir isme dönüşmesini sağlayacak sözcükle

¹⁶ Abdullah Saydam, “XIX. Yüzyılda Reform İhtiyacının Taşradaki Yansımalarına Bir Örnek: Akçaabat Kazası”, *Osmanlı Araştırmaları*, S: XXI, 2001, s. 181.

¹⁷ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ekrem Memiş, *Eski Çağda Türkler*, Çizgi Kitabevi, Konya 2005.

¹⁸ Eski ve Orta Çağdaki Anadolu Rumlarını Yunanlılar olarak düşünmek realiteye uygun düşmeyecektir. Bu “Rumların” çoğu nesep olarak kadim Anadolu halklarının bakiyesi; kültür olarak da Anadolu'ya has bir birikime sahip Anadolu halkıdır. Yunanlılarla ilişki neredeyse sadece önce Yunan kolonileri ve ardından Bizans'ın siyasi patronajından dolayı uzun zamanlarda oluşan dil yayılmasından ibarettir.

¹⁹ Irene Melikof, *Hacı Bektaş Efsanesinden Gerçeğe*, Çev. Turan Alptekin, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul 1999, s. 328; Ayrıca bkz. Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, ss. 311-318.

²⁰ M. Yavuz Alptekin, *Şehir ve Toplum*, Beta Yayınevi, İstanbul 2012, s. 5.

ilişkili gerekli sosyal anlam derinliği ve pratik ihtiyaç söz konusu değildi. Oysa göçebe Türkler için bu süreç ve durum tamamen farklı işlemiştir. Göçebe Türkler, yerleşik Türklerden farklı olarak göçebelik dönemlerinde kıl çadır kurmakta idiler. Yaşamları boyunca kurdukları ve yaptıkları mesken büyük oranda bundan ibaretti. Kıl çadırın kurulması için direklere, kazıklara ve çivilere ihtiyaç vardı. Oysa Türkler tedricen yerleşik hayata geçtikçe, özellikle Doğu Karadeniz ve daha özeldir Trabzon gibi topografyası sarp bölgelerde yerleşik hayata geçip, ahşaptan, taştan veya kerpiçten kalıcı yığma evler yaptıkça ‘temel’in önemini idrak ettiler. Zira özellikle Doğu Karadeniz’de arazi sarp ve duvar yapmak, bina dikmek olabildiğince zor, zahmetli ve riskli bir işti. Yerleşik düzene geçişte kalıcı duvar ve ev yapma sebebiyle temel olgusunun önemi somut bir şekilde gün yüzüne çıktı. Buna istinaden Anadolu’da göçebelikten yerleşikliğe geçen Türkler ‘temel olgusu’nun ve bu olguyu ifade eden kelimenin önemini çok somut bir şekilde yaşamış ve tecrübe etmiş oldular. Böylece göçebelikten yerleşikliğe geçen Türkler için Rumların *temel* sözcüğü önce önemli bir sözcük, ardından anlam derinliği ve gündelik pratik değeri bulunan bir kavram ve nihayet çocuklara koyulan bir isim oldu.

Bu süreci Rumlar veya Türklerden önceki Anadolu halkları çok fazla idrak etmediler, çünkü onlar evvelinden beri yerleşik idiler ve bu yerleşiklik en sarp yüzeyde bile görece kolayca mesken inşa etmeyi sağlayabilen hafif ahşap malzeme ile yapıldığından, böylesi bir zıtlık durumunu toplumsal hayatta tecrübe etmeleri mümkün olmadı. Böyle bir geçiş onlarda yaşandıysa bile, ahşap yapı malzemesinden taş ve kerpiç gibi daha ağır yapı malzemesine geçiş döneminde yaşandı ki bu da yine Türklerin yerleşik hayata geçiş dönemiyle büyük oranda eş zamanlı gerçekleşmiş olmalıdır. Doğu Karadeniz’in eski mukimleri ahşap yapı malzemesiyle ev yaparken popüler haliyle *temel* olgu ve sözcüğünü keşfedemezlerdi, zira ahşap yapı malzemesi hafif olduğu için herhangi bir temele veya en azından güçlü bir temele ihtiyaç duymuyordu. En sarp bayırın yüzeyine bile ahşap malzemeyle ve çoğu zaman kazıkların ve direklerin üzerine bu evleri yapmak mümkün olabiliyordu. Oysa taş ve kerpiç ile yığma bina yapılırken durum çok daha değişiktir. İşte göçebe Türkler bu pratik sosyal kontrastı kısa süre zarfında çadırdan taş binaya geçişte yaşadıkları için, bu zıtlık çok daha dramatik bir şekilde kendini belli etmiştir. Bunun diğer anlamı, Türklerin bu olguya, yani “temel olgusu”na bölgenin diğer ve yerleşik topluluklarına göre çok daha büyük bir anlam ve önem atfetmeleri gerektiği şeklindedir. Bu önem atfetmenin belki sosyal hayattaki nihai boyutu da *temel* olgusunun yaygın bir şekilde çocuklara isim olarak verilmesi şeklinde tezahür etmiştir. Özellikle geleneksel toplumda, gündelik sosyal ihtiyaçları, eksikleri, özlemleri ve idealleri ifade eden sözcüklerin isim olarak çocuklara verilmesi uygulamasının oldukça yaygın bir uygulama olduğu bilinmektedir. Anadolu’da yerleşik hayata geçmekte olan Türkler için de, *Temel* ismi bağlamında bu sosyal kanunun hükmünü icra etmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Bu iddiaları ileri sürebilmek için elde güçlü veriler mevcuttur. Nitekim Doğu Karadeniz’de göçebe Oğuz boylarından biri olan Çepnilerin en kalabalık,

kesif ve homojen bir halde buldukları Şal pazarı ilçesiyle ilgili olarak yaptığımız gerek arşiv çalışmaları ve gerek saha çalışmaları *Temel* isminin son iki yüzyılda yaygınlaştığına güçlü bir şekilde işaret etmektedir. Bu durum sadece Şal pazarı ile de sınırlı olmayıp, Trabzon'un diğer ilçeleri ve komşu illerde de aynen böyledir.²¹

Bu sosyal realitenin bir gereği olarak, “temel olgusu” önce Karadeniz’de ve özellikle kitlesel düzeyde göçebelikten yerleşikliğe geçen Türklerde dik-katleri çekmiş, önemli bir sözcük ve kavram olmuş ve nihayet bir isim olarak *Temel* şeklinde yaygınlaşmış, daha sonra kültürleşme ve sosyal öğrenme yoluyla Türkiye geneline de nüfuz etme istidadı göstermiştir. Bununla birlikte, bu yayılmanın sadece Türkiye hudutlarının içiyle sınırlı olduğunu belirtmekte fayda var. Türkiye’nin sınırındaki Türk devlet ve topluluklarından ne Azerbaycan’da, ne Türkmenistan’da, ne İran, Irak ve Suriye Türkmenlerinde *Temel* ismi kullanılmayıp, kelime olarak da bilinmemektedir. Bu coğrafyalarda “temel” kelimesi yerine çoğunlukla *asıl*, *esas* ve *kaide* sözcükleri bilinmekte, gündelik hayatta da bunlar kullanılmaktadır. Benzer bir şekilde, bu kelimelerin hiç birisi bu coğrafyalarda çocuklara verilen bir isim de olmamıştır. İşte burada “temel” kavramının toplumsal hayattaki reel gerekliliği ve somut bir ihtiyaç olma durumu devreye girmektedir. Toparlamak icab ederse, Anadolu Türkleri “temel” sözcüğünü bilme açısından sınır bölgelerindeki Türklerden; aynı sözcüğü isim olarak kullanmak bakımından da Anadolu’nun kadim halklarından ve bu arada Anadolu Rumlarından ayrılmaktadırlar. Bizzat Anadolu’da yaşamakla, civar coğrafya Türklerinden farklı bir şekilde bu sözcüğü lügatlerine katmışlar; göçebelikten yerleşikliğe geçen bir kültür olarak da, Rumlardan farklı bir şekilde, *temel* kelimesini isim olarak benimseme kültürü geliştirmişlerdir.

Son tahlilde bu konuda iki husus çok önemlidir. İlk olarak *Temel* ismi, sözcüğün etimolojik kökeninin aksine, Yunanlılarda, Karadeniz’in Rum kökenli meskûnlarında veya bölgenin Rum kültürü tesiri altındaki halklarında değil, Karadenizli Türklerde bir isim olarak ortaya çıkmış veya en azından yaygın bir isim olmuştur. İkinci olarak, “Temel” ismi bölgeye göç eden göçebe Türkmenlerde iki asır öncesine kadar hiç görülmezken, son dönemde hızla yaygınlaşmıştır. Her iki durumun da makul sebepleri olmalıdır ve bu sebepler yukarıda anlatıldığı üzere fazlasıyla mevcuttur. Bununla birlikte Şal pazarı’ndaki tarihi, sosyal uygulamanın ne şekilde tezahür ettiğini bilmek, konuyu daha iyi kavramak açısından oldukça faydalı olabilir.

Şal pazarı’nda *Temel* İsminin Ortaya Çıkışı ve Sülale Adı Olarak Yaygınlaşması

Temel kelimesi, bir isim, soy isim ve sülale adı olarak Türkiye’de bilinmekte olup, Karadeniz Bölgesinde yaygın, Trabzon’da ise çok yaygındır. Hatta Karadeniz fıkralarının değişmez ana kahramanlarından birisi, belki birincisi de

²¹ M. Yavuz Alptekin, *1835’ten Günümüze Şal pazarı’nun Etno-Demografisi*, Ed. Veysel Usta, *Şal pazarı Tarih-Kültür-İnsan*, Serander Yayınları, Trabzon 2017, ss. 139-226.

Temel'dir.²² Dolayısıyla Trabzon merkezli Karadeniz Bölgesi'nde *Temel* adı yaygın bir isim haline gelmekle kalmamış, bölgede bölge halkının karakteristik özelliklerini şahsında mezcetmiş bir halk kahramanının da adı olmuştur.²³ Bilindiği gibi sözlü anlatıda ana karakter olarak yer alan halk kahramanları ve fıkra figürleri belli bir toplumsal ihtiyaca binaen toplumun sözcüsü olur ve toplumsal normların dışına çıkan ve toplumsal sapma durumundaki kişileri ihtar eder, ikaz eder ve gerekirse alaya almak, gülünç duruma düşürmek ve mahcup etmek suretiyle bir tür cezalandırırlar. Kolektif bilincin ve sosyal yaşamın gönüllü müdafii olan bu kişilikler her dönemin ruhuna uygun olarak ortaya çıkar, çok meşhur olur ve zamanla geri çekilir hatta belli belirsiz hale gelebilirler. Doğu Karadeniz sözlü geleneğinde, halk anlatılarında ve fıkralarında yer edinen baskın karakter olarak *Temel* de tam olarak böylesi bir işleve sahiptir ve son iki yüzyılda yaşam tarzı değişikliğinin bir sonucu ve kişi adı olarak ortaya çıkmış, nihayet son yüzyılda bir halk kahramanı haline gelmiştir denebilir.²⁴ Yukarıda bahsedilen ve tarafımızca yapılan Şalpaazarı'yla ilgili etno-demografik çalışma bu konuda, özellikle *Temel* isminin ne zamandan itibaren yaygınlaşmaya başladığına dair kayda değer bilgiler de sunmaktadır. Bu çalışma sayesinde, en azından Şalpaazarı ve 24 köyünde *Temel* isminin hangi tarihten itibaren kullanılıp yaygınlaşmaya başladığına dair, dar alanda derin sondajlama yöntemiyle kayda değer bilgiler elde edilmiştir.

Beşikdüzü ve Şalpaazarı bölgesiyle ilgili 19. yüzyıl öncesi tahrir ve temettüat defterleri benzeri Osmanlı belgelerinde *Temel* ismine tesadüf etmek mümkün değildir.²⁵ 1835 nüfus sayımı kayıtları²⁶ esas alındığında ise, Şalpaazarı'nın altı mahalle ve 24 köyünde "Temel ismi" kişi adı olarak çok sınırlı bir kullanıma sahip iken; sülale ismi olarak kesinlikle mevcut değildir.²⁷ Bu kayıtlar, 19. yüzyıl başları itibariyle *Temel* adının Şalpaazarı Türkmenleri arasında, daha yeni yeni kullanılmaya başlandığının güçlü bir işaretidir. Zira eski bir kullanımı olsa, Osmanlı kayıtlarında muhakkak geçer, 19. yüzyılda bugünkü gibi yaygın bir isim olur ve sülale ismi olarak da en azından numunelik bile olsa örneği bulunurdu. Oysa bu tarih itibariyle ilgili isim bir kişi adı olarak Şalpaazarı'nda son

²² Detaylı bilgi için bkz. Ömer Asan, Ed. *Temel Kimdir?*, Heyamola Yayınları, İstanbul 2006; Ayrıca bkz. Ali Çelik, "Doğu Karadeniz Fıkraları ve Temel Tipi", *Toroslardan Tanrı Dağlarına Türk Halk Biliminin Ulu Çınarı Ali Berat Alptekin Armağanı*, Kömen Yayınları, Konya 2019. ss. 415-421.

²³ Bekir Gerçek, "Temeli Tanımak", Ömer Asan, Ed. *Temel Kimdir?*, Heyamola Yayınları, İstanbul 2006, ss.288-291.

²⁴ Temel fıkraları üzerine akademik çalışmalar da mevcuttur. Bunlardan birisi ve konuyla ilgili detay için bkz. Cengiz Gökşen, *Temel Fıkraları Üzerine Bir Araştırma*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2002, ss. 171-201.

²⁵ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Feridun M. Emecen, *Doğu Karadeniz'de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi Ağasar Vadisi: Şalpaazarı-Beşikdüzü*, Serander Yayınları, Trabzon 2010.

²⁶ Bu nüfus sayımı 1830 yılında yapılmış, 1835 yılında ise tasnif edilip açıklanmış olarak bilinmektedir. Metin içerisindeki tarih farklılığına bu açıdan yaklaşmak gerekmektedir.

²⁷ Zehra Topal, Haz. *1840 Tarihli Akçaabat Nüfus Kayıtları*, Akçaabat Belediyesi, Trabzon 2010.

derece sınırlı bir kullanıma sahip olup, sülale ismi olarak da hiç mevcut değildir. Tarihsel belgelerle kesin ve net olan bu veri, konunun incelenmesi için son derece önemli bir başlangıç noktasıdır. Bu başlangıç noktası elde edildikten sonra, araştırmamanın gerisini getirmek görece daha kolay olacaktır.

Temel isminin Trabzon'da ve Karadeniz'de bugün çok meşhur ve görece sık kullanılan bir isim olmasına rağmen geçmişe doğru gidildikçe azaldığı, meşhurluğunu yitirdiği ve nihayet kaybolduğuna başka güçlü bir delil de 1640 yılında şehri ziyaret eden meşhur seyyah Evliya Çelebi'nin kayıtlarıdır. Evliya her gittiği yerde olduğu gibi Trabzon'da da buranın meşhur isimlerini, künyelerini, kadın, kul ve cariyeye isimlerini kaydetmiştir. Trabzon'da kaydedilen bu isim gruplarının hiçbirisinde, bugün meşhur olan isimlerden *Fadime* ismi mevcut olmakla birlikte, *Temel* ismi mevcut değildir.²⁸ Oysa Evliya Çelebi Trabzon'u bugün ziyaret etse bu isimlerin en başına *Temel* ismini yazacağı muhakkaktır. Eğer o gün için bu ismi zikretmemiş ise, bunun anlamı bu ismin o gün ya hiç kullanılmadığı veya çok az kullanıldığı ve kesinlikle meşhur bir isim olmadığından olsa gerektir. Bu veri yukarıdaki bulgularla birlikte değerlendirildiğinde, *Temel* isminin Evliya çağında mevcut olmadığı dahi iddia edilebilir. Seyahatnamede çok ilginç ve tezimizi güçlendirecek bir şekilde *Dursun* ismi de bulunmamaktadır. Daha sonra görüleceği üzere *Dursun* ismi de aynı bağlamda mantıklı hale getirildiğinden, 17. yüzyılda *Dursun* isminin meşhur bir isim olmaması da aynı bağlamda değerlendirilebilir ve *Temel* ismi ile ilgili tezimizi güçlendiren bir veri sunar. Zira bir seyyah bugün Trabzon'daki meşhur isimleri sayacak olsa *Temel*'in yanına *Dursun*'u da ekleyeceği açıktır.

Saha araştırması sürecinde, 1835 nüfus sayımından sonraki süreçte yani aradan geçen 184 yıl zarfında bu ismin bir sülale ismi olarak kullanılmaya başlandığı görülmüştür. Bunun anlamı, *Temel* isminin bu süreçte çok sınırlı da olsa kişi ismi olarak kullanılmaya başlandığı şeklindedir. Zira bir ismin sülale ismi olabilmesi için önce kişi adı olması gerektiği genel bir tecrübendir. Şalpaزاری'nda *Temel* isminin sülale ismine dönüştüğü örneklerden birisi ilçeye bağlı Sayvançatak köyündeki *Alay* soy isimli ve *Temeloğulları* sülale isimli ailedir. Nitekim Sayvançatak köyünde meskûn bulunan ve buraya Karakaya'dan göç ettiği bilinen aileye bugün Sayvançatak'ta *Temeloğulları* denmektedir. Oysa bu ailenin taşıdığı soyadı olan "Alay" soyadını Karakaya'da taşıyan bir aile vardır ve fakat onların sülale adı halk söyleyişyle *Aparduğu*, muhtemelen *Apartoğlu* şeklindedir. Dolayısıyla aynı köylü olma ve soyisimden yola çıkılarak bu iki ailenin akraba olduğu sonucuna varılabilirse, Sayvançatak'taki ailenin soyadı kanununun öncesinde, sırasında veya sonrasında *Temeloğulları* sülale adını aldığı ortaya çıkacaktır ki, bu bilgi iki açıdan son derece önemlidir. Önce konumuzla da ilgili olan ilkinde bakmak gerekirse, 1835 yılı Şalpaزاری nüfus kayıtlarında hiç bulunmayan bu sülale isminin en azından bu örnek itibarıyla çok daha sonra 1934 soyadı kanunu dönemlerinde ortaya çıktığı anlaşılacaktır.

²⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Çev. Zuhuri Danişman, Zuhuri Danişman Yayınevi, İstanbul 1972, C: 3, s. 86.

Dolayısıyla 1830 kayıtlarında yazılı olarak bulamadığımızı, günümüzde sözlü gelenekte bulmuş oluyoruz. Bunun anlamı, 1830'dan hemen sonraki on yıllarda bu ismin kullanımının görece yoğunlaştığı ve *Temel* isminin meşhur bir isim haline geldiği şeklindedir. Takip eden dönemlerde de bu isim bir sülale ismi haline gelmiştir. Konumuzla doğrudan ilgili olmasa da, ikinci önemli husus, soyadı uygulaması ile aileleri kodlama sisteminin, daha şimdiden sülale ismiyle kodlamaya göre daha sağlam bir takip sistemi olduğunun ortaya çıkmasıdır. Diğer ifadeyle, kurumsal kayıt, sözlü geleneğe baskın gelmiş görünmektedir. Aynı kural *Temel* kökünden türetilen soy isimlerinin sülale ismi olarak gelecekte daha kalıcı olabileceği durumlar için de geçerlidir.

Daha önce de değinildiği üzere, *Temeloğulları* ismi bir sülale adı olarak 1835 yılı kayıtlarında ve Şalpaazarı sınırları dâhilinde hiçbir yerde rastlanan bir isimlendirme değildir. Sayvançatak'tan sonra ikinci *Temeloğulları* sülale ismi örneği, Şalpaazarı ilçesinin en büyük yerleşim yeri olan Geyikli köyündedir. 1835 yılında Geyikli'de kaydedilen Ayvazoğlu sülalesi bugün Şalpaazarı'nın en kalabalık sülalesi konumunda olup, buna istinaden bu sülalenin içinden 15 tane daha farklı ve yeni sülale sistemi türemiştir. Banlardan birisi de Temeloğulları isimli sülale sistemidir. Hem de diğer Ayvazoğullarının soyadı çoğunlukla Gülay iken bunlar kendilerine Algün soyadını almışlardır. Temel isminin birey ismi olarak da kullanıldığı bu sülalenin diğer örneklerde olduğu gibi, bu ismi 1835 yılından sonra benimseyip kullanmaya başladığına şüphe yoktur. Ne var ki, ayrışma, belirgin olma, kendine has ve kendine özgü olma isteği o kadar güçlü olmalı ki insanlar sülale adını değiştirmekle kalmamış, soyadını da değiştirme ihtiyacı hissetmişlerdir.

Bu kapsamda ilginç başka ve üçüncü bir örnek “Temel” köküne sadık kalınmak şartıyla Gökiriş köyünde mevcuttur. 1835 yılı kayıtlarında köyde kayıtlı sülalelerden birisi olan *Çalikoğlu* sülale ismi, bugün *Temelçavuşlar* şeklinde bürünmüş ve günümüzde artık bu isimle anılmaktadır. Genel kurala uygun olarak muhtemelen önce Temel ismi kullanılır olmuş ve daha sonra bunlardan birisi öne çıkarak ismini aileye de vermiştir. Böylece Gökiriş köyündeki *Çalikoğlu* sülalesinden farklı isimde başka bir aile sistemi anlamında *Temelçavuşlar* türemiştir. Diğer köylerde de örneklerine denk gelindiği üzere, sülale isimlerinde değişimler yaşanabilmektedir. Bu değişiklik, rastgele bir değişiklik veya biçimsel bir durum olmaktan çok, günün ihtiyaçlarına cevap verme ile ve eski ismi gölgede bırakacak yeni bir özelliğin, sıfatın veya kişiliğin ön plana çıkması faktörleriyle ilişkilidir. Her iki faktörün de Gökiriş köyündeki sülale adı *Temelçavuşlar*'a dönüşen *Çalikoğulları* için geçerli olması daha akla yatkın görünmektedir. Zira bu aileye mensup bulunan ve dört kuşak önce yaşamış olup 1934 yılında vefat eden ve askerliğini çavuş olarak yerine getirmiş olan *Temel Çavuş* isimli aile büyüğünden dolayı aile, eski sülale ismi yerine Temel Çavuş'un adına izafeten *Temelçavuşlar* diye anılmaya başlanmıştır. Bugün 118

kişilik bir nüfusa ulaşan ailede *Temel* ismini kullanan bireyler hala mevcuttur.²⁹ 1835 kayıtlarında tekrar eden birçok sülale ismine rağmen, *Temel* ismi, ne birey ne de sülale ismi olarak mevcut değilken bu tarihten sonra bariz bir şekilde birey ve sülale ismi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu değişim son derece dikkate değerdir. İsimlendirmedeki bu değişimin sebebi yaşam tarzındaki değişim olmalıdır. Bütün detaylarıyla yaşam tarzı değişikliği ise ancak göçe-belikten yerleşikliğe geçiş ile açıklanabilir.

Temel ismiyle ilgili dördüncü örnek Kalecik köyündedir ve bu köydeki aile sistemlerinden 1835 sonrası ortaya çıkan ailelerden Halıcı soy isimli ailenin sülale ismi *Temeloğulları* olarak bilinmektedir. Belli ki *Temel* ismi, Şalpazarı'nda zaman içerisinde popülerite kazanan diğer bir çok husus gibi, bir isim olarak son 184 yılda yaygınlık kazanmış ve yaygın bir şahıs ismi olmanın ötesinde sülale ismi olarak da yerini almıştır. Bütün bu değişimler, kimlik ve kültürdeki değişimin simgesel boyutlarını temsil etmesi bakımından son derece kayda değerdir. İsimler bir toplumun en önemli sembollerindedir ve bir imlemenin ötesinde derin anlamlar yükledürler. Nitekim toplumsal kimliği ideoloji boyutunda inceleyen teorilerden birisi de *Etno-Sembolcü* yaklaşımdır ve bu tür imgesel ve sembolik bilgiler bu teorinin muhtevasını oluşturan unsurlardandır.³⁰

En başta bahsedilen *Temel* isminin neden yaygınlık kazandığıyla ilgili yorum kapsamında şunlar söylenebilir ki; belki de *Çepni Türkleri* göçebelikten yerleşikliğe geçtikçe, bu kelimenin arkasındaki kavramsal muhtevayı önemsemeye başlamışlardır. Bu önemsemenin doğal ve beklenen bir sonucu olarak, olguyu ifade eden sözcük önce bir kavrama ve daha sonra da bir isim haline gelmiştir. Göçebe veya konar-göçer bir topluluk için 'temel' olgusunun önceliği olmayan bir konu olduğu açıktır. At sırtında yolculuk yapan ve mesken ihtiyacını en fazla bir saatte kurup kaldırabileceği çadırla gideren bir toplum için temel olgusunun öncelikli olmadığı gibi, varlığının dahi fark edilemeyebileceği ortadadır. Ne var ki, biraz da harici şartların zorlamasıyla kitlesel boyutta yerleşik yaşama geçip, kalıcı ev ve bina yapmaya başladıkça, bu kelime onların hayatında önemli bir olgu ve önemli bir kavram haline gelmiş ve nihayet zamanla

²⁹ Nitekim bu bilgiler *Temel Çavuş*'un torunu olan ve bugün İstanbul'da ikamet eden *Temel Çolak*'tan alınmıştır. *Temel Çolak* ile özel mülakat, 21. 12. 2019 Trabzon. (Mülakat telefon yoluyla gerçekleştirilmiştir). *Temel Çolak* önceki sülale adını da, soyadı da *Çolakoğlu* olarak aktarmıştır. Bir kayıta babasının soyadının *Çolakoğlu* şeklinde geçtiğini, uzun ve kullanışsız olmasından dolayı daha sonra *Çolak* şeklinde değiştirildiği belirtilmiştir. Bununla birlikte, 1835 nüfus kaydında Şalpazarı'na bağlı *Çarlaklı*'nın yanı sıra üç köyde daha *Çolakoğlu* sülalesi mevcut ise de *Gölkiriş köyü* kayıtlarında bu isim değil *Çalikoğlu* sülale ismi mevcuttur. *Çalikoğlu* sülale adına rağmen, ses benzerliğinden dolayı 1934 tarihli soyadı uygulamasında aileye *Çolakoğlu* soyadı verilmiş olabileceği gibi, 1835 kaydının yanlış yapılmış olma ihtimali de vardır.

³⁰ Umut Özkırmı, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2009, ss. 208-236. Ayrıca Sinisa Malesevic'in *Etnik Sosyoloji* Kitabında yer alan "Sembolik Etkileşimcilik: Etnik Grup Gerçekliğinin Toplumsal İnşası" başlıklı dördüncü bölümüne bakılmalıdır. Bkz. Sinisa Malesevic, *Etnik Sosyoloji*, Çev. Tuğça Poyraz Tacoğlu vd., Nobel Yayınevi, Ankara 2019.

insanlara verilen bir isim olmuştur.

Bu arada ilgili ismin kadın ismi değil, erkek ismi olmasının ayrı bir anlamı vardır ve kelimenin gerçek anlamıyla da uyumlu haldedir. Temel kelimesi yerleşik hayata geçen Türkler için güç, kuvvet, yerleşiklik, kalıcılık, süreklilik, istikrar, dayak, dayanak, arka, zemin ve ehemmiyet çağrıştırırken, soyun babadan devam ettiğini düşünen, ataerkil bir toplumda bu anlamları kadından çok erkeğin temsil edeceğine şüphe yoktur. Dolayısıyla *Temel* ismi, göçebelik veya konar-göçerliğin günübürlük, geçici, seyyal ve görece kolay özelliklerine karşın; yerleşik hayatın kalıcı, köklü, sürekli ve görece zorlukları ve zaruretleri sonucunda ortaya çıkmış ve aynı zamanda cinsiyet temelli bir dünya görüşünün ürünü olarak son iki yüzyıllık süreçte yaygınlaşmış bir erkek ismi olarak kabul edilebilir.

Böylece, Şalpazarı kapsamında düşünülecek olursa, *Temel* isminin bu bölgede ve Çepniler arasında yaygınlaşmasının son iki asra ait bir sosyal olgu olduğu ortaya çıkmış bulunmaktadır. Çepni Türklerinin en azından 1835 yılına kadar *Temel* ismini kullanmaz veya çok az kullanırken; Trabzon ve hatta Karadeniz'deki diğer nüfusun da bu ismi aynı tarihe kadar sınırlı kullandığını gösteren veriler mevcuttur. Nitekim bölgedeki Giresun, Tirebolu, Akçaabat, Sürmene ve Of'a ait 1835 nüfus defterleri incelendiğinde birçok sülale isminin birden fazla köyde tekrar etmesine karşın, Temeloğlu veya Temellioğlu şeklindeki ilgili isim veya sülale isimleri Giresun'da hiç geçmezken, sayılan diğer yerleşim yerlerinde son derece sınırlı sayıda kullanıldığı görülür.

1835 nüfus kayıtlarında *Temel* isimli sülale Of ilçesinde, Bulalas Köyü'nde 2, Çalek ve Asporıncık Köylerinde 2 ve nihayet Keler Köyü'nde 1 hanede geçmektedir.³¹ Benzer bir şekilde bu tarihte bu isimdeki sülaleler Sürmene'de, sadece Makavla Köyü'nde 2 hane³², Tirebolu'nun Yeniköy Mahallesi'nde 1, Törnük Köyü'nde yine 1 hane³³, son olarak Akçaabat'ın Bayır Köyü'nde de 2 hane olarak geçmektedir.³⁴ Daha önce belirtildiği üzere, 1835 nüfus kayıtları incelendiğinde görülecektir ki, birçok sülale ismi ya farklı köylerde birçok kez tekrar etmekte veya aynı köyde en azından ikiden çok daha fazla haneye sahip bulunabilmektedir. Oysa bu merkezlerde 1830 yılı itibarıyla, "Temel" isim köküne sahip sülale isimleri hem nadiren bulunduğu ve hem de bir, iki hanelik küçük bir nüfusa hitap etmekte olduğuna bakılırsa, Temel isminin yaygınlaşmasının ve hele popülerlik kazanması konusunun, en azından Trabzon merkezli Karadeniz Bölgesi'nde son derece yeni bir hadise olduğuna hükmetmek sıradan bir yaklaşım olacaktır. Son tahlilde, 1830 yılı itibarıyla, bahsedilen

³¹ Sezgin Demircioğlu-Süleyman Bilgin, Haz. *Of Nüfus Defteri (1834)*, Şenyıldız Yayınları, İstanbul 2011.

³² Dündar Alikılıç, Haz. *Sürmene Nüfus Defteri Sürmene, Araklı, Köprübaşı 1834*, Alioğlu Yayınları, İstanbul 2013.

³³ Ayhan Yüksel, Haz. *Tirebolu Kazası Nüfus Defteri Tirebolu, Espiye, Yağlıdere, Güce Nüfus Kayıtları (1835-1847)*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2013.

³⁴ Zehra Topal, Haz. *1840 Tarihli Akçaabat Nüfus Kayıtları*, Akçaabat Belediyesi, Trabzon 2010.

merkezlerde Temel isminin yeni yeni yaygınlaşan bir isim olduğu ve tam da o dönemlerde sülale ismi olarak benimsenmeye başlandığı anlaşılmaktadır.

Bu verilerin ışığında denebilir ki, *Temel* ismi daha çok bölgede hâkim hale gelen ve göçebe ve/veya konar-göçer olan yeni nüfusun zaman içerisinde yerleşikliğe geçmesi ve bunda devam etmesi karşısında bölgenin iklim ve topografya kaynaklı dinamizminin ürettiği gündelik pratik ihtiyaçları kendi hayatında insan isimlerine yansıtması sonucunda isim ve kavramdan üretilmiş bir insan ismidir. Göçebe Türkler bu bölgeye yerleştikten sonra yerleşmede ve ev kurmada engebeli araziye istinaden temel kurmanın ne denli önemli olduğunu görmüş ve bu mecburiyetle karışık önemli olma durumu *temel* kavramının insanlar arasında da yaygın bir isimlendirme³⁵ olmasına yol açmış olmalıdır. Hâlihazırda yerleşik bulunan Türkler için ise *temel* kavramını ve ismini geliştirmenin iki ihtimali bulunmaktadır. İlki yörede çoğunlukla mevcut bulunan ahşap evlere iskân edildikleri için ilk başta bunu idrak edemeseler de, modernleşmeyle birlikte yığma bina yapımı aşamasında temel kavramının önemini ve önceliğini görmüş ve bu yüzden bu kavramı aynı zamanda bir isim olarak da benimsemiş oldukları şeklindedir. Bu ihtimal az çok bölgenin kadim yerleşik halkı için de geçerlidir. İkinci ihtimal ise, yerleşik Türklerin ve kadim bölge halkının temel kavramını ve ismini sosyal öğrenme yoluyla yerleşikliğe henüz geçen ve bu kavram ve ismi üreten eski göçebe ve yeni yerleşik Türklerden öğrenmiş ve almış olmaları şeklindedir. Türkiye'nin diğer bölgelerine de bu yolla yani sosyal öğrenme ve modelleme yöntemiyle yayılmış olması muhtemeldir.

Temel ismiyle ilgili bu yorumu destekleyen başka bir veri, bölgede bu isim kadar yaygın ve aynı zamanda popüler olan başka bir ismin de *Dursun* olması ve bu iki kelimenin anlamları arasında sıkı bir ilişki bulunmasıdır. Bu coğrafyanın ikliminin son derece değişken olması, topografyanın ziyadesiyle engebeli olması ve denizinin fazlasıyla dalgalı ve hareketli olması karşısında bu bölgede yaşayan insanlar, bu kadar dinamizme mukabil ve son derece tabii bir sevkle belli bir yerde durabilmeyi, belli bir konumu sürdürülebilmeyi, belli bir halin devamını ve genel olarak istikrarı düşünmeye, hayal etmeye, arzulamaya ve aramaya başlamışlardır. Söz konusu bireysel psiko-zihinsel halin topluma mal olması “temel” ve “dur”, “durmak”, “dursun” kelimelerinin önemli birer

³⁵ Belli isimlerin yaygınlaşması meselesi tam da *Temel* isminde olduğu gibi aynı zamanda konjonktürel ve dönemseldir. Bahsedilen geçiş döneminde Türkler temel ismini çokça kullanmışlar, daha sonra bu sosyal öğrenme yoluyla hinterlanda doğru yayılmış ise de, bu süreç bittikten, pratik değerini yitirdikten ve tabir yerindeyse modası geçtikten sonra da sona ermiş, kaybolmuş veya minimize olmuştur. Nitekim günümüzde özellikle fıkralardaki *Temel* tiplemesinin çoğunlukla alaya alınan bir tipleme olmasından dolayı olsa gerek Karadeniz’de *Temel* ismini koyma davranışının azaldığı belirtilmektedir. Fıkraların ötekileştirme yaptığını iddia eden çalışmalar ve bundan dolayı *Temel* isminin artık tercih edilmez olduğunu gösteren nüfus kayıtları söz konusudur. Geniş bilgi için bkz. R. Aslıhan Aksoy Sheridan, “Temel Fıkralarında Ötekileştirme Boyutu”, *Milli Folklor*, S: 75, 2007, ss. 95-103. Bu çalışmada Can Dündar’ın 31.6.2005 tarihli “Karadenizli Temel’den Vazgeçti!” başlıklı yazısında Trabzon nüfus kayıtlarına dayanarak 2000-2005 yılları arasında çocuğuna *Temel* ismi veren tek bir ailenin bulunduğunu, Fadime koyan ailenin de bulunmadığını naklettiği belirtilmektedir.

kavram ve nihayet insanlara verilen birer isim olarak yaygınlaşmasına vesile olmuştur. Eğer aynı kökten ise Tursun ve Dursun, Durmuş gibi daha önce de var olan Türkçe isimlerin Karadeniz’de meşhur birer isim olmaları tam da bahsedildiği gibi son döneme ait bir olgudur. *Temel* olgusu ve ismiyle ilgili şifahi olarak edindiğimiz bilgiler de bu yorumları destekler mahiyettedir. Nitekim Yozgat ilinde doğmuş ve “yedi göbek” Yozgatlı olan Temel isimli bir tanıdığımı neden adının temel olduğunu sorduğumda, “Babam yedi kız çocuktan sonra ailenin “temeli” olayım diye bana temel adı koymuş” demiştir.³⁶ Bu cevap, Türklerin toplumsal tahayyülünde “temel olgusu”nun ilişkili bulunduğu anlam dünyasını ve derinliğini, araştırmanın yukarıdaki temel tezine ve *Temel* isminin erilliği fikrine uygun ve veciz bir şekilde dile getirmiştir. Benzer bir şekilde, bu ismin Yozgat’a ve diğer illere kadar gitmesi ve yayılmasının zaman içerisinde sosyal öğrenme, toplumsal iletişim, kültürleşme ve bu arada uluslaşma ile mümkün olduğuna şüphe yoktur.

Sonuç

Araştırma sürecinde görülmüştür ki ‘temel’ kelimesi ses ve kalıp bakımından Türkçeleşmiş bir kelime olmakla birlikte, etimolojik köken olarak Yunanca olup Anadolu Rum kültürü aracılığıyla Türkçeye geçmiş bir kelimedir. Tam da bu sebeple, temel kelimesi bütün Türkçe şive ve coğrafyalarında değil, sadece Rum kültürüyle temasa geçilen Anadolu Türkçesinde var olan ve kullanılan bir kelimedir. Mesela Anadolu’ya komşu Türk coğrafyalarından ne Azerbaycan’da ve ne de İran Türklerinde, Irak ve Suriye Türkmenlerinde bilinen ve kullanılan bir kelimedir.

Bununla birlikte, ‘temel’ kelimesi Türkler arasında bilinmekle ve kullanılmakla kalmamış, aynı zamanda bir erkek kişi adı haline de gelmiştir. Hatta bununla da kalmamış *Temel* adı Trabzon merkezli Doğu Karadeniz’de oldukça yaygın bir isim olmuş ve bölge sözlü geleneğinde en önemli fıkra kahramanının adı da olmuştur. Köken olarak farklı bir sözcüğün Türkçede yaygınlaşması normal karşılanabilse de, aynı sözcüğün alındığı kültürden farklı olarak aynı zamanda bir kişi adı olarak da kullanılması kayda değer bir durumdur. Böylesi bir durum, her iki toplum arasında önemli toplumsal yaşama tarzlarını gündeme getirebilmeyi gerektirir. Nitekim Türk kültürü ile Rum kültürü arasındaki bu farklılık göçebelik ve yerleşiklik bağlamında son derece açıktır. Rumların aksine Türklerin göçebe ve konar-göçer yaşama tarzına sahipken belli bir tarihten sonra kitlesel düzeyde yerleşikliğe geçme sürecini yaşamaları, temel sözcüğünün yaygınlaşması ve bir kişi adı haline gelmesinde son derece etkili olmuştur.

Çelişkili bir şekilde, Türkler için konar-göçerlikten yerleşik hayata geçiş *temel* mefhumunun önemli hale gelmesinde ne kadar etkili olmuşsa, aynı şekilde göçebe yaşamın uzun süre devam etmesi de bu mefhumun ve *Temel* isminin ilgili Türk grup arasında yayılmasını o denli geciktirmiştir. Şalpazarı Çepni Türkmenlerinde bu ismin son iki yüzyılda yaygınlaşması onların bu sürecin

³⁶ M. Yavuz Alptekin, *Temel Öğretmen İle Özel Mülakat*, Ekim 2017, Trabzon.

hemen öncesinde yerleşik hayata geçtiklerine güçlü bir işaret iken; diğer Türk topluluklarda bu ismin daha önceden görülür olması da onların Şalpaazarı Çepnilerine kıyasla daha önceden yerleşikliğe geçtiklerinin güçlü bir belirtisidir.

Anadolu Türkleri *temel* sözcüğünü dillerine katmakla komşu coğrafyalardaki Türk topluluklardan ve bu sözcüğü aynı zamanda bir kişi adı olarak kullanmak bakımından da, sözcüğü ödünç aldıkları Rum komşularından ve Rum kültüründen farklılık arz ederler. Bununla birlikte, bu ikinci farklılığın görece daha yeni bir olgu olduğu ortaya çıkmıştır. Trabzon'un Şalpaazarı ilçesi örneğinde bizzat toplumsal hayat içerisinde test etme imkânı bulduğumuz bu iddia, desteklenmiş ve doğruluğu ispatlanmıştır. 1835 yılı öncesinde Şalpaazarı Çepnilerinde *Temel* ismi en azından bir sülale ismi olarak hiç yokken, daha sonra tedricen ortaya çıkmış görünmektedir. Benzer bir şekilde, yöredeki diğer il ve ilçelerde de bu isim aynı tarihli kayıtlarda ya hiç yok veya nadiren görülen bir isim, özellikle sülale ismi durumundadır. Bu fark, Çepnilerin göçebelik ve konar-göçerliği bölgedeki diğer Türk topluluklarına göre daha yakın tarihlere kadar sürdürdükleri tezi ile açıklanabilir ki, toplumsal sözlü gelenek bu tezi doğrular niteliktedir.

Bu çalışmada *Temel* ismiyle ilgili olarak ortaya atılan anlamın niteliği konusu, Türklerde eski bir isim ve Karadeniz Bölgesi'ndeki diğer bir yaygın isim olan *Dursun* isminin de erkek ismi olmasıyla büyük oranda ispatlanmıştır. Son tahlilde *temel olgusu*, göçebe ve konar-göçer Türklerin yaşamına yerleşikliğe geçiş aşamasında girmiş, hayatın merkezi işlevleriyle ilgili bir kavramdır. Bu olgu ve kavramın, isim olarak yakıştırılacağı cinsiyetin, babasoylu ve ataerkil bir toplumda erkekten başkası olması düşünülemezdi. *Temel* ve *Dursun* sözcüklerinin bu anlamda toplumsal anlam, muhayyile, kültür ve sosyal işlev bakımından bir biriyle oldukça ilişkili oldukları anlaşılmaktadır.

Son söz olarak denebilir ki, her ne kadar etimolojik köken itibarıyla *temel* kelimesi *themelios*'tan gelen Yunanca bir kelime ise de, kültürleşmiş bir sözcük ve kavram olarak Rumca olduğu yani Anadolu Kültürüne ait bulunduğu, nihayet *Temel* kelimesi ve ismi gerek ses ve kalıp bakımından ve gerek Türk toplumsal hayatının anlam derinlikleriyle ilişkili bulunmak ve yaşama tarzının değişimlerini yansıtmak bakımından Anadolu'ya özgü ve Türkçe olduğu söylenebilir. Bu nedenle Karadeniz fıkralarındaki *Temel*'in de *Temel Reis*'in de bir Anadolu Türk halk kahramanı olduğuna şüphe yoktur. Başından sonuna bütün serencamıyla, *temel* sözcüğü, *temel* kavramı ve *Temel* ismi, Anadolu Türkçesinin ve Anadolu Türk kültürünün zenginliğini yansıtan en "temel" ve en özgün göstergelerden biri konumundadır.

KAYNAKLAR

1.Kitap ve Makaleler

AÇA, Mustafa, “Trabzon Balıkçılık Kültüründe Akçaabat’ın Yeri ve Akgün Ailesi”, *Düinden Bugüne Akçaabat Sempozyumu (26-28 Nisan 2013 Bildiriler Kitabı)*, Akçaabat Belediyesi, İstanbul 2014, ss. 651-667.

AKSOY SHERIDAN, R. Aslihan, “Temel Fıkralarında Ötekileştirme Boyutu”, *Milli Folklor*, S: 75, 2007, ss. 95-103.

ALİKILIÇ, Dünder, Haz. (2013). *Sürmene Nüfus Defteri Sürmene, Araklı, Köprübaşı 1834*, Alioğlu Yayınları, İstanbul 2013.

ALPTEKİN, M. Yavuz, “1835’ten Günümüze Şalpazarı’nın Etno-Demografisi”, *Şalpazarı Tarih-Kültür-İnsan*, Haz. Veysel Usta, Serander Yayınları, İstanbul 2017, ss. 139-226.

ALPTEKİN, M. Yavuz, *Şehir ve Toplum*, Beta Yayınevi, İstanbul 2012.

ASAN, Ömer, Ed. *Temel Kimdir?*, Heyamola Yayınları, İstanbul 2006.

CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

ÇELİK, Ali, “Doğu Karadeniz Fıkraları ve Temel Tipi”, *Toroslardan Tanrı Dağlarına Türk Halk Biliminin Ulu Çınarı Ali Berat Alptekin Armağanı*, Kömen Yayınları, Konya 2019, ss. 415-421.

DEMİRCİ, Süleyman- KARTAL, Kazım, “Osmanlı Nüfus Defterlerinin Tarih Yazımındaki Yeri: 1835 Tarihli Trabzon Vilayeti Maçuka/Maçka Kazası Müslim Nüfus Defteri Örneği”, *History Studies*, C: 6, S: 3, 2014, ss. 119-145.

DEMİRCİOĞLU, Sezgin-BİLGİN, Süleyman, Haz. *Of Nüfus Defteri (1834)*, Şenyıldız Yayınları, İstanbul 2011.

EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatname*, Çev. Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1972.

GERÇEK, Bekir, “Temeli Tanımak”, *Temel Kimdir?*, Ed. Ömer Asan, Heyamola Yayınları, İstanbul 2006, ss. 288-291.

GÖKŞEN, Cengiz, *Temel Fıkraları Üzerine Bir Araştırma*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2002.

MALESEVIC, Sinisa, *Etnik Sosyoloji*, Çev. Tuğça Poyraz Tacoğlu vd., Nobel Yayınevi, Ankara 2019.

MEMİŞ, Ekrem, *Eski Çağda Türkler*, Çizgi Kitabevi, Konya 2005.

MELİKOF, Irene, *Hacı Bektaş Efsanesinden Gerçeğe*, Çev. Turan Alptekin, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul 1999.

ÖZKIRIMLI, Umut, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2009.

SAFİ, Muhammet, *Rize Tahrir-i Öşür Envanteri 1850 Rize Sülaleleri*, Has Matbaacılık, İstanbul 2007.

SAYDAM, Abdullah, “XIX. Yüzyılda Reform İhtiyacının Taşradaki Yansımalarına Bir Örnek: Akçaabat Kazası”, *Osmanlı Araştırmaları*, S: XXI, 2001, ss. 133-187.

TOPAL, Zehra, Haz. *1840 Tarihli Akçaabat Nüfus Kayıtları*, Akçaabat Belediyesi, Trabzon 2010.

TURŞUN, Vahit, *Romeika-Türkçe Sözlük Trabzon Rumcası*, Heyamola Yayınları, İstanbul 2019.

USTA, Veysel, “Nüfus Kayıtlarına Göre 1921 Yılında Akçaabat'ta Kullanılan İsimler Hakkında Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Dünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu 12-14 Ekim 2018, (Bildiriler Kitabı)*, C: 1, Akçaabat Belediyesi, İstanbul 2009, ss. 77-90.

YÜKSEL, Ayhan, Haz. *Tirebolu Kazası Nüfus Defteri Tirebolu, Espiye, Yağlıdere, Güce Nüfus Kayıtları (1835-1847)*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2013.

2. İnternet Kaynakları

Etimoloji Türkçe, “Temel” maddesi, <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/temel>, 06.04.2019, Açık Erişim.

Nişanyan Sözlük, “temel” maddesi, <https://www.nisanyansozluk.com/?k=temel>, 07.04.2009, Açık Erişim.

TDK Divan-ı Lügat-it Türk Dizini, <http://www.achiq.org/pitikler/dlt---.pdf>, 07.04.2019, Açık Erişim.

TDK Türkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/>, 20.12. 2019, Açık Erişim.

3. Mülakatlar

M. Yavuz ALPTEKİN tarafından Temel Öğretmen İle Özel Mülakat, (Trabzon Ekim 2017).

SELÇUK KAMUCAN ROMANINDA CİNSİYET EŞİTSİZLİĞİ*

Merve Esra ÖZGÜRBÜZ**

ÖZ

Milletleşen Adam serisinin ilk kitabı olan *Selçuk Kamucan*'da Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Türk milletinin düşmanlarına karşı verdiği Kurtuluş Savaşı anlatılmaktadır. İdeoloji ve sıcak savaş şeklinde iki ayrı kulvardan akan hikâyede “kurtuluş döneminin ideoloğu” Selçuk Kamucan ile “cesur savaşçı” Seymen Bayraktar karakterleri öne çıkmak-tadır. Diğer karakterler bu iki karakter merkezinde şekillenerek anlatının iyi-kötü kriterlerine göre sınıflandırılmaktadır. Eserde iyi kötü kurgulanması fark etmeksizin daima ikincil planda kalan kadın karakterler ise erkeğin kabul edilen alana olan konumları itibarıyla feminist kuram çerçevesinde değerlendirilmektedir. Her halükarda erkeğin sahip olduğu bir nesne muamelesi gören kadın; özellikle fedakâr anne ve cefakâr eş pozisyonunda, etkinlik alanı “erkeğin yardımcısı” statüsünü kuvvetlendirecek işlerle kısıtlan-dığında olumlu kabul edilmektedir. Erkek karakterin sınanmasını sağlayan ve kendilerine çizilen sınırları aşan işlerle uğraşan kadın karakterler ise tehlikeli addedilmektedir. Ulusun tek kurtarıcısının erkek olduğuna dair inanç, söz konusu kadınların ulusun bütünlüğü ve geleceği için de büyük tehlike barındırdığını altını çizmektedir. Diğer bir deyişle iyi-kötü, dost-düşman, cesur-korkak şeklinde ilerleyen anlatıda erkek ve kadın karşı karşıya getirilip aşkınlık bakımından kıyaslanan iki unsur şeklinde okura sunulmakta ve erkek, daima birincil kabul edilen niteliklerle kurgulanmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Roman, Cinsiyet, Kadınlık Roller, Kurtarıcı Erkek

GENDER INEQUALITY IN THE NOVEL *SELÇUK KAMUCAN*

ABSTRACT

The novel *Selçuk Kamucan*, the first book of the trilogy *Milletleşen Adam*, represents the War of Independence of the Turkish nation having been defeated in the First World War. The story revolves around two characters Selçuk Kamucan, “the liberal ideologist”, and Seymen Bayraktar, “the brave warrior”, and flows through two different tracks from the perspectives of ideology and hot war.

* *Gönderim tarihi: 01.10.2019. Kabul tarihi: 27.12.2019.*

** *Arş. Gör. Dr., KTÜ Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, TRABZON. mervesrapolat@gmail.com ORCID:0000-0002-0616-5071*

Kamucan and Bayraktar are the central characters and other characters are classified and judged as good or bad according to the norms of these characters. As regards the female characters, they are deliberately represented of secondary importance. The portrayal of these characters can be evaluated and analysed within the framework of feminist theory concerning their social roles in the lives of the central male characters. Women are represented as objects of the male characters, their desires, ideas and actions. They are only idealised as altruistic mother (angel in the house), and self-sacrificing devoted wife. The author underlines the belief that the only saviour of the nation is man, and the female characters violating these patterns are considered threatening the future integrity of the nation. In other words, the narrative progresses along with a number of binary oppositions such as good-bad, friend-enemy, brave-coward, man and woman. The reader is presented with two aspects that are criticised and compared in terms of transcendence, and the man is always idealised with the primary and superior qualities.

Keywords: Novel, Gender, Feminine Roles, Savior Male

Giriş

1891 yılında Trabzon-Sürmene’de dünyaya gelen eğitimci, yazar ve gazeteci Halid Rıfki Kulaç, idadi eğitimini İstanbul’da, Dar-ül Fünun eğitimini ise Edirne’de tamamlayarak Birinci Dünya Savaşı’na katılır. Hicaz-Yemen Cephesi’nde savaşırken esir düşer. Esaretin ardından ülkesine dönüş yolunda Tiflis’e uğrar, ancak çeşitli siyasal suçlamalar sebebiyle burada tutuklanır. Serbest bırakıldıktan sonra ülkesine dönmekten vazgeçen Kulaç, Moskova’da üniversite okumayı tercih eder. 1926 yılında Türkiye’ye döner ve gazetelerde makaleler yazarak yeni kurulan devletin kalkınabilmesi adına fikirlerini beyan eder.

Fransızca, İngilizce, Rusça, Latince, Arapça ve Farsça bilen, bilgi ve kültür düzeyi yüksek Kulaç’ın *Milletleşen Adam* romanı 1930 yılında yayımlanır. *Üç Basamak* adlı üç ciltlik romanı ise henüz yayımlanamamıştır. 1962 yılında vefat eden yazar için Şevket Çulha şunları söylemektedir: “Politikada kadre uğramış aydınlarımızdan biridir. Üzerindeki gölge, Moskova Üniversitesi’nden mezun olmaktı. Bilgi, insanlık, dostluk, vefa... hepsini benliğinde toplamış bir kişi idi. Edebiyatçı idi, öğretmenlik yaptıysa da, öğreniminden ötürü dışlandı. Aile imkânlarıyla geçinirdi. Kitapları çıktı, yazıları yayımlandı.”¹

Yazar, Milli Mücadele döneminde Bolşevizm’in Türk milleti için tek kurtuluş yolu olduğunu savunan yazılarıyla öne çıkar.² Dönemin gazetesi *İkbal*’de “Büyük Cereyan Karşısında”, “Gaye İsteriz” ve “Türkler ve Bolşeviklik” isimli üç makalesi yayımlanır. En yakın arkadaşları da dâhil olmak üzere çevresindekiler tarafından Bolşeviklikle suçlanarak aleyhinde kampanyalar

¹ Hüseyin Albayrak, *Dünden Bugüne Trabzon Basını*, C: 4, Ankara 2010, s. 307-308.

² Emel Akal, *Moskova-Ankara-Londra Üçgeninde İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri*, İstanbul 2014, s. 250.

başlatılır.³ Bolşevik eğilimleri nedeniyle fişlenerek uzun süre gözetim altında tutulan Kulaç, gençleri modernleşmenin itici gücü gördüğü için onların belli bir hedefe yönlendirilmesi ve eğitilmesi adına da yazılar kaleme alır.⁴

Kulaç tarafından özellikle gençlerin eğitilmesi için kaleme alınan ve savaş dönemi ile yeni devletin kuruluş aşaması olmak üzere farklı safhaların anlatıldığı iki kitaptan oluşan *Milletleşen Adam* adlı eserin ilk kitabı *Selçuk Kamucan*'dır. Sosyal düzenin gönüllü korucusu şeklinde tarif edilen bir karakterin başkahraman olduğu anlatıda yıkılan bir devletten arda kalanlar üzerinde kurulmaya çalışılan yeni bir devletin oluşum süreci anlatılmaktadır. Özellikle Dumlupınar Meydan Savaşı'na odaklanılan eserde, kazanılan savaşın arka planında yatan fikri ve hissi altyapıya yer verilmektedir. Kulaç'a göre eserde Türk milleti bu zaferi yalnız hadiselerle değil Selçuk Kamucan ve Seymen Bayraktar gibi fikir ve duygularıyla vicdan ve ideallere yakışacak yüksek ve temiz kahramanlara borçludur.⁵ Roman boyunca bu iki kahraman ön planda tutulmaktadır, çünkü her ikisi de yazarın ideolojisinin sözcülüğünü yaparak gençler için rol model karakter görevini üstlenmektedir.

1.Selçuk Kamucan: Sosyal Düzenin Gönüllü Korucusu

Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Osmanlı Devleti'ni içinde bulunduğu zor durumdan kurtarmak için halkın farklı kesimleri tarafından farklı kurtuluş önerileri ortaya atılmaktadır. Ülkeyi işgal edenlerle kıyasıya mücadele etmeyi savunanlar, başka bir ülkenin himayesine girmeyi destekleyenler yanı sıra sadece kendi çıkarını gözetenler de bulunmaktadır. Kendi çıkarını gözetenlerin karşısında duran Selçuk Kamucan, bütün varlığıyla milletin kurtuluşu için mücadele ederek kurulacak yeni devletin ideoloğu unvanını kazanır.

Ülkenin geçirdiği buhranlı günlerde intiharın eşiğinden dönen Seymen Bayraktar adındaki genç, bir halk mitinginde toplanan kalabalığı umutsuzluk atmosferinden uzaklaştırıp en güçlü inançları dahi sarsarak insanları milli galeyana getirir. İçten kaynaşan gözü pek kalabalık, ulusal marşlar söyleyerek şehri dolaşır. İngiliz ve Fransız konsoloslarının bulunduğu yapılar önünde Versay'dakilerin, İzmir baskıncılarının yüzlerini kızartacak sert çıkışlar yaparlar, Seymen Bayraktar'ın sözlerini haykırarak onun kahramanlığını, liderliğini ilan ederler. Bu genç, Selçuk Kamucan'ın da dikkatini çeker. Onun bir tek adam değil, dile gelmiş bütün bir Türklük olduğunu ifade eden ve elli beş yıl boyunca kendini bir Asyalı filozof gibi avutan Kamucan, artık yeni bir alev in pervanesi, yeni bir hakikatin gönüllü sözcüsüdür. İki isim yeni devletin kuruluş sürecinde birlikte mücadele ederek kurtuluş ülküsüne canla başla bağlı iki arkadaşa dönüşür. Kamucan teoride fikirler üretirken Bayraktar cephede düşmanla savaşır.

³ Albayrak, a.g.e., s. 307.

⁴ Veynel Usta-Bahar Usta Baki, "II. Meşrutiyet ve Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Trabzon'da Kadın", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 20, 2016, s. 236.

⁵ Rıfki Kulaç, *Selçuk Kamucan: Sosyal Düzenin Gönüllü Korucusu-Birinci Kitap*, Trabzon 1935, s. 212.

Teori ve pratikte gerçekleştirilen mücadelenin önünde iç ve dış kaynaklı olmak üzere birçok engel bulunmaktadır. Söz konusu engeller, Bayraktar'ı, kendini adadığı yoldan alıkoymaya çalışsa da Kamucan'ın yardımıyla mücadelesine devam eden karakter, Ablak Şahbaz gibi sadece maddi menfaatini gözeten, Yüksel Atamer gibi ülkenin bulunduğu kaos ortamında aşkı, dolayısıyla kendini düşünen engellere yenik düşmez. Kurtuluş Savaşı'nın başlamasıyla Bayraktar cepheye gider, Ablak Şahbaz daha fazla para kazanmak için İstanbul'a göç eder, Yüksel Atamer ise aşk mektupları gönderdiği Seymen Bayraktar'ın cepheden dönmesini bekler.

Yıkılan bir ülkenin altında ezilmek istemeyen Ablak Şahbaz serpilen Rumluğun gölgesine sığınmak için baş keşişin elini öper, İzmir baskınından sonra Rumlarla daha çok zaman geçirmeye başlar. Seymen Bayraktar, kahraman ilan edilince ona yaklaşır, Ankara'nın zaferiyle sıkı bir Türk milliyetçisi olur. Milliyetçileri, mandacıları ve saltanatçıları aynı anda destekler. Yaşadığı şehirde işler karışınca İstanbul'a gitmeye karar verir. İstanbul'da kendisiyle beraber göçe zorladığı Tosun Varyemez'in iflas etmesine sebep olur, eşi Tomris'in söylediklerine aldırmandan yaptığı hilelerle gün geçtikçe zenginleşir, ülkesine ve arkadaşlarına ihanet eder. Sözde arkadaşları olan Rüstem Ağa, Kocabaş Murteza Hoca, Karun Mücteba karakterleri gibi çıkarı hangi taraftaysa o tarafın yanında yer alarak bütün değerlerin içini boşaltır.

Dinç, yiğit, aydın bir erkek karısı olmayı her şeyden üstün tutan kültürlü, içli, hayata sürtünmemiş tertemiz bir kız olan Yüksel Atamer, süslü bir zarf içinde cana yakın cümlelerle Bayraktar'a aşkı ilan eder. Bayraktar ise kadın işlerinde acemi sayılacak, çiçeği burnunda bir gençtir. Kamucan'ın uyarıları olmasa genç kızın açık yürekli, erkek yapılı yazılarına yenilecek, kurtuluş uğrunda beslediği büyük aşkın yanı başında ikinci bir aşk türeyecek, böylelikle kafa ve gönül enerjisi ikiye bölünecektir. Yurt işlerinde birbirini tamamlayan, bir çırpıda yürüyen bu iki arkadaşın kadın işlerinde dünya bir araya gelse uyuşması mümkün değildir. Birisi genç, öteki yaşlıdır. Birisinde aile kuruluşunu aşağı yukarı benimseyen bir inan, ötekinde ise bu kuruluşu açıktan baltalayan bir hınç vardır. Birisi dişi güzellikten, genç kız aşkından heyecanlanırken diğeri bunlara karşı öteden beri kayıtsızdır.

Miting gününden sonra Bayraktar'ın tek değil hep olduğunu söyleyen Kamucan, onu görünür görünmez tehlikelerden korumak için çabalamaktadır. Pontusçulara, zorbalara, dincilere karşı onun kendini kolayca savunacağını ama asıl tehlikenin kadınlar olduğunu ifade ederek ona özellikle Yüksel Atamer'den uzak durmasını öğütler. Bütün bu öğütler, Bayraktar'ın iç varlığında büyük bir sarsıntı ve köklü bir değişiklik yaratır. Mektubu okuduktan sonra tatlı bir emel gibi gönlünü gıcıklayan kadın, etten ve kemikten yapılmış soğuk ve cansız bir heykele dönüşür ve mektubuna olumlu cevap yazmaktan vazgeçer. Bütün enerjisini milletin kurtuluşuna vererek yedek yüzbaşı olarak sıcak savaşa katılır.

Kurtuluş Savaşı'yla beraber yurdun her köşesinde toptan bir çalkalanış, sessiz bir akış belirir. Ülkenin savaşa ve saldırıya elverişli neyi varsa hepsi

birden yollara dizilir, Eskişehir’le Afyon arasındaki sahaya doğru kaymaya başlar. Amaç düşmanı Anadolu’dan püskürtmek, İç Anadolu’ya doğru ilerlemesine engel olmaktır. Cesur Türk askerinin mücadelesi, 26 Ağustos’ta Kocatepe’de Yunan ordusunun mağlup edilmesiyle ödüllendirilir. Kocatepe’de Yunan ordusuna giydirilen sert hüküm, dört gün sonra Dumlupınar’da ulusal haklara zarar veren zorbalıklara ibret olacak ölçüde devam eder.

30 Ağustos Dumlupınar Zaferi’nden sonra Türklüğün yalnız siyasi durumu değil, hayat karşısındaki Asyalı kavrayışı da büyük bir değişime uğrar. Türkler artık kelepçelerini parçalamış, alinyazısını değiştirmiş, her bakımdan ileri bir millet olma fırsatlarını yakalamıştır. Türkiye’nin ufaklı büyüklü bütün şehirlerinde burjuva ideolojisine uygun konuşmalar yapılır, halkın iç varlığını bürüyen bayat duygular silinerek yerlerinde dünyaya bağlı istekler belirir, kafasıyla, vicdanıyla ulusal haklarını elde etmiş insanlara yakışan biçimler alır. Bu dönüm günlerinin belli başlı ideologlarından biri de Selçuk Kamucan’dır. Seymen Bayraktar ise savaşta çolak ve kötürüm kalarak gazi olur.

2.Ulusal Mücadelede Edilgen Nesne ve Tehlikeli Özne: Kadın

Toplumsal cinsiyet bağlamında kadın ve erkek karakter kurgusuna odaklanılan romanda, ana tema topyekûn verilen ulusal mücadeledir. Söz konusu tema arkasında yer alan kadın ve erkek kurguları, olumlu ve olumsuz şekilde oluşturulurken iki cinsiyet arasında belirgin farklılıklar yaratılmaktadır. İster olumlu ister olumsuz olsun, erkek daima birincil addedilen özelliklerle nitelenirken kadın ikincil planda görülmektedir.

Romanın önsözünde insanın “kursak kuklası bir hayvan”⁶ olduğunu ifade eden yazar, eser boyunca iç ve dış enerjisini ulusal faydalar için kullanan karakterleri bu tanımdan ayrı kılarak kamunun yürekte tapındığı yarı tanrılara dönüştürür. “Erkek yapılı, ulus canlı, koç ruhlı”⁷ şeklinde nitelenen bu yarı tanrı insanların erkekliği sürekli vurgulanırken kadına düşen görev onları doğurmak ve çeldirici özellikleriyle çeşitli sınamalara tabi tutmaktır. Dolayısıyla ulus ülküsüne tutunmuş bir erkeğin hayatında yer alması gereken kadının meşru mevkii annelikten öteye geçememektedir.

Anlatıcı, Selçuk Kamucan’ı kalabalıklar karşısında usta bir hatip, hayata karşı tokgözlü bir derviş, en karışık düşünceleri dahi bir solukta kavrayabilen bir deha ve ulusunun menfaati için her türlü zorluğa göğüs geren bir savaşçı şeklinde tarif eder. Ona göre Kamucan zorlu bir akıntı; şehrin geri kalanı da ona katılmış birer saman çöpüdür.⁸ Böylesine ideal özelliklerle kuşatılmış bir karakterin kadınlara yaklaşımı ise erkeği yücelten, kadını tehlikeli ve ikincil addeden özelliktedir:

⁶ Kulaç, *a.g.e.*, s. 9.

⁷ Kulaç, *a.g.e.*, s. 14.

⁸ Kulaç, *a.g.e.*, s. 29.

Elli beşi boylamış kart bir bekârdır. Kızılbaş *tavuşandan*⁹ nasıl tiksiniirse o da kadından öylesine ürker. “Gel seni evlendirelim” diyenlere kaşları çatılır: Yook canım! Kafamdakileri ağzım dururken apış arasından harcamak işime gelmez. *Diye* çıkışır. Selçuk *Kamucana* göre: Bir insan için en mutlu ülkü, *hüriyet* tepesine çıkabilmektir. Beyin ve gönüllere geçirilmiş her çeşit tomruklardan sıyrılabilir.¹⁰

Kadını cinsel bir objeye indirgeyen bu yaklaşım, onun daima erkeğin sırtında yük olduğunu iddia eden söylemlerle devam eder. Ev sahibi erkeği “tomruğa koşulu öküz”¹¹ benzeten karaktere göre evli ve çocuklu erkek ise “sırtı semerli, ağzı kemli bir katır”¹² dir. Yüzünün sakal ve bıyıkla örtülü, göğsünün kıllarla kaplı olduğunun özellikle vurgulanmasıyla erkeksiliği eser boyunca ön plana çıkarılan karakter, kadınları annelik vasıfları dışında erkek için tehlike arz eden femme fatale figürüne dönüştürerek ulusal mücadelede onları arka planda tutmaya çalışır. Erkek, Seymen Bayraktar gibi cephede savaşırken ya da kendi gibi mücadelenin ideoloğunu üstlenirken kadının görevi yemek pişirme, çocuk bakma, ev temizleme gibi ataerkil zihniyette daha az önem arz eden domestik işlerle uğraşmaktır. Kadın bu işlerle meşgul olurken cinselliğini arka plana atmalı ve erkeğin sahip olduğu gücü, vatani uğruna kullanmasına engel olmamalıdır.

Cinsellik hususunda kadının şehvetli yönü anlatı boyunca vurgulansa da kadın kendi bedeni üzerinde söz hakkına sahip değildir. Özellikle Ablak Şahbaz ve Tomris ilişkisinde ortaya çıkan, Seymen Bayraktar ve Yüksel Atamer’le devam eden bu durum, erkeğin kadın-erkek birlikteliğinde söz hakkının mutlak sahibi olduğunu vurgulamaktadır. Tomris’in anlatının verdiği mesaj çerçevesinde idealleştirilen düşüncelere yakın bir karakter olmasına rağmen ev içindeki pasifliği, kocasının entrikalarını önlemede yetersiz kalmasına sebep olmaktadır. Ablak Şahbaz’ın Rumlarla samimi olması, keşişin elini öpmesi, daima çıkarını gözetmesi kendisini rahatsız etse de Tomris, kocasından ayrılma iradesini göstermez. Onunla cinsel ilişkiye girmek istemez, fakat ilişkiye girmede belirleyici olan kendi isteği değil kocasının arzularıdır. Kocasının sahip olduğu para ile bu paraya ulaşmasını sağlayan kıvrak zekâsı vurgulanırken Tomris’in öne çıkan özelliği güzelliği, saflığı ve “yosma”lığıdır. Kocasının Türklüğe ettiği hakaretler karşısında yaşadığı öfke şaşkınlığıyla Ablak Şahbaz’a iki tokat atsa da kadına yapıştırılan duygusal imaj, söz konusu mücadeleden yenik çıkmasına sebep olur:

Koynumda kadın yerine yılan besliyorum, diye bağırdı. Evet, koca şakasından bu denli işkillenen bir kadın ya başı ezilecek bir yılandır, ya acınacak bir zir delidir. Söyle be kadın! Sen nesin? *Yılanmısın*, yoksa zir *delimi*?... Ardından kendi kendine yalancıktan yerindi. (...) Bu son keli-

⁹ Alıntılarda eserin imlasına sadık kalınmıştır.

¹⁰ Kulaç, *a.g.e.*, s. 30.

¹¹ Kulaç, *a.g.e.*, s. 31.

¹² Kulaç, *a.g.e.*, s. 31.

meler, çok ustalıklı bir ağlayışın başlangıcı oldu. Ablak Şahbaz, eline geçirdiği bir havlı ile gözlerini kapadı. Yüzükoyun karyolaya abandı ve karısının işitebileceği yapma hıçkırıklarla sarsılmaya başladı. Kadın yüreğini, hiçbir *lakırtı* hıçkırıklar kadar sarsamaz. Zavallı Tomris, kulaklarından geçerek yüreğine çarpan bu yapma hıçkırıklara dayanamadı. İçinde birdenbire büyük bir değişiklik oldu. Kocasının dil şakasına böyle kötü manalar verişinden utanmaya başladı. Kendi *elile* yıktığı suçsuz bir gönü, yine kendi *elile* yapmak için kanepeden kalktı. Bir suçlu *duygusile* ürkek ürkek ilerledi. *Yüzü koyun* kapanmış kocasının saçlarını okşadı. Yalan üstün gelmişti. Güçlünün cılızı ezmesi acıklıdır.¹³

Gözyaşlarına kanan kadın imajı, kadını güçsüz kıldığı gibi “milli mücadele” yolunda var gücüyle savaşılan erkeğe de engel olma tehlikesini barındırır. Dolayısıyla kadın, ikincil kabul edilen yardımlar haricinde ulusu kurtarma savaşında edilgendir. Bedeni ve duygularıyla erkeğin karşısına çıktığında ise onu yolundan alıkoyan ve enerjisini boşa sarf eden bir unsura dönüşür.

Tomris’in duygusallığı, Seymen Bayraktar’ın annesinde de görülür. Anlatıda ulusal kahraman ilan edilen bir erkeğe rahminde hayat veren, doğurduktan sonra besleyen bu kadın, oğlunu fikri ve hissi yönden anlamaktan uzaktır. Zira romanın genelinde kadın ve erkek arasında alttan alta vurgulanan farklılıklar söz konusu anne-oğul ilişkisi için de geçerlidir. Anne, oğlunun dalgınlığını bir kadının aşkına bağlarken anlatıcı, Seymen Bayraktar’ın derdinin daha ulvi olduğunu vurgular:

Ana oğul, uzun uzun bakıştılar. Gözlerinde birbirine hiç benzemeyen aykırı manalarla bakıştılar. Seymen, bir aralık uykusuz gözlerini, anasının ıslak gözlerinden hiç ayırmayarak ağır ağır ayaklandı. Hem içini deşmek, hem de anacığını ayıltmak istercesine önündeki masayı yumruklayarak: Uyan ana! diye seslendi. Şu kursaktan süzülüp gelme yumurcak üzüntülerle karşıma dikilme! Biricik oğlunun aşkın *ızdırabına* yaraşan bir *ızdırap* takın!... Neymiş oğlumun aşkın *ızdırabı*? *Görmüyor musun* ana? Dünyamız başımıza yıkılıyor. *Onbeş* milyon Türk barındıracak koskoca bir yuva darmadağın oluyor. Ulusça yok oluyoruz. Senin iş dediğin, para dediğin, kara sevda dediğin, çok çok birer sivilcedir. Bırak! Kazıklı hummadan can çekişen bir hastayım ben. Doğranıyorum, yanıyorum, en tez can verecek yerimden tırtıklanıyorum ben...¹⁴

Oğlunun sözleri karşısında şaşkına dönen kadına düşen rol hıçkırık hıçkırık ağlamaktır. Anlatıcı, ulusun kurtuluşu için aktif eyleme geçme yetisine sahip olmayan kadına, gözyaşı akıtmaktan başka şans tanımamaktadır. Vatan toprakları işgal altındaki Türk milleti seferberlik halindeyken oğlunun bir kadına âşık olduğunu düşünmesi, onun ülke meselelerine olan uzaklığının göstergesidir. Fikri yönden zayıflığıyla ülkenin kurtuluşuna beklenen desteği veremeyen ve

¹³ Kulaç, a.g.e., s. 44-5.

¹⁴ Kulaç, a.g.e., s. 47-8.

yitirdiği cinselliği sebebiyle artık tehlike arz etmeyen anne, “ulusu kurtuluşa iletecek eşsiz bir kılavuz doğur[an]”¹⁵ rahimden daha fazla bir anlam ifade etmemektedir.

Annesinin rahminde hayat bulan eşsiz kılavuz Seymen Bayraktar’ın hayatındaki kadınlarla belirginleştirilen “yiğit yaradılışı” yer yer kesintiye uğradığında onun kadınsılaştığı iddia edilir. Ağlamanın bütün insanlara özgü bir davranış şekli olduğunu kabul etmeyen anlatıcı, sessiz hıçkırıklarla doyuya ağlayan karakterin benliğinde dinç ve canlı denilebilecek her şeyin ölgünleştiğini, erkek yapılı iç varlığının birden kadınlıştığını ifade eder.¹⁶ “Erkekler ağlamaz.” gibi ikili karşıtlıklara indirgenen varoluşlar daima etken ve edilgen özelliklerle kuşatılarak üstünlük bir tarafa atfedilir. Duygu ve düşünce dikotomisinde üstün kabul edilen düşünme eylemi erkeğin kabul edildiği için kadına düşen gözyaşındır. Dolayısıyla ağlayan bir erkek, güçsüzlük göstergesidir. Bu güçsüzlük göstergesini “ezeni ezerek ya da ölümü tercih ederek öç almayla”¹⁷ ortadan kaldıran karakter, rahmin hayat bahşedişinin karşısına öldürmeyi yerleştirir. Böylelikle doğurma ile öldürme eylemi arasında ikili karşıtlık oluşturularak kadın doğurganlığı erkek gücü karşısında değersizleştirilir.

Türk milletinin kurtuluşu için düzenlenen mitingın anlatıldığı bölümde kadın değersizleştirilmeye devam edilir. “Demir parmaklıklarla çevrili geniş meydan[in] baştanbaşa erkek insanlarla”¹⁸ dolu olması ve “yurt işlerinde yeri sözü olmayan örtülere bürünmüş dişi insanlar[in] alargada, parmaklıklar dışında sıralan[ması]”¹⁹ ifadeleri manidardır. “Demir, parmaklık, geniş, meydan, baştanbaşa” kelimeleri erkeklerin güçlü imajının altını bilhassa çizmektedir. Demirin sağlamlığı, parmaklığın ayırıcılığı ile geçirmezliği, kalan üç kelimenin ise nice-lik bakımından büyüklüğü yaratılan erkek imajına katkıda bulur. Diğer taraftan kadın için kullanılan örtü, alarga, dış, sıralanmak kelimeleri ikincil ve daha güçsüz bir imajın şekillenmesine neden olmaktadır. Örtüyle görünmez kılınan, “alarga ve dış” kelimeleriyle içeriye alınmayan ve daima komut beklemek zorunda bırakılan kadın, beklerken dahi erkeğin istediği biçimde sıralanmak durumundadır.

Mitingin kurtuluşa giden yolda kenetlenmeyi sağlaması ve bahsi geçen ayrıştırılmış kalabalığı Dumlupınar gibi bir zafere ulaştırması, dikotomik anlatımın sorgulanmasının önüne geçer. Sorgulamanın aksine cinsiyetler arasında yaratılan kurgusal eşitsizliği kabullenmeye ve ayırımın normalleştirilmesine yardım eden ifadeler, aktif rolün erkekte olduğunu bir kez daha vurgular. Erkek düşünür, savaşır ve kazanırken kadın onu dışardan izleyen bir nesnedir. Kadının kendini temsil hakkı dahi yoktur. Seymen Bayraktar gibi “yiğit” erkekler ise “bir

¹⁵ Kulaç, *a.g.e.*, s. 22.

¹⁶ Kulaç, *a.g.e.*, s. 50.

¹⁷ Kulaç, *a.g.e.*, s. 52.

¹⁸ Kulaç, *a.g.e.*, s. 56.

¹⁹ Kulaç, *a.g.e.*, s. 56.

tek adam değil, dile gelmiş bütün bir Türklük”²⁰ kabul edildiği için temsil hakkının mutlak sahibidir.

Ataerkil düzende temsil hakkının kadında olmadığı inancını, hükümet konağında düzenlenen “önemli” toplantıya sadece erkeklerin çağrılmasının nedenlerinden biri kabul etmek mümkündür. Zira eksiksiz insan olma hakkı elinden alınan kadının devlet meselelerinde söz hakkı yoktur, siyasette kadın katılımı ve temsilinin gereksiz olduğu düşünülür. Dolayısıyla vali tarafından düzenlenen bir toplantıya sadece şehrin dini, maddi ve fikri bakımdan ileri gelen erkekleri çağrılmaktadır.

Devlet meselelerinin yanı sıra kadına ev içinde de söz hakkı tanınmamaktadır. Ablak Şahbaz ile Tosun Varyemez’in evlilikleri söz konusu duruma örnek teşkil etmektedir. Ablak Şahbaz’ın eşi Tomris, kısıtlı da olsa anlatının birkaç yerinde ismiyle anılsa da Tosun Varyemez’in eşi tamamen siliktir. İki karakter, İstanbul’a gitmeye karar verdiklerinde eşlerine sorma gereği dahi hissetmezler. Aileleriyle ilgili kritik kararları tek başlarına alarak eşlerini bu kararlara uymak zorunda bırakırlar. Tomris’in eşinin karakterini beğenmemesine, yaptıklarını eleştirmesine rağmen ondan ayrılamaması ve peşinden sürüklenmesi kadının pasifliğinin göstergeleri arasındadır.

Anlatı boyunca daha pasif bir kadın karakter olarak okurun karşısına çıkarılan Varyemez Tosun’un karısının ismi dahi zikredilmez. Kocasıyla ilişkisi bağlamında romanda kendine yer bulan kadının kendisinden değil, eşinin ona aldığı zinet eşyalarından bahsedilir. Bir erkek tarafından satın alınan ve kadını süsleyen bu mücevherler, iki cinsiyet arasındaki statü farkının bir başka göstergesidir. Güzelliğiyle ön plana çıkarılan kadın, erkeğin isteklerine hitap eden bir arzu nesnesidir. Mücevher gibi “sahip olunacak şey” kıvamına dönüştürülen kadını, ipleri erkeğin elinde olan bir kuklaya benzetmek mümkündür. Zira erkek istediğinde onunla cinsel ilişki kurar, erkek karar verdiğinde onun peşinden sürüklenir, erkek kazandığında mücevherlere sahip olur ve erkek kaybettiğinde bu mücevherleri geri vermek zorundadır. Söz konusu durumu “vekaleten tüketim” (vicarious consumption) nosyonuyla açıklayan Thorstein Veblen’e göre kadının gösterişli eşyalara sahip olmasının sebebi “onun güzel görünmesini sağlamak değil, bu ihtişamlı [nesnelere] aracılığıyla ait olduğu efendinin/erkeğin sahip olduğu toplumsal iktidar ve ayrıcalığı kanıtlayabilmektir.”²¹ Kısacası kadının bütün hayatı erkeğin yapıp etmeleri üzerine programlanmış ve edilgen kılınmıştır.

Yüksel Atamer’in hayatının gidişatını değiştirmek için attığı adımın boşa çıkarılması da erkeğin belirleyiciliğinden kaynaklanır. “Dinç, yiğit, aydın bir erkek karısı”²² olma hayaliyle “süslü bir zarf içinde cicili bicili duygu ve dilek-

²⁰ Kulaç, a.g.e., s. 70.

²¹ Jean Baudrillard, *Gösterge Ekonomik Politikası Hakkında Bir Eleştiri*, Çev. Oğuz Adanır-Ali Bilgin, İstanbul 2009, s. 4.

²² Kulaç, a.g.e., s. 99.

lerle”²³ yazdığı mektubu Seymen Bayraktar tarafından beklediği karşılığı göremez; çünkü “bir yarım tanrıya”²⁴ benzettiği adamın ona ayıracak zamanı yoktur. Kendini boyu bosu, aslan bakışları, yüce sözleri, yiğit durumu karşısında aklı, kadınlık onuru ve kızkılık hicabı yenilmiş dişi bir köle olarak tanımladığı adamın memleketi kurtarmak gibi daha önemli işlerle uğraşması gerekmektedir. Böyle bir erkeğin kendi çapında bir kızı bulmasının imkânsızlığından bahseden Yüksel Atamer’in ifadeleri, kendi cinsiyetinin kurgusal ikincil konumunu çoktan kabulendiğini göstermektedir: “Kadınlık dünyası çoraktır. Sizinle boy ölçüşecek büyüklükler türetmez. Size eşit olamazsam da özlediğiniz biçime her kızdan daha kolay girebilirim. Alçı *hamuruna* benzeyişim, en mutlu güvenimdir...”²⁵

Yazdığı mektupla erkeğin aşkını istemeyi dahi utanç sayan kadın, bu talepkâr davranışı sebebiyle Asyalı olmaktan uzaklaşarak “erkekleşen Frenk kızları”na²⁶ benzediğini ifade eder.²⁷ Ancak bu kızların aksine sevmenin bir gönül gıcıklanması değil bütün bir hayat olduğunu ekleyerek bir kadının desteksiz ayakta duramayacağını; dinç, olgun, yüksek duygulu bir erkek otoritesine sığınmasının gerekliliğini savunur. Hayatını Seymen Bayraktar’ın cevabına bağlayarak kendini sevdiği erkek karşısında tam anlamıyla pasifleştirir. Anlatıcı; Yüksel Atamer’i “namusu, bilgisi, parası bol bir babanın bir tanecik kızı” şeklinde tanımlayarak kadını edilgen kılmaya devam eder. Annesinin değil de özellikle “babasının kızı” olan bu kadının iskaripini babasından istemesi, bakire olduğunun altının çizilmesi, genç bir kadın olduğunda çarşafa bürünüp eve kapatılması kadın ve erkek arasında yaratılan eşitsizliğin kadın hayatına yansımalarıdır:

Kadınlıkla erkekliğin arasında hiçbir fark gözetmezken şimdi kadınların daha geri, daha cılız oluşuna inanıyor. Evlilik hayatı için çok serbest, çok ileri düşünceler beslerken şimdi güçlü, şöhretli bir erkeğin dileklerine göre yaşamayı hoş buluyor. Eskiden gövde güzelliğine pek aldırmaz etmezden şimdi evli yaşayıp erkek üstünlüklerine karşı dirliği ve beraberliği korumak için kadının güzel, sevimli olmasına yüksek bir önem veriyor. Seymen Bayraktara yukarıdaki mektubu yolladıktan sonra banyodan çıkar çıkmaz doğruca yatak odasına kapandı, büyük aynaya yaklaştı. Sırtındaki

²³ Kulaç, *a.g.e.*, s. 99.

²⁴ Kulaç, *a.g.e.*, s. 99.

²⁵ Kulaç, *a.g.e.*, s. 99.

²⁶ Kulaç, *a.g.e.*, s. 99.

²⁷ Yüksel Atamer’in yazdığı mektupla duygularını sevdiği erkeğe açıp onun aşkını talep etmesi, ataerkil kalıplara ve anlatının yazıldığı dönemin şartlarına göre söz konusu kadının erkeğe özgü kabul edilen bir davranış biçimi sergilediğini göstermektedir. Dolayısıyla roman boyunca söz konusu mektup için “olgun ve erkek yapılı yazılar”, “yiğit, derli toplu dilekler” ifadesi sıklıkla kullanılmaktadır. Mektubun içeriğinden bu şekilde bahsedilse de mektup zarfının süslü püslü ve el yazısının düzgün olması kalıplaşmış/kodlanmış kadınsı özelliklerdir. Cinsiyetlendirilmiş özellikler sebebiyle Selçuk Kamucan’ın ilk bakışta mektubun “Seymen Bayraktar’la gönül alışverişine çıkmış bir dişi gencin cicili bicili duygu ve dilekleri” (99) olduğunu anlamakta zorlanmaması şartırtıcı değildir.

pembe pijaması omuzlarından ta ayak uçlarına düşüverdi. İlk önünde birdenbire peydahlanan aşırı çıplaklıktan utanır gibi oldu, göz kapaklarını indirdi, avuçları kendiliğinden göbük altındaki yumuşak şişkinliği kapakladı. Dudaklarında sıkılğan bir gülümseme belirlemekle beraber boy aynasında olanca *haşmetile* dikili duran çırılçıplak, el değmemiş seksapeli bereketi önden, yandan, arkadan bakışlarla doya doya seyre daldı.²⁸

Pembe rengin, güzelliğın, çıplaklığın, utancın ve el değmemişliğın vurgulanması; kadına atfedilen kavram alanının belirginleştirilmesine hizmet eder. Sonrasında erkek için güç, kazanç, hürriyet, sertlik kelimelerinin vurgulanması iki cinsiyet arasındaki farkı daha da görünür kılar. Akıl ve beden ikiliğiyile yaratılan bu farkta üstün kabul edilen özellikler erkeğın tekeline verilirken kadın hayvani tarafı temsil eder. Daima baba ya da koca kılığında bir erkeğın ehliştirmesine ihtiyaç duyan kadın, bütün iradesini erkeğe teslim eder/etmek zorunda bırakılır. Eserde annelerin on sekizine gelmiş kızları bir an önce evlendirmek istemelerinin altında yatan sebep de budur. Namus algısının özellikle evdeki genç kıza odaklanması ve bir arzu nesnesine dönüşen kızın denetim altında tutulmasının zor olması, ebeveynler için toplumsal hayatlarının kalitesini düşürecek büyük bir tehdit unsurudur. Dolayısıyla sorumluluğın biran önce kocaya devretmek isteyen ebeveynlere göre en kolay çözüm evliliğdir. Toplum nazarında meşru cinsel hayata geçiş yapan kadın, anne ve babası için tehlike arz etmez.

Kendi bedeninin iradesini, diğeri deyişle ataerkil kalıplara göre namusunun bekçiliğini Seymen Bayraktar'ın üstlenmesini isteyen Yüksel Atamer, iradesizliğini “İçten dıştan eksiksiz bir kızım. Olgun, turfanda bir meyveyim: Sakın beni aylara yedirme!”²⁹ diyerek kabul eder. Böylelikle ruhen ve bedenen iki kişinin aktif olduğı/olması gerektiğii cinsel birleşme, tek kişinin istencine bağımlı kılınarak kadın devre dışı bırakılır. Anlatıda geçen ve cinsel birleşmeye göndermede bulunan “güzelliğın kucağın düşmesi”, “çiçekten bal almak” gibi ifadeler de söz konusu bakış açısının yansımalarıdır.

Avrupa ile Anadolu kıyaslamasında yaşadıkları kültürde çiçekten bal almanın beton bir tabyayı ele geçirmek kadar zor olduğunu söyleyen Selçuk Kamucan; kadın bedenini fethedilen ya da kurtarılan bir vatan toprağına benzetmektedir. Zira sadece siyasi değil aynı zamanda sosyal, ekonomik ve kültürel bir ideoloji olan milliyetçilikte millet, aile ve akrabalık ilişkilerinin devamı olarak görülerek cemaatçi bir yapıya büründürülür ve ideolojinin topluma nüfuz etmesi sağlanır. Ataerkil ideolojide doğurganlığı üzerinden kutsallaştırılan anne ile namus olgusu vasıtasıyla erkek hâkimiyetini belirginleştiren eş ve bacı, milliyetçiliğın ihtiyaçları doğrultusunda ideolojiye dâhil edilir.³⁰ Böylelikle milliyetçi öğretinin meşruiyet kazanması kolaylaştırılır ve ideolojik yaptırımlar insanlar tarafından içselleştirilir.

²⁸ Kulaç, *a.g.e.*, s. 101-2.

²⁹ Kulaç, *a.g.e.*, s. 102.

³⁰ Tanıl Bora, *Cereyanlar: Türkiye’de Siyasi İdeolojiler*, İstanbul 2017, s. 226-228.

Milliyetçiliğin öngördüğü sistemde korunmaya muhtaç kadın gibi vatan topraklarının bekçiliği de erkeğin görevidir. Vatanın kurtuluşu için “her yararlığı göze alan erkek, ana vatanın sınırları içinde yumruğunu bomba, tırnaklarını süngü, hıncını kale gibi kullana kullana dövüşmektedir.”³¹ Kadının payına düşen ise “bu erkek kahramanları yalnız bırakmamak, onları geriden desteklemek, giydirmek ve yüreklendirmektir.”³². Sıcak savaşın anlatıldığı bölümlerde arka planda kendisine düşen görevi yerine getirmeyen kadınlar ağır bir dille eleştirilir:

Ooh hocam, Şişliyi bir görsen ürperirsin. Geçim kaynakları kurumaya yüz tutmuş, düzeni bozulmuş saray ve konaklardan arta kalan genç dişilerle dolu. Kafeslerden sokağa dökülmüş boyalı yosmalar, çünkü şarklı geleneklerden ne çabuk silkinmişler bilsen? Sırtlarında çarşaf, yüzlerinde peçe var amma İslam kültürüne bağlı olduklarından değil, kadından yana gözü tok Frenkleri yeni baştan aç gözlü yapmak istediklerinden..³³

“Beyoğlu salonlarında boyalı ve kaşarlı orospular”³⁴, İstanbul’un yenilgisinin önemli nedenleri arasındadır. Ankara’nın yeni merkez seçilmesinde iki şehrin sahip olduğu kadın tipolojisi kritik bir rol oynar. Avrupa adetlerine ayak uydurmaya çalışan ve Türk kültüründen uzaklaşan kadınlar, kaybedilen topraklarla özdeşleştirilerek milliyetçilikte toprak ve kadın arasında kurulan ilişki³⁵ bir kez daha ortaya konulur. Yunanlarla çarpışmaya hazırlanan Mehmetçik arasındaki konuşmalarda geçen “Yunandan göz kırpanın avratı boş olsun be...”³⁶ şeklindeki yeminler de yine vatan, kadın ve namus kavram ve olgularına gönderme yapmaktadır; çünkü anlatıcıya göre “anavatan”ını savunmakta yetersiz bir erkeğin evindeki “karısının namusunu koruması” mümkün değildir. Kadın, vatanını savunduğunda ise erkekleşmek zorundadır. Bu sebeple ordunun yardımına koşan kadınlar “sırtındaki mermilerin ağırlığı altında bile erkek gibi”³⁷ yürümektedir. Erkeksi kabul edilen nitelemeler orduya yardım eden çocuklar için de geçerlidir. Anlatıcıya göre olumlu kabul edilen niteliklerin erkeklere ait görülmesi, çocukların da “yüzlerinde yetişkin birer adam olgunluğuyla”³⁸ hareket etmesinin sebebidir.

Romanda cephede savaşmak, kadına verilen görevlere kıyasla aşkın bir ülkü kabul edilirken ulusun tehlikede olduğu bir zamanda kadın için sarf edilen her çaba erkeğin hayvanlaşarak kadın yaradılışına yakınlaşmasına sebep olmaktadır. Zira “ulusal egemenliğe ileten bir tek zafer, bir milyon gerdekten daha

³¹ Kulaç, *a.g.e.*, s. 109.

³² Kulaç, *a.g.e.*, s. 109.

³³ Kulaç, *a.g.e.*, s. 144.

³⁴ Kulaç, *a.g.e.*, s. 149.

³⁵ Germaine Tillion, *Harem ve Kuzenler*, İstanbul 2006.

³⁶ Kulaç, *a.g.e.*, s. 158.

³⁷ Kulaç, *a.g.e.*, s. 137.

³⁸ Kulaç, *a.g.e.*, s. 137-8.

tatlıdır...”³⁹ Selçuk Kamucan’ın nazarında ulusal varlığın korkunç tehlikeler geçirmekte olduğu bu kara günlerde sevişmek büyük bir suçtur. Dolayısıyla Seymen Bayraktar, kafa ve gönül enerjisinin ikiye bölünmesini istemediği için Yüksel Atamer’in aşkını karşılıksız bırakır. Mektubu yazmak için üç hafta harcayan kadını bu süre zarfında Mehmetçik giydirecek çamaşır dikmediği için kabahatli bulur.⁴⁰ Ona göre Yüksel Atamer, Türk milliyetçiliğinin önündeki “tehlikeli dişi”dir.⁴¹

Kadın cinselliğinden duyulan tehlikeyle femme fatale bir karaktere dönüştürülen Yüksel Atamer, Seymen Bayraktar’ın aklını karıştırmakla suçlanmaktadır. Çevresindeki herkesin onu nazlatması ve okşamasiyla ruhça “zenneleşen” ve “hoppa kuruntular”⁴² edinen karakterin daima cinsel çağrışımlı kelimelerle betimlenmesi, ihtiva ettiği tehlikenin derecesini gösterir. Savaş meydanındaki düşmandan bile daha tehlikeli kabul edilen bu kadın, sadece sevdiğini söylediği erkeğin “aşkın ülkü”sünü tehdit etmekle kalmaz, aynı zamanda ulusun geleceğini de tehlikeye atar. Selçuk Kamucan’a göre Pontusçulara, zorbalara ya da dincilere karşı kişinin kendini koruması mümkündür, çünkü bunlar göğüs göğse dövüşülecek erkek tehlikelerdir.⁴³ Kadın gibi gizem barındırmaz, arkadan iş çevirmez. Anlatı boyunca vatan aşkı ile cinsel istek karşılaştırılarak iki durumun aşkınlık değeri sürekli kıyaslanır. Erkeğin cinsel isteğinin özellikle ihtiyarlık çağı ile savaşmaya hazırlanılan zamanda kabardığının iddia edilmesi, söz konusu kıyaslamayı doruk noktasına ulaştırır. Bu nedenle Seymen Bayraktar savaşa giderken “iç varlığını kaplayan ulusal duyguların yanı sıra bel kemiğinden süzülüp gelen birtakım tatlı isteklerin”⁴⁴ de depreştiğini sezer. Kısa bir süre bu iki arzu arasında kalan karakter, Selçuk Kamucan’ın küçük müdahalesiyle mutlak şekilde vatani tercih eder.

Ablak Şahbaz, Rüstem Ağa, Kocabaş Murteza Hoca, Karun Mücteba karakterleri ise anlatıcının roman boyunca savunduğu tezi çürütmektedir. Erkeğin göğüs göğse dövüşüp kadının arkadan iş çevirdiğini imleyen ifadelerin aksine anlatı boyunca arkadan iş çeviren kişiler Ablak Şahbaz başta olmak üzere maddi kazanımlarını kaybetmek istemeyen ve ülkenin durumunu, maddi menfaatlerini göz önüne alarak değerlendiren zengin erkek karakterlerdir. Örneğin daima güçlü olanın yanında duruş sergileyen Ablak Şahbaz, çıkarımı gözeterik herkesle tatlı geçinmeye çalışır:

En iyisi alargada durmak, şimdilik hepsi ile tatlı geçinmek. Bakalım, bu sonu görünmeyen post kavgasından kimler üstün çıkacak? Yarınki *Türkiye’nin* yılarını ele alacak başpehlivanlar belli olunca kolay: Onların dileklerine göre biçim alırsın, yaptıkları gibi yıktıklarını da şakşaklırsın,

³⁹ Kulaç, *a.g.e.*, s. 107.

⁴⁰ Kulaç, *a.g.e.*, 109.

⁴¹ Kulaç, *a.g.e.*, s. 107.

⁴² Kulaç, *a.g.e.*, s. 110.

⁴³ Kulaç, *a.g.e.*, s. 107.

⁴⁴ Kulaç, *a.g.e.*, s. 139.

olur biter. Aslanların bunca emeklerle elde edecekleri faydalardan doyasıya çöplenecek: İşte öz faydasına bağlı tilkiler için en yavrum siyasa! Yalnız bu yavrum siyasayı çaktırmadan yürütmek gerek. Paralı, belalı, sevdalı üç koca birden barındıran kurnaz orospular kadar ustalıklı davranmalı, karda yürüsen bile izin belli olmamalı ki...⁴⁵

Yurt işlerinden edindiğini söylediği siyasal görüşünü sadece kendi faydasına çalıştıran Ablak Şahbaz, İstanbul'a gideceği gün şehrin belli başlı siyasal adamları ile vedalaşmayı faydalı bulur. Sırasıyla kuytu yolları tercih ederek padişahçı Karun Mücteba, kurtuluşçu Seymen Bayraktar, Baş Papaz, manda yanlısı Rüstem Ağa'nın yanına giden ve bu isimlerin yanında onların fikirlerinin ateşli bir savunucusu haline gelen karakter, Yüksel Atamer ile kıyaslandığında anlatıcının dışı tehlike tanımına daha çok uymaktadır. Ancak anlatıcı, benimsediği ulus ülküsünün karşısındaki en büyük tehlike olarak kendi çıkarından başka bir ölçütü olmayan erkek karakterleri değil; âşık olan ve aşkını dile getiren genç ve güzel bir kadını göstermektedir.

Sonuç

Milli Mücadele döneminin anlatıldığı bu eserde kurtuluş için verilen savaşta erkek karakterler öne çıkarılırken kadınlar ikincil addedilen işlerde yardımcı ya da erkeği vatan uğraşında yolundan alıkoyan femme fatale kurgularıyla okura sunulur. Kadın; anne, kardeş, evlat veya eş ayrımı gözetilmeksizin daima edilgen kılınan imajıyla erkeğin sahip olduğu herhangi bir nesne muamelesi görür. Olumlu kurgulanan kadınların etkinlik alanı "erkeğin yardımcısı" statüsünü kuvvetlendirecek işlerle kısıtlanmışken tehlikeli kadınlar, erkek karakterin sınanmasını sağlayan ve kadına çizilen sınırları aşan işlerle uğraşırlar. Bu sebeple Tomris kocasının yaptıklarını onaylamasa dahi onun sözünden çık(a)madığı için yazarın sözcülüğünü yapan karakterlerden biri olarak eserde yer alır. Yüksel Atamer ise duygularını Seymen Bayraktar'a açarak "Frenk kızları gibi erkeksi" olmakla ve Türk milletinin kurtuluş mücadelesi verdiği bir dönemde maddi aşkın peşine düşmekle itham edilir. Ablak Şahbaz ve onun gibi düşünen karakterlerden daha tehlikeli addedilmesinin altında yatan sebep de budur. Talep eden kadın, erkeğin haklarına göz diken bir tehdit unsurudur.

Farklı karakter ve olay kurguları aracılığıyla kadının ikincil planda bırakılarak değersizleştirilmesi roman boyunca devam eder. Ataerkil hegemonyanın kurguladığı kadın imajına bağlı kalarak liderlik vasfı erkeğinmiş gibi hareket eden anlatıcı, Türk milletini kurtuluşa götüren bütün dönüm noktalarında erkeği konumlandırır. Yapan-eden erkek karşısında edilgen kılınan kadın, ataerkil sınırlara riayet etmek zorundadır. Bu sınırları aştığında ise tehlikeli özne konumuna çekilerek erkeğin potansiyelini tüketen, dolayısıyla ulusal mücadeleyi sekteye uğratan bir düşmana dönüştürülür. Diğer bir deyişle dost-düşman, iyi-kötü gibi ikili karşıtlıklar temelinde ilerleyen anlatıda, erkek ve kadın da aşkınlık

⁴⁵ Kulaç, *a.g.e.*, s. 118.

bakımından kıyaslanan iki unsur olarak okura sunulmaktadır.

Romanın ana teması olumlu ya da olumsuz kadın olmamakla birlikte kadın, arka fonda sunulan ve milliyetçi duyguları güçlendiren bir unsurdur. Kadının Milli Mücadele ile bu mücadeleyi yürüten erkeğe karşı konumlandırılışı onun değerini belirlemektedir, fakat bu değer niteliği ne olursa olsun edilgen bir nesneyi biçimlendirmekten öteye geçememektedir. Diğer taraftan olumsuz kurgulanmış erkek karakterlere bakıldığında onlar, kendi eylemleri ile hayatlarındaki kadınlar üzerinde irade sahibidir. Devrin şartları ile okurda milli bilinç yaratma isteğinin romandaki yönlendiriciliği, karakterlerin tipe yakın olmasında ve iyi kötü arasındaki sınırın keskin hatlarla çizilmesinde etkilidir. Dolayısıyla kadın ve erkek karakter kurgularının insan faktörü odağında değil, toplumsal cinsiyet ile onun milliyetçilik ideolojisindeki yansımaları eşliğinde oluşturulduğunu ve söz konusu kurguların dikotomik bir yapaylıkla kuşatıldığını söylemek mümkündür.

KAYNAKLAR

AKAL, Emel, *Moskova-Ankara-Londra Üçgeninde İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri*, İstanbul 2014.

ALBAYRAK, Hüseyin, *Dünden Bugüne Trabzon Basını*, Ankara 2010.

BAUDRİLLARD, Jean, *Gösterge Ekonomik Politikası Hakkında Bir Eleştiri*, Çev. Oğuz Adanır-Ali Bilgin, İstanbul 2009.

BORA, Taml, *Cereyanlar: Türkiye’de Siyasi İdeolojiler*, İstanbul 2017.

KULAÇ, Rıfıkı, *Selçuk Kamucan: Sosyal Düzenin Gönüllü Korucusu-Birinci Kitap*, Trabzon 1935.

TILLION, Germaine, *Harem ve Kuzenler*, Çev. Şirin Tekeli ve Nükhet Sirman, İstanbul 2006.

USTA, Veysel-USTA BAKİ, Bahar, “II. Meşrutiyet ve Erken Cumhuriyet Dönemi’nde Trabzon’da Kadın”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2016, S: 20, ss. 225-274.

DOĞU KARADENİZ YEREL MİMARİYE AİT SERENDER VE DÜNYA'DAN BENZER YAPILAR*

Seval ÖZGEL FELEK**

ÖZ

Bu araştırmanın konusu Türkiye’de özellikle Doğu Karadeniz bölgesinde yer alan yerel mimari örneği olan Serender ile dünyanın farklı ülkelerinde yer alan, mimaride benzer fonksiyonlara sahip Cabazo/Canastro ve Cabaceiro, Espigueiro, Hórreo, Panera, Garaia, Kozolec/Hayrack, Loft/Stabbur, Takakura yapılarının karşılaştırılmasıdır. Araştırma kapsamında hem kullanım hem de mimari açıdan bu yapıların benzerlik ve farklılıklarına değinilmiştir. Araştırmanın birinci bölümünde Serender yapısı detaylı olarak incelenmiştir. Serender kelimesinin kökenine, serenderin nerelerde ve ne amaçla kullanıldığına, bu mimari yapıyı oluşturan elemanlara değinilmiştir. Araştırmanın ikinci bölümünde ise Dünya’da yer alan, Serender’e benzer yapılara tek tek değinilmiş; hem yapısal hem de kullanım açısından değerlendirilmiştir. Bu yapıların, Dünya’nın farklı noktalarında bulunan birbirine form olarak benzer, amaç olarak da birbirleri ile aynı ya da yakın mantıkta inşa edilmiş yapılar olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Serender, Doğu Karadeniz, Yerel mimari.

TYPES OF SERENDER IN THE EASTERN BLACK SEA LOCAL ARCHITECTURE AND SIMILAR ARCHITECTURAL STRUCTURES IN THE WORLD

ABSTRACT

This study presents a comparison between Serender and other architectural structures made for similar purposes in different spots of the world, namely Cabazo/Canastro ve Cabaceiro, Espigueiro, Hórreo, Panera, Garaia, Kozolec/Hayrack, Loft/Stabbur. They are among the types of vernacular architecture from the Eastern Blacksea Region. Within the scope of this research, the similarities and differences of these structures are analysed. First, the architectural structure of Serender is examined in detail with reference to the origins of the word Serender. This part draws on the questions where and how the Serender has been used and for what purpose it is made. Secondly, other architectural types that have common structures with Serender are discussed one by one in terms of their structure and function. The study concludes that

* *Gönderim tarihi: 22.09.2019. Kabul tarihi: 03.01.2020.*

** *Dr. Öğr. Üyesi, Ordu Üniversitesi, Ünye MYO, Mimari Restorasyon Programı, ORDU. sevalozgelfelek@odu.edu.tr ORCID: 0000-0003-4628-1058*

similar types of Serender and common characteristics can be observed in different cultures and locations in the world.

Keywords: Serender, Eastern Black Sea, Local architecture

Giriş

Kırsal kesimde, yerel mimariye bakıldığında evler iki ayrı bölümden meydana gelmektedir. Birincisi ailenin oturma, dinlenme, uyuma, yemek gibi temel fonksiyonları gerçekleştirdiği, yaşadığı ev ile depo, ambar, samanlık, ahır gibi ihtiyaca yönelik oluşturulan ev eklentileridir. Ev ve ev eklentileri hanede yaşayanların ve o bölgedeki insanların ekonomik faaliyetinin ne olduğu ile ilgilidir. Hayvancılıkla uğraşılıyor ise tezeklik, danalık, samanlık gibi eklentiler mevcut iken; tarım ile uğraşılıyor ise ambar, dam, serender gibi eklentiler bulunmaktadır. Türkiye'nin yörelerinde değişik tür ve fonksiyona sahip birçok ev eklentisi bulunmaktadır.¹

Serender, Doğu Karadeniz yöresel mimarisinin temel öğeleri olan ev eklentilerindedir. Bu yapının ortaya çıkışındaki etken halkın üretim biçimidir. Ulaşım imkanlarının kısıtlı olduğu zamanlarda, beslenme için gerekli gıdalar sağlandıktan sonra bozulmadan korunması gerekmektedir. Bu sebeple de konutların yakınında yardımcı yapılar oluşmuştur.² Serender en bilinen ismi olmakla birlikte, yöreden yöreye farklı isimlerle de anıldığı görülmektedir: merak, çöten, çit, nayla, paska, bagen, ayvan. Konut yapılarına ek olarak ihtiyaca yönelik geliştirilmiş serender bölge mimarisinin görünüşünü tamamlayan bir öge olarak değerlendirilmektedir.³ Özellikle Doğu Karadeniz'e özgü olan bu mimari yapıya Gürcistan Acara bölgesinde "Nalia" ismiyle rastlamak mümkündür.

Serender (seren, serende, serender, serendi, sereti), Türk Dil Kurumu Sözlüğü'ne göre: Dört, altı veya sekiz direk üstüne yapılmış tahıl, meyve ve sebze kurusunu saklamak için kullanılan kiler olarak açıklanmaktadır.⁴ Demir'e⁵ göre seren kelimesi ser- fiilinden türemiştir ve yayılmak, serilmek, uzatmak manalarında kullanılmaktadır. Serendi, serender kelimesinin ise seren direği kelimelerinin birleşmesiyle oluştuğu savunmaktadır. Eren'e⁶ göre ise yabancı ülkelerde gerçekleştirilen bilimsel çalışmalarda serendi/serender'in kökeninin

¹ S. Polat, "Uşak İlinde Bir Ev Eklentisi Olarak Ambarlar", *Marmara Coğrafya Dergisi*, S: 34, 2016, s. 231.

² M. Sözen-C. Eruzun, *Anadolu'da Ev ve İnsan*, Emlak Bankası, İstanbul 1992, s. 122.

³ Orhan Özgüner, *Köyde Mimari: Doğu Karadeniz*, Dergah Yayınları, Ankara 2017, s. 27.

⁴ www.sozluk.gov.tr

⁵ Necati Demir, "Serendi/Serender Kelimesi Üzerine", *Türk Dili Dergisi*, S: 617, 2003, s. 444.

⁶ H. Eren, "Serendi/Serender'in Düşündürdükleri". *Türk Dili Dergisi*, S: 630, 2004, s. 494.

Rumca'dan gelmekte olduğunu savunmaktadır. Christos Tzitzilis'in "Griechische Lehnwörter im Türkischen" eserinde serendi/serender sözcüğü Karadeniz Rumcasında "Trockenkammer" kurutma odası olarak Türkçe'ye çevrilmiştir. Ayrıca kiler kelimesinin de Rumca'dan geldiğini savunmaktadır. Karadeniz ağzlarında kilere, sakonar adının verildiği; sakonarın da Rumcadan kalma bir biçim olduğunu söylemektedir.

Serender eve en yakın mesafedeki, zemin açısından en uygun yere inşa edilmektedir. Evin bütün yiyecekleri, eskiden buzdolabı olmadığından burada muhafaza edildiği için bu yapıya sürekli gidip gelmektedir.

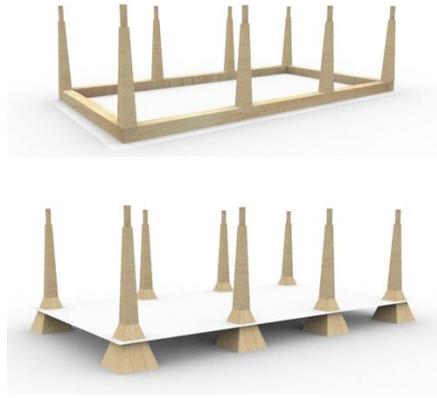
Köktürk ve Kukul'a⁷ göre serenderin işlevlerinden birinin de yağ yapımı için serin ve elverişli bir ortam olarak kullanıldığıdır. Ayrıca süttten imal edilen peynir, çökelek ve kırma gibi ürünler serender içerisindeki hava sirkülasyonu sebebiyle kurtlanmadan saklanabilmektedir ve daha iyi kurumaktadır. Serenderin hem serinletme hem de kurutma özelliğinden faydalanılarak mısır, patlıcan, hurma, erik, fındık kış boyunca istenildiği kadar saklanabilmektedir. Hazırlanan turşular da yine burada saklanmaktadır.

1.Serenderin Bölümleri

Serenderin nasıl meydana geldiğini anlamak için, serenderi oluşturan elemanları tek tek ele alarak incelemek gerekmektedir. Serenderi oluşturan direk, çalman, teker, kiriş, zemin, duvar, iç mekan elemanları, merdiven ve çatı olarak parçalara ayrılmış ve bu elemanlar alt başlıklar halinde araştırılmıştır.

1.1.Zemin

Serenderin yapılabilmesi için gerekliyse zemin kazılarak düz bir hale getirilir. Serenderin direklerinin yere sabitlenebilmesi için iki teknik kullanılmaktadır. Birinci teknikte 50-60 cm derinlikte bir çukur açılarak, çukurun dibine düz bir taş konulmaktadır. Direk bu taşın üzerine konulur ve oturtulduktan sonra etrafına çakıl ve toprak ile desteklenerek doldurulmaktadır (Şekil 1). İkinci teknikte ise sal bağı denilen kalasların altına taş dizilerek, serden adı verilen kalın ağaçlar yerleştirilir ve direkler bunun üzerine sabitlenmektedir (Şekil 1). Ağacın toprakla temasının kesilmesi gerekmektedir, aksi takdirde çürüyebilmektedir.⁸

Şekil 1: Serender Zemin- Direk İlişkisinin Modellenmesi (S. Özgel Felek)

⁷ Şahin Köktürk-M. Halistin Kukul, "Trabzon'un Beşikdüzü İlçesinde "Serender" in Köy Hayatındaki Yeri", *Erdem*, S: 38, s. 365.

⁸ Atalay Yılmaz, *Karadeniz'in İncisi Serander*, Trabzonlular Kültür ve Dayanışma Derneği, İstanbul 2007, s. 21.

Sonuç olarak direkler ya toprağa gömülerek ya da kalas üstüne çakılarak sabitlenmektedir.

1.2. Direkler

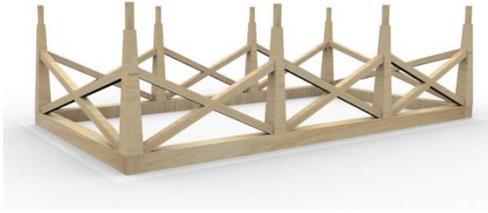
Gövdenin yükünü zemine aktarırken, direklerin tbanı daha geniş üst kısmı daha dar olacak biçimde şekillendirilmektedir (Şekil 2). Direkler ardıç, kestane, pelit ya da gürgen gibi sağlam ağaçlardan yapılmaktadır. Direklerin uzunlukları 1.30- 1.70 m arasında değişmektedir. Sayıları serenderin büyüklüğüne göre dört- altı- sekiz ya da dokuz adet olmaktadır.⁹

Şekil 2: Serender Direk Modellemesi (S. Özgel Felek)

1.3. Çalman

Direğin sağa, sola, öne ya da arkaya devrilmesini, eğilmesini önlemek için 45 derecelik açı ile direklere bağlanmaktadır. Ahşap yapıda çalman, Şekil 3'de gösterildiği üzere payanda dediğimiz sistemdir. Bazı örneklerde çalmanın direkten zemine doğru saplandıkları da görülmektedir.¹⁰

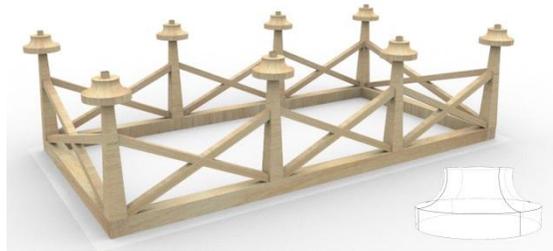

Şekil 3: Serender Çalman Modellemesi (S. Özgel Felek)

1.4. Teker

Direk ile teker birleştirilirken, direğin ucu tekerin ortasından geçerek bu işlem yapılmaktadır. Teker, beyaz yumuşak taştan ya da gürgen ağacından yontularak elde edilmektedir. Tekerin alt çapı genelde 40-50 cm, üst çapı ise 15-25 cm civarındadır.¹¹ Şekil 4'de görüldüğü üzere bu yapı sayesinde direkten tırmanan fare ya da haşerelerin daha yukarı yani serendere tırmanması önlenmiş olmaktadır.

Şekil 4: Serender Teker Modellemesi (S. Özgel Felek)

⁹ Yılmaz, a.g.e., s.18.

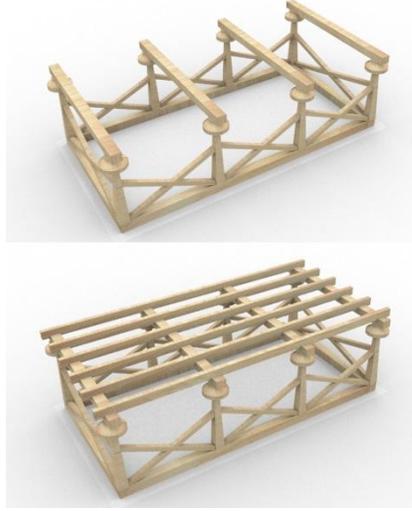
¹⁰ Yılmaz, a.g.e., s. 23.

¹¹ Yılmaz, a.g.e., s. 23.

1.5.Kirişler ve Zemin İzgarası

Direklerin üzerine gövdenin yükünü taşıyan kiriş işlevi gören kalın tahtalar eklenmektedir. Tekerlerin ortasında yer alan dar kısım, kirişte açılan boşluklara geçirilerek kirişe saplanmaktadır. Geçme sistemi sayesinde güçlü bir yapı oluşturulmaktadır.

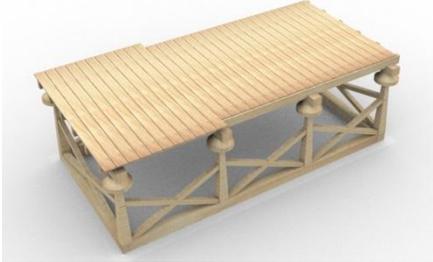
Kirişler üzerine yapının zeminini oluşturacak ahşap malzemeden ızgara sistemi kurulmaktadır. Bazı örneklerde ise mısırları kurutmak ve sonrasında tanelerinden ayırmak için zemin fındık dallarından oluşturulan sepet örgü ile oluşturulmaktadır.¹² Ya da sadece “çit” adı verilen odanın zemininde, bu odanın işlevine uygun şekilde sepet örgü kullanılmaktadır.

Şekil 5: Serender Kiriş Modellemesi
(S. Özgl Felek.)

1.6.Duvar

Duvar için kullanılan ahşaplar üst üste konularak, yığma yapı tekniğiyle, 2-5 cm kalınlığında, 20-40 cm eninde, uzunlukları duvar boyunca olan kestane, gürgen ya da ladinden yapılmış parçalardır.¹³ Kalaslar, köşelerde kertme geçmeli olarak birleştirilmektedir. Köşelerde, ahşapların birbirlerini sıkıca tutması, kavraması için oyularak hazırlanmış bu oyuklar ‘boğaz’ olarak adlandırılmaktadır. Özel hazırlanmış oyuk kısımlarından ahşapların birbirlerini kavrayacak biçimde tutturulma işlemine ‘boğaz geçme’ denmektedir. Kurtboğazı (Şekil 7) ya da çalmaboğaz (Şekil 8) yöntemi ile duvarlar oluşturulmaktadır.

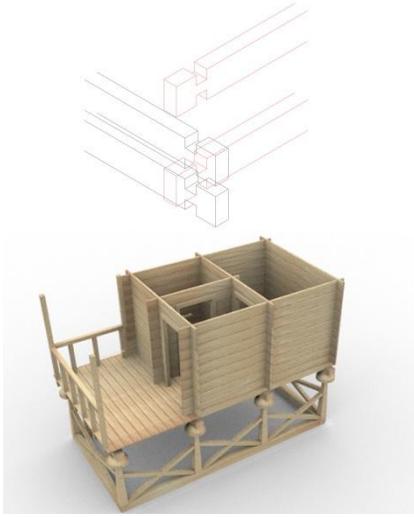
Şekil 6: Serender Zemin İzgarası Modellemesi (S. Özgl Felek)

Kurtboğazında birleşen parçaların aynı en ölçüsünde olmasına gerek yoktur. Kavela veya erkek- dişi geçme sistemiyle birbirlerine tutunmaları sağlanmaktadır ve geçme noktasından itibaren 15-25 cm daha dışarıya uzatılmaktadır. Bu yöntemle oluşturulan yapıdaki iç bölmeler böylece dışarıya da yansımaktadır.¹⁴

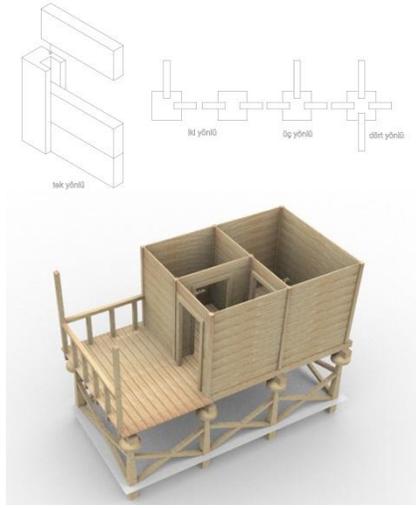
¹² Yılmaz, a.g.e., s. 31.

¹³ Yılmaz, a.g.e., s. 28.

¹⁴ Özgüner, a.g.e., s. 51.

Şekil 7: Serender Duvar Kurtboğazı Modellemesi (S. Özgel Felek.)

Şekil 8: Serender Duvar Çalmaboğazı Modellemesi (S. Özgel Felek)

1.7.İç mekan

Serenderin iç mekanı Çit- Hol, Ambar ve Sofa'dan oluşmaktadır (Şekil 9). Çit odası hem mısırın kurutulması hem de tanelerine ayrılması için kullanılan odadır. Zemini ya fındık dalından örülür ya da kestane ağacından yapılmış çitlerin aralıklı olarak döşenmesi ile oluşturulmaktadır. Böylece hem hava alması hem de tanelerin aşağıya serilen bez üzerine düşmesi sağlanmaktadır. Ambar, erzakların konulduğu bölümdür. Sofa ise giriş bölümüdür, burada ambar ve sofaya açılan kapılar mevcuttur. Mekanlara girişi sağlayan kapıların kenarlarına ağaçlar dikey olarak yerleştirilmektedir. Yerleştirilen bu ahşaplara söye veya dikme adı verilmektedir. Serenderlerin kapıları çoğunlukla tek kanatlı ve ahşap malzemeden yapılmaktadır.¹⁵ Özgüner'in iç mekan bölmelendirmesine göre serenderleri ambar ve çardak olarak iki bölümde incelemektedir. Yarı açık çardak mekanının konsol olarak çalıştığını ve konsol olarak çalışan yarı açık çardak mekanının da plan tipine göre serenderin etrafında şekillendirildiğini belirtmektedir.¹⁶

Şekil 9: Serender İç Mekan Bölmelendirmesi (S. Özgel Felek)

¹⁵ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 32.

¹⁶ Özgüner, *a.g.e.*, s. 54.

1.8.Merdiven

Merdivenler serendere giriş için kullanılmaktadır. Bazı örneklerde giriş kapısının önünde yerde bulunmaktadır ve serendere çıkılacağı zaman kapıya dayandırılarak çıkış sağlanmaktadır. Serenderden iniş yapıldığında farelerin çıkmasını engellemek için tekrar yere bırakılmaktadır (Şekil 10).

Klasik tip serenderlerde sabit merdivenlere de rastlanmaktadır. Ancak bu merdivenlerin ilk basamağı yine farelerin çıkışını engellemek için yerden yaklaşık 40 cm yukarıdan başlamaktadır. Bu durumda çıkışı sağlayacak, basamaktan uzak bir noktaya bırakılan yüksek bir taş kullanılmaktadır.¹⁷

Bazı örneklerde ise gemilerde olduğu gibi makaralı sistem kullanılan iskele merdivenleri de kullanılmaktadır.

Şekil 10. Serender Merdiven Örnekleri¹⁸

1.9.Saçak + Çatı

Serender çatılarında çoğunlukla 25° eğime sahip saçak kenarları Şekil 11'de gösterilen şekle sahiptir. Bu açı sayesinde gövdeye çarpan rüzgar kolayca yukarıya doğru yönlenebilmektedir.

Eğimli olmasaydı sert bir rüzgarda çatının zarar görmesi, hatta uçması mümkün olacaktır. Bazı örneklerde köşe birleşimlerinin dairesel olduğu da görülmektedir.¹⁹

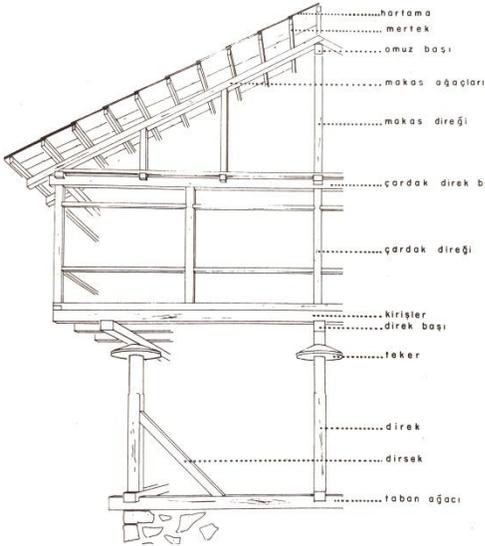
Şekil 11: Serender Çatı Saçak İskeleti Modellemesi (S. Özgel Felek)

¹⁷ Yılmaz, a.g.e., s. 47.

¹⁸ <https://karadeniz.gov.tr>

¹⁹ Yılmaz, a.g.e., s. 39.

Özgüner'e²⁰ göre ana direklere göre daha ince kesitlere sahip çardak direkleri oturtulmaktadır ve çardak direk başları ile bağlanmaktadır. Bundan sonra ise sırasıyla makas direkleri, omuz başı, makas ağaçları, mertekler ve çatı kaplaması gelmektedir. Çatı şeklinin daima semer ya da dört omuzdur. Çatı örtüsü olarak hartama veya alaturka kiremit kullanılmaktadır (Şekil 12).

Şekil 12: Serender Yapı Elemanları İsimlendirmesi²²

Hartama, çam kalasından yapılan, yaklaşık bir metre boyunda, on santim genişlikte ve yarım santim kalınlıkta olan tahtaların evin çatısını örtmekte kullanılmasıdır.²¹

2. Serender'e Benzer Mimari Yapılar

Serender'e benzer mimari yapılar araştırmasında Miguel'in²³ yapmış olduğu çalışmaya göre Cabazo/ Canastro, ve Cabaceiro, Espigueiro, Horreo gallego, Panera, Garaia, Kozolec ve Korunznjak olarak isimlendirilen yapıların benzer mimari yapılar olduğu ve coğrafi konumlara göre yer alış şeklini gösteren harita Şekil 13'de yer almaktadır. Bu çalışmada Serender'e yer verilmediği görülmektedir.

Karpuz'un²⁴ "Serander ve Loft: Türk ve Norveç Halk Mimarisinde Eşdeğerli İki Yapı" makalesinde Serender ile Loft yapısını benzer mimari yapılar olarak ele almıştır. Doğu Karadeniz Bölgesinde yer alan serenderi direkler üzerinde yer alan ahşap yığma tekniğiyle inşa edilmiş ambar yapısı olarak tanımlarken, Norveç halk mimarisinde yer alan Loft'un da benzer şekilde direkler üzerinde ahşap malzemenin inşa edilmiş, yiyecek depolanan bir yapı olarak tanımlamaktadır.

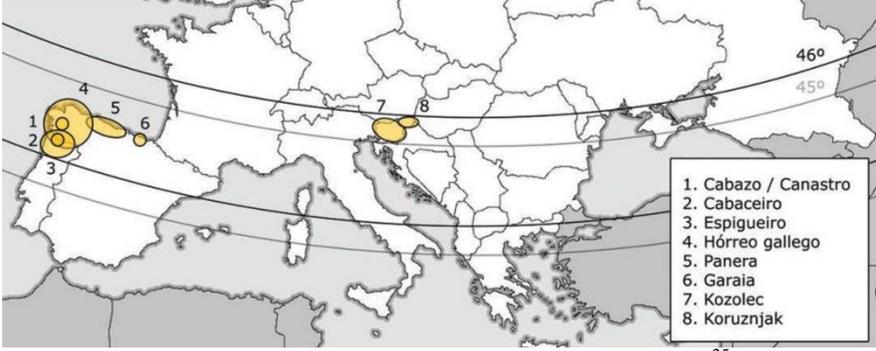
²⁰ Özgüner, a.g.e., s. 21.

²¹ Kukul-Köktürk, a.g.m., s. 367.

²² Özgüner, a.g.e., s. 22.

²³ Marta Bujanda Miguel, "Značilnosti Korunznjaka In Njegove Različice V Evropi", *AR Arhitektura*, Raziskave, S:1, 2014, s. 27-36.

²⁴ Haşim Karpuz, "Serander' ve 'Loft': Türk ve Norveç Halk Mimarisinde Eşdeğerli İki Yapı", *ODTÜ MFD*, S: 19, 1-2, 1999, s. 71.

Şekil 13. Serender'e Benzer Mimari Yapılar Haritası²⁵

Bu iki çalışmadan yola çıkılarak, farklı kaynaklar da araştırılmış ve farklı bölgelerde farklı isimlerle anılan bu yapılar alt başlıklarda incelenmiştir.

2.1. Cabazo /Canastro ve Cabaceiro

Portekiz'de Canastro veya İspanya'da Cabazos olarak adlandırılan yapılar hububatların korunması ve hava yardımıyla kurutulması amacıyla geliştirilmiştir. Bu yapılar Neolitik Çağ'da yerleşmiş ilkel topluluklardan beri bulunan İspanya'da ve özellikle Portekiz'in kuzeyinde rastlanan en eski ve ilk kurutma alanlarıdır. Günümüzde hala deniz seviyesinden 500 m ya da daha yukarıdaki alanlarda kullanılmaktadır. Her evin yakınında bu yapılara rastlanabilmesinin sebebi ise herhangi bir çiftçinin elindeki imkanlarla bu yapıyı oluşturabilmesidir. Bu alanlarda mısır, düşük karı nedeniyle küçük miktarlarda da olsa yetiştirilmektedir. Kurutulmaları ve saklanmaları gerekmektedir.

Bu basit kurutma alanı, nadiren 1,50 m'den daha büyük çaplı dairesel bir zemin planına, kesik koni biçimli duvarlara ve keskin bir noktada bitmiş dik bir konik çatıya sahiptir. Ana gövde esnek doğal malzemelerden (ince genç dallar) dikey kalın çubuklara örülmüş ve büyük bir örme sepete benzemektedir. Bu örgülü duvarlar, yüzeyleri boyunca yeterli açıklıklar sağladığı için uygun havalandırma sağlamaktadır ancak iç mekana erişim sağlamamaktadır. Hatta, mısır koçanlarını yüklemek veya boşaltmak için tavan kaldırılabilir ve bazı durumlarda tavanda, işlem bittikten sonra tekrar doldurulan geçici bir açıklık sağlanabilmektedir.²⁶

Şekil 14'de görüldüğü gibi Canastro ve Cabazos olarak isimlendirilen bu yapı, Doğu Karadeniz'de Çöten adı verilen yapı ile benzerdir. Çöten fındık dallarından ya da fındık çubuklarından yapılan mısır kurutmak için kullanılan, yüksekliği 2 metreye kadar olan bir ambardır. Tabanı serender gibi yere oturmaması için 40-50 cm yüksekliğinde zemine çakılan ağaç direkler üzerine oturtulmaktadır. Tabanı ve gövdesi sepet örme biçiminde yapılmaktadır ve çivi

²⁵ Miguel, *ibid*, p. 31.

²⁶ Miguel, *ibid*, p. 32.

kullanılmamaktadır. Çatısı ise kalın ahşaplarla veya çinko ile kapatılmaktadır.²⁷

Şekil 14. Cabazos²⁸ ve Çöten²⁹

Cabaceiro ise Cabazo'nun daha gelişmiş versiyonudur. Örme duvarlara sahiptir, ancak kat planı artık dairesel değildir; düz duvarlar ve samanla yapılmış eğimli bir çatı ile kat planı dikdörtgendir. Güncel örneklerde seramik veya taş çatıya rastlanmaktadır. Canastro ve cabazo'ya göre daha büyük bir yapıdır, bu büyüklük sebebiyle de hareketli çatı artık mümkün olmamaktadır. Depolanan ürünlere ulaşım aşamasında yapının yüksekliği bir kişinin kolaylıkla çıkabileceği yüksekliktedir, basamak ya da merdiven gibi ekstra bir yapı mevcut değildir.³⁰

Yapısal olarak çötenin daha gelişmiş bir versiyonudur, serendere benzer bir yapıya doğru dönüşüm göstermiştir. Ancak serenderde olduğu gibi bir merdiven bulunmamaktadır ve duvarları hala çöten olduğu gibi örme bir yapıya sahiptir.

Şekil 15: Cabaceiro³¹

²⁷ Mehmet Özmenli-Ahmet Gürsoy-Abdullah Demir, "Giresun'da Ağaç Kültürü, Giresun'un Geleneksel El Sanatlarında Ağacın Yeri ve Önemi," *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 8, 2013, s. 47.

²⁸ Ignacio Martínez Rguez, *El Hórreo Gallego*, Fundación Pedro Barrié de la Maza, Montevideo 1975, p. 28.

²⁹ <http://www.trabzonkulturturizm.gov.tr>

³⁰ Miguel, *ibid*, p. 32.

³¹ Martínez Rguez, *ibid*, p. 32.

2.2.Espigueiros

Espigueiros Portekiz'in özellikle kuzey kısmında bulunan hava ile kurutma sağlayan bir ambardır. Dikdörtgen kat planına ve eğimli bir çatıya sahiptir. Ana gövdenin durduğu sütunların üzerinde çıkıntılı lentolar bulunmaktadır ve gövde taştan ya da taş ve ahşabın birlikte kullanımından oluşmaktadır. Şaşırtıcı bir biçimde kesme taşların yoğun kullanıldığı görülmektedir. Yapılarda kullanılan kesme taşlar esas olarak, direkler arasındaki mesafeyi kolayca kapatabilmektedir ve kurutma alanının ağırlığını çökmeden ayakta tutabilecek şekilde bu büyük parçaların dayanıklı ve oyularak şekil verilmesinin kolaylığından dolayı tercih edilmektedir. Havalandırma için oluşturulan açıklıklar genellikle altıgen profilde oyulmuş dikey taşlarla oluşturulmuştur; böylece cephe ve iç yüzey düz olarak kalmaktadır ve havanın içeriye yönlendirilerek havalandırmanın sağlanması kolaylaşmaktadır. Eğer ki karışık malzeme kullanılıyor ise bu açıklıkları oluşturmak için aralarında küçük boşluklar bulunan dikey ahşap parçalar kullanılmaktadır. Taştan ya da ahşaptan oluşturulan havalandırma sistemi ile güneş ışınlarının içeriye erişmesi de engellenmiş olmaktadır. İç mekana giriş genelde ahşap bir kapı ile sağlanmaktadır. Çatı çoğunlukla taştan yapılmıştır, daha modern örneklerde seramik karolarla da yapıldığı görülmektedir. Çoğu durumda sütunların yüksekliği bir kişinin zıplayarak içeri girebilmesini sağlayabildiği için merdiven kullanılmamaktadır, ancak bazı durumlarda çıkışı kolaylaştırmak için basamak kullanıldığı da görülmektedir. Bazı yörelerde ahşaptan yapılmış Espigueiros örnekleri de mevcuttur.³²

2.3.Horreo

Horreo yapısı iki tipten oluşmaktadır: Avusturya tipi: kare plan, ahşap yapı ve kırma çatı ve Galiçya tipi: dar ve uzun yapı, üçgen çatı. Bu bölgeye Amerika'dan mısır getirilmesiyle ve iklime oldukça uygun bir şekilde yetiştirilmeye başlandıktan sonra Horreo, kırsal yaşam için temel bir unsur haline gelmiştir.³⁴

Şekil 16: Espigueiro³³

2.3.1.Avusturya'ya Ait Hórreo ve Panera

Bu kurutma alanı ilk zamanlarda sadece dört sütunla desteklenmiş kare

³² Miguel, *ibid*, p. 32.

³³ Miguel, *ibid*, p. 33.

³⁴ Andrea Benavente Cuellas, *El hórreo a lo largo del camino primitivo a Santiago*, Proyecto Fin de Carrera / Trabajo Fin de Grado, E.T.S. Arquitectura (UPM), 2018, p. 5.

planlı bir ana gövde ile inşa edilmiştir. Sonraları dikdörtgen planlı olarak da inşa edildiği ve sütun sayısının da buna bağlı olarak değiştiği görülmektedir. Çevresinden daha yüksekte olduğu için iç mekana erişimi kolaylaştırmak amacıyla merdivene ihtiyaç duyulmaktadır. Merdivenler ahşaptan yapılabildiği gibi taştan da yapılabilmektedir. Mantık kemirgen, yılan, farelerin bu mekana çıkışını engellemek, bariyer oluşturmak amacıyla ana gövdeden ayrı olarak inşa edilmektedir. Ana gövdeye, depolanan malların yüklenmesi ve boşaltılması, ayrıca kurutma yüzeyinin gövdede uzatılması ve çeşitli diğer hasat ürünlerinde kullanılması için genellikle bir galeri alanı eklenmiştir. Ana yapı taştan veya ahşap malzemeden yapılmıştır. Çatıda kayrak taşı veya kiremit kullanıldığı görülmektedir.³⁵

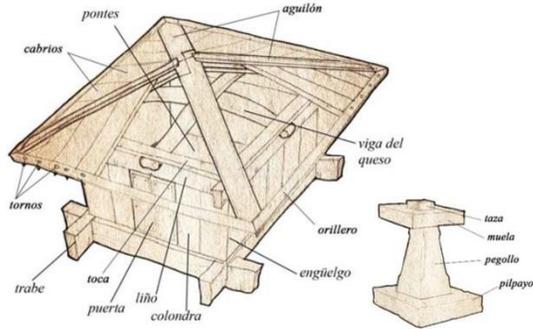

Şekil 17: Avusturya'ya ait Panera³⁶

Şekil 18: Avusturya'ya ait Horreo³⁷

Yapısal ve kullanım amacı açısından serender ile oldukça benzer özellikler taşımaktadır. Serenderin direklerinde de kullanıldığı gibi Horreo için de destek görevi gören temel bir kaide (basamento) kullanılmaktadır. Sütunların dayandığı nemin yerden geçmesini önleyen tabaka olan Pilpayo, sağlam ve sıkıştırılmış zemine yerleştirilmektedir. Serenderde sütun olarak tanımlanan direkler burada kireç ya da çamur harcı ile oluşturulmuş veya ahşap ya da monolitik taştan oluşan konik şekilli Pegollo ile sağlanmaktadır. Serenderde yer alan teker kısmı burada “Muelas o tornarratos” ismi verilen çoğunlukla değirmenlerden çıkarılan 60-80 cm genişliğindeki kayrak ya da taş tekerlerdir.³⁸

Şekil 19: Horreo Yapısal Elemanlar³⁹

³⁵ Miguel, *ibid*, p. 30.

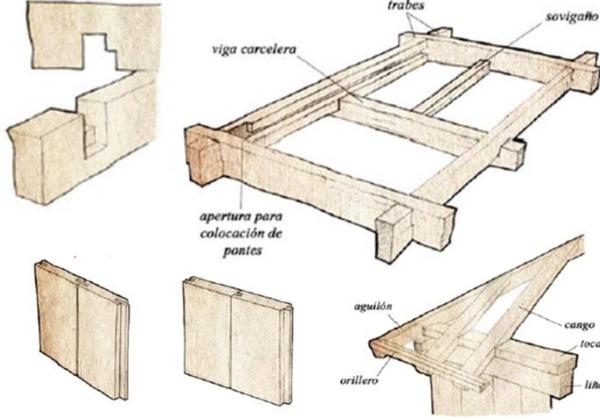
³⁶ www.teyvert.com

³⁷ <http://territoriomuseo.com/noticias/show/453>

³⁸ Benavente Cuellas, *ibid*, p. 20.

³⁹ Benavente Cuellas, *ibid*, p. 20.

Zemini oluşturan 25-40 cm genişliğindeki ahşaplar, Şekil 20'deki gibi dışarıda 12-20 cm çıkıntı bırakılacak şekilde zemin çerçevesi birbirlerine geçme sistemi ile oluşturulmaktadır. Duvar için kullanılan ahşaplar birbirine geçme sistemi ile kenetlenmektedir. Çatı yapım sisteminde de ahşap yapı kurallarının uygulandığı görülmektedir. Serenderdeki gibi dışarı 25⁰ eğimli çatı yapısı görülmemektedir.⁴⁰

Şekil 20. Horreo Yapısal Elemanlar-2⁴¹

2.3.2. Horreo Gallego (Galiçya'ya ait Horreo)

İspanyol topraklarında bulunan ve kalan numunelerin sayısına, coğrafi yayılımına ve zaman içerisinde formundaki değişmezlik nedeniyle, İspanyol tipi olarak adlandırılan, hava ile kurutma sağlayan mimari yapılardır. Bu yapı taş ve ahşap malzemenin birlikte kullanımı ile ya da sadece ahşaptan veya sadece taştan yapılabilmektedir. Dikdörtgen bir plan tipine sahiptir, genelde genişliği 1.00 m- 1.20 metre arasında, yüksekliği ise 1.80 m-2.00 metre arasında değişmektedir. Bitkilerin boyutuna ve kurutulacak mısır miktarına bağlı olarak daha kısa olan örnekleri de mevcuttur. Kısa saçaklı ve eğimli bir çatı ile çatıda pik veya haç gibi süslemelere sıkça rastlanmaktadır.⁴²

Bu bölgede horreo'lar geometrik olarak dar ve uzun olarak şekillenmiştir. Uzunlukları 20 metreye kadar uzamaktadır ve bunun sebebinin sonsuzluk için inşa edilen ve şapeli andıran yapılar olarak ele alınmıştır.⁴³ Plan şekilleri çoğunlukla dikdörtgendir ancak kare ve dairesel formlara da rastlanmaktadır. Kullanılan malzemeler gövdede granit, duvar yüzeylerinde ise taş veya ahşaptır. Çatı da ise çoğunlukla kiremit kullanılmaktadır.⁴⁴

⁴⁰ Benavente Cuellas, *ibid*, p. 24.

⁴¹ Benavente Cuellas, *ibid*, p. 55.

⁴² Miguel, *ibid*, p.12.

⁴³ Bernard Rudofsky *Architecture without Architects*, U.S.A: Doubleday Company 1964, p.90.

⁴⁴ Zübeyde Yeşilyurt Tunç, *Trabzon'da Serender Yapılarının İncelenmesi ve Yeniden İşlevlendirme Önerileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2019, 72.

Şekil 21: İspanya’da Ahşap Horreo⁴⁵

Galiçya hórreo’ları iki temel tasarım özelliğine sahiptir. Birincisi binanın gövdesinin yerden ayrılmasıdır. Öncelikli tasarım özelliği, destek elemanları ile yükseltilmiş zemine sahip bir tahıl odasıdır. İkinci tasarım özelliği ise havalandırmayı teşvik etmek için duvarlardaki çok sayıda açıklıktır. Yapı ve duvarlar ahşap veya taştan yapılabilmektedir. Çatı kaplama malzemesi olarak kayrak veya kiremit kullanılmaktadır. Bu özelliklerin tümü sınıflandırma ölçütü olarak kullanılmaktadır.⁴⁶

Şekil 22: Galiçya Horreo Yapısal Elemanlar⁴⁷

Şekil 22’ de numaralandırılan yapı elemanlarının Galiçyaca, İspanyolca, İngilizce ve Türkçe dillerindeki karşılıkları Tablo 1’de verilmektedir.⁴⁸

⁴⁵ www.horreosdeg Galicia.com

⁴⁶ Benavente Cuellas, *ibid.*, p. 32.

⁴⁷ O. A Perez-Garcia- Xoan Carreira- Emilio V. Carral-M. E. Fernandez- Ramon Mariño, “Evaluation of traditional grain store buildings (hórreos) in Galicia (NW Spain): Analysis of outdoor/indoor temperature and humidity relationships”, *Spanish Journal of Agricultural Research*, S: 8, 2010, p. 928.

⁴⁸ A Perez-Garcia ve diğerleri, *ibid.*, p. 928.

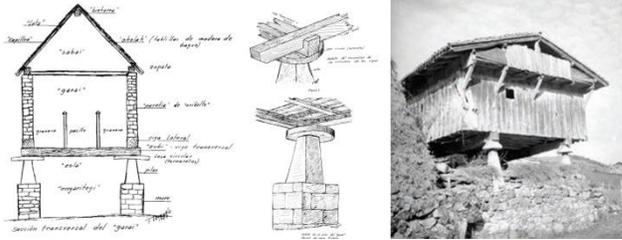
Tablo 1. Galiçya'ya ait Horreo Yapısal Elemanların Farklı Dillerdeki Karşılıkları

No	Galiçyaca	İspanyolca	İngilizce	Türkçe
1	Sobrepena	Vierteaguas	Overhanging eave	Saçak
2	Cubricion de lousas	Cubierta de pizarra	Roof covering of slates	Kayrak çatı
3	Cume	Cumbrera	Ridge	Sırt
4	Tixeira	Viga de cubierta	Rafter	Kiriş
5	Bagalustos	Tablas de cerramiento	Closing boards	Duvar kaplamaları
6	Cinta	Travesano	Wall girt	Ara bant
7	Soleiras	Viga de alero	Eave beam	Saçak kirişi
8	Peche do penal	Hastial	Gable end	Üçgen çatı
9	Trabes	Viga de solera	Floor beam	Zemin kirişi
10	Piso	Piso	Floor	Zemin
11	Colunas	Pilares	Columns	Kolon
12	Cepas/ tornarratos	Desvia-ratones	Flat stone to keep off rodents	Yassı taş
13	Pes	Pies-bases	Feet	Taban
14			Roof decoration stones	Çatı dekorasyon taşları
15			Ridgepiece	Çatı orta kuşak
16			Wood board roof sheathing to support slates	Ahşap tahta çatı kaplama levhaları
17			Back wall	Arka duvar

2.4. Garaia / Garaiak / Eraikina

Garaia, ahşap malzemeden ve/veya taştan inşa edilmiş ve normalde üç odaya bölünmüş dikdörtgen bir ana gövdeye sahiptir. Dört ya da altı sütun ile desteklenmektedir ve kırma çatıya sahiptir. Ana gövdeye eklenmiş galeri alanı bulunmamaktadır. Örneklerine Kuzey İspanya kıyılarının doğu tarafında rastlanmaktadır.⁴⁹ Şekil 23'de gösterildiği şekilde horreo yapısının bir varyasyonudur.

İspanya'da rastlanan bu yapıya Garaia, Garaiak, Eraikina gibi isimler verilmiştir.⁵⁰

Şekil 23. Garaia Örnek ve Yapı Detayları⁵¹

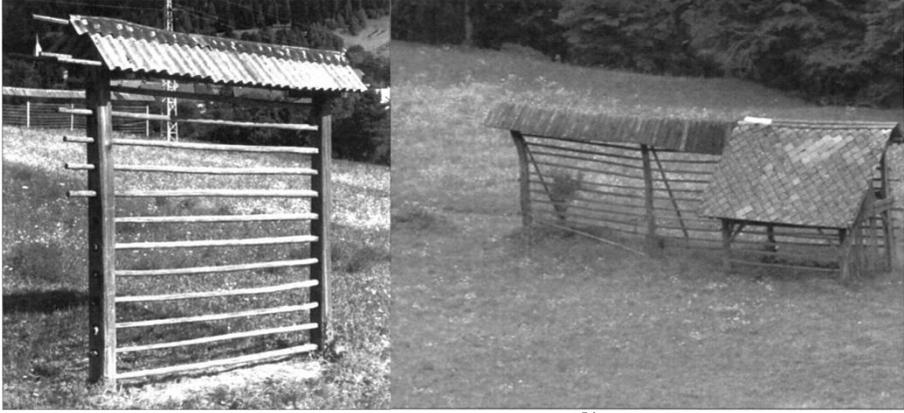
⁴⁹ Miguel, *ibid*, p. 34.

⁵⁰ Fermin Leizaola, Contribución al estudio del Hórreo ("Garai") en la Navarra Pirenaica, "Cuad. c:e Etnol. y Etnogr. de Navarra", 3, 1969, s. 371.

⁵¹ Leizaola, *ibid*, p. 375.

2.5. Kozolec (Hayrac)

Özellikle Slovenya’da yer alan Kozolec, temel olarak ahşaptan yapılmış, otları ve bazen de hayvan yemi için kullanılan mısırları kurutmak için kullanılan evden bağımsız bir yapıdır.⁵² Alpler boyunca değişik mimari formlarda çeşitlerine rastlanmaktadır. Yerel mimarının bir ögesi olarak, bir tarlada veya bir ahırın arkasında konumlanan bu yapı oldukça ilginçtir. Bir tarım toplumu olarak Slovenya’nın geçmişini ve sosyalizmden daha açık ekonomilere geçiş sırasında ülkede meydana gelen değişikliklerin bir göstergesi olarak ele alınabilmektedir. Bu mimari yapı kaybolan bir tarihin parçası olarak da nitelendirilebilir ya da geleceğe korunarak aktarılmalıdır. İlk örneklerine bakıldığında iki kategoriye ayrılmaktadır. Birincisi Şekil ‘deki gibi tekil ve uzatılmış yapıda; ikincisi ise daha farklı tiplerde ve varyasyonlarda rastlanılan bir yapıdır. Bu ikinci grup yalnızca Sloven kültürüne ait olduğu iddia edilen çift kozolec kategorisidir.⁵³

Şekil 24: Kozolec Örneği⁵⁴

Hayrack/Kozolec- çevirisi samanlık olan bu yapı, saman ve tahılın kurutulması ve depolanması için kalıcı, çoğunlukla ahşap malzemeden, dikey, açık fakat çatılı bir yapıdır. Geçmişte daha çok tahıl saklanırken sonraları saman saklamak için kullanılmıştır. Amerikan ambarına benzemektedir, ancak konstrüksiyonu kullanımına bağlı olarak tek veya çift olmaktadır. Kozolec en basit haliyle iki boyutlu raf gibidir, iki katlı olanlarında balkon ve merdiven de bulunmaktadır. Çatı en basit haliyle samanla yapılabilir veya ahşap ya da kil kiremitlerle oluşmaktadır.

Yapının formu işlevi tarafından belirlenmektedir. Evlerden uzakta ve sık sık yağmur yağın yerlerde bulunuyor ise, insanların ve at arabalarının ani yağışlardan korunabilmesi için çıkıntılı bir çatıya sahiptir. Rüzgarın fazla olduğu yerlerde ek bir stabilite sağlaması için çift bağlantılı inşa edilmektedir.

⁵² Borut Juvanec, *Kozolec: razikava, kratka verzija*, Ljubljana: Univerza v Ljub, 2000, p. 28.

⁵³ Toby Applegate, “The Kozolec: Material Culture, Social Practice, and National Identity in Slovenia”, *Material Culture*, S: 43(1), 2011, p. 2. <http://www.jstor.org/stable/23145797>

⁵⁴ Applegate, *ibid*, p. 5.

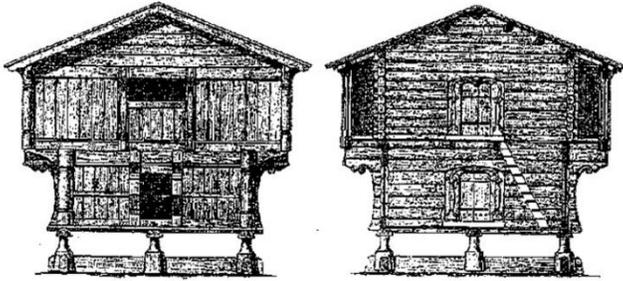
Ana işlevleri saklama alanı oluşturmaktır bu sebeple tek bağlantılı olanlardansa çift bağlantılı olanlar tercih edilmektedir. İki tür çift bağlantılı samanlık vardır: biri Sava nehrinin kuzeyinde, diğerine ise güneyinde rastlanmaktadır. Kompozisyon ve cephe oranlarında farklılık vardır ancak her iki tip de kare plan yapısındadır.⁵⁵

Şekil 25: Kozolec Yapı Örneği⁵⁶

2.6. Loft / Stabbur

Karpuz'a⁵⁷ göre Loft, taş temeller üzerinde iki şekilde inşa edilmektedir. Ya yapı zemin üzerine oturmaktadır ya da yerden yükseltilip başlıklı ahşap direkler üzerine yerleştirilmektedir. Serander yapısındaki mantıkla yerdeki nemden ve hayvanların zararlarından korunulmuş olmaktadır. Yapının oluşturulmasında kullanılan ahşaplar Serander gibi boğaz geçmelerle yapılmıştır. Loft yapısı ise çoğunlukla iki katlı inşa edilmiştir. Zemin katı ambar veya kiler olarak kullanılmıştır. Bazı bölgelerde ise bu kat yaz aylarında yatak odası olarak kullanılmaktadır. Bazılarında ise bu kattaki odalar yaz kış misafirler için ayrılmış ve konukevi olarak kullanılmaktadır.

Şekil 26: Loft Yapı Örneği⁵⁸

⁵⁵ Juvanec, *ibid*, p. 11.

⁵⁶ Miguel, *ibid*, p. 35; Juvanec, *ibid*, p. 9.

⁵⁷ Karpuz, *a.g.m.*, s. 77.

⁵⁸ Gunnar Bugge-Christian Norberg-Schulz, *Stav og haft (Early Wooden Architecture in Norway)*, Oslo 1969, p. 58.

Stabbur ise geleneksel Norveç çiftliklerinde yer alan tüm binalar gibi, çok açık bir amaca hizmet etmektedir: yiyecek depolamak. Bir ya da iki kattan oluşmaktadır, ahşaptan ya da taştan yapılmış sütunlar üzerinde yerden yükselmektedir. Bu sütunlar belirli bir şekilde şekillendirilmektedir veya üzerinde geniş bir kayrak taşı bulunmaktadır. Bu taşlar, serender de olduğu gibi farelerin ve diğer kemirgenlerin içeri girmelerini engellemektedir. Yine serender de olduğu gibi dış merdivenler ile bina arasında bir boşluk bulunmaktadır. Stabbur Loft'a göre daha yaygın olarak kullanılan bir terimdir. Loft sonraları çatı katı olan evlere verilen isim haline dönüşmüştür.⁵⁹

Şekil 27: Stabbur Yapı Örneği⁶⁰

2.7. Takakura

Kura yani kiler, genel olarak hem rutubeti önlemek hem de fare ve diğer zararlı haşeratin ulaşmasını engellemek için yüksek zeminli serender usulü kilerlere verilen isimdir. Japon köy evi müstemilatının önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Japon köyleri genellikle temel tüketim maddesi olan pirinç tarımı ile uğraşmaktadır. Ayrıca, Amami Oshima, Hachijojima ve Hokkaido Ainu halkı arasında modern zamanlara kadar serenderler yapılarak tarım mahsulleri deposu olarak kullanılmıştır. Genellikle pirinç, kuru gıda ve değerli giysilerin iyi durumda saklanmasını sağlamaktadır. Özellikle elde edilen pirinç mahsulünün depolanarak muhafaza edildiği mekandır.

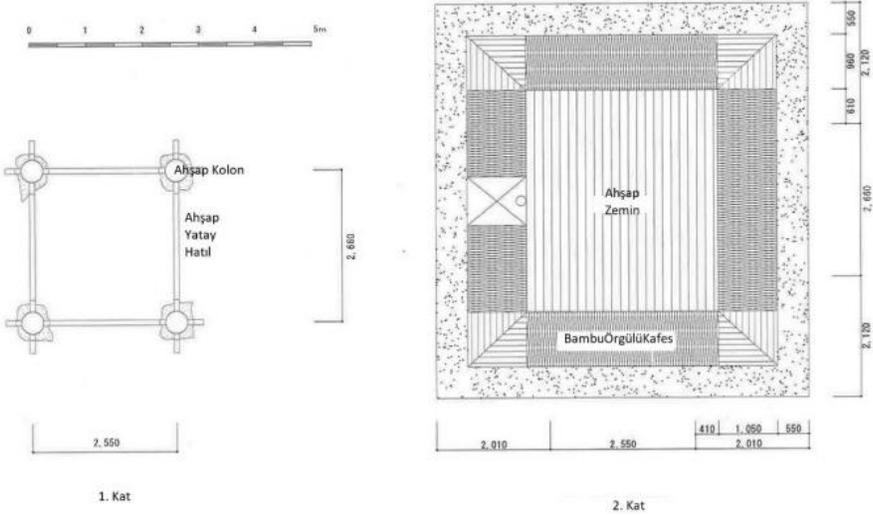
Aomori Vilayeti sınırları içerisinde bulunan Sannai Maruyama Arkeolojik kazılarında orta Joumon dönemi (M.Ö 3000-2000)'ne ait serender kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Yayoi dönemi (MÖ 100-MS 300)'nde, tahılların depolanması için bir depo olarak Japonya genelinde yaygın olarak kullanıldığı

⁵⁹ Tishler, W. H. & Norskedalen Outdoor Museum (1985) A working bibliography on Norwegian vernacular architecture. Vance Bibliographies, Monticello, Ill., p. 55.

⁶⁰ <https://norsfolkemuseum.no/en/storehouse-from-enlid>

Shizuoka Vilayeti, Toro Arkeolojik alan kazıları ve Saga Vilayeti, Yoshinogari Arkeolojik alan kazılarında ortaya çıkan bulgulardan da anlaşılmaktadır.

Takakura yerden yüksek tek oda olarak tasarlanmıştır. Zemin döşemeleri de dokuma bambu malzeme ve ahşap malzemeden yapılmıştır. Ayakları sert dokulu ağaçlardan yapılmıştır. Bu ayaklar, farelerin tırmanamayacakları kadar serttir ve Kura'ya çıkmak için portatif merdiven kullanılmaktadır. Günümüzde Osaka Minka Açık hava Müzesinde koruma altına alınan Amami Oshima Serenderi örneğinde olduğu gibi bazı örneklerini açık hava müzelerinde görmek ve incelemek mümkündür.

Şekil 28: Amami Oshima Serenderi Planı⁶¹

Sonuç

Yerel mimari öğeleri, biçimsel özellikleri ve yapım teknikleri olarak öncelikle işlev ön planda olacak şekilde oluşmaktadır. O bölgede yaşayan insanların iş gücünün ve bölgeye özgü malzemelerin kullanıldığı, kendine özgü bir tasarım dili ve kimliği olan yapılar ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Fonksiyon bakımından insanların yaşadığı evlerin tarım ya da hayvancılıkla uğraşmasına bağlı olarak değişen ev eklentileri inşa ettikleri görülmektedir.

Bu ev eklentilere Türkiye özelinde baktığımızda bile farklı tür ve fonksiyonlara sahip yapılar olduğunu görmekteyiz. Doğu Karadeniz Bölgesi'ne özgü inşa edilen Serender yapısı ile Dünya'nın farklı noktalarında bulunan Cabazo /Canastro ve Cabaceiro; Espigueiros; Horreo /Panera; Garaia; Kozolec/ Hayrack; Loft/ Stabbur ve Takakura yapılarının benzerlikleri ve farklılıkları araştırılmıştır. Birbirine form olarak oldukça benzer, aynı amaca hizmet etmek

⁶¹ Fatma Esra Güleç, *Japon Halk Mimarisinde Köy Evi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya 2018, s. 212.

için oluşturulan yapılar olduğu sonucuna varılmıştır. İnşa edildiği bölgede yaygın kullanılan malzemeye göre ahşap veya taştan ya da her iki malzemenin birlikte kullanıldığı örneklere rastlanmıştır. Ortak amaçları kemirgenlerden korunmuş bir yükseklikte inşa edilen; tahıl, yem ya da bozulması istenmeyen ürünlerin kurutulması ve depolanması için eve yakın bir noktaya inşa edilen ev eklentileridir.

KAYNAKLAR

1.Kitap ve Makaleler

A PEREZ-GARCÍA, O.-CARREIRA, Xoan-CARRAL, Emilio V.-FERNANDEZ, M. E. -MARIÑO, Ramon, "Evaluation of traditional grain store buildings (hórreos) in Galicia (NW Spain): Analysis of outdoor/indoor temperature and humidity relationships", *Spanish Journal of Agricultural Research*, S: 4, 2010. Doi: 10.5424/sjar/2010084-1210.

APPLEGATE, Toby, "The Kozolec: Material Culture, Social Practice, and National Identity in Slovenia", *Material Culture*, S: 43(1), 2011, pp. 1-20. <http://www.jstor.org/stable/23145797>

BENAVENTE CUELLAS, Andrea, *El hórreo a lo largo del camino primitivo a Santiago*, Proyecto Fin de Carrera / Trabajo Fin de Grado, E.T.S. Arquitectura (UPM) 2018.

BUGGE, Gunnar-Norberg-Schulz, Christian, *Stav og haft (Early Wooden Architecture in Norway)*, Oslo 1969.

DEMİR, Necati, "Serendi/Serender Kelimesi Üzerine", *Türk Dili Dergisi*, S: 617, 2003, ss. 443-447.

EREN, H., "Serendi/Serender'in Düşündürdükleri". *Türk Dili Dergisi*, S: 630, 2004, ss. 490-495.

JUVANEC, Borut, *Kozolec: razikava, kratka verzija*, Ljubljana: Univerza v Ljub 2000.

KARPUZ, Haşim, "'Serander' ve 'Loft': Türk ve Norveç Halk Mimarisinde Eşdeğerli İki Yapı", *ODTÜ MFD*, S: 19, 1-2, 1999, ss. 71-82.

KÖKTÜRK, Şahin-KUKUL, M. Halistin, (2002). "Trabzon'un Beşikdüzü İlçesinde"Serender"ınKöy Hayatındaki Yeri", *Erdem*, S: 38, ss. 361-371.

LEÍZAOLA, Fermin, Contribución al estudio del Hórreo ("Garai") en la Navarra Pirenaica, "Cuad. c:e Etnol. y Etnogr. de Navarra", 3, 1969, pp. 363-387.

MARTÍNEZ RGUEZ, Ignagio, *El Hórreo Gallego*, Fundación Pedro Barriéde la Maza, Montevideo 1975.

MİGUEL, M. B., "Značilnosti Koruznjaka In Njegove Različice V Evropi", *AR Arhitektura, Raziskave*, S:1, 2014, pp. 27-36.

ÖZGÜNER, Orhan, *Köyde Mimari: Doğu Karadeniz*, Dergah Yayınları, Ankara 2017.

ÖZMENLİ, Mehmet- GÜRSOY, Ahmet-DEMİR, Abdullah, "Giresun'da Ağaç Kültürü, Giresun'un Geleneksel El Sanatlarında Ağacın Yeri ve Önemi," *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 8, 2013, ss. 29-51.

POLAT, Selahattin, "Uşak İlinde Bir Ev Eklentisi Olarak Ambarlar", *Marmara Coğrafya Dergisi*, S: 34, 2016, ss. 230-243.

RUDOFISKY, Bernard, *Architecture without Architects*, U.S.A: Doubleday Company 1964.

SÖZEN, Metin-ERUZUN, Cengiz, *Anadolu'da Ev ve İnsan*, Emlak Bankası Yayınları, İstanbul 1992.

TİSHLER, W. H. & Norskedalen Outdoor Museum (1985) A working bibliography on Norwegian vernacular architecture. Vance Bibliographies, Monticello, Ill.

YEŞİLYURT TUNÇ, Zübeyde, *Trabzon'da Serender Yapılarının İncelenmesi ve Yeniden İşlevlendirme Önerileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü. İstanbul 2019.

YILMAZ, Atalay, *Karadeniz'in İncisi Serander*, Trabzonlular Kültür ve Dayanışma Derneği, İstanbul 2007.

2.İnternet Kaynakları

www.horreosdegalicia.com

www.sozluk.gov.tr

www.teyvert.com

<http://territoriomuseo.com/noticias/show/453>

<http://www.trabzonkulturturizm.gov.tr>

<https://norskfolkemuseum.no/en/storehouse-from-enlid>

SİNOPE KENTİNDEN BOĞA BAŞLI GİRLAND BEZEMELİ MİMARİ BLOKLAR*

Nazlı YILDIRIM**

ÖZ

Söz konusu bu çalışmada Sinope antik kenti içerisinde tespit edilmiş olan boğa başlı girland bezemeli arşitrav ve friz blokları ayrıntılı bir şekilde tanıtılmış; stil kritiğün yanı sıra ait olabilecekleri yapılar ve tarihlendirme önerileri gibi konulara da yer verilmiştir. Friz ve arşitravın tek bir blok üzerinde beraber yer aldığı örneklerin yanı sıra her iki bölümün, ayrı bloklardan meydana geldiği bu mimari örneklerde girland kuşakları yaprak, haşhaş kapsülü ve meyve motiflerinin tümünün kurdelelerle sarılıp bağlanması ile oluşturulmuş; boğa başlarının tümü *bukephalion* şeklinde biçimlendirilmiştir. Kentte kesintisiz yerleşim ve devşirme kullanımı nedeniyle bu mimari elemanların ilk kullanım alanlarının tespiti oldukça zordur. Bununla birlikte, mevcut örneklerde gözlemlenen bezeme zenginliği ışığında, kentte dönemin popüler mimari bezemelerini bilerek uygulayabilen taş ustalarının çalıştığı yerel bir atölyenin var olduğunu söylemek mümkündür.

Anahtar Sözcükler: Karadeniz, Paphlagonia, Sinope, Arşitrav, Friz, Girland, Boğa Başı.

ARCHITECTURAL BLOCKS WITH BULL-HEADED GARLAND DECORATION FROM ANCIENT SİNOPE

ABSTRACT

This study overviews the architrave and frieze blocks with bull-headed garland decoration used in Ancient Sinope. Apart from the style criterion, the study presents suggestions as to the identification of their structures and dating. In these samples, where the frieze and architrave were placed together on a single block, both sections were made up of separate blocks. Garland belts were formed by leaves, poppy capsules and fruit motifs were wrapped with ribbons and all of the bullheads were shaped as *bukephalion*. Due to the continuous settlement and reuse of the blocks, the first use of these architectural elements is very difficult to identify, but in the light of the richness of the decoration observed in these examples, it is possible to say that there is a remarkable local workshop in which

* Gönderim tarihi: 23.09.2019. Kabul tarihi: 08.01.2020.

** Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, SİNOP. nazliyildirim@sinop.edu.tr ORCID: 000-0002-2924-5111.

the craftsmen worked and applied the popular architectural decorations of the period.

Keywords: Black Sea, Paphlagonia, Sinope, Architrave, Frieze, Garland, Bull head.

Bu çalışmada, Paphlagonia Bölgesi'nde yer alan Sinope kenti¹ içerisinde tespit edilen ve şuan Sinop Arkeoloji Müzesi'nde korunan arşitrav ve friz blokları ile yarı işlenmiş ve devşirme olarak kullanılmış ilgili örnekler incelenmiştir. Çalışma içerisinde tüm bu blokların stil kritiğinin yanı sıra ait olabilecekleri yapılar ve tarihlendirme önerileri gibi konulara da yer verilmiştir. Mimari blokların ayrıntılı tanımlamalarını içeren bir katalog bölümü de çalışma içerisinde ayrıca yer almaktadır.

Tanımlama

Araştırma kapsamında değerlendirmeye alınan örnekler, üzerinde boğa başları tarafından taşınan girland kuşağı bezemesine sahip mimari bloklardan oluşmaktadır (*Katalog No: 1-11*). Örneklerde iki farklı blok tipi tespit edilmiştir: İlk tipte arşitrav ve friz, ayrı bloklardan oluşmaktadır (*Res. 1, 2, 3, 10, 11, 12*). İkinci tipte ise arşitrav ve friz, tek bir blok üzerine beraber yer almaktadır (*Res. 4-9, 13*). Konu ile ilgili olarak ayrıca yarı işlenmiş bloklar (*Res. 10, 11*) ile devşirme olarak kullanılmış olan bloklar da söz konusudur (*Res. 4, 12, 13*).

Friz ve arşitravın tek bir blok üzerinde yer aldığı örneklerde², arşitrav

¹ Kent konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Ekrem Akurgal-Ludwig Budde, *Vorläufiger Bericht Über die Ausgrabungen in Sinope*, Ankara 1956; Afif Erzen, "Sinop Kazısı 1953 Yılı Çalışmaları", *TAD*, VI/1, 1956, s. 69-72; Yusuf Boysal, "Sinop'un En Eski Buluntuları ve Kolonizasyonu Hakkında", *TAD*, VIII/2, 1959, s. 23-29. Kent konusunda geniş bilgi için bkz. Claire Barat, "La ville de Sinope, reflexions historiques et archeologiques", *Sinope. The Results of Fifteen Years of Research Proceedings of the International Symposium, 7-9 May 2009*, Ed. Dominique Kassab Tezgör, Leiden 2012, s. 25-64.

² M.Ö. IV. yüzyıldan başlayarak Roma Dönemi içlerine kadar, hem Yunanistan hem de Anadolu'da tapınak, stoa, tiyatro, nymphaion, sütunlu cadde ve anıt mezar gibi çok geniş bir alanda tercih edilen, popüler bir mimari uygulamadır. Genel olarak bu mimari uygulamanın hem uygulama ve üretimde fayda sağlamak hem de arşitravın görünümünü genişletmek için kullanıldığı düşünülmektedir. Frederik E. Winter, *Studies in Hellenistic Architecture*. Canada 2006. s. 68. Dor düzeninde arşitrav ve frizin beraber tek bir blokta yer aldığı örneklerle, örneğin Pergamon Athena Kutsal Alanı (Richard Bohn, *Das Heiligtum der Athena Polias Nikephoros*, *Altertümer von Pergamon II*, Berlin 1885, Taf. XXI-XII); Ephesos Tiyatrosu Proskenionu (Rudolf Hederbey-George Niemann-Wilhelm Wilberg, *Das Theater in Ephesos*, *Forschungen in Ephesos II*, Wien 1912, Abb. 45. 49); Stratonikeia Tiyatrosu Proskenionu (İbrahim Hakan Mert, *Untersuchungen zur Hellenistischen und Kaiserzeitlichen Bauornamentik von Stratonikeia*, *Istanbul Forschungen 50*, Tübingen 2008, s. 110 Abb. 18. 19); Sagalassos Nymphaionu (Lutgarde Vandeput, *The Architectural Decoration in Roman Asia Minor. Sagalassos: a Case Study*, Leuven 1997, Taf. 6-1) gibi yapılarda rastlanılmaktadır ancak söz konusu mimari uygulama, Roma Dönemi'ne tarihlendirilen İon ve Korint düzenli antik yapılarda daha sık kullanılmıştır. Örneğin Stratonikeia Gymnasiumu (Mert 2008, *a.g.e.* Abb.

bölümü faskialı bir yüzeye sahiptir. Faskialar ya bezemesizdir (*Res. 4, 5, 6, 7, 9*) ya da inci-boncuk dizileriyle süslenmişlerdir (*Res. 8*). Üçüncü faskiası üzerinde yazıt bulunduran arşitrav ve friz blokları da konumuz açısından oldukça önemlidir (*Res. 5-6*).

Arşitrav ve frizin tek blok üzerinde yer aldığı mimari örneklerde arşitravdan friz bölümüne geçiş, belirgin profillerle sağlanmıştır. Örneğin dördüncü blokta, alttan üste doğru sırasıyla astragal, kyma reversa ve taenia profilleriyle arşitravdan frize geçiş sağlanmıştır (*Res. 4*). Diğer örneklerde alttan üste doğru sırasıyla astragal, kyma reversa ve taenia profilleri kullanılmıştır (*Res. 5-9*). Kyma reversa profili lesbos kymationu ile hareketlendirilmiş zengin bezemeli örnekler de bulunmaktadır (*Res. 8*).

Değerlendirmeye alınan mimari bloklarda, konumuzu oluşturan boğa başlı girland bezemelerinin tümü friz bölümü üzerine işlenmişlerdir ve bu frizler üzerinde cepheden tasvir edilmiş olan boğa başları, ana figürleri oluşturmaktadır. Bazı friz köşelerinde profilden tasvir edilmiş koç başları da kullanılmıştır (*Res. 2, 3, 8*).

Frizler genel olarak yaprak, haşhaş kapsülü ve meyve motiflerinin tümünün kurdeleler ile sarılıp bağlanması ile oluşturulan zengin bezemeli girland kuşakları ile bezenmişlerdir. Sadece yaprak motiflerinden oluşturulmuş, aynı yöne bakan, belirli bir düzen içinde yerleştirilmiş yaprak motifli girland örnekleri de bulunmaktadır (*Res. 3, 9*). Girland boşluklarında doldurma motifi olarak phiale (*Res. 1, 4, 8, 10*) ile farklı sayıda yapraklara sahip, çiçek şeklinde düzenlenmiş rozetler kullanılmıştır (*Res. 2-7, 11*) ancak girland boşlukları içerisinde boş bırakıldığı örnekler de bulunmaktadır (*Res. 9*). Bazı blokların üst bölümleri ion kymationu ile sınırlandırılmıştır (*Res. 1, 2, 3, 4, 8, 10*).

Bu örneklerin yanı sıra kent genelinde yarı işlenmiş arşitrav ve friz blokları da söz konusudur (*Res. 10, 11, 12*). Bu bloklar üzerinde girlandlar ve taşıyıcı figürler için genel hatlarıyla kabaca bir işlenme alanı oluşturulmuş, figürler tamamlanmadan blok yarım bırakılmıştır.

İkonografi

Antik dönemde yaprak, haşhaş kapsülü, çam kozalağı, çiçek, yemiş, tomurcuk ve çeşitli meyveler gibi farklı bitkisel motiflerin, uzunca taenialar (kurdeleler) ile sıkıştırılıp birbirlerine bağlanmasıyla oluşturulan girland (askı)

---

110); Sagalassos Nymphaionu (Vandeput, *a.g.e.* Taf. 40-3); Sagalassos Tiyatrosu (Vandeput, *a.g.e.* Taf. 51- 2. 3); Aspendos Tiyatrosu Prosenionu (Bırol Can, "Antoninler Dönemi Baroğu Işığında Aspendos Tiyatrosu", *ADALYA*, VIII, 2005, Res. 15-18); Miletos Güney Agorası Propylonu (Reinhard Köster, *Bauornamentik der Frühen und Mittleren Kaiserzeit, Die Bauornamentik von Milet I*, Berlin 2004, s. 122-132); Attaleia Hadrian Kapısı: Zeynep Koçel Erdem, *Anadolu Hadrian Dönemi Mimari Bezemeleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1995, Lev. 21); Apollonia Ad Rhyndakos devşirme blokları (İbrahim Hakan Mert, "Apollonia Ad Rhyndakos'taki Girlandlı Friz Blokları", *Odryses'ten Nilüfer'e Uluslararası Nilüfer Sempozyumu, 13-15 Kasım 2015*, Ed. M. Şahin-S. Sevim-D. Yavaş, Ankara 2016, s. 533-542 Res. 1-8).

bezemelerinin erken dönemlerden itibaren dinsel içerikli olduğu; mezar sanatı, tapınak ve kutsal alanlar ile ilişkili alanlarda sıklıkla kullanıldığı ve girland içerisinde yer alan zengin bitkisel bezemelerin bereket ve zenginliği simgelediği düşünülmektedir³. Girland taşıyıcı olarak koç, kartal, nike ve eros gibi figürler kullanılsa da en belirgin ve en çok tercih edilen taşıyıcı figür, boğa başlarıdır. Birbirinden farklı tiplere sahip olan boğa başı betimlemelerinde sıklıkla *bukephalion* olarak adlandırılan yarı etli ya da doğal görünümlü boğa başları ile *bukranion* olarak adlandırılan iskelet görünümlü boğa başları kullanılmıştır⁴. Boğa başlarının anlamı konusunda yaygın olarak kabul edilen düşünce, kurdelelerle süslenerek kurban edilen ve tapınak ya da kutsal alanlara çivilerle asılarak yapıları süsleyen hayvan başlarını temsil ettikleridir⁵. Hellenistik Dönem ile birlikte girland taşıyıcı olarak karşımıza çıkan boğa başı betimlemeleri, Roma İmparatorluk Dönemi sonlarına kadar sıklıkla tercih edilerek kullanılmıştır⁶.

Boğa başlı girland bezemeleri, mezar ile ilişkili alanların⁷ yanı sıra tapınak, kutsal alanlar, bouleuterion, gymnasium, agora, tiyatro, zafer anıtları ve imparatorluk kültü yapıları gibi anıtsal kamu yapılarında, mimari bezeme öğesi

³ Mükerrerem Usman Anabolu, "Alinda (Karpuzlu)", *TAD*, 14/1-2, 1965, s. 1-2; Frank Rumscheid, *Untersuchungen zur Kleinasiatichen Bauornamentik des Hellenismus*, Germany 1994, s. 287-288; Dietrich Berges, *Hellenistische Rundaltäre Kleasiens*, Freiburg i, Kommissionsvertrieb Wasmuth, Berlin 1986; Neşe Kırdemir Diler, *Anadolu Girlandlı Sunakları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1996, s. 9-15.

⁴ Christoph Börker, "Bukranion und Bukephalion", *AA*, 1975, s. 244-250 Abb. 1-3; Anabolu, *a.g.m.*, s. 1-2; Rumscheid, *a.g.e.*, s. 276-278.

⁵ Anabolu, *a.g.m.*, s. 1-2; Rumscheid, *a.g.e.*, s. 276-278. Bu düşüncenin yanı sıra Roma ve Pax Augusta'nın gücünü ya da Tanrı Men'i simgeledikleri de düşünülmektedir. Bkz. David Robinson, "A Preliminary Report on the Excavations at Pisidian Antioch and a Sizma", *AJA*, 28/4, 1924, s. 12.

⁶ Anıtsal mimaride dekoratif amaçla kullanılan boğa başı motifinin M.Ö. 3. yüzyılın ilk yarısından itibaren, ilk olarak bukranon şeklinde Delos ve Samotrake gibi kentlerde, girlandlardan bağımsız olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Örneğin Delos Tiyatrosu (Pamela Webb, *Hellenistic Architectural Sculpture. Figural Motifs in Western Anatolia and The Aegean Islands*, United States 1996, s. 136 Fig. 116), Delos Antigonos Gonatas Stoası (Webb, *a.g.e.*, s. 136-137 Fig. 117-118), Delos Ev IIB (Webb, *a.g.e.*, s. 139 Fig. 122), Samotrake Arsinoe Rotunda (Webb, *a.g.e.*, s. 147-148 Fig. 136-137), Samotrake Ptolemy II. Proylonu (Webb, *a.g.e.*, s. 148-149 Fig. 139-140). Girlandlı boğa başlarının ilk örneklerinin ise Anadolu'da M.Ö. 2. yüzyıl ile birlikte Pergamon mimarisinde bukranon şeklinde Pergamon Demeter Tapınağı'nda (Rumscheid, *a.g.e.*, Taf. 118- 6, 7; Cornelia Piok- Zenon, "Dank an Demeter: Neue Gedanken zu Architektur und Bedeutung des Demeter-Kultes in Pergamon im späten 3. Jh. v. Chr." *IstMitt*, 57, 2007, s. 330-331 Abb.5) Bukephalion şeklinde Pergamon Athena Tapınağı Kutsal Alanı'nda (Bohn, *a.g.e.* Taf. XXIX-XXX; Rumscheid, *a.g.e.* Taf. 112- 2, 3; 113-1; Webb, *a.g.e.*, s. 60-61 Fig. 21) kullanıldığı düşünülmektedir.

⁷ Boğa başlı girland bezemesi mezar anıtları, lahitler, altınlar ve sunaklar gibi mezar sanatı ile ilişkili alanlarda da kullanılmışlardır. Örneğin boğa başlı girlandlı sunaklar için bkz. Diler *a.g.e.*, s. 11-14; Boğa başlı girlandlı lahitler için bkz. Guntram Koch - Hellmut Sichtermann, *Römische Sarcophage*, München 1982, s. 36-41.

olarak kullanılmışlardır. Örneğin Pergamon Demeter Tapınağı⁸, Priene Gymnasiumu Ephebeionu⁹, Ephesos Oktogon Yapısı¹⁰, Miletos Bouleuterionu Anıt Mezarı¹¹ ve Aspendos Tiyatrosu¹² yapılarında *bukranion* biçiminde; Magnesia Artemis Tapınağı¹³, Pergamon Dionysos Tapınağı¹⁴, Aigai Apollon Chresterios Tapınağı¹⁵, Apollon Smintheus Tapınağı Sütunları¹⁶, Pisidia Antiocheia Augustus Tapınağı¹⁷, Pergamon Athena Tapınağı Kutsal Alanı Propylonu¹⁸, Miletos Athena Tapınağı Kutsal Alanı¹⁹, Miletos Güney Agorası Propylonu²⁰, Tlos Tiyatrosu²¹, Apollonia Ad Rhynakos²², Nysa²³, Alinda²⁴ ve Bithynia Herakleia Pontike²⁵ gibi yapılarda *bukephalion* biçiminde betimlenmiş olan boğa başlı gırland bezemeli frizler, konumuz açısından Anadolu'daki en iyi örnekleri sunmaktadır.

Boğa başlı gırland bezemeli frizlerde gırland boşluklarında phiale şeklinde görülen; frizler dışında ante başlıkları, metoplar, sütun gövdeleri, pilaster başlıkları gibi farklı alanlarda kullanılmış olan rozetler, çiçek şeklinde de betimlenmişlerdir²⁶. Bu bezemelerin süsleyici bir öge olmalarının yanı sıra dinsel bir anlam içerdikleri düşünülmekte; çoğunlukla kurbanlık hayvan başları

⁸ Webb, *a.g.e.* Fig. 14; Rumscheid, *a.g.e.* Taf. 118- 6, 7.

⁹ Theodor Wiegand-Hans Schrader, *Priene. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in der Jahren 1895-1898*, Berlin 1904, Abb. 281; Rumscheid, *a.g.e.* Taf. 168- 1, 3; Webb, *a.g.e.* Fig. 75.

¹⁰ Wilhelm Alzinger, *Augusteische Architektur in Ephesos*, Wien 1974, s. 43-44 Abb. 29; Rumscheid, *a.g.e.* Taf. 42- 2, 4.

¹¹ Köster, *a.g.e.*, s. 15-31 Taf. 8- 1, 4.

¹² Can, *a.g.m.*, s. 95-96 Res. 15-16.

¹³ Webb, *a.g.e.* Fig. 52; Rumscheid, *a.g.e.* Taf. 85-1.

¹⁴ Richard Bohn, *Die Theater-Terrasse*. AvP, IV, Berlin 1896, Taf. XXXVIII-3.

¹⁵ Richard Bohn, *Altertümer von Aegae*, Berlin 1889, Abb. 57-58; Rumscheid, *a.g.e.* Taf. 1- 2.

¹⁶ Rumscheid, *a.g.e.* Taf. 16- 4.

¹⁷ Rumscheid, *a.g.e.* Taf. 8-2, 4; Seyhan Akgül Özarslan, "Pisidia Antiocheia'sı Augustus Tapınağı Mimari Bezemeleri", *Pisidia Araştırmaları I. Pisidia Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Metinleri, 05-06. 11. 2012*, Ed. B. Hürmüzlü-M. Fırat-A. Gerçek, Isparta 2013, s. 395-412 Res. 7-10.

¹⁸ Bohn 1885, *a.g.e.* Taf. XXIX-XXX; Rumscheid, 1994: Taf. 112- 2, 3; 113,1; Webb, *a.g.e.* Fig. 21.

¹⁹ Rumscheid, *a.g.e.* Taf. 98- 4.

²⁰ Köster, *a.g.e.* s. 129-130 Taf. 91-95.

²¹ Bayram Akdağ, *Tlos Tiyatrosu Sahne Binası Mimarisi ve Bezemeleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2014, s. 83 Kat. No. 35.

²² Mert 2016, *a.g.m.* s. 533-542 Res. 1-8.

²³ Rumscheid, *a.g.e.* Taf. 111-2.

²⁴ Anabolu, *a.g.m.* s. 88 Res. 4; Rumscheid, *a.g.e.* Taf. 3- 5.

²⁵ Rumscheid, *a.g.e.* Taf. 49- 5.

²⁶ Çiçek şeklinde düzenlenmiş olan bu rozetler Geç Klasik Dönem'den başlayarak herhangi büyük bir değişiklik olmadan Roma Dönemi içlerine kadar sıklıkla kullanılmışlardır. Birbirlerinden bağımsız, doğal bir gelişme gösteren bu motif uygulamalarında kalıplaşmış bir bezeme örneği yoktur. Örneğin çiçekleri oluşturan yaprakların boyutu, biçimi ve sayıları değişkendir. Çiçek şeklinde rozetler konusunda bkz. Rumscheid, *a.g.e.* s. 272-274.

ile bağlantılı sunu kabı ya da tanrıya adak olarak yorumlanmaktadır²⁷.

Tipolojik ve Stilistik Değerlendirme

Sinope antik kentinde konu ile ilgili olarak incelenen tüm mimari blok örnekleri birlikte değerlendirildiğinde, girland ve boğa başı betimlemelerinin katı bir kalıba bağlı kalınsız yapıldıkları; özellikle girlandların zengin bir bezeme çeşitliliğine sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Tümü *bukephalion* şeklinde biçimlendirilmiş olan boğa başlarında (*Res. 14*), yukarı doğru hafifçe yönelen boynuzlar kısadır. Her iki yanda küçük bir bölümü görülebilen gözler, genel olarak iri ve canlıdır. Bazı örneklerde gözler ayrıca ince bir hatla çerçevelelenerek vurgulanmıştır (*Res. 14-f, h*). Yatay küçük kulaklar, hafif öne doğru yönlendirilmiştir. Burun delikleri genel olarak hacimli bir yapıda işlenmişlerdir ancak bazı örneklerde iki küçük nokta şeklinde basitçe biçimlendirildikleri de görülmektedir (*Res. 14-d, f*). Saçlar genel olarak çizgisel hatlarla, hareketli, ince dalgalar şeklinde işlenmişlerdir. Bazı örneklerde saçlar alnın üst bölümünde yukarı doğru düz bir biçimde taranmıştır (*Res. 14-d, e, f, g*). Bazı boğa başlarında, alnın tam ortasında merkezden dışa doğru açılan, rozet şeklinde bir saç tutamı oluşturulmuştur (*Res. 14- c, d, e, f*). Bazı boğa figürlerinde ayrıca ince ve düz alın bantları kullanılmıştır (*Res. 14-b, d, f, g*).

Frizlerde boğa figürlerinin taşıdığı tüm girland kuşakları, ortaya doğru herhangi bir kalınlaşma ya da sarkma olmadan baştan sona kadar aynı kalınlığa sahiptirler. Girlandlarda bitkisel motif olarak yaprak, meyve (üzüm, elma ve nar) ve haşhaş kapsülleri gibi süsleme öğeleri kullanılmıştır. Zengin bezeme öğeli girlandların yanı sıra aynı yöne bakan, belirli bir düzen içinde yerleştirilmiş, sadece küçük yaprak motiflerinden oluşturulmuş girlandlar da bulunmaktadır (*Res. 3, 9*).

Düz ve geniş kurdeleler, girland kuşaklarını tam ortada belirgin şekilde sarmaktadır. Bazı örneklerde girlandlar boğa başları üzerinde Herakles düğümü (*Res. 2, 3, 8*) ya da basit düğümlerle birbirine bağlanmıştır. Bazı örneklerde kurdeleler, boğa başlarının her iki yanından hafif bir dalga yaparak aşağı doğru sarmaktadır (*Res. 5, 6, 7, 9*).

Konumuz kapsamında değerlendirmeye alınan örnekler arasında, üzerinde yazıt bulunan iki blok (*Res. 5-6*) ile aynı ölçü ve özellikleri gösteren üçüncü blok örneği (*Res. 7*) aynı yapıda kullanılmış olmalıdır. İki bloğun faskiası üzerinde yer alan yazıt (*Res. 5-6*) hem yapı türü hem de tarihlendirme açısından önemli bilgiler sunmaktadır. Söz konusu yazıt, korunan kısımları yardımıyla şu şekilde tamamlanmıştır²⁸:

²⁷ Bu düşünceye paralel olarak, ilerleyen dönemlerde çiçek şekline dönüşen bu betimlemelerin phialeler ile eş anlamlı olarak kullanıldıkları ve tanrıya sunu düşüncesinin bir ürünü oldukları düşünülmektedir. Rumscheid, *a.g.e.* s. 280-282.

²⁸ David H. French, *The Inscriptions of Sinope. Part I. Inscriptions*, Bonn, 2004, s. 57-60 Pl. 14 No: 90.

Metin: [Imperatori · Caesari · Divi · Pii · f · Divi · L · Aureli] · Veri · Parthici · maximi · fratri · Divi · Hadriani · nep · Divi · Tr[aiani · Parthici · p]ron · Divi · Nervae · [ab]n[e]p · M · [A]u[rel]io · An[t]o[nino · Augus]-t · Germanico · Sarmatico · p · m · trib · pot · XXX · imp · VIII · cos · [III · p] · p · procos · [[et · L Aurelio · Commodo ·]] Caesar, German[i]c-[o · Sarmatico · Colonia · Iulia · Felix · Sinopensium]

Çeviri: Colonia Iulia Felix Sinope, Tanrı (Antoninus) Pius'un oğlu, Tanrı Lucius Aurelius Verus Parthicus Maximus'un kardeşi, Tanrı Hadrianus'un torunu, Tanrı Traianus Parthicus'un torununun oğlu, Tanrı Nerva'nın büyük-büyük torunu, 30 kez tribunus yetkisine sahip olmuş, 8 kez imparator olarak selamlanmış, 3 kez consul seçilmiş, vatanın babası, proconsul, İmparator Caesar Marcus Aurelius Antoninus Augustus Germanicus Sarmaticus ve Lucius Aurelius Commodus Caesar Germanicus Sarmaticus için (adadı)²⁹.

Söz konusu yazıtta İmparator Marcus Aurelius onurlandırılmakta ve blokların ait olduğu yapının İmparatora adandığı belirtilmektedir. İmparatora adanan bu yapının türü hakkında herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte kentin merkezinde yer alan, önemli bir kamu yapısı olduğu anlaşılmaktadır³⁰. M. S. 175-180 yıllarına tarihlendirilen³¹ bu yazıtın ışığında, blokların üzerinde yer alan boğa başı girland bezemelerini de (*Res. 5-7; 14-e*) aynı yıllara tarihlendirmek mümkündür. Nitekim oldukça kaliteli işçilik gösteren hem boğa başı figürleri hem de girland kuşağını oluşturan öğelerde gözlemlenen hacimli, derin, canlı ve hareketli yapı *Antoninler Dönemi Baroğu*'nun tüm özelliklerini göstermektedir³². Söz konusu yazıtın varlığı ile figürlerin kesin tarihi belirlenebilmekte; böylece Anadolu mimari bezeme araştırmalarına yardımcı olabilecek kesin tarihli bir örnek tespit edilmiş olmaktadır.

Bu önemli örnekler dışında diğer Sinope boğa başı figürleri ve girland bezemeli frizlerin tarihlendirilmesi konusunda en güvenilir yöntem, şimdilik mimari bezemelerin stil kritiğidir.

İlk iki blok olasılıkla en erken örneklerdir (*Res. 1-2*). Bloklar üzerinde yer alan girland bezemelerinde, öğelerin tümünün kabartma derinliğinin az olması, yüzeysel ve sade anlatım söz konusudur. Boğa başlarının işçiliği, detaydan ve canlılıktan uzaktır. Söz konusu özellikler Geç Hellenistik - Erken Roma Dönemi

²⁹ Metnin Türkçe çevirisi konusunda yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. Mehmet Oktan'a teşekkürlerimi sunuyorum.

³⁰ Söz konusu yazıtı inceleyen araştırmacılardan D. French, her bir text için 6 bloğun olması düşüncesinden hareketle söz konusu blokların büyük bir kamu yapısına ait olması gerektiğini belirterek, yapının bir Sebasteion olabileceği üzerinde durmaktadır. French, *a.g.e.*, s. 57-60.

³¹ French, *a.g.e.*, s. 60.

³² Antoninler Dönemi ortalarından itibaren oldukça kaliteli işçilik gösteren ve *Antoninler Dönemi Baroğu* olarak adlandırılan bezeme stiline figürler ve motifler daha hacimli ve canlı olarak işlenmeye başlanmışlardır. Maktap kullanımı ile birlikte kabartma derinliği artırılarak, ışık-gölge etkisi ile mimari bezemeler barok bir görünüme sahip olmuşlardır. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Can, *a.g.m.*, s. 89-90.

örneklerini ve biçimini hatırlatmaktadır. Örneğin Aigai Apollon Chresterios Tapınağı (M.Ö. 46-30)³³, Miletos Athena Tapınağı Kutsal Alanı (Geç Hellenistik Dönem)³⁴, Alinda (Geç Hellenistik Dönem)³⁵, Nysa (Erken İmparatorluk Dönemi)³⁶ ve Bithynia Herakleia Pontike (Erken İmparatorluk Dönemi)³⁷ örnekleri, benzer işçilik ve biçim özelliklerine sahiptir. Örneklerin tümünde girlandları oluşturan öğelerde gözlemlenen sade ve yüzeysel anlatım, dönem özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır³⁸. Yumurta bezemelerinin kabuklardan ince bir oyuğu ile ayrılması ve zeminden ayrılmamış yapıları da bu döneme paralel biçimdedir³⁹.

Üçüncü ve dördüncü örnekler (*Res. 3, 4*), girland bezemelerinde ve boğa figürlerinde görülen canlı, gerçekçi anlatım ve yoğun işçilik ile Hadrian Dönemi'ne (M.S. 117-138) yakınlaştırmaktadır. Konu ile ilgili olarak Hadrian Dönemi'ne tarihlendirilen Pergamon Dionysos Tapınağı⁴⁰ ile Miletos Güney Agorası Propylonu⁴¹ arşitrav ve friz blokları karşılaştırma örnekleri olarak verilebilir. Adı geçen örneklerle Sinope örnekleri arasında yapılacak olan karşılaştırmalarda; örneğin boğa başlarında yukarı doğru hafifçe yönelen kısa boynuzlar, hafif öne doğru yönlendirilmiştir. Yatay küçük kulaklar ile alnın ortasında, merkezden dışa doğru açılan rozet şeklinde bir saç tutamı bulunmaktadır. Girlandları oluşturan öğelerin dolgun ve plastik işlenişi ile blokları sınırlandıran ion kymationlarının biçiminde de benzerliklerin olduğunu söylemek mümkündür. Örneklerin tümünde aşağıya doğru hafifçe sivrilen yumurtalar, kabuklardan belirgin bir oyuğu ile ayrılmaktadır. İnce ve uzun şeritler şeklinde biçimlendirilen ok motifleri, kabuklar arasında belirgindir⁴² ve bu anlamda Hadrian Dönemi ion kymationu özelliklerine sahiptirler. Ayrıca Miletos Güney Agorası Propylonu'nun friz blokların köşelerinde de Sinope örneği ile benzer şekilde profilden tasvir edilmiş koç başları kullanılmıştır. Söz konusu benzerlikler ışığında bu örneklerin (*Res. 3, 4*) Hadrian Dönemi'nde yapılmış olduğunu düşünmek mümkündür.

Girland motiflerinde yoğun işçilik barındıran örnek (*Res. 8*) Antoninler Dönemi'ne tarihllediğimiz örneklerle gırlanların biçemi açısından benzerdir (*Karş. Res. 5 ve 8*). Öğelerin belirgin hatlarla birbirinden ayrılması ve abartılı

³³ Richard Bohn, *Altertümer von Aegae*, Berlin 1889, Abb. 57-58; Rumscheid, *a.g.e.* Kat. no. 1. 4 Taf. 1- 2.

³⁴ Rumscheid, *a.g.e.* Kat. no. 152 Taf. 98- 4.

³⁵ Anabolu, *a.g.m.* s. 88 Res. 4; Rumscheid, *a.g.e.* Kat. no.10 Taf. 3- 5.

³⁶ Rumscheid, *a.g.e.* Kat. no. 184 Taf. 111-2.

³⁷ Rumscheid, *a.g.e.* Kat. no. 68 Taf. 49- 5.

³⁸ Vandeput, *a.g.e.*, s. 60.

³⁹ Dönemin yumurta bezemesi genel özellikleri ve örnekler konusunda bkz. Mehmet Karaosmanoğlu, *Anadolu Mimari Bezemeleri, Roma Çağı Yumurta Dizisi*, Erzurum 1996, s. 24-32.

⁴⁰ Bohn 1896, *a.g.e.*, s. 53-57 Taf. XXXVIII-3.

⁴¹ Köster, *a.g.e.*, s.129-130 Taf. 91-95.

⁴² Hadrian Dönemi yumurta bezemesi genel özellikleri ve örnekler konusunda bkz. Karaosmanoğlu, *a.g.e.*, s. 37-43.

ışık-gölge etkisi bu örnekte de gözlemlenmektedir ancak boğa başlarında görülen keskin hatlı ve şematize anlatım biraz daha geç bir tarihe, olasılıkla Geç Antoninler-Erken Severuslar Dönemi'ne işaret etmektedir. Antoninler Dönemi'nin özelliği olan barok yapı, dönemin ortalarına kadar devam etmektedir ve girland öğelerinin geniş maktap oyuklarıyla ayrılması ve abartılı ışık-gölge etkisi bu dönemin de özelliği olarak kabul edilmektedir⁴³. Bloğun en üst bölümünde bloğu sınırlandıran ion kymationlarının biçemi de bu tarihi desteklemektedir. Yumurtaların kabuklardan derince bir oygu ile ayrılması ve kabuklar ile ok motiflerinin belirgin bir biçimde ayrılması da bu döneme paralel biçimdedir⁴⁴.

Son arşitrav-friz bloğu (*Res. 9*) olasılıkla kentte tespit edilen en geç örnektir. Dejenere olmuş boğa figürleri ve girlandı oluşturan özensiz ve çizgisel yaprak motiflerinin karşılaştırma örneğini tespit etmek oldukça zordur ancak bezemelerde gözlemlenen şematik, orantsız, keskin hatlı ve kaba *işçilik* (*Res. 9, 14-h*) olasılıkla Severuslar Dönemi'nin sonlarını ya da daha geç bir tarihi işaret etmektedir⁴⁵.

Sonuç

Bu araştırmanın konusunu oluşturan arşitrav ve friz bloklarının hiçbiri sistemli bir kazı ya da araştırmadan elde edilmemiştir. Bu nedenle buluntu durumları ya da orjinal kullanım alanları konusunda herhangi kesin bir bilimsel veri şimdilik bulunmamaktadır.

Karadeniz kıyısı boyunca coğrafi ve stratejik olarak önemli bir konuma sahip olan Sinope kentinin⁴⁶, bu özelliğinden dolayı günümüze kadar kesintisiz yerleşim görmüş olması, antik mimari dokunun anlaşılmasını oldukça zorlaştırmaktadır. Kesintisiz yerleşimin yanı sıra hemen her dönemde önceden var olan antik mimari malzemeler, yeni bir yapı için orjinal kullanım alanlarından taşınarak farklı alanlarda devşirme olarak kullanılmıştır⁴⁷. Konumuz ile ilgili olarak özellikle kentin sur duvarları üzerinde devşirme olarak kullanılan boğa

⁴³ Müjde Türkmen, *Pamphylia ve Kilikia'da Severuslar Dönemi Mimari Bezemesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007, s. 76; Vandeput, *a.g.e.*, s. 117.

⁴⁴ Karaosmanoğlu, *a.g.e.*, s. 49.

⁴⁵ Mimari bezemelerin işlenişindeki tek düzelik, özensiz ve şematik görünüm genel olarak Geç Severuslar Dönemi ve sonrasına ait olarak değerlendirilmektedir. Türkmen, *a.g.e.*, s. 76-78; Can, *a.g.m.* s. 90.

⁴⁶ Akurgal-Budde, *a.g.e.*; Erzen, *a.g.m.* s. 69-72; Boysal, *a.g.m.* s. 23-29; Barat, *a.g.e.* 25-64.

⁴⁷ Sinope devşirme malzemeleri hakkında bkz. Scott Redford, *İktidar İmgeleri, Sinop İçkalesindeki 1215 Tarihli Selçuklu Yazıtları*, İstanbul 2014, s. 21-61. 1826 yılında kenti gezen Fransız coğrafyacı Verneur kentteki devşirme kullanımı hakkında önemli bilgiler vermektedir: "Türkler sur duvarlarının inşası sırasında, agora ve gymnasiumu süsleyen mermer ve granit iki binden fazla sütunu, devşirme olarak kullanmışlardır." Jacques Thomas Verneur, *Journal des Voyages. Decouvertes et Navigations Modernes ou Archives Geographiques*, Paris 1826, s. 261. 1833-1843 yılları arasında Anadolu'yu gezen Texier de konu hakkında şu bilgileri vermektedir: "Yeni Sinop kenti, eskinin yıkıntılarıyla yapılmıştır; böylece sanat açısından bir önemi yoktur. Burada ne Bizanslılar ve ne de Türkler, dikkat çekici eserler meydana getirmişlerdir." Charles Texier, *Asie Mineure. Description Géographique Historique et Archéologique*, Paris 1862, s. 622.

başlı girland bezemeli arşitrav ve friz blokları, günümüzde hala net olarak görülebilmektedir⁴⁸ (*Res. 4, 12, 13*). Kesintisiz yerleşim ve devşirme kullanımı nedeniyle bu mimari elemanların ilk kullanım alanlarının tespiti oldukça zor olsa da örneklerde gözlemlenen bezeme zenginliği ışığında, kentte dönemin popüler mimari bezemelerini bilerek çok iyi uygulayabilen taş ustalarının çalıştığı önemli bir yerel atölyenin var olduğunu söylemek mümkündür⁴⁹. Kentin farklı alanlarında ele geçen yarı işlenmiş arşitrav ve friz örnekleri de (*Res. 10-12*) bu yerel atölyenin varlığını destekler niteliktedir.

Örnekler ışığında Sinope mimari heykeltıraşlık atölyesinin Hellenistik Dönem'den başlayarak Roma Dönemi sonlarına kadar etkin olduğunu söylemek mümkündür. Bu atölyenin İonia ve Pergamon gibi Anadolu'nun diğer önemli atölyeleri ile etkileşim içerisinde olup olmadığı konusunda kesin bir yargıya varmak ise oldukça zordur. Söz konusu örneklerle yapılan karşılaştırmalarda figürlerin işleniş biçimi ve zeminle olan ilişkilerinde genel benzerlikler tespit edilse de boğa başlarının tipolojisi ile girlandları oluşturan yaprak, meyve ve haşhaş gibi bezeme öğelerin boyutları ve yerleştiriliş biçimleri açısından kesin bir birlikten de söz edilememektedir. Bu durumu atölye ve usta farklılığı olarak yorumlamak mümkündür ve Anadolu'daki tüm atölyelerin ortak bir şablon kullanmış oldukları da bu anlamda düşünülmemelidir. Örneğin üzüm, elma ve nar gibi meyvelerin ya da yaprakların boyutları doğal olarak farklıdır ve girland üzerine yerleştiriliş biçimleri atölyeden atölyeye değişiklik gösterebilmektedir.

Kentte tespit edilen yarı işlenmiş bloklar için bir tarihlendirme önerisinde bulunmak da zordur. Üst bölümünde ion kymationu bulunan yarı işlenmiş friz bloğunda (*Res. 10*) aşağıya doğru hafifçe sivrilen yumurtalar, kabuklardan belirgin bir oygu ile ayrılmaktadır. İnce ve uzun şeritler şeklinde biçimlendirilen ok motifleri, kabuklar arasında belirgindir ve bezeme Hadrian Dönemi biçimine uygun bir yapıdadır (*Karş. Res. 3 ve 10*). Bu düşünceden hareketle yarı işlenmiş

⁴⁸ Paphlagonia Bölgesi'nin diğer kentlerinde benzer mimari uygulamaların bulunduğunu düşündürülen veriler bulunmaktadır. Örneğin Amastris (Amasra) kentinde, Sinope ile benzer şekilde boğa başlı girland bezemeli arşitrav ve friz bloklarının sur duvarları üzerinde devşirme olarak kullanımı söz konusudur ancak işçilikler birbirinden farklıdır. Bkz. Fatma Bağdatlı Çam-Ali Bora-Handan B. Altunkayalier, "Amastris (Amasra) Antik Kentinde Arkeolojik Tespitler", *TÜBA-AR*, 24, 2019, s. 173-175 Fig. 1.

⁴⁹ Osmanlı Dönemi'nin geç yıllarında Saraylar (Prokonnesos) yerleşiminde yaşayarak ocaklarda çalışan ve 1923'ten sonraki nüfus mübadelesinde Yunanistan'a gönderilen Rum kökenli ustaların yerlerine Sinop'un Ayancık ilçesinden gelen ustalar yerleştirilmiştir. Anadolu'daki taş ustalarının hemen hemen tümünün Sinop'tan gelmesi nedeniyle taş ustaları genellikle *Sinoplular* olarak tanınmışlardır. Bu durum bölgede uzun süren bir taş işçiliği geleneği olduğunun ipuçlarını vermektedir. Konu ile ilgili olarak bkz. Tulga Albustanhoğlu, *Dokimeion İşığı Altında Roma İmparatorluk Döneminde Mermer Kullanımı. İmparatorluk Yönetimindeki Anadolu Mermer Ocaklarının İşletme Stratejisi ve Organizasyonu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006, s. 8 Dipnot 19; Nuşin Asgari, "Roman and Early Byzantine Marble Quarries of Proconnesus", *Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*, 23-30/IX/1973, Ed. E. Akurgal, Ankara 1978, s. 469.

friz bloklarının (*Res. 10-12*) Hadrian Dönemi'nde, bitirilememiş ya da yarım bırakılmış bir yapıya ait olduğu düşüncesi oluşmaktadır.

Değerlendirmeye alınan mimari blokların hangi tür yapılarda kullanılmış olduklarını kesin olarak tespit etmek zor olsa da söz konusu boğa başlı girland bezemeli arşitrav ve friz bloklarının Anadolu'nun genelinde Hellenistik Dönem'den başlayarak Roma Dönemi'nin sonlarına kadar tapınak, kutsal alanlar, bouleterion, gymnasium, agora, tiyatro, zafer anıtları ve imparatorluk kültü yapıları gibi yapılarda kullanılmış oldukları göz önüne alındığında, Sinope örneklerinin de İon ya da Korinth düzeninde⁵⁰ inşa edilmiş anıtsal kamu yapılarında kullanılmış olduklarını düşünmek mümkündür⁵¹. Üzerinde yazıt bulunan ve böylece tarihi kesin olan üç örnek (*Res. 5-7*) M. S. 2. yüzyılda Anadolu'da görülen imar faaliyetlerine paralel olarak Sinope'de de İmparator adına önemli kamu yapılarının inşa edilmiş olduğunu kesin olarak kanıtlamaktadır⁵².

Kentte sıklıkla tercih edilen mimari bezemeler, mimari düzenler, atölyeler ve bu atölyelerin Anadolu'daki diğer baskın atölyeler ile etkileşimi konusundaki bilgilerimiz şimdilik sınırlıdır ancak hem kent hem de bölgede, önümüzdeki dönemlerde gerçekleştirilecek kapsamlı araştırmalar sonucunda bilgilerimizin artması mümkün olacaktır.

⁵⁰ Antik Dönem'de fascialı arşitrav ve kabartmalarla süslü friz blokları her zaman İon ya da Korint düzeninde inşa edilmiş yapılarda kullanılmışlardır. Yaprak Eran, *Arkaik Dönem Tapınakları. Anıtsal Hellen Mimarlığına Giriş*, İstanbul 2019, s. 490-497.

⁵¹ Kentte önemli kamu yapılarının inşa edilmiş olduğu antik yazarların anlatımlarından bilinmektedir. Örneğin Strabon konu hakkında şu bilgileri vermektedir: "Kent surlarla, güzel bir şekilde çevrili olup, ayrıca gymnasium, agora ve sütunlu caddelerle gösterişli bir şekilde süslenmiştir." Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*, Çev. Adnan Pekman, İstanbul 2005, XII. 3.11.

⁵² Roma İmparatorluğu'nun siyasi ve ekonomik olarak oldukça güçlü olduğu bu yüzyılda anıtsal kamu yapıları inşa edilmiş; yeni kentler kurulmuş, yarım kalan yapıların tamamlanması ve onarılması faaliyetlerine hız verilmiş ve yapıların zengin bezemelerle süslenmesine özen gösterilmiştir. Yapı faaliyetlerinin doruk noktasına ulaştığı Hadrian Dönemi imar faaliyetleri konusunda bkz. Gülbay, O., *Anadolu'da İmparator Hadrian Dönemi İmar Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2009; Antoninler Döneminde özellikle Anadolu'daki yapı faaliyetleri konusunda bkz. Vandeput, a.g.e., s. 64-82; E. Thomas, *Monumentality and the Roman Empire. Architecture in the Antonine Age*. Oxford 2007, s. 127-149.

KATALOG

Katalog No. 1 Res. 1

Envanter Numarası: 13.1.78

Buluntu Yeri: Camikebir Mah. Dolma Sokak. Satın alma.

Malzeme: Yerel mermer

Blok Uzunluk:0.56m

Blok Genişlik:0.36m

Blok Yükseklik:0.25m

Tanımlama: Friz bloğu parçasıdır. Blok üzerine aşınmalar ve kırılmalar söz konusudur. Parça üzerinde bir boğa başı ile bir girland korunmuştur. Boğa başı *bukephalion* şeklinde biçimlendirilmiştir. Girlandlar yaprak, haşhaş kapsülü ve meyve motiflerinin tümünün kurdeleler ile sarılıp bağlanması ile oluşturulmuştur. Girland boşluklarında bir phiale yer almaktadır. Bloğun üst bölümü aşağıdan yukarıya doğru sırasıyla astragal, ion kymationu ve taenia ile sınırlandırılmıştır.

Tarihlendirme Önerisi: Geç Hellenistik-Erken Roma Dönemi.

Katalog No. 2 Res. 2

Envanter Numarası: 5.58.84

Buluntu Yeri: Buluntu yeri belli değildir.

Malzeme: Yerel mermer

Blok Uzunluk: 1.29m

Blok Genişlik: 0.55m

Blok Yükseklik: 0.24m

Tanımlama: Friz bloğu parçasıdır. Blok üzerine aşınmalar ve kırılmalar söz konusudur. Parça üzerinde ortada iki boğa başı, sağ kenarda profilden bir koç başı ve ortada iki tam, sol kenarda yarım girland korunmuştur. Boğa başları *bukephalion* şeklinde biçimlendirilmiştir. Girlandlar yaprak, haşhaş kapsülü ve meyve motiflerinin tümünün kurdeleler ile sarılıp bağlanması ile oluşturulmuştur. Girlandlar boğa başları üzerinde Herakles düğümü ile birbirine bağlanmıştır. Girland boşluklarında çiçek şeklinde düzenlenmiş rozetler yer almaktadır. Bloğun üst bölümü aşağıdan yukarıya doğru belirgin ovolo profilli ion kymationu ve tanenia ile sınırlandırılmıştır.

Tarihlendirme Önerisi: Geç Hellenistik-Erken Roma Dönemi.

Katalog No. 3 Res. 3.

Envanter Numarası: 13.80.70

Buluntu Yeri: Buluntu yeri belli değildir.

Malzeme: Yerel mermer

Blok Uzunluk: 1.00m

Blok Genişlik: 0.24m

Blok Yükseklik: 0.22m

Tanımlama: Friz bloğu parçasıdır. Blok üzerine aşınmalar ve kırılmalar söz konusudur. Parça üzerinde ortada bir boğa başı, sağ kenarda profilden bir

koç başı ve iki girland korunmuştur. Boğa başları *bukephalion* şeklinde biçimlendirilmiştir. Girlandlar belirli bir düzen içinde yerleştirilmiş yaprak motiflerinden oluşturulmuştur. Girlandlar ortadaki boğa başı üzerinde Herakles düğümü ile birbirine bağlanmıştır. Girland boşluklarında çiçek şeklinde düzenlenmiş rozetler yer almaktadır. Bloğun üst bölümü aşağıdan yukarıya doğru astragal, ovolo profilli ion kymationu ve tanenia ile sınırlandırılmıştır.

Tarihlendirme Önerisi: Hadrian Dönemi.

Katalog No. 4 Res. 4

Envanter Numarası: -

Buluntu Yeri: Sinop Orduevi Mevki Sur Duvarı Devşirme Bloğu.

Malzeme: Yerel mermer

Blok Uzunluk: 2.60m

Blok Genişlik: -

Blok Yükseklik: 0.57m

Tanımlama: Devşirme olarak kullanılan arşitrav-friz bloğu parçasıdır. Blok üzerine aşınmalar ve kırılmalar söz konusudur. Arşitrav ve friz aynı blok üzerinde şekillendirilmiştir. arşitrav iki fascialıdır. Faskialar arasındaki geçiş astragal profilli bir silme ile sağlanmıştır. Arşitravdan friz bölümüne geçiş, alttan üste doğru sırasıyla astragal, trokhilos, astragal ve taenia profilleriyle sağlanmıştır. Friz üzerinde beş boğa başı ve dört girland korunmuştur. Boğa başları *bukephalion* şeklinde biçimlendirilmiştir. Girlandlar yaprak, haşhaş kapsülü ve meyve motiflerinin tümünün kurdeleler ile sarılıp bağlanması ile oluşturulmuştur. Girland boşluklarında çiçek şeklinde düzenlenmiş rozetler ve phialeler almaşık düzende yer almaktadır. Bloğun üst bölümü aşağıdan yukarıya doğru astragal, ion kymationu ve tanenia ile sınırlandırılmıştır.

Tarihlendirme Önerisi: Hadrian Dönemi.

Katalog No. 5 Res. 5

Envanter Numarası: 13.29.70

Buluntu Yeri: Buluntu yeri belli değildir.

Malzeme: Yerel mermer

Blok Uzunluk: 2.33m

Blok Genişlik: 0.58m

Blok Yükseklik: 0.63m

Tanımlama: Arşitrav-friz bloğu parçasıdır. Blok üzerine aşınmalar ve kırılmalar söz konusudur. Arşitrav ve friz aynı blok üzerinde şekillendirilmiştir. Arşitrav üç fascialıdır. Faskialar arasındaki geçişte herhangi bir bezeme kullanılmamıştır. Üçüncü faskia üzerine yazıt bulunmaktadır. Arşitravdan friz bölümüne geçiş, alttan üste doğru sırasıyla astragal, kyma reversa ve taenia profilleriyle sağlanmıştır. Friz üzerinde dört boğa başı ve ortada üç tam, kenarda yarım girland korunmuştur. Boğa başları *bukephalion* şeklinde biçimlendirilmiştir. Girlandlar yaprak, haşhaş kapsülü ve meyve motiflerinin

tümünün kurdeleler ile sarılıp bağlanması ile oluşturulmuştur. Girland kurdeleleri, boğa başlarının her iki yanından hafif bir dalga yaparak aşağı doğru sarkmaktadır. Girland boşluklarında çiçek şeklinde düzenlenmiş rozetler yer almaktadır. Bloğun üst bölümü bezemesiz bir ovolo ve taenia profili ile sınırlandırılmıştır.

Tarihlendirme Önerisi: M.S. 175-180.

Katalog No. 6 Res. 6

Envanter Numarası: 13.105.70

Buluntu Yeri: Buluntu yeri belli değildir.

Malzeme: Yerel mermer

Blok Uzunluk: 2.57m

Blok Genişlik: 0.47m

Blok Yükseklik:0.63m

Tanımlama: Arşitrav-friz bloğu parçasıdır. Blok üzerine aşınmalar ve kırılmalar söz konusudur. Arşitrav ve friz aynı blok üzerinde şekillendirilmiştir. Arşitrav üç faskialıdır. Faskialar arasındaki geçişte herhangi bir bezeme kullanılmamıştır. Üçüncü faskia üzerine yazıt bulunmaktadır. Arşitravdan friz bölümüne geçiş, alttan üste doğru sırasıyla astragal, kyma reversa ve taenia profilleriyle sağlanmıştır. Friz üzerinde yer alan figürler ve bezemeler aşınmış ve oldukça tahrip olmuştur. Friz üzerinde dört boğa başı ve ortada üç tam kenarda yarım girland korunmuştur. Boğa başları *bukephalion* şeklinde biçimlendirilmiştir. Girlandlar yaprak, haşhaş kapsülü ve meyve motiflerinin tümünün kurdeleler ile sarılıp bağlanması ile oluşturulmuştur. Girland kurdeleleri, boğa başlarının her iki yanından hafif bir dalga yaparak aşağı doğru sarkmaktadır. Girland boşluklarında çiçek şeklinde düzenlenmiş rozetler yer almaktadır. Bloğun üst bölümü bezemesiz bir ovolo ve taenia profili ile sınırlandırılmıştır.

Tarihlendirme Önerisi: M.S. 175-180.

Katalog No. 7 Res. 7

Envanter Numarası: 18.1.74

Buluntu Yeri: Buluntu yeri belli değildir.

Malzeme:

Blok Uzunluk: 2.45m

Blok Genişlik:0.47m

Blok Yükseklik:0.57m

Tanımlama: Arşitrav-friz bloğu parçasıdır. Blok üzerine aşınmalar ve kırılmalar söz konusudur. Arşitrav ve friz aynı blok üzerinde şekillendirilmiştir. Arşitrav üç faskialıdır. Faskialar arasındaki geçişte herhangi bir bezeme kullanılmamıştır. Arşitravdan friz bölümüne geçiş, alttan üste doğru sırasıyla astragal, kyma reversa ve taenia profilleriyle sağlanmıştır. Friz üzerinde yer alan figürler ve bezemeler aşınmış ve oldukça tahrip olmuştur. Friz üzerinde dört boğa başı ve ortada üç tam, sağ kenarda yarım girland korunmuştur. Boğa

başları *bukephalion* şeklinde biçimlendirilmiştir. Girlandlar yaprak, haşhaş kapsülü ve meyve motiflerinin tümünün kurdeleler ile sarılıp bağlanması ile oluşturulmuştur. Girland kurdeleleri, boğa başlarının her iki yanından hafif bir dalga yaparak aşağı doğru sarkmaktadır. Girland boşluklarında çiçek şeklinde düzenlenmiş rozetler yer almaktadır. Bloğun üst bölümü bezemesiz bir ovolo ve taenia profili ile sınırlandırılmıştır.

Tarihlendirme Önerisi: M.S. 175-180.

Katalog No. 8 Res. 8

Envanter Numarası: 13.30.70

Buluntu Yeri: Buluntu yeri belli değildir.

Malzeme: Yerel mermer

Blok Uzunluk: 1.08m

Blok Genişlik:0.52m

Blok Yükseklik:0.61m

Tanımlama: Arşitrav-friz bloğu parçasıdır. Blok üzerine aşınmalar ve kırılmalar söz konusudur. Arşitrav ve friz aynı blok üzerinde şekillendirilmiştir. Arşitrav üç faskialıdır. Faskialar arasındaki geçişte astragal profilli inci-boncuk bezemesi kullanılmıştır. Arşitravdan friz bölümüne geçiş, alttan üste doğru sırasıyla astragal profilli inci-boncuk, kyma reversa profilli lesbos kymationu ve taenia profilleriyle sağlanmıştır. Friz üzerinde ortada bir tam, sol kenarda yarım boğa başı ve sağ kenarda profilden koç başı ile korunmuştur. Boğa başları *bukephalion* şeklinde biçimlendirilmiştir. Girlandlar yaprak, haşhaş kapsülü ve meyve motiflerinin tümünün kurdeleler ile sarılıp bağlanması ile oluşturulmuştur. Girland boşluklarında phialeler yer almaktadır. Bloğun üst bölümü ovolo profilli ion kymationu ve taenia profili ile sınırlandırılmıştır.

Tarihlendirme Önerisi: Geç Antoninler-Erken Severuslar Dönemi.

Katalog No. 9 Res. 9

Envanter Numarası: 13.104.70

Buluntu Yeri: Buluntu yeri belli değildir.

Malzeme: Yerel mermer

Blok Uzunluk: 1.12m

Blok Genişlik:0.39m

Blok Yükseklik:0.565m

Tanımlama: Arşitrav-friz bloğu parçasıdır. Blok üzerine aşınmalar ve kırılmalar söz konusudur. Sağ bölüm tamamen kırılmıştır. Arşitrav ve friz aynı blok üzerinde şekillendirilmiştir. Arşitrav üç faskialıdır. Faskialar arasındaki geçişte herhangi bir profil kullanılmamıştır. Arşitravdan friz bölümüne geçiş kyma reversa ve taenia profilleriyle sağlanmıştır. Friz üzerinde ortada iki tam boğa figürü ile ortada bir tam kenarlarda yarım girland korunmuştur. Boğa başları *bukephalion* şeklinde biçimlendirilmiştir. Girlandlar aynı yöne bakan yaprak motifleri ile oluşturulmuştur. Girland kurdeleleri, boğa başlarının her iki

yanından hafif bir dalga yaparak aŖađı doğru sarkmaktadır. Girland boŖlukları bezemesizdir. Bloğun üst bۆlümü taenia profili ile sınırlandırılmıŖtır.

Tarihlendirme Önerisi: Geç Severuslar Dۆnemi

Katalog No. 10 Res. 10

Envanter Numarası: 43.1.78/2

Buluntu Yeri: İncedayı Mah. Satın alma.

Malzeme: Yerel mermer

Blok Uzunluk:1.14m

Blok GeniŖlik:0.31m

Blok Yۆkseklik:0.47m

Tanımlama: Yarı iŖlenmiŖ bir friz bloğu parçasıdır. Blok üzerine aŖınmalar ve kırılmalar sۆz konusudur. Blokta boğa baŖı ve girland motifleri için ana hatlar belirlenmiŖ ancak tamamlanmamıŖtır. Girland boŖluklarında yarı iŖlenmiŖ phialeler yer almaktadır. Bloğun üst bۆlümü sırasıyla dۆz bir silme, ovolo profilli ion kymationu ve taenia profili ile sınırlandırılmıŖtır.

Tarihlendirme Önerisi: Hadrian Dۆnemi.

Katalog No. 11 Res. 11

Envanter Numarası: 43.1.78/1

Buluntu Yeri: İncedayı Mah. Satın alma.

Malzeme: Yerel mermer

Blok Uzunluk: 1.10m

Blok GeniŖlik: 0.32m

Blok Yۆkseklik: 0.36m

Tanımlama: Yarı iŖlenmiŖ bir friz bloğu parçasıdır. Blok üzerine aŖınmalar ve kırılmalar sۆz konusudur. Blokta boğa baŖı ve girland motifleri için ana hatlar belirlenmiŖ ancak tamamlanmamıŖtır. Girland boŖluklarında iek Ŗeklinde dۆzenlenmiŖ bir rozet yer almaktadır. Bloğun üst bۆlümü dۆz bir taenia profili ile sınırlandırılmıŖtır.

Tarihlendirme Önerisi: Hadrian Dۆnemi.

Res. 1

Res. 2

Res. 3

Res. 4

Res. 5

Res. 6

Res. 7

Res. 8

Res. 9

Res. 10

Res.11

Res. 12

Res. 13

a

b

c

d

e

f

g

h

Res. 14

KAYNAKLAR

AKDAĞ, Bayram, *Tlos Tiyatrosu Sahne Binası Mimarisi ve Bezemeleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2014.

AKURGAL, Ekrem-BUDDE, Ludwig, *Vorläufiger Bericht Über die Ausgrabungen in Sinope*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1956.

ALBUSTANLIOĞLU, Tulga, *Dokimeion Işığında Roma İmparatorluk Döneminde Mermer Kullanımı. İmparatorluk Yönetimindeki Anadolu Mermer Ocaklarının İşletme Stratejisi ve Organizasyonu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.

ALZINGER, Wilhelm *Augusteische Architektur in Ephesos*, Selbstverlag, Wien 1974.

ANABOLU, Mükerrerem Usman, "Alinda (Karpuzlu)", TAD, 14/1-2, 1965, ss. 88-102.

ANABOLU, Mükerrerem Usman, "Batı Anadolu'da Bulunan Hellenistik Çağ ve Roma İmparatorluk Çağı Girland (Askı)lı Sunakları", Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi, III, 1984, ss. 1-35.

ASGARI, Nuşin, "Roman and Early Byzantine Marble Quarries of Proconnesus", Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology, 23-30/IX/1973, Ed. Ekrem Akurgal, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1978, ss. 467- 480.

BARAT, Claire, "La ville de Sinope, reflexions historiques et archeologiques", Sinope. The Results of Fifteen Years of Research Proceedings of the International Symposium, 7-9 May 2009, Ed. Dominique Kassab Tezgör, Brill, Leiden 2012, ss. 25-64.

BERGES Dietrich, *Hellenistische Rundaltäre Kleinasiens*, Freiburg i, Kommissionsvertrieb Wasmuth, Berlin 1986.

BOHN, Richard, *Altertümer von Aegae*, Druck und Verlag von Georg Reimer, Berlin 1889.

BOHN, Richard, *Das Heiligtum der Athena Polias Nikephoros*, AvP II, Verlag von W. Spemann, Berlin 1885.

BOHN, Richard, *Die Theater-Terrasse*, AvP IV, Verlag von W. Spemann, Berlin 1896.

BOYSAL, Yusuf , "Sinop'un En Eski Buluntuları ve Kolonizasyonu Hakkında", TAD, VIII/2, 1959, ss. 23-29.

BÖRKER, Christoph, "Bukranion und Bukephalion", AA, 1975, ss. 244-250.

CAN, Birol, "Antoninler Dönemi Baroğu Işığında Aspendos Tiyatrosu", ADALYA, VIII, 2005, ss. 89-119.

DILER, Neşe Kırdemir, *Anadolu Girlandlı Sunakları*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1996.

ERAN, Yaprak, *Arkaik Dönem Tapınakları. Anıtsal Hellen Mimarlığına Giriş*, Ege Yayınları, İstanbul 2019.

ERDEM, Zeynep Koçel, *Anadolu Hadrian Dönemi Mimari Bezemeleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1995.

ERZEN, Afif, "Sinop Kazısı 1953 Yılı Çalışmaları", *TAD*, VI/1, 1956, ss. 69-72.

FRENCH, David H., *The Inscriptions of Sinope. Part I. Inscriptions*, Dr. Rudolf Habelt GMBH, Bonn 2004.

Geographiques, Paris 1826.

GUNTRAM, Koch - SICHTERMANN, Hellmut, *Römische Sarcophage*, Beck, München 1982.

GÜLBAY, Onur, *Anadolu'da İmparator Hadrian Dönemi İmar Faaliyetleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2009.

HEDERBEY, Rudolf-NIEMANN, George-WILBERG, Wilhelm, *Das Theater in Ephesos*, Forschungen in Ephesos II, Alfred Hölder, Wien 1912.

KARAOSMANOĞLU, Mehmet *Anadolu Mimari Bezemeleri. Roma Çağı Yumurta Dizisi*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Erzurum 1996.

KÖSTER, Reinhard, *Bauornamentik der Frühen und Mittleren Kaiserzeit*, Die Bauornamentik von Milet I, Walter De Gruyter, Berlin 2004.

MERT, İbrahim Hakan, "Apollonia Ad Rhyndakos'taki Girlandlı Friz Blokları", *Odryses'ten Nilüfer'e Uluslararası Nilüfer Sempozyumu, 13-15 Kasım 2015*, Ed. Mustafa Şahin-Sezai Sevim-Doğan Yavaş, Özyurt Matbaacılık, Ankara 2016, ss. 533-542.

MERT, İbrahim Hakan, *Untersuchungen zur Hellenistischen und Kaiserzeitlichen Bauornamentik von Stratonikeia*, IstForsch, 50, Ernst Wasmuth Verlag, Tübingen 2008.

ÖZARSLAN, Seyhan Akgül, "Pisidia Antiokheia'sı Augustus Tapınağı Mimari Bezemeleri", *Pisidia Araştırmaları I. Pisidia Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Metinleri, 05-06. 11. 2012*, Ed. Bilge Hürmüzlü-Murat Fırat-Ayça Gerçek, Gül Ofset Matbaa Hizmetleri, Isparta 2013, ss. 395-412.

PİOK- ZENON, Cornelia, "Dank an Demeter: Neue Gedanken zu Architektur und Bedeutung des Demeter-Kultes in Pergamon im späten 3. Jh. v. Chr.", *IstMitt*, 57, 2007, ss. 323-364.

REDFORD, Scott, *İktidar İmgeleri. Sinop İçkalesindeki 1215 Tarihli Selçuklu Yazıtları*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014.

ROBINSON, David, "A Preliminary Report on the Excavations at Pisidian Antioch and at Sizma", *AJA*, 28/4, 1924, ss. 435-444.

RUMSCHEID, Frank, *Untersuchungen zur Kleinasiatischen Bauornamentik des Hellenismus*, P. Von Zabern, Germany 1994.

STRABON, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*, Çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2005.

TEXIER, Charles, *Asie Mineure. Description Gèographique Historique et Archèologique*, Paris 1862.

THOMAS, Edmund, *Monumentality and the Roman Empire. Architecture in the Antonine Age*, Oxford 2007.

TÜRKMEN, Müjde, *Pamphylia ve Kilikia'da Severuslar Dönemi Mimari Bezemesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007.

VANDEPUT, Lutgarde, *The Architectural Decoration in Roman Asia Minor. Sagalassos: a Case Study*, Brepols, Leuven 1997.

VERNEUR, Jacques Thomas, *Journal des Voyages. Decouvertes et Navigations Modernes ou Archives*.

WEBB, Pamela, *Hellenistic Architectural Sculpture. Figural Motifs in Western Anatolia and The Aegean Islands*, University of Wisconsin Press, United States 1996.

WINTER, Frederik E, *Studies in Hellenistic Architecture*. University of Toronto, Canada 2006.

WİEGAND, Theodor - Schrader, Hans, *Priene. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in der Jahren 1895-1898*, Georg Reimer, Berlin 1904.

DOĞU PONTOS BÖLGESİ KALELERİ VE BASAMAKLI TÜNELLERİNE BİR ÖRNEK: KALEDERE KALESİ - YENİ BULGULAR IŞIĞINDA ARKEOLOJİK BİR DEĞERLENDİRME*

Salih KAYMAKÇI**

ÖZ

Giresun ili Çamoluk ilçesi sınırları içerisinde bulunan Kaledere Kalesi, Mithradates Hanedanlığı'nın yönetimindeki Pontos Krallığı (M.Ö. 281-63) egemenliği içinde yer almaktadır. Giresun ili ve ilçeleri ile Giresun Adası'nda yaptığımız sistematik arkeolojik yüzey araştırmalarımız sırasında tespit ettiğimiz Kaledere Kalesi Giresun ilinin dağlık kesimini oluşturan bölgede bulunmaktadır. Çamoluk ilçesi Doğu Karadeniz Bölgesi'ni Doğu Anadolu Bölgesi'ne (Erzincan-Refahiye) bağlayan doğal tarihi yollar üzerinde bulunmaktadır. Aynı zamanda Gümüşhane-Giresun-Sivas sınırında doğu-batı yönünde Kelkit (Lykos) çayı boyunca uzanan yol güzergahını da kontrol eden bir yapıya sahiptir. Mithradates Hanedanlığı dönemi ile ilgili bulguların azlığı bu dönem ile ilgili Doğu Pontos hakimiyet alanını tam olarak yansıtamamaktadır. Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki arkeolojik ve tarihi çalışmalar da hala yetersiz durumdadır. Çamoluk ilçesinde tespit ettiğimiz Kaledere Kalesi ve Basamaklı Tüneli Hellenistik Dönem-Mithradates Hanedanlığı dönemine ait mimari kalıntıları ile dikkat çekmektedir. Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki arkeolojik ve tarihi çalışmaların yetersiz olduğunu da düşünersek Kaledere Kalesi ve basamaklı tüneli bu açıyı kapatmada önem arz etmektedir.

Anahtar Sözcükler: Pontos Krallığı, Kerasus (Giresun), Çamoluk, Kaledere Kalesi, VI. Mithradates, Basamaklı Tünel.

AN EXAMPLE TO THE FORTRESSES AND STEPPED TUNNELS IN THE EASTERN PONTIC REGION: KALEDERE FORTRESS-ÇAMOLUK- AN ARCHAEOLOGICAL EVALUATION IN THE LIGHT OF NEW EVIDENCE

ABSTRACT

Kaledere Fortress, which is located on the borders of the Çamoluk district of Giresun Province is a part of the region controlled by the Mithridatic Dynasty (281-63 BC) and this region is known as the Pontic Kingdom. Kaledere Castle,

* *Gönderim tarihi: 05.02.2019. Kabul tarihi:12.02.2020.*

** *Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ERZİNCAN. skaymakci@erzincan.edu.tr ORCID: 0000-0002-4544-601X*

which we determined during our systematic archaeological surveys in Giresun and Giresun Island, is located in the mountainous region of Giresun province. Çamoluk district is located on the natural, historical road connecting Eastern Black Sea Region to the Eastern Anatolia Region (Erzincan-Refahiye). The fortress also has a position on the Gümüşhane-Giresun-Sivas border, which controls the road route along the Kelkit (Lykos) stream in the east-west direction. The lack of information about the Mithradates Dynasty period does not fully reflect the area of Eastern Pontus domination in this period. Archaeological and historical studies in the Eastern Black Sea Region are still inadequate. The Kaledere Fortress and the Stepped Tunnel which identified in the Çamoluk district are remarkable with the architectural remains of the Hellenistic period and belongs to Mithradates Dynasty period. When we consider that the archaeological and historical studies in the Eastern Black Sea Region are inadequate, Kaledere Fortress and the stepped tunnel are important to remedy this drawback.

Keywords: Pontic Kingdom, Kerasus (Giresun), Çamoluk, Kaledere Fortress, VI. Mithradates, Stepped Tunnel.

1.Coğrafi ve Tarihi Konum

Kaledere Kalesi antikçağda Doğu Pontos olarak adlandırılan bölge içerisinde yer almaktadır. Pontos terimi ise bazen açık deniz ve okyanusu, bazen de sadece deniz kelimesinin karşılığı olarak ifade edilmektedir.¹ Eski başkenti Amaseia² olan bölgenin sınırları, doğudan Kolkhis, batıda Halys nehri, kuzeyde Pontos Euxeinos ve güneyde ise Kappadokia Armenia'dır. Pontos bölgesi, Halys (Kızılırmak), İris (Yeşilirmak), Lykos (Kelkit),³ Thermodon (Terme çayı), Akampsis (Çoruh) gibi önemli akarsular tarafından sulanan verimli ovalara da sahiptir. Pontos'un doğusunu oluşturan dağlık ve sık bitki örtüsü ile kaplı ormanlarla dolu coğrafyasında ise Amisos (Samsun), Kerasus (Giresun)⁴, Kotyora (Ordu), Laodikeia (Ladik),

¹ Strabon, *Geographika*, Çev. A. Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2015, XII.

3, s. 28; Murat Arslan, *Mithradates VI Eupator Roma'nın Büyük Düşmanı*, İstanbul 2007, s. 4.

² Strabon, XII. 3. 17-18 c. 548; Arslan, *a.g.e.*, s. 16; Şevket Dönmez, "Amaseia Antik Kenti", *Amasya, Yar ile Gezdiğim Dağlar*, Ed. F. Özdem, İstanbul 2014, s. 9-27.

³ David Magie, *Roman Rule in Asia Minor To The End of The Third Century After Christ I-II*, Princeton 1950, s. 177-178; E.-Billier Olshausen, J. *Historisch-Geographische Aspekte der Geschichte des Pontischen und Armenischen Reiches. Teil 1, Untersuchungen Zur Historischen Geographie Von Pontos Unter den Mithradatien*, Beihefte Zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients 29/1, Rehie B, Wiesbaden 1984, p.137.

⁴ William John Hamilton, *Researches In Asia Minor, Pontus And Armenia With Some Account of Their Antiquities And Geology, Volume I*, London 1842, p. 262 vd.; F. F. Jones, "The Pottery", *Excavations At Gözlü Kule, Tarsus. Volume I. The Hellenistic And Roman Periods*, Ed. H. Goldman, 1950, s. 171; Ksenophon, *Anabasis*, Çev. Ari Çokona, Türkiye İş Bankası, İstanbul 2015, V: 3, S.24; Pliny, *Natural History*. Trans. H. R. Rackham-W. H. S. Jones-D. E. Eichholz, V: I-X, Cambridge, Massachusetts - London 1938 - 1971, VI, p. 4; *Arrianus'un Karadeniz Seyahati (Arriani Periplus Ponti Euxini)*, Çev. Murat Arslan, Odin

Rhizaeum (Rize) ve Trapezus (Trabzon) kentleri bulunmaktaydı.⁵

Pontos Bölgesi, topoğrafyadaki farklılıklara göre sınırlandırılmaktadır. Bunlardan Iris (Yeşilirmak) ve Lykos (Kelkit Çayı) havzaları konumuz açısından önemlidir.⁶ Doğu Karadeniz Bölgesi'nde dağlar denize paralel olarak uzandığı için bölgeyi kıyı ve iç (dağlık) kesim olarak birbirinden ayırmaktadır. Bu coğrafi ayrılma, bölgenin kendi içinde nüfus, kültür ve inanış bakımından farklılıklar oluşmasında en önemli nedenlerden biri olarak görülmektedir. Kıyı kesimlerinin deniz yoluyla gelen dış kültürlerle açık olmasına rağmen, iç kesimler daha çok doğal yol bağlantısının bulunduğu kültürlerle etkileşim halinde kalmıştır. Kaledere Kalesi Doğu Pontos Bölgesi'nin güneyini oluşturan dağlık kesimde bulunmaktadır. Bilinenin aksine bugüne kadar tespit edilen Mithradates Kaleleri gibi kıyı kesimde değil dağlık kesimde yol ve sınır güvenliği, otorite ve savunma amaçlı yapıldığı düşünülmektedir.

2.Kaledere Kalesi – Basamaklı Tünel

Giresun ilinin dağlık kesimini oluşturan Çamoluk ilçesine bağlı Kaledere köyü sınırları içerisinde tespit ettiğimiz Kaledere Kale'sinde⁷ açığa çıkarılan arkeolojik buluntular en erken M.Ö. 3. yüzyıla kadar inmektedir.⁸ (*Harita 1*) (*Resim 1, 2, 3*) Kayalığın zirvesi ve batı yamacı yerleşime elverişli bir yapıya sahiptir ve savunma sistemleri ile çevrelenmiştir.⁹ (*Resim 4, 5*) Strabon, VI. Mithradates'in Roma'ya karşı mücadelesi sırasında yeni yapılan kalelerden bahsetmektedir. Bu yeni kaleler içerisinde değerlendirdiğimiz Kaledere Kalesi'nin Mithradates VI'nın Roma'ya karşı yenilgisi ile tamamen terk edildiğini söyleyebiliriz. Fakat yaptığımız araştırmalar ve değerlendirmeler Kaledere Kalesinin Geç Antik Çağ'da savunma sistemleri ve basamaklı tünelin tekrar kullanıldığını gösteren eklemeler olduğunu göstermektedir. Bu Hellenistik Dönem kalesinde, tarafımızca başlatılan araştırmalarda “sarnıç” olarak tanımladığımız iki alan daha tespit edilmiştir.

Kaledere Kalesi'nin kuvvetle muhtemel Helenistik Dönem-Mithradates Hanedanlığı zamanında (M.Ö 281-63) özellikle Karadeniz sınırları içerisinde yayılım gösteren Pontos Krallığı'nın son kralı VI. Mithradates'in yaptırdığı kalelerden birisi olduğu düşüncesindeyiz. Kaledere Kalesi, VI. Mithradates'in Roma ile giriştiği egemenlik mücadelesindeki en önemli askeri stratejilerden birisini oluşturmuş

Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 17. 4.

⁵ Adem Işık, *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s. 11; Strabon, XII. 3. 39 c. 561; Arslan, a.g.e., s. 20-21.

⁶ Arslan, a.g.e., s. 17.

⁷ Bölgede, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün verdiği izin ile yaptığımız arkeolojik yüzey araştırmaları Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri ve Türk Tarih Kurumu Başkanlığı tarafından desteklenmektedir.

⁸ Bu tarihleme araştırma sırasında tespit ettiğimiz keramikler üzerinden yapılmıştır.

⁹ Kayalığı çevreleyen sur duvarları kuru duvar tekniği ile yapılmıştır. Kuru duvar tekniği ile yapılan duvarlar doğal tahribat ile tepenin yamaçlarına dağılmıştır. Sağlam kalan duvarlar ise ikinci kullanım olarak horosan harcı kullanılarak yapılmıştır ve doğal tahribat nedeniyle bütünlük arz etmemektedir.

olabilir. Çünkü Karadeniz'in (Pontos Euxeinos) kıyı kesimi ile dağlık kesimini bağlayan önemli yollar üzerinde bulunmaktadır. (Harita 1) Kaledere Kalesi, önemli bir Mithradates VI Eupator kalesi olan Kurul Kalesi¹⁰ ile benzerlikler göstermektedir. Aynı zamanda bölgeye yakınlığı açısından Kaledere Kalesi'nin önemini daha da arttırmaktadır. Melet Irmağı'nın Karadeniz'e döküldüğü önemli bir coğrafyada bulunan Kurul Kalesi'nin Ordu'nun dağlık kesimi ile sahil kesimini birleştiren Melet Havzasını¹¹ kontrol ettiği bilinmektedir. Kaledere Kalesi Doğu Karadeniz ile Doğu Anadolu'yu (Erzincan-Refahiye) ve aynı zamanda Kelkit Irmağı (Lykos) boyunca uzanan doğal yol güzergahı ve sınırının güvenliğini sağlamaya yönelik yapıldığını düşünmekteyiz. Gümüşhane-Kelkit Irmağı boyunca uzanan doğu-batı eksenli bu yolun Melet Irmağı havzası ile Ordu-Mesudiye-Arık Musa¹² üzerinden Kurul Kalesi'ne¹³ kadar uzanması bu kaleler arasındaki bağlan-tının sağlandığına işaret etmektedir. Bu bakımdan Kaledere Kalesi'nin (Giresun) sözünü ettiğimiz merkezlerde yer alan örneklerle benzer yapıım teknikleri, bunların eşzamanlı inşa edildiğine ve ortak bir mimarinin parçası olduğuna işaret etmektedir. Bu durum Helenistik Dönem Anadolu arkeolojisi ve Karadeniz arkeolojisi açısından önem arz etmektedir. (*Resim 1, 2*)

Çingirt Kalesi¹⁴ (Ordu)¹⁵, (*Resim 13*) Ordu-Kurul Kalesi'nin (*Resim 12*)

¹⁰ Mehmet Özsait, "1990 Yılında Ordu-Mesudiye Çevresinde Yapılan Yüzey Araştırmaları", *AST*, IX, 1991, 357-358; S. Yücel Şenyurt, "Kurul Kalesi Excavations: Archaeological Contributions To The Pontic Kingdom of Mithridates VI Eupator", Ed. R., Frecer, *Contacts, Migrations, And Climate Change Conference Brochure*, Prague 2015, s. 12.

¹¹ Karadeniz sahili ile güney hinterlandında bulunan dağlık- iç kesimlerini birbirine bağlayan Melet Vadisi, bugün olduğu gibi eski çağlarda da iç ve sahil kesimleri arasındaki en önemli bağlantı güzergahıdır. Kelkit Havzası'nın doğu kesiminde bulunan Kaledere Kalesi'ni Mesudiye üzerinden sahile ulaşımını sağlayan Melet Irmağı en önemli aktördür. Bkz. S. Yücel Şenyurt-Atakan Akçay, "Kurul Kalesi (Ordu) VI. Mithradates Dönemi Yerleşimi Üzerine Ön Değerlendirmeler", *Seleucia*, S: 6, 2016, s. 223.

¹² Mehmet Özsait, "1991 Yılı Ordu-Mesudiye Yüzey Araştırmaları", *AST* X, 1993, s. 311; Mehmet Özsait, "Arkeolojik Verilerin Işığı Altında Ünye", *AST*, 25/2, 2008, s. 299; A. Emirhan Bulut, "Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017, s. 158.

¹³ S. Yücel Şenyurt-Atakan Akçay, "Kurul Kalesi (Ordu) VI. Mithradates Dönemi Yerleşimi Üzerine Ön Değerlendirmeler", *Seleucia*, S: 6, 2016, 225; A. Emirhan Bulut, "Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017, s. 146.

¹⁴ Mehmet Özsait, "Arkeolojik Verilerin Işığı Altında Ünye", *AST*, 25/2, 293-306, 2008: 296, 305, Res. 11; Çingirt Kalesi çok geniş bir alanı kapsayan orman içinde bulunmaktadır. Kale içinde geniş ağızlı, yaklaşık kırk beş derecelik bir açıyla, basamaklı olarak ana kayaya tünel şeklinde oyulmuş bir alan bulunmaktadır.

¹⁵ A. Fatma Erol., "Ordu İli, Fatsa İlçesi Arkeolojik Yüzey Araştırması 2011", *AST*, 30/2, 2013, s. 183-185; A. Fatma Erol- Deniz Tamer, "The Excavation At Çingirt Kayası: Assessments in The Light of Archaeological Findings", *Turkey Through The Eyes of Classical Archaeologists, Trnavská Univerzita V Trnave Universitas Tyrnaviensis*, Ed. E. Hrnčiarik, Trnava 2014, s. 73-98; A. Fatma Erol., "New Findings on The History and Archaeology of The Eastern Black Sea Region of Turkey: The Excavation At Çingirt Kayası", *Fifth International Congress on Black Sea Antiquities, (17-21 Eylül 2013, Belgrad)*, Archaeopress 2015, s. 451-460. Çingirt Kayası'ndaki kazı çalışmaları boyunca

bulunduğu Melet Havzası boyunca Kelkit Havzası'na uzanan yol güzergahı üzerinde bulunan Kaledere Kalesi aynı yolun doğuya açılan kolunu oluşturan Şebinkarahisar Kalesi¹⁶, Amasya Harşena Kalesi¹⁷ (Resim 8) ve Amasya Gökçeli Kalesi'ne¹⁸ (Göynücek) (Resim 9) kadar devam etmektedir. Bu kalelerin tümünde basamaklı tünellerin yapım amacı ve tekniği bakımından benzer olduklarını görmek mümkündür. Mithradates VI Hanedanlığı'nın hüküm sürdüğü alanlar dikkate alındığında bu kalelerin bölge sınırlarını kontrol eden bir yapıda olduğu ortaya çıkmaktadır. Zaten Mithradates VI döneminde değişen askeri siyaset ve strateji ile bölgede birçok kale inşa edilmişti.¹⁹ Küçük Armenia'yı ele geçirdikten sonra, krallık idari sisteminde, krallığın geniş topraklarını koruyan en az yetmiş beş tane kale yerleşimi (phouriai)²⁰ olduğu da bilinmektedir.²¹ Tüm bu veriler bu kalelerin Pers idari teşkilat geleneğinin devamı olarak, hem askeri hem de ekonomik işlevleriyle Pontos Krallığı idari sisteminin çekirdeğini oluşturduğu anlaşılmaktadır.²²

Mithradates Hanedanlığı sınırları içerisinde bulunan Kaledere Kalesi Giresun-Çamoluk ilçesinin 4 km. kuzeydoğusunda, Kaledere köyünün 2 km kuzeyinde, Kaledere deresinin 200 m batısından başlayan bir yükseltidedir. Kalenin girişi hemen batısından akan çaya bakmaktadır. Zeminden tavana yüksekliği 3 m olan ve doğrusal bir aks ile 45 derece eğimle uzanan, doğal kayaya yapılmış yarım

---

ağırlıklı olarak yerleşimin zirve kesiminde ve bunun yanında kuzey yamaçta en erken Pontos kralı VI. Mithradates (M.Ö 120-63) dönemine ait verilere ulaşılmıştır.

¹⁶ H. Von Gall, "Zu Den Kleinasiatichen Treppentunneln". *Archäologischer Anzeiger* 82, 1967, s. 507. Gall, Şebinkarahisar (Colonia) kalesinde dokuz adet kayaya oygu basamaklı tünel tespit etmiş, sözü edilen tünellerin su depolama fonksiyonunda olduğunu belirtmiştir. Şebinkarahisar Kalesi'nde 2018 yılında yapmış olduğumuz yüzey araştırmalarında Gall'ın tespit etmiş olduğu dokuz adet basamaklı tünellerden sadece bir tanesini görebildik. Şebinkarahisar Kalesi'nde sadece bir adet basamaklı tünel bulunmaktadır. Diğerleri sarnıç görünümündedir.

¹⁷ Von Der Osten, *Explorations in Central Anatolia Season Of 1926*, Oriental Institute Publications, V. 5, Chicago 1929, s. 130 vd.; Muzaffer Doğanbaş, "Amasya Merkez Harşena Kalesi 2008 Yılı Kurtarma Kazısı", *17. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, 2008, s. 11-28; Muzaffer Doğanbaş, "Amasya Merkez Harşena Kalesi Cilanbolu Tüneli 2008 Yılı Kazı ve Temizlik Çalışması", *18. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, 2009, s. 65-78. Bkz. E. Emine Dönmez, "Amasya-Harşena Kalesi ve Kızlar Sarayı Kazıları", *Amasya. Yar İle Gezdiğim Dağlar*, Ed. F. Özdem, İstanbul 2014, s. 29-49. Amasya Harşena Kalesi'ndeki arkeolojik kazı çalışmaları Doç. Dr. E. Emine Naza Dönmez başkanlığında devam etmektedir.

¹⁸ Georges Perrot-Edmond Guillaume-Jules Delbert, *Exploration Archéologique de la Galatie et de la Bithynie, d'une Partie de la Mysie, de la Phrygie, de la Cappadoce et du Pont I*, Paris 1872, s. 373. Amasya, Gökçeli Kale'de yer alan kayaya oygu 300 basamaklı tünel, bir su kaynağına ulaşmaktadır.

¹⁹ Strabon, XII, 3. s. 28.

²⁰ Thomas Heine Nielsen, "Phourion. A Note on the Term in Classical Sources and in Diodorus Siculus", *Even More Studies in the Ancient Greek Polis*, Franz Steiner Verlag Stuttgart 2002, s. 50-54; Şenyurt-Akçay, *a.g.e.*, s. 239. Phouriai, askeri karakterli garnizonlar için kullanılan teknik bir terimdir.

²¹ Strabon, *Geographika*, Çev. A. Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 28.

²² Jakob Munk Højte, "The Administrative Organization of The Pontic Kingdom", *Mithridates VI And The Pontic Kingdom*, Ed. Jakob Munk Højte, Aarhus University Press 2009, p. 103.

daire formulu tavana sahip basamaklı bir tünelin olduğu görülmektedir.²³ Tünelin basamakları özenle kesilmiş ve 30 x 25 cm ölçülerinde yapılmıştır. Doğal tahribatın görüldüğü alanda girişten başlayan ve kırk iki basamaklı bir sistem olduğu görülmektedir. On sekizinci basamakta başlayan tahribatın bitiminden itibaren daralan nokta yaklaşık olarak 5 m'dir. Basamaklı tünelin girişinde 2.30 x 4.10 m olan düzleştirilmiş bir alan göze çarpmaktadır. Girişin üst kemer tarafında doğal tahribat görülmektedir. Giriş zeminden başlayarak yukarı kadar düzleştirilmiş bir alana sahiptir. Basamakların tamamında doğal tahribat gözlemlenmiştir.

Kırk ikinci basamaktan itibaren toprak akıntısından dolayı diğer basamaklar görülmemektedir. Girişten sona kadar tespit edilen derinlik 30 m.'dir. Sonrasında yaklaşık 5 m. lik daralan bir alan oluşmaktadır. Tünelin bilinen veya görülebilen bir çıkışı olmayıp ve tünel bitiminde doğal tahribat dolgusu olduğundan tam uzunluk tespit edilememiştir. Kaledere Kalesi Strabon'un vermiş olduğu bilgilere göre; Pompeius M.Ö 64 yılında, Mithradates VI ile Roma arasındaki son savaş sırasında, sarp dağlar üzerine konuşlandırılmış, savunmalı tüm Pontos kalelerinin yıkılmasını, sarnıçlarının da bir daha kullanılmayacak biçimde doldurulmasını istemişti²⁴, Kaledere Kalesi'nin bu kaleler arasında olması kuvvetle muhtemeldir.²⁵

Kalenin batı yönünde düzensiz kesme taşlarla oluşturulmuş ve bütünlük arz etmeyen bir duvar örgüsü görülmektedir. Bu duvar kaleyi tamamen çevreleyen ve yoğun olarak doğal tahribata uğramış kırma basit taşlarla- kuru duvar tekniği ile yapılmıştır. Kale üzerinde daha çok batı yamacında fazla olan akıntı toprakta ele geçen ve Hellenistik Döneme tarihlenen keramikler de tespit edilmiştir.²⁶ (*Levha 1, 2*)

Doğu duvarı sağlam olan kalenin batı bölümünde kalenin doğusundan başlayan 300 cm yükseklikte boyutları 155 cm, derinlik 140 cm olan ve girişinde düzleştirmeler yapılmış ve kavis ile güneye dönen bir oyuğu daha tespit edilmiştir. Hemen girişinde kuzey kesiti basit kırma taşlarla sağlamlaştırılmış duvar görülmektedir. 50 m kuzeyinde ikinci bir oyuğu daha tespit edilen alanın önünden başlayan bir düzleştirilmiş alan görülmemektedir. Giriş yönü kuzeye doğrudur. İçinde doğal dolgu toprağı olduğu için ölçü vermemektedir.

Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki basamaklı tünel geleneği Melet Havzası'nı kontrol eden Kurul Kalesi, havzanın bittiği yerde Mesudiye ilçesinde bulunan Arık Musa Kalesi'nden (*Resim 11*) doğuya Şebinkarahisar Kalesi, (*Resim 10*) oradan da Çamoluk-Kaledere Kalesi'ne devam etmektedir. Batı kolu ise Amasya Kalesi ve Amasya-Göynücek Gökçeli Kalesi'ne devam etmektedir. Özsait tarafından Mesudiye ilçesinde yapılan arkeolojik yüzey araştırmaları sırasında Hellenistik Dönem'e ait birçok yerleşim yeri tespit edilmiştir. Bunlar arasında Arık Musa'da

²³ Şenyurt, Akçay-Atakan, *a.g.e.*, s. 227.

²⁴ Franz Cumont-Eugène Cumont, *Studia Pontica II: Voyage D'exploration Archeologique dans le Pont et la Petite Armenie*, Bruxelles 1906, p. 159.

²⁵ Strabon, XII, s. 38; Von Der Osten, *Explorations in Central Anatolia Season of 1926*, Oriental Institute Publications, V.: 5, Chicago 1929, s. 123-136; Şenyurt-Akçay-Atakan, *a.g.e.*, s.228.

²⁶ Kaledere Kalesi'nde daha fazla veriye ulaşmak adına burada sistematik bir kazının yapılması önem arz etmektedir.

tespit edilen basamaklı tünel Kurul Kalesi ve Kaledere Kalesi ile de benzerlikler göstermektedir. Bu yerleşim birimlerinde tespit edilen keramikler de Kurul Kalesi, Arık Musa ve Kaledere Kalesi'nde tespit edilen keramikler ile benzerlik göstermektedir.

Sonuç

Orta ve Doğu Karadeniz bölgelerini kapsayan Pontos Bölgesi'nde bir yoğunluk gösteren basamaklı tüneller, üzerinde bulunduğu kale ya da doğal kayalıkların belirli bir noktasından yaklaşık 45 dereceye varan eğimle, genellikle aşağıda bulunan ırmak veya kayalığın derinliklerine doğru kayanın oyulması yoluyla inşa edilmiş yapılardır. Antik dönemde Anadolu'nun orta ve doğusunda birçok noktada görülebilen basamaklı tüneller, Pontos bölgesinin karakteristik yapıları arasındadır ve çevreleriyle mekansal, coğrafi ve topografik ilişki içerisindedirler. Bu yapılar Mithradates Hanedanlığı döneminde Mithradates VI tarafından doğal yol güzergahlarını koruma amaçlı yüksek ve tahkimli alanlara oluşturduğu kalelerin su ihtiyaçlarını karşılaması yönünden çokça kullanılmıştır. Fakat bir başka görüş, bu tip kale yerleşimlerinde sarnıçların da yer aldığı ve kayaya oygu tünellerin su sağlama fonksiyonunda olmadığını savunmaktadır. Sarnıçlar yağmur suyunu toplamak için kullanılan su depolarıdır. Oysa basamaklı tüneller, bir su kaynağı, ırmak veya bir yer altı su kaynağına ulaşmakta olup, asla suyu bitmeyen su deposu fonksiyonunda olmalıdır. Tahkimli yüksek bir tepe üzerine yapılmış aynı zamanda doğu tarafı yol ile bağlantılı ve savunma sistemleri ile güçlendirilmiş olan Kaledere Kalesi de Mithradates VI kalelerinin özelliklerini bütünüyle taşımaktadır. Savunma sistemleri tepelik alanın doğu-kuzey ve güneyinde yapılmıştır. Kalenin batı tarafı sarp kayalık olduğundan duvar gerekli görülmemiştir. Üzerindeki basamaklı tünel yürüyerek aşağıda bulunan su kaynaklarına ulaşamayacak kadar dik olduğu için güvenli su ihtiyacını karşılamak adına basamaklı düzenleme ile inşa edilmiştir. Bu buradaki askerlerin su kaynağına rahat ulaşmasını sağlayacaktır. Diğer taraftan bu yapıların kale yerleşimleri için gerekli olan, düşman saldırılarına karşı korunaklı bir su deposu olma ihtimali göz ardı edilmemelidir.

Karadeniz sahili ile güney hinterlandında bulunan dağlık- iç kesimlerini birbirine bağlayan Melet Vadisi, bugün olduğu gibi eski çağlarda da iç ve sahil kesimleri arasındaki en önemli bağlantı güzergâhıdır. Bu güzergah Mithradates Hanedanlığı döneminde Kelkit Havzası'nın doğu kesiminde bulunan Kaledere Kalesi'ni Şebinkarahisar (Colonia) ve Mesudiye (Arık Musa) üzerinden sahile ulaşımını sağlayan en önemli koridor olma özelliğini taşımaktadır.

KATALOG

Levha 1

1. Ağız parçası. Pt. Çark yapımı. Orta derecede pişmiş. İnce taşcık ve kireç katkılı. Devetüyü hamur renkli (7.5 YR 5/4 (Brown-Kahverengi) ve hamur renginde astarlı. Orta açkılı.

2. Ağız parçası. Pt. Çark yapımı. Orta derecede pişmiş. İnce taşcık katkılı. Devetüyü hamur renkli (7.5 YR 5/4 (Brown-Kahverengi) ve kiremit renginde astarlı. 10 R 6/6 (Light Red)-(Açık kırmızı), Orta açkılı.

3. Ağız parçası. Pt. Çark yapımı. İyi derecede pişmiş. İnce kireç katkılı. Kiremit hamur renkli (10 R 6/6 (Light Red-Açık kırmızı) ve hamur renginde astarlı. İyi açkılı.

4. Ağız parçası. Pt. Çark yapımı. Orta derecede pişmiş. İnce kireç ve taşcık katkılı. Bej hamur renkli (7.5 YR 6/4 (Light Brown-Açık kahverengi) ve devetüyü renginde astarlı. (5 YR 6/6 (Reddish Yellow-Kırmızımsı sarı) İyi açkılı.

Levha 2

1. Gövde parçası. Pt. Çark yapımı. Orta derecede pişmiş. İnce taşcık ve mika katkılı. Devetüyü hamur renkli (5 YR 6/6 (Reddish Yellow-Kırmızımsı sarı) ve kiremit renginde astarlı. (10 R 6/6 (Light Red)-(Açık kırmızı), orta açkılı.

2. Gövde parçası. Pt. Çark yapımı. Orta derecede pişmiş. İnce taşcık katkılı. Açık kiremit hamur renkli (10 R 6/6 (Light Red-Açık kırmızı) ve devetüyü renginde astarlı. (7.5 YR 5/4 (Brown-Kahverengi) Orta açkılı. Çizi bezemeli.

3. Gövde. Pt. Çark yapımı. Orta derecede pişmiş. İnce mika katkılı. Devetüyü hamur renkli ve hamur renginde astarlı. (7.5 YR 5/4 (Brown-Kahverengi), kötü açkılı. Çizi bezemeli.

KAYNAKLAR

1. Antik Kaynaklar

Arrianus'un Karadeniz Seyahati, Çev. Murat Arslan, İstanbul 2005.

KSENOPHON, *Anabasis*, Çev. Ari Çokona, Türkiye İş Bankası, İstanbul 2015.

PLINY, *Natural History*. Trans. H. R. Rackham-W. H. S. Jones-D. E. Eichholz, V: I-X. Cambridge, Massachusetts - London 1938 – 1971.

STRABON, *Geographika*, Çev. A. Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2015.

2. Modern Kaynaklar

ARSLAN, Murat, *Mithradates VI, Eupator Roma'nın Büyük Düşmanı*, İstanbul 2007.

BULUT, A. Emirhan, *Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017, ss. 158.

CUMONT, Franz-CUMONT, Eugène, *Studia Pontica II: Voyage d'exploration archeologique dans le Pont et la Petite Armenie*, Bruxelles 1906.

DOĞANBAŞ, Muzaffer, “Amasya Merkez Harşena Kalesi Cilanbolu Tüneli 2008 Yılı Kazı ve Temizlik Çalışması”, *18. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, 2009, ss. 65-78.

DOĞANBAŞ, Muzaffer, “Amasya Merkez Harşena Kalesi 2008 Yılı Kurtarma Kazısı”, *17. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, 2008, ss.11-28.

DOKSANALTI, Ertekin-ERDOĞAN, Aslan-MİMİROĞLU, İ. Mete, “Giresun İli ve Giresun Adası Arkeolojik Yüzey Araştırmaları”, *AST 28/2*, 2008, ss. 143-162.

DOKSANALTI, Ertekin-ERDOĞAN, Aslan-MİMİROĞLU, İ. Mete, “Giresun İli ve Giresun Adası Arkeolojik Yüzey Araştırmaları”, *Giresun İli ve Giresun Adası Arkeolojik Yüzey Araştırmaları*, *AST 29/2*, 2011, 117-145.

DÖNMEZ, E. Emine, “Amasya-Harşena Kalesi ve Kızlar Sarayı Kazıları”, *Amasya, Yar ile Gezdiğim Dağlar*, Ed. F. Özdem, İstanbul 2014, ss. 29-49.

DÖNMEZ, Şevket, “Amaseia Antik Kenti”, *Amasya, Yar ile Gezdiğim Dağlar*, Ed. F. Özdem, İstanbul 2014, ss. 9-27.

EROL, A. Fatma, “New Findings on the History and Archaeology of the Eastern Black Sea Region of Turkey: The Excavation at Cıngırt Kayası”, *Fifth International Congress on Black Sea Antiquities, (17-21 Eylül 2013, Belgrad)*, *Archaeopress*, Oxford 2015, pp. 451-460.

EROL, A. Fatma, “Ordu İli, Fatsa İlçesi Arkeolojik Yüzey Araştırması 2011”, *AST 30, 2*, 2013, ss. 183-196.

EROL, A. Fatma-TAMER, Deniz, “The Excavation at Cıngırt Kayası: Assessments in the Light of Archaeological Findings”, *Turkey Through The Eyes of Classical Archaeologists, Trnavská Univerzita V Trnave Universitas Tyrnaviensis*, , Ed. E. Hrnčiarik, Trnava 2014, pp. 73-98.

HAMILTON, William John, *Researches In Asia Minor, Pontus and Armenia with Some Account of Their Antiquities and Geology, Volume I*, London 1842.

HØJTE, Jakob Munk, “The Administrative Organization of the Pontic Kingdom”, *Mithridates VI and the Pontic Kingdom*, Ed. Jakob Munk Højte, Aarhus University Press 2009, pp. 95-107.

İŞİK, Adem, *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001.

JONES, F. F., “The Pottery”, *Excavations at Gözülü Kule, Tarsus. Volume I. The Hellenistic and Roman Periods*, Ed. H. Goldman, Princeton 1950, pp. 149-296,

MAGIE, David, *Roman Rule in Asia Minor to the end of the Third Century after Christ I-II*, Princeton 1950.

NIELSEN, Thomas Heine, “Phrourion. A Note on the Term in Classical Sources and in Diodorus Siculus”, *Even More Studies in the Ancient Greek Polis*, Franz Steiner Verlag Stuttgart 2002.

OLSHAUSEN, E.-BILLER, J. *Historisch-geographische Aspekte der Geschichte des Pontischen und Armenischen Reiches. Teil 1, Untersuchungen zur historischen Geographie von Pontos unter den Mithradaten*. Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients 29/1, Rehie B, Wiesbaden 1984.

ÖZSAİT, Mehmet, “1990 Yılında Ordu-Mesudiye Çevresinde Yapılan Yüzey Araştırmaları”, *AST*, IX, 1991, ss.357-376.

ÖZSAİT, Mehmet, “1991 Yılı Ordu-Mesudiye Yüzey Araştırmaları”, *AST*, X, 1993, ss. 311-330.

ÖZSAİT, Mehmet, “1993 Yılı Ordu-Mesudiye ve Sivas-Koyulhisar Yüzey Araştırmaları”, *AST* 12, 1994, ss. 459-482.

ÖZSAİT, Mehmet, “1993 Yılı Ordu-Mesudiye ve Sivas-Koyulhisar Yüzey Araştırmaları”, *AST*, 12, 1995, ss. 483-496.

ÖZSAİT, Mehmet, “2003 Yılı Amasya, Samsun ve Ordu İlleri Yüzey Araştırmaları”, *AST*, 12/2, 2005, ss. 263-276.

ÖZSAİT, Mehmet, “Arkeolojik Verilerin Işığı Altında Ünye”, *AST*, 25/2, 2008, ss.293-306.

PERROT, Georges-GUILLAUME, Edmond-DELBERT, Jules, *Exploration archéologique de la Galatie et de la Bithynie, d'une partie de la Mysie, de la Phrygie, de la Cappadoce et du Pont I*. Paris 1872.

ŞENYURT, S. Yücel, “Kurul Kalesi Excavations: Archaeological Contributions to the Pontic Kingdom of Mithridates VI Eupator”, *Contacts, Migrations, and Climate Change Conference Brochure*, Ed. R., Freceer, Prague 2015, ss. 12

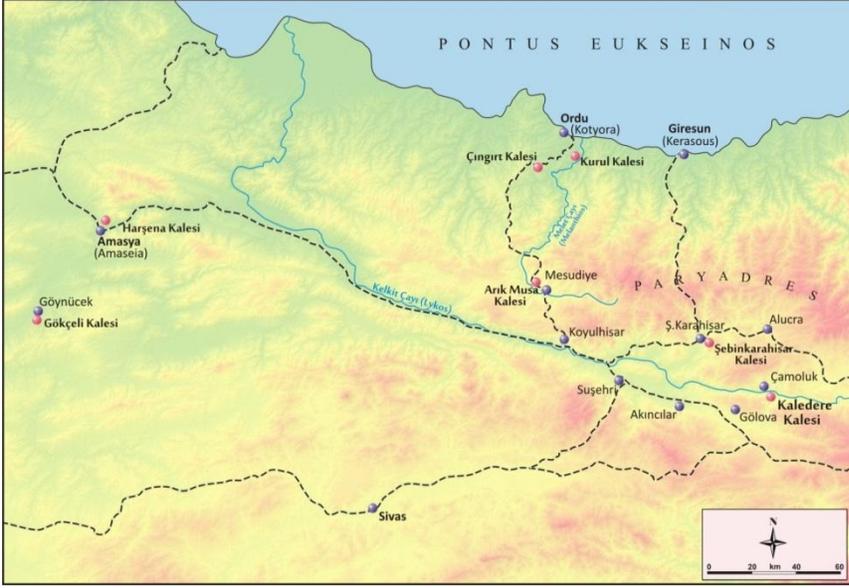
ŞENYURT, S. Yücel.-Akçay, Atakan., “Kurul Kalesi (Ordu) VI. Mithradates Dönemi Yerleşimi Üzerine Ön Değerlendirmeler”, *Seleucia*, S: 6, 2016, ss. 221-248.

VON DER OSTEN, *Explorations in Central Anatolia Season of 1926*, Oriental Institute Publications, V: 5, Chicago 1929.

VON GALL, H., “Zu den Kleinasiatichen Treppentunneln”. *Archäologischer Anzeiger* 82, 1967, pp.504-527.

EKLER

Harita 1: Kaledere Kalesi - Kelkit Havzası

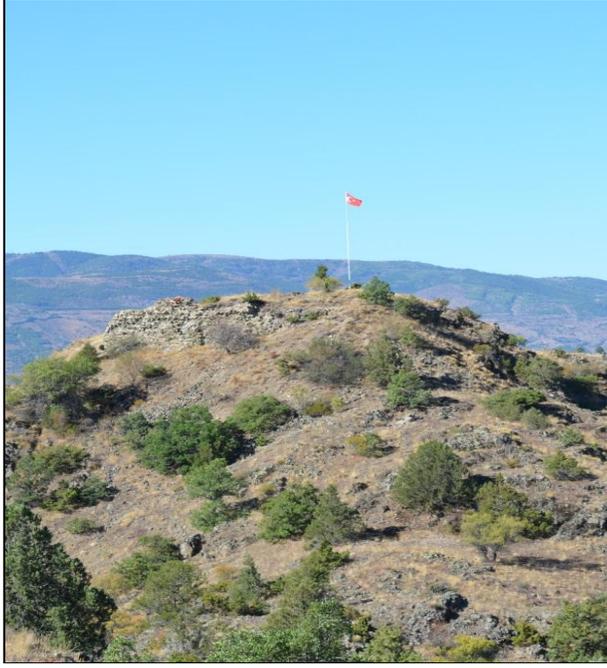
Resim 1: Kaledere Kalesi – Giresun, Çamoluk.

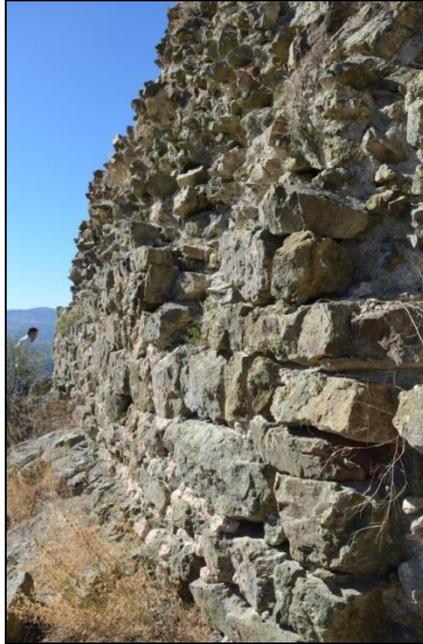
Resim 2: Kaledere Kalesi – Basamaklı Tünel.

Resim 3: Kaledere Kalesi – Basamaklı Tünel.

Resim 4: Kaledere – Savunma Sistemi

Resim 5: Kaledere Kalesi– Sur

Resim 6: Hellenistik Dönem Keramik Örnekleri

Resim 7: Hellenistik Dönem Keramik Örnekleri

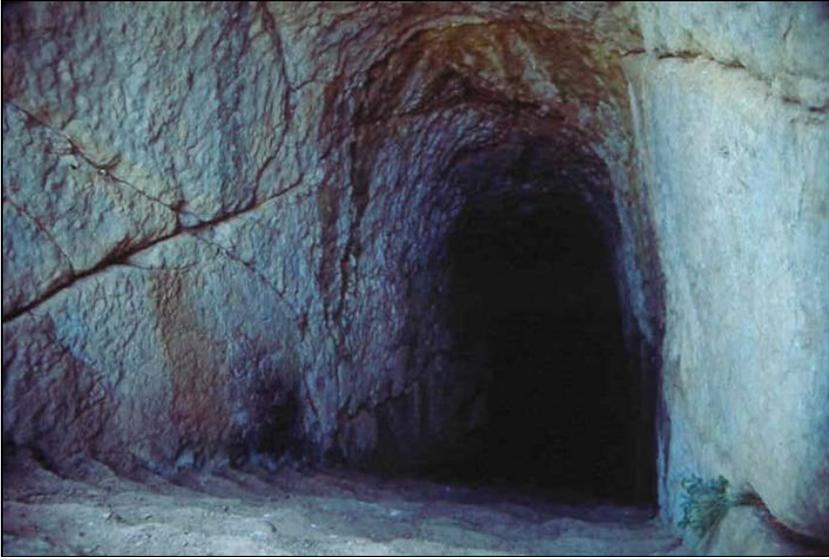
Resim 8: Amasya Gökçeli Kalesi – Basamaklı Tünel.

Resim 9: Amasya Harşena Kalesi – Basamaklı Tünel. (Doğanbaş, 2009).

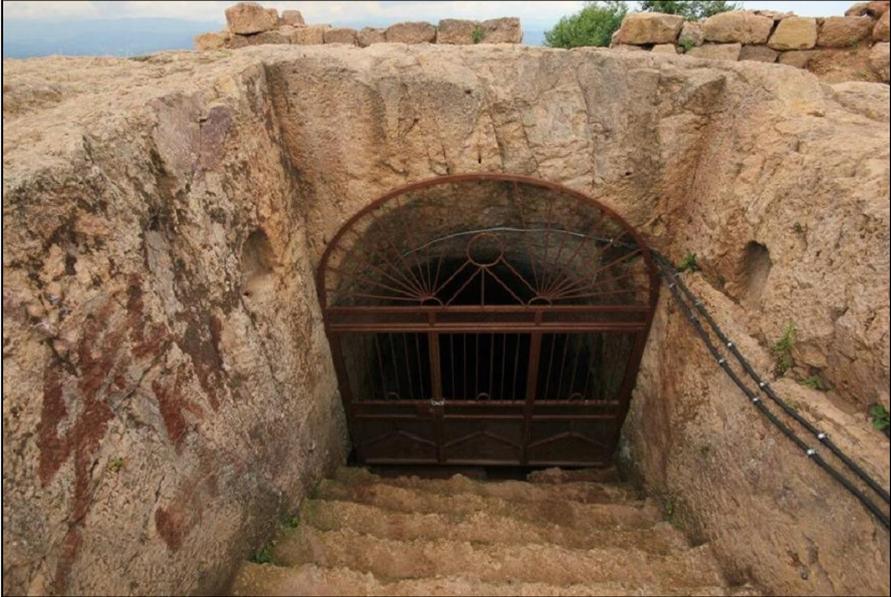
Resim 10: Giresun Şebinkarahisar Kalesi – Basamaklı Tünel.

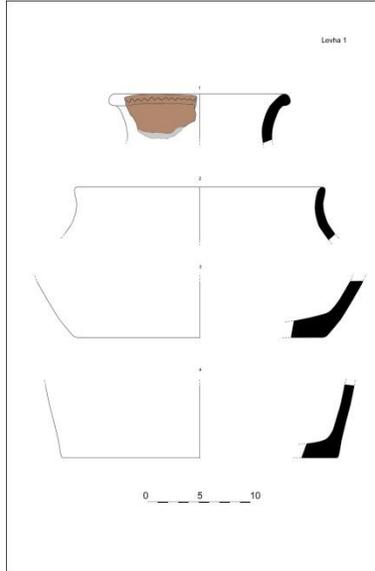
Resim 11: Ordu Mesudiye Arık Musa – Basamaklı Tünel.

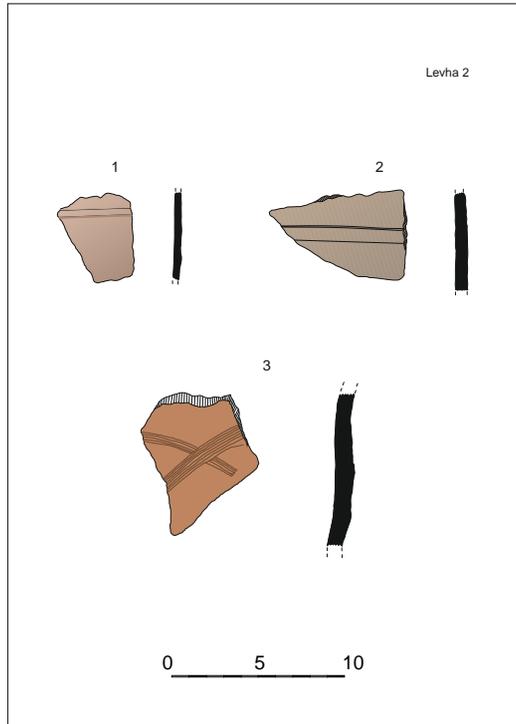
Resim 12: Ordu ingirt Kalesi – Basamaklı Tünel.

Resim 13: Ordu Kurul Kalesi – Basamaklı Tünel.

Resim 14: Hellenistik Dönem Keramik Çizimleri

Resim 15: Hellenistik Dönem Keramik Çizimleri

SİNOP İLİ ORTAÇAĞ BIBLİYOGRAFYA DENEMESİ*

Mustafa ŞAHİN**
Serhat ALTINKAYNAK***

ÖZ

Karadeniz'in tek tabii limanı olan Sinop, ilk çağlardan beri önemli bir askerî ve ticarî merkez konumunda olmuştur. Bizans döneminde Trabzon'dan gelen İpek yolu ticaretinin önemli bir noktası olan şehir sonraki dönemlerde de bu önemini devam ettirmiştir. 1085 yılında Karatekin tarafından Büyük Selçuklu hâkimiyetine alınan Sinop, kısa bir süre sonra tekrar Türklerin elinden çıkmıştır. Şehir, 1214 yılında I. İzzeddîn Keykâvûs tarafından Selçuklu hâkimiyetine girmiş ve Türk-İslam beldesi haline getirilmesi için yoğun çalışmalar yapılmıştır. Sinop, Türkiye Selçukluları döneminde de askerî ve ekonomik önemini devam ettirmiştir. Güneyde Antalya ve Alanya limanları ile kuzeyde Sinop limanının Selçukluların eline geçmesi devleti ekonomik yönden önemli bir merkez haline getirmiştir. Sinop, Selçukluların kuzey ülkelerine karşı plânladıkları askerî harekâtların da merkezi olmuştur. Nitekim I. Alâeddîn Keykûbâd döneminde yapılan Suğdak Seferi buradan icra edilmiştir. Şehir coğrafi konumu nedeniyle Trabzon Rum Devleti'nin vazgeçemediği bir yer olmuştur. Köseadağ savaşından sonra Türkiye Selçuklularının zayıflamasıyla burası tekrar Trabzon Rum Devleti'nin eline geçmiştir. Şehir 1277 yılından itibaren Pervaneoğulları, Candaroğulları, İsfendi-yaroğulları ve Kızıl Ahmediler'in hâkimiyetinde kalmıştır. Beylikler döneminde Sinop'ta Türk-İslam kültürü yerleşmeye devam etmiştir. 1461 yılından itibaren Osmanlı hâkimiyetine giren şehir bu dönemde de askerî ve ticarî önemini büyük ölçüde korumuştur.

Bu çalışmada Sinop'un Ortaçağ tarihi ile ilgili bir bibliyografya denemesi yapılmıştır. Ortaçağ Sinop tarihi ile ilgili ayrıntılı bir bibliyografya çalışması mevcut değildir. Çalışma bu alandaki eksikliği doldurmayı hedeflemektedir. Çalışmada sadece Sinop üzerine yapılan müstakil çalışmalar değil aynı zamanda Ortaçağ Sinop'u hakkında bilgi verilen çalışmalar da değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Ortaçağ, Sinop, Bibliyografya, Bizans, Selçuklular, Beylikler

A MEDIEVAL BIBLIOGRAPHICAL STUDY OF SİNOP PROVINCE

ABSTRACT

Sinop, the only natural port of the Black Sea, has been an important military and

* Gönderim tarihi: 03.04.2019 Kabul tarihi: 23.05.2019.

** Doç. Dr., Amasya Üniversitesi, Tarih Bölümü, AMASYA, mustafa.sahin@amasya.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4897-4053

*** Arş. Gör., Sinop Üniversitesi, Tarih Bölümü, SİNOP, saltinkaynak@sinop.edu.tr ORCID:
0000-0002-2310-8394

commercial centre since ancient times. The city, which was an important point of the Silk Road trade from Trabzon during the Byzantine period, continued this importance in the following periods. Sinop was taken over by the Great Seljuks by Karatekin in 1085 but soon fell out of the Turks again. During the reign of İzzeddin Keykâvüs I in 1214 intensive efforts were made to turn it into a Turkish-Islamic town. Sinop, also continued its military and economic importance in the Turkish Seljuk period. The seizure of the Sinop port in the North, besides the Antalya and Alanya ports in the South, made the state an important economic centre. Thus, Sinop became the centre of the military operations planned by the Seljuks against the northern countries. As a matter of fact, the Suğdak Expedition in the period of Alâeddin Keykübâd was conducted here. Due to its geographical location, the city became a place where the Greek Empire of Trebizond could not be abandoned. After the battle of Köseadağ, with the weakening of the Turkey Seljuks, it was reconquered by the Greek Empire of Trebizond. After 1277, the city was dominated by Pervaneogullari, Candarogullari, İsfendiyarogullari and Kizil Ahmedis. Turkish-Islamic culture continued in Sinop during the period of Principalities. The city, under the Ottoman rule since 1461, maintained its military and commercial importance in this period. This study is aimed at a bibliographical examination of the medieval history of Sinop since there is no detailed bibliography on the history of Medieval Sinop. The study reviews and evaluates the studies about the medieval Sinop as well as the independent studies on medieval Sinop.

Keywords: Medieval, Sinop, Bibliography, Byzantium, Seljuks, Beyliks

Giriş

1. Antik Çağ

Yunanca, “zarar vermek, yok etmek” manasına gelen “sinoma”den türediği tahmin edilen Sinop’un bilinen en eski adı “Sinope”dir. Sinop isminin kaynağını bazı kaynaklar Hititçe “Sinuwa” olarak göstermişlerdir. Aynı zamanda ismin ilk söyleniş biçiminin “Sinavur” olduğunu ileri süren kaynakların yanında bazıları “Sinip”ten geldiğini kaydetmişlerdir. “Sen-ha-pi” kökünden türediğini, Farsça “Sine-i ab”, yani suyun göğsü kelimesinden geldiğini ifade edenler de vardır. Şehre, Romalıların “Sinopolis”; Fatih Sultan Mehmet’in ise “Ceziretül-Uşşak” dediği bilinmektedir. Türkler ele geçirdikten sonra şehrin ismi önce “Sinap”; sonra da bugünkü kullanımıyla “Sinop” şekline dönmüştür¹.

Sinop’un şehir olarak geçmişi M.Ö. VIII. yüzyıla kadar gitmektedir. Strabon’a göre kent Miletoslular tarafından kurulmuştur². Gaşka, Hitit ve Friglerin egemenliğinden sonra M. Ö. 695 yılından itibaren Kimmerler ve deva-

¹ Fulya Üstün Demirkaya-Ömer İskender Tuluk, “Eflatun’un ‘Kurbağa’sı Sinope’den Sinop’a: Kaynaklara Göre Sinop Kentinin Fiziksel Gelişimi”, *METU JFA*, 2012/1, C: XXIX, S: 1, s. 48-49.

² Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, Çev. Adnan Pekman, İstanbul 2009, s.22-23; Özdemir Koçak, “Erken Sinop Yerleşmeleri”, *Belleten*, 2003, C: LXVII/250, s.700; Ömer Çapar, “Karadeniz’de En Eski Grek Yerleşmeleri”, *A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1991, C: XV, S: 26, s. 303.

mında İskitlerin Sinop'a kadar geldikleri bilinmektedir³. M. Ö. IV. yüzyılda şehirde sırasıyla Pers, Kapadokya ve Makedonya krallıklarının hâkimiyeti yaşanmış; M. Ö. 183 yılında Pontus Kralı Pharnakes şehri ele geçirip kendisine başkent yapmıştır. Şehir M. Ö. 70 yılında Lucullus tarafından Roma hâkimiyetine alındı. Sezar, Sinop'ta, M. Ö. 48 yılında Colonia Lulia Felix Sinope isimli bir Roma kolonisi kurmuş ve şehir sonrasında Bizans egemenliğinde kalmıştır⁴.

2.Selçuklular Dönemi

Sinop'un Türkler tarafından ilk fethi Malazgirt Savaşı'nı müteakip Selçuklu komutanlarından Karatekin tarafından 1084 yılında gerçekleştirilmiştir. Karatekin, bir süre Sinop, Kastamonu ve Çankırı civarını yönetmiştir⁵. Anna Komnena, Kharatikés'ten bahsederken onun burayı devlet hazinesini ele geçirmek için fethettiğini kaydetmiştir⁶. Diğer taraftan, Büyük Selçuklu Sultanı Meklikşâh, Emîr Siyâvuş'u bir mektup ile Bizans'a yollamıştır. Onun amacı Bizans ile hısmılık kurarak Tutuş'un güçlenmesine mâni olmaktı. Ayrıca bu akrabalığın gerçekleşmesi karşılığında Karadeniz kıyılarından çekileceğini ifade etmiştir. Emîr Siyâvuş, Emîr Karatekin'e bu mektubu gösterip onun daha önce elde ettiği bölgelerden çekilmesini sağladıktan sonra buraları Konstantinos Dalassenos'a teslim edip kendisi de İstanbul'da vaftiz edilerek Hristiyan olmuştur⁷.

1204 yılındaki IV. Haçlı Seferi sonunda Latinler İstanbul'dan Bizans ailesini çıkartmıştı. Bu süreçte Sinop ile birlikte Amasra ve Ereğli şehirlerine Trabzon Rum İmparatoru Alexios Komnenos ve kardeşi David hakim olmuştu. İstanbul'da Bizans hâkimiyeti sarsıldıktan sonra İznik'te de İznik Rum Devleti kurulmuştu. Trabzon ve İznik'de kurulan bu devletlerin varlığı Selçuklu Türklerinin Karadeniz ve Batı Anadolu ile bağlarını tehlikeye düşürdü. Selçuklular için Sinop, Kırım'dan Mısır'a uzanan ticarî bağlantıyı sağlaması bakımından önemliydi⁸. Bu sebeple şehrin ele geçirilmesi Türkiye Selçukluları açısından çok gereklidi.

³ Heredotos, *Tarih*, Çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 298; İbrahim Tellioglu, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon 2007, s. 33.

⁴ C. Barat, "Roma Dönemi Pontus at Bithynia Eyaleti", *Roman Art and Civilization- a Common Language in Antiquity*, (coordinator) Mihaela Lakob, România 2014, s. 211; C. Barat, "Roma Dönemi Sinope Tarihi", *Roman Art and Civilization- a Common Language in Antiquity*, (coordinator) Mihaela Lakob, România 2014, s. 213; C. Barat, "Sinope'de Romalılaşıma ve Şehirleşme", *Roman Art and Civilization- a Common Language in Antiquity*, (coordinator) Mihaela Lakob, România 2014, s. 216.

⁵ Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I*, TTK, Ankara 1991, s. 33.

⁶ Anna Komnena, *Alexiad*, Çev. Bilge Umar, İnkılap Yay., İstanbul 1996, s. 195.

⁷ Anna Komnena, *a.g.e.*, s. 195-196.

⁸ Cevdet Yakupoğlu, *Kuzeybatı Anadolu'nun Sosyo-Ekonomik Tarihi*, Gazi Kitabevi, Ankara 2009, s. 27; S. Redford, "Sinop in the Summer of 1215, The Beginning of Anatolian Seljuk Architecture", *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 16, 2010, s. 126.

2.1. İzzeddîn Keykâvûs Döneminde Sinop'un Fethi ve Bu Dönemde Yapılan İmar Faaliyetleri

Trabzon Rum İmparatorluğu'nun Selçuklu hâkimiyet bölgelerine sürekli olarak saldırıları ve Müslümanlara karşı acımasız katliamlara girişmesi Türkiye Selçuklularını bölgeye yöneltti. Özellikle I. İzzeddîn Keykâvus ve kardeşi I. Alâeddîn Keykûbâd arasındaki taht mücadelesi Rum Devleti'ni cesaretlendiriyordu⁹. I. İzzeddîn Keykâvus, sultan olduktan sonra Trabzon Rum Devleti'nin Müslümanlara yaptıkları baskı ve katliamlar konusunda sürekli olarak şikâyetler geliyordu. Sultan Sivas'ta iken bölgedeki sınır muhafızları yine Tekfur Kir (Kyr) Aleksî'nin kendi topraklarının dışına çıkıp Sinop civarındaki Müslüman ahaliye zarar verdiğini haber verdiler. Sultan İzzeddîn Keykâvus bu habere üzülse de etrafındakilere belli etmedi¹⁰. Emîrlere bu konuda Sultan ile istişâre ederek ona: "Her zaman siz sultanımıza haraç vermiş olan kâfir dinlinin küstahlığına bakın. Şimdi ülkemiz üzerinde hak iddia ederek haddini hududunu aşmaktadır. Eğer siz cihan pâdişâhımız ferman verirsiniz kötü niyetlinin kanına susamış olan biz devlet kullarının hançeri o rezillerin uğursuz kellelerini kopararak susuzluğunu giderir. Onun beldelerinin tarlasını muzaffer askerlerin kahır orağıyla hasat ederiz. Böylece başını ihanet halkasından çıkarmış olan o şaşkın kara bahtlının yaptığı kötü işlerin karşılığı verilmiş olur"¹¹ dediler.

Sultan bölgeyi iyi bilenlerden neler yapılması gerektiği konusunda görüş sordu. Bölgeyi bilenler Sinop'un doğrudan yapılacak bir savaşla alınmasının mümkün olmadığını, ancak karadan ve denizden gelebilecek yardımlar kesilirse ve bu şekilde kuşatılırsa fethedileceğini kaydettiler. Kuşatma sırasında halkın açlık ve daha başka sıkıntılarla karşılaşacaklarını, yapılacak en iyi şeyin bu yıl bölgede askerî faaliyetlerde bulunarak şehrin ikmalini kesmek, zahire kıtlığına sebep olmak, Gayr-i Müslimleri birçok yönden zayıf düşürmek ve bu faaliyetleri uzun süre devam ettirmek olduğunu belirttiler. Emîrlere de aynı görüşü paylaştılar¹².

Bu istişâreden sonra sultan, Sinop şehri ve Kir Aleksî'nin durumunu öğrenmek için bölgeye casuslar gönderdi. Bundan bir gün sonra da bölgeye ordu sevk etti¹³. Kir Aleksî, beş yüz atlı adamı ile avlanıp içkili eğlencelerle vakit geçiriyordu. Bu durumu fırsat bilen Selçuklu askerleri onu bu eğlence meclisine

⁹ Münecimbaşı Ahmet b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi Anadolu Selçukluları ve Beylikleri*, Haz. Ali Öngül, Kabalci Yayınları, İstanbul 2017, s. 49.

¹⁰ İbn Bibî, El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali El-Ca'feri Er-Rugadi, *El-Evamirü'l Ala'iyye fi'l umuri'l-Ala'iyye (Selçuknâme)*, I, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı 1000 Temel Eser Dizisi, Ankara 1996, s. 169; İbn Bibî, El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali El-Ca'feri Er-Rugadi, *Selçuknâme*, Haz. Refet Yınanç-Ömer Özkan, Kitabevi, İstanbul 2010, s. 51; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, Haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2017, s. 221.

¹¹ İbn Bibî, *a.g.e.*, C: I, s. 169.

¹² İbn Bibî, *a.g.e.*, C: I, s. 169; İbn Bibî, *a.g.e.*, s. 51; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 221-222; Münecimbaşı, *a.g.e.*, s. 49.

¹³ İbn Bibî, *a.g.e.*, C: I, s. 169; İbn Bibî, *a.g.e.*, s. 51; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 222.

yaptıkları baskınla ele geçirip kendi ordugâhlarına götürdüler. Bu durumu da sultana müjdelediler¹⁴. Sultan bu haberi duyduktan üç gün sonra¹⁵ Sinop civarına ulaştı. Kir Aleksî de sultanın huzuruna getirildi. Sultan imparatoru teselli etti¹⁶. Selçuklular Sinop kalesinin teslimi için Kir Aleksî'yi kaledekilere göstererek teslim olmalarını sağlamaya çalıştılar. Kir Aleksî bir elçi göndererek şehri Selçuklulara teslim etmelerini istedi ve fakat içeriden red cevabı geldi¹⁷. Bunun üzerine Behram Tranbulûsî, bin kişi ile deniz tarafından saldırıya geçip Trabzon Rumlarının gemilerini ateşe verdi ve otuz civarındaki Rum ve Frenk emîrini esir aldı¹⁸.

Sultan İzzeddîn Keykâvus, esir imparator Kir Aleksî kaleden görülebilecek bir yere getirilerek işkence edilmesini emretti. Bu işkence şehirdekiler tarafından da seyredilmeye başlandı. Bunun üzerine imparator Kir Aleksî; “Ey dinsizler! Şehri kimin için koruyorsunuz. Ben öldükten sonra sizi de zorla esir edip çoluk çocuğunuzu köle yaparlar. O halde bu direnişinizin bana ne faydası var!” dediyse de bu sözler İbn Bibî'nin de işaret ettiği gibi ancak rüzgârın granit taşına yaptığı kadar etkili oldu¹⁹. Ertesi gün İmparator yeniden getirilerek baş aşağı şekilde uzaktan kaledekilere teşhir edildi²⁰. Kaledekiler imparatorun canına zarar verilmemesi koşuluyla şehri teslim edeceklerini ifade ettiler. Sultan da bunu kabul etti ve isteyen herkesin dilediği yere gidebileceğini, imparatorun kendisine itaati, vergi vermeyi ve istediği zaman orduya asker yardımı göndermeyi kabul ettiği takdirde ona dokunmayacağını, Sinop'tan başka bütün Canik bölgesini de ona bırakacağını, ancak aksini yaparsa onu öldüreceğini ve ahaliyi de esir alacağını söyledi²¹. Bu haber şehre ulaştırılınca şehirdekiler sultana güvenip ondan Selçukluların bayrağını (Sultan-ı Sancak) istediler. Bunun üzerine bir grup emîr şehre girerek 26 Cemaziyelahir 611/2 Kasım 1214'te bayrağı kalenin burçlarına astı²². İbn Bibî'nin deyişiyle Sultan İzzeddîn

¹⁴ İbn Bibî, *a.g.e.*, C: I, s. 170; İbn Bibî, *a.g.e.*, s. 51; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 222; Münecimbaşı, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁵ İbn Bibî, *a.g.e.*, C: I, s. 170; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 222.

¹⁶ İbn Bibî, *a.g.e.*, C: I, s. 171; İbn Bibî, *a.g.e.*, s. 51; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 223; Münecimbaşı, *a.g.e.*, s. 50.

¹⁷ İbn Bibî, *a.g.e.*, C: I, s. 171; İbn Bibî, *a.g.e.*, s. 51; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 223-224; Münecimbaşı, *a.g.e.*, s. 50.

¹⁸ Anonim, *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III Histoire des Seldjoukides d'asie Minure*, Haz. Feridun Nafiz Uzluk, Ankara 1952, s. 28-29; Anonim *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, Çev. Halil İbrahim Gök-Fahreddîn Coşguner, Atıf Yay., Ankara 2014, s. 40.

¹⁹ İbn Bibî, *a.g.e.*, C: I, s. 171; İbn Bibî, *a.g.e.*, s. 52; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 224.

²⁰ İbn Bibî, *a.g.e.*, C: I, s. 172; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 224.

²¹ İbn Bibî, *a.g.e.*, C: I, s. 172; İbn Bibî, *a.g.e.*, s. 52; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 224.

²² İbn Bibî, *a.g.e.*, C: I, s. 173; İbn Bibî, *a.g.e.*, s.52; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s.225; Abû'l-Farac Sinop'un alınışını gün ve ay belirtmeden 611/1214 yılı olarak kaydetmiştir (Gregory Abûl-Farac, *Abûl-Farac Tarihi*, C: II, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1999, s. 497); Anonim *Tevârih-i Âl-i Selçuk* ise Sinop'ta İzzeddîn Keykâvus'un sevk ettiği ordunun sabaha kadar savaş yaptığını, şafak vakti İslâm ordusunun yetişerek -muhtemelen sonradan ordunun arkasından gelen Sultan kastedilmekte- hep birlikte galip geldiklerini kaydetmiştir. Bu eser savaşın tarihini Şevval Bayramı (Ramazan Bayramı) 17 Şevval 612/8 Şubat 1216 yılı olarak

Keykâvus; Dârâ'nın, İskender'in, Vağfûr'un ve Kayser'in ruhunun gıpta ettiği şekilde azamet ve haşmetle muzaffer olarak şehre girdi²³.

Sinop ele geçirildikten sonra sultan ile imparator arasında bir ahidnâme düzenlendi. İmparator: "Sultan benim canımı bağışlar, Sinop dışındaki Canit bölgesini, onun eklentilerini ve bağlı yerlerini benim çocuklarıma idaresine bırakırsa her yıl on bin dînâr, beş yüz at, iki bin sığır, on bin koyun ve ülkemin kıymetli şeylerinden meydana gelecek elli yükü kendi hayvanlarımla onun hazinesine, mutfağına ve ahırına gönderirim. Yardım istediği zaman imkânım ölçüsünde ona yardım gönderir askerimi ondan esirgemem"²⁴ diyerek ahidnâme uyucağına dair yemin etti. Ahidnâmenin hazırlanmasından sonra taraflar şahidler gösterdi ve ahidnâme saklanmak üzere Selçuklu hazinesinde gönderildi²⁵.

Sultan I. İzzeddîn Keykâvûs her bölgeden yetenekli, güçlü, itibarlı bir zengin seçerek Sinop'a gönderilmesini talep etti. Bu istek üzerine çevre bölgelerden isim yapmış hocalar adamları ile birlikte Sinop'a gönderildiler Sinop'tan kaçmış olanlar geri çağrılarak malları mülkleri onlara geri verildi. Selçuklular fetihten sonra Sinop'ta çok önemli imar faaliyetlerine giriştiler. Kilise camiye dönüştürüldü. Kadı, kâtip, hatip, müezzin ve muarripler tâyin edildi. Kale komutanı ve muhafızlar görevlendirildi. Yaşanan olayların etkisiyle kale ve burçlarda oluşan tahribatlar tamir edildi Tüm bunları yapan sultan, askerî emirlerinden birini Sinop subaşılığına tâyin ederek Sivas'a döndü²⁶.

2.2. Alâeddîn Keykûbâd Zamanında Sinop

Trabzon Rumları, Alâeddîn Keykûbâd zamanında Türkiye Selçuklularına bağlı idi. Ancak Alâeddîn Keykûbâd'ın Erzincan'da Harizmşahlar üzerine gidince Trabzon Rumları da boşluktan faydalanıp takriben 1228 yılında Samsun ve Sinop limanlarına saldırdılar fakat Selçuklular bu bölgelerin onların eline geçmesini engellediler²⁷.

Türkiye Selçukluları Karadeniz ve Akdeniz ticaretini önemsediklerinden dolayı buralarda ticaretin zarar görmemesi için kuzey ile güney limanlarının

---

kaydetmiştir. Sinop'un fethi ile ilgili verdiği bilgiler diğer kaynaklarla uyuşmamaktadır. Muhtemelen Kir Aleks'i Laskaris ile karıştırmış ve Selçukluların şehri Laskaris'ten aldıklarını zannetmiştir. (Anonim, *a.g.e.*, Uzluk, s. 28-29; Anonim, *a.g.e.*, Gök-Coşguner, s. 40); Münecimbaşı da Sinop'un Türkiye Selçuklularının egemenliğine geçtiği tarihi 16 Cemâziyelevvel 611/23 Eylül 1214 yılı olarak kaydetmiştir.

²³ İbn Bibi, *a.g.e.*, C: I, s. 173; İbn Bibi, *a.g.e.*, s. 53; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 225.

²⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, C: I, s. 173-174; İbn Bibi, *a.g.e.*, s. 53; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 225-226.

²⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, s. 53; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s.225-226; Sinop'un fethi sonrası Sultan İzzeddîn Keykâvus ile İmparator Kir Aleks'i arasında yaşanan bir hadise dolayısıyla Gaşiye'nin hâkimiyet alameti olarak kullanıldığını görmekteyiz. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Şahin-Zekiye Tunç, "Türkiye Selçuklularının Sinop'un Fethinde Gâşiye'yi Hâkimiyet Âlameti Olarak Kullanmaları ve Fetih İçin Gönderilen Fütüvvetnâme", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, (2018), C: 17, S: 2, ss. 701-710.

²⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, C: I, s. 174.

²⁷ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998, s. 355.

fethini gerekli görmüşlerdir²⁸. Alâeddîn Keykûbâd döneminde Sinop şehri stratejik olarak önemini korumaktadır. Selçukluların Kırım seferleri Sinop üzerinden yapıldı. Bu nedenle devletin kuzey bölgelerinin güvenliği sağlandı. Bu dönemde Suğdak şehrinin Moğol istilasında yağmalanması ve Rumların da bu bölgeyi hedef almaları sebebiyle Alâeddîn Keykûbâd, Emîr Hüsâmeddîn Çoban'ı deniz aşırı bir sefer yapmak üzere görevlendirdi. Hüsâmeddîn Çoban askerlerini Sinop'tan gemilere bindirdi ve Suğdak şehrini ele geçirdi. O, sefer dönüşünde beraberinde Kıpçak köleleri, Macar atları, Rus ketenleri, altın ve sair pek çok ganimet alarak döndü. Emîr Hüsâmeddîn Çoban'ın bu seferden Sinop ve Kastamonu'ya döndüğünde kazandığı ganimetlerden dolayı buraların servetle doluğu da bilinmektedir²⁹.

Dönemin kaynaklarından Ruysbroeckli Willem Suğdak'ın önemini şu cümle ile ifade etmiştir: “Karadeniz ticaretinin işlevini arttıran Suğdak kenti konumu itibarıyla Sinop'a bakar ve Türkiye'den gelen tüccarların uğrak yeridir”³⁰. Yine aynı eserde kuzeyden güneye veya tam tersi istikamette gelişen ticari ilişkilerde pazarlık konusu olan ürünleri de tespit edilebilmektedir. Kuzey istikametinden yani Rusya'dan sincap, değerli kürkler, çeşitli kumaşlar ve kokulu baharatlar Türkiye'ye getirilmiştir³¹.

Sultan I. Alâeddîn Keykûbâd zamanında Sinop'ta yapımına başlanan günümüzde Alâeddîn Camii olarak bilinen Ulu Camii, Pervâne Muineddîn Süleyman tarafından 1268 yılında tamamlanmıştır³². İbn Batuta seyahatnâmesinde bu camiden şu şekilde bahsetmiştir:

...Sinop camii en güzel camilerden biridir. Ortasında bir su havuzu bulunur. Bu havuzun üzerinde dört ayağa istinad eden bir kubbe mevcuttur. Her ayağı mermerden yapılmış iki sütun tutar. Üst tarafta ahşap merdivenle çıkılan bir mahfel vardır. Bu camii Sultan Alâeddîn-i Rûmî'nin oğlu Sultan Pervâne yaptırmıştır. Adı geçen hükümdar Cuma namazlarını anılan mahfelde kılardı.³³

2.3. Türkiye Selçuklularının Sinop'taki Hâkimiyetlerini Kaybetmeleri

Moğolların Anadolu'daki hâkimiyeti II. Gıyâseddîn Keyhüsrev döneminde yapılan Köseadağ Savaşı ile başlasa da Anadolu'daki etkileri II. İzzeddîni Keykâvûs döneminde ağır bir şekilde hissedilmiştir. Bu dönemde Moğolların tahakkümü artmış ve ilk defa Türkiye Selçuklu hükümdarı Moğollar tarafından

²⁸ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, TTK, Ankara 2014, s. 119.

²⁹ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 358-359.

³⁰ Ruysbroeck Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, Çev. Zülal Kılıç, İstanbul 2010, s. 78.

³¹ Ruysbroeck Willem, *a.g.e.*, s.78.

³² Deniz Esemeli, “Alâeddîn Camii ve Medresesi”, *DİA*, C: II, s. 329.

³³ Muhammed Et-Tancî, *İbni Batûta Seyahatnâmesi “TuHFetu'n-Nuzzâr fî Garaibi'l-Emsâr”*, C: I-II, İstanbul 1983, s. 221.

belirlenmiştir³⁴. 1253 yılında Sinop hâlâ Selçukluların hâkimiyetindedir. Ruysbroeckli Willem'in eserindeki dönemi aydınlatıcı tespitleri şöyledir:

Size söyleyeyim ki, kutsal Majesteleri, 1253 yılının 7 Mayıs'ında, halk arasında Büyük Deniz diye bilinen Pontus Denizi'ne girdik. Tacirlerden öğrendiğim kadarıyla bin dört yüz mil uzunluğunda ve sanki iki parçaya ayrılmıştı. Ortada biri kuzeyde, ötekisi güneyde iki kara çıkıntısı vardır. Güneydekinin adı Sinopolis'tir ve burası Turkia Sultanına ait bir kale ve limandır. Kuzeydeki ise bugünlerde Latinlerin Gasaria diye adlandırdıkları, ama orada yaşayan Yunanlıların Cassaria -yani Caesarea- dedikleri bölge bulunur. Güneye doğru, Sinopolis doğrultusunda denize uzanan başka burunlar da vardır. Sinopolis ile Cassaria arası üç yüz mildir. Dolayısıyla bu [iki] noktadan diyagonal olarak Konstantinopolis'e doğru yedi yüz mil; doğruya, İberia'ya -yani Gürcülerin topraklarına- doğru yedi yüz mildir.³⁵

Trabzon kralları 1214 yılında Sinop'u Selçuklulara kaptırdıktan sonra şehri yeniden ele geçirme isteklerinden asla vazgeçmemişlerdir. İstanbul'a uzanan deniz yolu üzerinde önemli bir liman kentine hâkim olmak Karadeniz'in kârlı ticaretini kontrol altına alma açısından son derece önemlidir. Bu amaçla Trabzon İmparatoru Manuel, Selçukluların karışık durumundan da faydalanarak 24 Haziran 1254 tarihinde Sinop'u ele geçirdi³⁶. Anadolu'daki Moğol hâkimiyeti sayesinde Trabzon Rumları yaklaşık olarak otuz yıl bölge için önemli olan Sinop limanının kontrolünü ellerinde tutmayı başardılar³⁷.

IV. Kılıç Arslan döneminde Sinop'un yeniden fethi ile ilgili gelişmeler olmuştur. Pervâne Muineddin Sinop'un fethi amacıyla Niksar ve Samsun'dan asker toplama işleri ile uğraşmıştır. IV. Kılıç Arslan ise izlediği politika yüzünden hem devlet adamları ile ihtilafa girmiş hem de oyun ve eğlence işleri ile meşgul olmuştur. Sultana sırtını dönen devlet adamları Pervâne'yi kışkırtmaya çalışmışlarsa da, o Sinop'un fethi idealinden vazgeçmemiştir³⁸. Pervâne topladığı askerler ile Sinop'u almak için karadan yapılan mücadelelerin yanında denizden de harekete geçmiştir. Son olarak tam teçhizatlı bin askeri, deniz tarafından gemiye binip Sinop'u fethetmiştir. Fetihten sonra Sultan IV. Kılıç Arslan Sinop'u Pervâne'ye mülk olarak vermiştir. Yeniden ele geçen şehirde kiliseye çevrilen mescit ve camiler yeniden eski haline dönüştürüldü³⁹. Böylelikle Sinop'ta Pervâne dönemi başlamıştır.

³⁴ Mehmet Suat Bal, "Türkiye Selçuklu Devleti Tarihinde Bir Dönüm Noktası; II. İzzeddin Keykavus Dönemi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24/38, 2005, s. 240.

³⁵ Ruysbroeck Willem, *a.g.e.*, s. 77-78.

³⁶ Murat Keçiş, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler 1204-1404*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009, s.71-72.

³⁷ Keçiş, *a.g.e.*, s. 156-157.

³⁸ Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s. 62-63.

³⁹ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 63.

1277 yılında Selçukluların içinde bulunduğu karışıklıklardan istifade eden Trabzon Rum Devleti, asker ve silah dolu gemilerle yeniden Sinop'a hücum etmiş, ancak Sinop "tutgavul"u (muhafız kuvvetleri komutanı) Emir Tay Boğa, bölgedeki Çepni Türklerinin de yardımıyla saldırıyı püskürtmüştür. Onun bu başarısından dolayı Selçuklu Sultanı III. Gıyâseddîn Keyhüsrev tarafından yine vazifesi başına gönderilmiş, aynı zamanda Sinop'ta bir kısım mülkler de ona tahsis edilmiştir. Bu yıl içinde Pervâne Muineddîn'in, Abaka Han'ın emriyle öldürülmesi neticesinde Sinop'taki Pervâne hâkimiyeti bir süre kesintiye uğramıştır. 1279-1280'de İlhanlı vezîri Şemseddîn Cüveynî Anadolu'ya geldiğinde Safranbolu, Bafra, Samsun gibi yerlerle birlikte Sinop çevresi Türklerinin de itaate alınması için emirler verdiği göre, bu tarihlerde Sinop ve çevresindeki Türkmenlerin başlarına buyruk hareket ettikleri söylenebilir. 1280 ve devamındaki birkaç yıl Sinop'a Çobanoğlu hükümdarı Yavlak Arslan'ın hâkim olduğu anlaşılmaktadır. 1289 yılı sonrasında II. İzzeddîn-i Keykâvûs'un oğlu Rükneddîn Keyümers'in de bir ara Sinop valiliği yapması, Pervâneoğullarının Sinop'taki otoritesinin kesintiye uğradığını göstermektedir. Sonraki yıllarda Pervâne Muineddîn'in oğlu Muineddîn Mehmed Bey şehrin yönetimini ele geçirmiştir⁴⁰.

Muineddîn Süleyman Pervane'den sonra oğlu Muineddîn Mehmet bizzat Sinop'a sahip olmuş ve 1296'ya kadar bölgede hükümet etmiştir. 1296 yılında öldükten sonra yerine oğlu Mühezzibüddîn Mes'ud geçmiştir. Bu dönemde Sinop, W. Heyd tarafından "korsan yatağı" olarak ifade edilmesine rağmen Osman Turan ise bu dönemde Sinop'un önemli bir liman ve milletlerarası bir ticarî merkez olduğunu belirtmiştir. Trabzon ve Kefe'ye giden gemiler aynı zamanda Sinop'a da uğramaktaydılar. Bu dönemde Sinop'ta bir Ceneviz kolonisi de kurulmuştu. Bu esnada bir Frenk donanması bin zırhlı asker ile Sinop'a alış-veriş bahanesi ile girdi; ani bir baskın ile Mühezzibüddîn Mes'ud'u esir edip Kefe'ye götürdüler. Mes'ud bu esareten ancak hatırı sayılı bir miktar olan 900 bin dirhem fidye-i necat vererek kurtulup Sinop'a dönebildi⁴¹. Bu kadar büyük bir meblağın ödenebilmesi, Muineddîn Mehmet Bey'in bıraktığı mirasın ne denli hatırı sayılır olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bu rakam aynı zamanda Sinop'un nasıl zenginleştiğini de teyit etmektedir. Bu zenginliğin kaynağını I. Keykâvûs ve I. Keykübâd dönemlerinde aramak gerekmektedir. Uzunçarşılı, Mühezzibüddîn Mes'ud'un 1300 yılında öldüğünü ifade etmesine karşın Osman Turan, Aynî'nin kaydına atıfla 1310 yılında Mes'ud Bey'in halen Sinop hâkimi olduğunu ifade etmiştir. Onun Sinop'ta ne kadar süre daha hükümet ettiği bilinmemektedir. Ondan sonra yerine oğlu Gazi Çelebi geçmiştir. Gazi Çelebi denizcilik hususunda oldukça yetenekli, deniz

⁴⁰ Yakupoğlu, *a.g.e.*, s. 4.

⁴¹ Aksaraylı, *a.g.e.*, s. 207; W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev. E. Ziya Karal, TTK, Ankara 2000, s. 614-615; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.630; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoynlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara 2011, s. 148.

savaşlarında oldukça ustaydı ve bu bakımdan şöhreti olan bir beydi. Gazi Çelebi, Karadeniz’de 1322’ye kadar Ceneviz ve Trabzon devletinin etkinliğini azalttı. 1322’deki başarılı taarruzu ile Cenevizlilerin başlıca reislerini esir etti, tayfalarından bir kısmını hapsedti ve bir kısmını da öldürdü⁴². Gazi Çelebi, Sinop’taki mezar kitabesinde “*Bu kabir 722’de ölen Mes’ud Çelebi oğlu Gazi Çelebi’nin mezarıdır.*” şeklindeki ifadeye göre 1322 yılında vefat etmiştir⁴³.

Gazi Çelebi’den sonra Sinop, Candaroğlu Süleyman Paşa’nın eline geçti ve Osmanlılar’a kadar bölge Candaroğlu beylerinin hâkimiyetinde kaldı. Bu aile zamanında da denizcilik devam etti. Süleyman Paşa Sinop’a oğlu İbrahim Bey’i vali olarak gönderdi. 1340 yılında iki tane Sinoplu kadırgadan oluşan bir filo, Ceneviz ve Venedik bandıralı birçok gemiyi tutsak etti. Ceneviz Amirali Simon de Quarto, ticaret eşyası yüklü yedi kadırgasını Karadeniz’e soktuğu zaman Sinoplu kadırgalar Tana’dan gelecek başka bir kafiye hücum için pusuda idiler. Amiral ise bu durumda sorun yaşamamak için yükünü Kefe limanında boşalttı ve gemilerini silahlandırdı. Hatta bu gemilerin sayısını çok küçük yirmi gemiyle takviye etti. Bu şartlar altında Türk kadırgalarına karşı çıkabilmişti. Tüm bunlara rağmen Sinop; Heyd’e göre müspet olarak batı tüccarlarının uğradığı bir pazar ve menfi olarak da bir “korsan yatağı” olması hasebiyle özel bir konuma sahipti⁴⁴. Sinop’un Candaroğulları’nın eline geçmesinden sonra doğal olarak oradaki donanmanın da aynen beyliğe sirayet ettiği tabiidir. Hatta onlar gemi inşası hususunda daha da ileri gitmişler; özellikle Candaroğlu İsmail Bey zamanında dokuz yüz ton yük alabilen bir gemi inşa edilmiştir. Bu gemi Fatih Sultan Mehmet tarafından İstanbul’a gönderilmiştir⁴⁵. Aynı zamanda Selçuklular ve Pervaneoğullarında olduğu gibi Candaroğulları da Sinop’ta Cami, Türbe, Çeşme ve Mescid gibi Türk-İslâm şehri kültürünün unsurlarını hatıra bırakmayı unutmamışlardır⁴⁶. 1351 tarihli Laurentiana haritasında, Sinop üstünde bir Ceneviz bayrağının olması orada bir konsolosluğun olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda Venediklilerin de orada iki danışman ve on iki üyeli bir konsolos tarafından yönetilen bir kolonisi olduğu da bilinmektedir⁴⁷. Sinop hala Türklerin yönetimindedir ve fakat tüccar devletler oradan vaz geçmemektedir. XIV. yüzyılın sonuna doğru ticaret, Sinop limanından Samsun’a kaymıştır⁴⁸.

Yıldırım Bayezid 1395’te Sinop’u kuşatmış ve fakat ele geçirememiştir. Sinop’un fethi Fatih Sultan Mehmet’e nasip oldu ve 1460’ta şehir Osmanlı

⁴² Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 630-631.

⁴³ M. Şakir Ülkütaşır, “Sinop’ta Selçukiler Zamanına Ait Tarihi Eserler”, *Türk Tarih, Arkeolojya ve Etnografya Dergisi*, 1949, S: V, s. 147; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 631.

⁴⁴ Heyd, *a.g.e.*, s. 615-616.

⁴⁵ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 145-146.

⁴⁶ M. Şakir Ülkütaşır, “Sinop’ta Candar Oğulları Zamanına Ait Tarihi Eserler”, *Türk Tarih, Arkeolojya ve Etnografya Dergisi*, 1949, S: V, s. 152-191.

⁴⁷ Heyd, *a.g.e.*, s. 616.

⁴⁸ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, Haz. Adnan Eskikurt ve Cengiz Tomar, Yeditepe Yay., İstanbul 2015, s. 196.

hâkimiyetine girdi. Bu tarihten itibaren şehir Osmanlılar'ın Karadeniz hâkimiyetlerinin devamında temel teşkil etmiş ve aynı şekilde siyasi, kültürel ve ekonomik önemini devam ettirmeye başlamıştır.

Ortaçağ gibi uzun bir dönemi kapsayan sürede Sinop hakkında gerek o dönemde yazılmış kaynak eserler ve gerekse günümüzde yazılmış araştırma eserlerin tamamı bu çalışmada verilmeye çalışılmıştır. Araştırmada sadece Sinop merkez değil günümüzde Sinop'a dâhil olan yerler hakkındaki eserlere de burada yer verilmiştir. Gerek kaynak eserler ve gerekse günümüzdeki yazılan araştırma eserlerde sadece Sinop'a özgü çalışmalardan ziyade Sinop hakkında bilgi veren her türlü çalışma dikkate alınmıştır. Hem Türkçe çevirileri hem de diğer dillerdeki çevirileri olan eserlerin Türkçe çevirilerinin verilmesine özen gösterilmiştir. Eserlerin tam künyesi verilmeye çalışılmışsa da çok az bir kısmının sayfa, cilt numarası, bazı yazarların adları gibi bilgilerine de ulaşılamadığı için burada belirtilememiştir.

3.Ortaçağ Sinop'u Hakkında Kaynakça Denemesi

3.1.Kaynaklar

Abdullah Püser Mohammed bin Kiya el-Mazenderani, *Risale-i Felekiyye (Kitab-us Siyakat)*, English, Turkish, Persian, Translated by (tercüme) İsmail Otar, Edt by (Editörler) Oktay Güvemli-Cengiz Toraman, İstanbul 2013.

Abûl-Farac (Ebü'l-Ferec-Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, C: II, Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1999.

Ahmed Eflâki, *Ariflerin Menkıbeleri (Mevlana'nın Etrafındakiler)*, Çev. Tahsin Yazıcı, C: II, İstanbul 1986.

Anna Komnena, *Aleksiad*, Çev. Bilge Umar, İnkılap Yayınları, Ankara 1996.

Anonim Osmanlı Kroniği Osmanlı Tarihi (1299-1512), Haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2015.

Anonim Tevârih-i Âl-i Selçuk, Tercüme ve notlar Halil İbrahim Gök-Fahreddin Coşkun, Atif Yay., Ankara 2014.

Anonim, Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III Histoire des Seldjoukides d'asie Minure, Haz. Feridun Nafiz Uzluk, Ankara 1952.

Aynî, Bedreddin Mahmud b. Ahmed, *Ikdu'l-Cumân fi Tarih-i Ehli'z-zemân*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyüddin Efendi nr. 2393, C: XXI.

Azîmî Tarihi, Metin-Çeviri ve Notlar Ali Sevim, TTK, Ankara 2006.

Dukas, *Bizans Tarihi*, Çev. Vladimir Mirrmiroğlu, İstanbul Matbaası, İstanbul 1956.

Dukas, *Tarih Anadolu ve Rumeli 1326-1462*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2008.

Dunn, E. Rosse, *The Adventures of Ibn Battuta: a Muslim Traveler of the 14th Century*, Berkeley, Los Angeles, California 2012.

Ebu'l Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2017.

Edouard de Muralt, *Essai de Chronographie Byzantine 1057-1453*, St. Petersbourg 1871.

en-Nüveyrî, Şehabeddîn Ahmed b. Abdulvehhab, *Nihâyet el-Ereb fî Funûn el-Edeb*, C: XXX-XXXI, Tahkik. Necib Mustafa Fevvâz, Hikmet Küşlî Fevvâz, Beyrut-Lübnan 2004.

Evlîyâ Çelebi, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi, II. Kitap*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu, Dizini, Hazırlayanlar Zekerîya Kurşun-Seyit Ali Yapı Kredi Yayınları İstanbul, Ocak 1998.

Göksu, Erkan, “Tarih-i Güzideye Göre Rum (Anadolu) Selçukluları”, *Nüşa*, (2008), S: 27, ss. 23-32.

Hadîdî Tarihi (Manzum Osmanlı Tarihi 1285-1523), Haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2015.

Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2006.

İbn Bibî, El-Hüseyn b. Muhammed b. Ali El-Ca'feri Er-Rugadi, *El-Evamirü'l Ala'îyye fi'l Umuri'l-Ala'îyye*, Tıpkıbasım, Haz. A. Sadık Erzi, TTK, Ankara 1956.

İbn Bibî, *El Evamirü'l-Ala'îyye Fil-Umuri'l-Ala'îyye (Selçuk-name), I-II*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996.

İbn Bibî, El-Hüseyn b. Muhammed b. Ali El-Ca'feri Er-Rugadi, *Selçuknâme*, Haz. Refet Yımanç-Ömer Özkan, Kitabevi, İstanbul 2010.

Katip Çelebi, *Kitab-ı Cihannüma*, Sadeleştirme Hüsnü Koyunoğlu vd., Tashih Bekir Karlığa vd., İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2010.

Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeret ül-Ahbâr*, Farsça nşr. Osman Turan, TTK, Ankara 1999.

Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000.

Klaviyo, *Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat*, Nakışlar Yay., İstanbul 1975.

Mevlânâ Muhammed Neşrî, *Kitab-ı Cihannüma, Târih-i Evlâdı Oğuzhan ve Mülûk-i Selçûkîyye-yi Rûmîyye ve Selâtin-i Âli Osman*, 1951.

Mevlânâ Mehmed Neşrî, *Cihânümma Osmanlı Tarihi (1288-1485)*, Haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2013.

Muhammed Et-Tancî, *İbni Batûta Seyahatnâmesi Tuhfetu'n-Nuzzâr fî Garaibi'l-Emsâr*, C: I-II, İstanbul 1983.

Müneccimbaşı Ahmet b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi Anadolu Selçukluları ve Beylikleri*, Haz. Ali Öngül, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2017.

Nizâmüddin Şâmî, *Zafernâme*, Çev. Necati Lügal, 2. Baskı, TTK, Ankara 1987.

Oruç Beğ Tarihi, Haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2014.

Oruç Beğ Tarihi-Ahmedî-Şükrullah: Üç Osmanlı Tarihi, Haz. Nihal Atsız, Ötüken Yayınları, İstanbul 2011.

Ruysbroeck Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, Çev. Zülal Kılıç, İstanbul 2010.

Süryani Patrik Mihailin Vekayinamesi, C: II, Çev. Hrant D. Andreasyan, TTK (Basılmamış tercüme eser), yy.,

Şerefüddin Ali Yezdî, *Emîr Timur (Zafername)*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2013.

Şihabeddin b. Fazlullâh el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Ebsâr)*, Çev. ve notlar Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2014.

Ulus, İsmail, *Açıklamalı Sinop Kitabeleri*, Sinop Belediyesi, Sinop 2014.

Üstün, Fulya, *Tarihsel Kaynaklara Göre Sinop Şehrinin Fiziksel Gelişimi (Antik Dönemden 19. Y.Y. Sonuna Kadar)*, Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Trabzon, 2008.

Yakupoğlu, Cevdet-Musalı, Namık, Çobanoğulları Uç Beyliği Dönemine Ait Gideros Fetihmâmesi (683/1284), Çeviri ve Değerlendirme, *TAD*, (2018), C: XXXVII, S: 63, ss. 77-133.

Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, Haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2017.

Zachariado, Elizabeth, "Gazi Çelebi of Sinope", *Oriente e Occidente tra Medioevo ed eta Moderna Studi in onore di Geo Pistarino*, (1997), ss. 1271-1275.

3.2.Araştırma Eserler

a.Doğrudan Sinop ve İlçelerinden Bahseden Araştırma Eserler

Abdülkadiroğlu, Abdulkerim, "Candaroğlu İsmail Bey ve Hulviyyat-ı Sultani Adlı Eseri Üzerine Notlar", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Kastamonu, Tebliğler*, 19-21 Ekim 1988 Kastamonu, Ankara 1989, ss. 45-54.

Ahmed Tevhid, "Kastamonu ve Sinop'ta İsfendiyaroğulları veyahut Kızıl Ahmediler", *TOEM*, (1326), S: 6.

Ahmed Tevhid, "Rum Selçuki Devletinin İnkırazıyla Teşekkül Eden Tavaif-i Müluk: Sinopda Pervanezadeler", *TOEM*, (1326), C: I, S: 4, ss. 253-257.

Ahmed Tevhid, "Gazi Çelebi", *TOEM*, (1329), C: VII, ss. 422-424.

Akşit, Ahmet, "Selçuklular Devrinde Sinop'ta Türk İskânı ve Bir Kıpçak Beyine Dair Notlar", *Sinop İli Değerleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ankara 2015, ss. 78-80.

Akyurt, M. Yusuf, *Merzifon, Samsun, Sinop*, 13 Ağustos-13 Eylül 1947.

Arslan, Melih-Chris, *Lightfoot, Antik Sikke Defineleri: Antalya Müzesi Pamphylia Defineleri ve C. S. Okray Koleksiyonu ile Burdur, Fethiye ve Sinop Müzelerinden Birer Define*, Ankara 1999.

Aydın, Filiz, "Sinop Alaiye (Süleyman Pervane) Medresesi", *Vakıflar Dergisi*, (1975), S: X, ss. 251-273.

Başoğlu, Bekir, *Boyabat Çevresi Tarihi*, Doğu Matbaacılık, Ankara 1972.

Başoğlu, Bekir, *Sinop İli Tarihi*, Ayyıldız Kitabevi, Ankara 1978.

Bayrakçıoğlu, Hilmi, *Sinop Şehri ve Limanı*, Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1945.

Behçet, Mehmet, "Sinop Kitabeleri (1)", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, (1930), C: I, S: 5, ss. 43- 49.

Berberoğlu, Muhammed, *Beylikler Döneminde Sinop*, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Bilim Dalı, Elazığ 2010.

"Boyabat", *Codex-Kultur-Atlas*, Codex-Verlag, TTK.

Bogdanovič, Evgenij Vasil'eviç, *Sinop*, S. Petersburg, Kiršbaum 1878.

Brooke, Frances, *The Siege of Sinope: A Tragedy: As it is Acted at the Theatre-Royal in Covent-Garden, Printed for T. Cadell, in the Strand*, London 1781.

Can, Yılmaz, "Kastamonu ve Sinop Yöresinde Bulunan Ahşap Camiiler", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, ss. 117-134.

Çayırdağ, Mehmet, *Sinop Definesi (Emevilerden Osmanlılara Kadar Sikkeler)*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1993.

Darkot, Besim, "Sinop", *İ.A.*, C: X, MEB, İstanbul 1967, ss. 683-689.

Deniz, İsmail, *Bir Sinop Monografisi*, Çatı Kitapları, İstanbul 2012.

Dikmen, Ferit, *Sinop Tarihine Ait Bilgiler*, Karınca Matbaası, İstanbul 1955.

Efe, İsmail, *Sinop Tarihi*, Şehir Kitapları, İstanbul 2018.

Eliaçık, Muhittin, "Sinop'ta Kurulan Gazi Çelebi Beyliği Üzerine", *Kuzey Anadolu'da Beylikler Dönemi Sempozyumu Bildiriler Çobanoğulları-Candarogulları-Pervâneoğulları-3-8 Ekim 2011/Kastamonu-Sinop-Çankırı*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Yay., Çankırı 2012, ss. 501-516.

Erdem, İlhan-Altınkaynak, Serhat, "Fetihten Osmanlı'ya Sinop", *Uluslararası Geçmişten Günümüze Türk-İslam Sempozyumu 5-7 Ekim 2018*, *Bildiriler Kitabı*, Sinop 2018, C: II, ss. 861-878.

Eroğlu, Süreyya-Direr Akhan, A. Alev, "Seyahatnameler'de Sinop", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (2013), C: XVII, S: 1, ss. 257-272.

Ertan, Ali, *Yesari Baba*, Muharrem Efendi Matbaası, Sinop 1941.

Esemenli, Deniz, *Sinop İli Türk Dönemi Mimarisi*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990.

Esemenli, Deniz, "Sinop Alaeddin Camii Ne Zaman Yapıldı?", *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi II*, (23-27 Eylül 1991), Ankara 1995, ss. 93-102.

Esemenli, Deniz, "Alâeddin Camii", *Dia*, C: Iı, ss. 328-329.

Gedik, Ahmet, "Candaroğlu Celâleddin Bayezid Dönemine Ait İki Kitâbeye İlişkin Tashihi Gereken Bazı Hususlar", *İstem*, (2007), S: 9, ss. 209-218.

Gökoğlu, Ahmet, *Paflagonia-Faflagonya-(Kastamonu, Sinop, Çankırı, Safranbolu, Bartın, Gerede, Mudurnu, İskilip, Bafra, Alaçam ve Civarı) Gayri Menkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi*, Doğrusöz Matbaası, Kastamonu 1952.

Güldal, Fatih, *Fetih'ten Osmanlılara Kadar Sinop Şehri Tarihi*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2003.

Her Yönüyle Durağan, Genel Yayın Sorumlusu Cemalettin Bal, Durağan Kaymakamlığı, t.y., Sinop.

Her Yönüyle Sinop, Sinop Valiliği, Sinop 1992.

Işın, M. Akif-Tatlıcan, İsmail-IŞIN, Münire, *Sinop*, Dönmez Ofset, Ankara 1992.

İnbaşı, Mehmet, “Kamaniçe Seferi ve Sefer Güzergahı, Anadolu 'da Gelişen Bazı Önemli Ticaret Merkezleri (Antalya - Kayseri-Sivas ve Sinop)”, *Anadolu'da Tarihi Yollar ve Şehirler Semineri, 21 Mayıs 2001, Bildiriler*, “Globus” Dünya Basımevi İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 2002, ss. 133-155.

Karakaş, Mehmet, *Sinop Tarihi*, Bitirme Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul 1971.

Karakök, Tunay, “Sinop Hâkimi Bir Beylik: Pervaneoğulları Beyliği (Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Durumu Hakkında Bir Değerlendirme)”, *Asia Minor Studies*, (2014), Vol: 2, pp. 29-38.

Keleş, Bahattin, “Anadolu 'da Gelişen Bazı Önemli Ticaret Merkezleri (Antalya-Kayseri-Sivas ve Sinop)”, *Anadolu'da Tarihi Yollar ve Şehirler Semineri, 21 Mayıs 2001, Bildiriler*, “Globus” Dünya Basımevi İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 2002, ss. 25-38.

Kramers, Johannes Heindrik, “Sinub”, *EF²*, Vol: 9, Leiden 1997, pp. 653-654.

Maden, Fahri, “Sinop'ta Pervaneoğulları Beyliği (1277-1322)”, *Kuzey Anadolu'da Beylikler Dönemi Sempozyumu Bildiriler Çobanoğulları- Candaroğulları-Pervâneoğulları- 3-8 Ekim 2011/Kastamonu-Sinop-Çankırı*, Ed. Halil Çetin, Çankırı Karatekin Üniversitesi Yay., Çankırı 2012, ss. 517-545.

Nur, Rıza, “Sinop At Damgaları”, *Konya Mecmuası*, (1941), S: 36, ss. 13-17.

Oral, M. Zeki, *Durağan ve Baфра'da İki Türbe*, TTK, Ankara 1959.

Orta Anadolu (Kuzey-Güney) Evliyalari: Kırşehir, Konya, Nevşehir, Niğde, Sinop, Sivas, Tokat, Yozgat, 2 C, Tertip Heyeti Kemal Yavuz-Ramazan Ayvallı-Ethem Levent-Ali Kara-Ali Yılmaz-Bahaeddin Apak-Burhan Kılıç-Erdoğan Sevim-Muzaffer Durgut-Mehmet Oruç-Saim Kökçü-Yaşar Taşdemir-Abdüllatif Uyan, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul 2004.

Öz, Mehmet, “Sinop”, *DİA*, C: XXXVII, Ankara 2009, ss. 252-256.

Özalp, A. Cemil, “Sinop Tarihi Hakkında Bir Mütalaa”, (1936), *Dranaz*, S: 5, ss. 6-7.

Özalp, A. Cemil, “Sinop Tarihi Hakkında Bir Mütalaa”, (1936), *Dranaz*, S: 7, ss. 3-4.

Özkarıcı, Mehmet., “Sinop'ta Candaroğulları Beyliği Sandukaları”, *Zafer Bayburtluoğlu Armağanı Sanat Yazıları*, Ed. M. Denктаş-Y. Özbek Kayseri 2001, ss. 435-461.

Özköse, Kadir, “İbni Batuta Seyahatnamesi Bağlamında Çankırı, Kastamonu ve Sinop Zaviyelerinin Sosyo Kültürel Dinamikleri”, *Kuzey Anadolu’da Beylikler Dönemi Sempozyumu Bildiriler Çobanoğulları- Candaroğulları-Pervâneoğulları- 3-8 Ekim 2011/Kastamonu-Sinop-Çankırı*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Yay., Çankırı 2012, ss. 30-40.

Peacock, Andrew, “Ortaçağda Müslüman Bir Sınır Şehri Sinope”, *Onbeşyüzlük Araştırmanın Sonuçları, Özetler, (7-9 Mayıs 2009)*, Sinop 2009.

Redford, Scott, “Sinop in the Summer of 1215, The Beginning of Anatolian Seljuk Architecture”, *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, (2010), Vol: 16, No. 1, ss. 125-538.

Redford, Scott, *İktidar İmgeleri (Sinop İçkalesindeki 1215 Tarihli Selçuklu Yazıtları*, İngilizceden Çev. Barış Cezar, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014.

Robinson, David M., “Eski Sinop (Üçüncü Bab-Sinop Ticareti)”, Çev. Nazlı Tengirşek, *Dranaz*, (1937), S: 15, ss. 4.

Ruge, W. “Sinope”, *Pauly -Aealencyclopedie der Classichen Altertumswissen Schaft*, Neue Bearbeitung, C: III, S: 1, ss. 252-255.

Sinop Kalesi ve Tarihi Cezaevi, Ed. Gürcan Şentürk, Yeniden Grup Matbaacılık Kâğıtçılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2008.

Sinop Tarihi ve Kültür Envanteri, Koordinatörler Ahmet Cengiz-Ekrem Yaman-Hikmet Tosun-Fuat Dereli, Sinop 2013.

“Sinop”, *Türkiye İller Ansiklopedisi*, C: II, İstanbul 2005.

“Sinop”, *Yurt Ansiklopedisi*, C: IX, İstanbul 1982-1983, ss. 6746-6834.

Solak, Emin, *Candaroğulları Beyliği Döneminde Sinop*, Yüksek Lisans Tezi, Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Sinop 2017.

Streuber W., Theodore, *Sinope*, ein Historisch-Antiquarischer Umriss, Basel 1855.

Şahin, Feridun Suha, “Diyarbakır Müzesi’ndeki Bir Grup Snope Sikkesi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (2010), C: X, S: 45, ss. 89-106.

Şahin, Mustafa-Tunç, Zekiye, “Türkiye Selçuklularının Sinop’un Fethinde Gâşiye’yi Hâkimiyet Âlameti Olarak Kullanmaları ve Fetih İçin Gönderilen Fütüvvetnâme, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (2018), C: XVII, S: 2, ss. 701-710.

Taeschner, Franz, *Die Türbe der Isfendiyar Oglu in Sinop*, Beiträge zur Kunstgeschichte Asiens, Hrsg. von Oktay Aslanapa, İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Enstitüsü 1963.

Taescher, Franz, *Die Grosse Moscnee in Sinop, Atti der Secanto Congresso Internazionale di Arte Turca*, Venezia 1963, Napoli 1965, ss. 249-252.

Tarihte Sinop’tan Yetişenler, Sinop Valiliği Kültür Müdürlüğü Sinop Valiliği Yayınları, Sinop 1991.

Tarkan, Hasan, “Tarihte Sinop”, *Dıranaz*, (Sinop 1941), S: 49, ss. 5-6.

Tokgöz, Dündar, *Sinop Turizmi ve Eski Eserler Rehberi*, Ankara 1973.

Topaç, Ali Ziya, *Hamzabey Tarihi: Sinop ve İzmir Fatihi*, Bursa 1949.

Tunç, Z., Şahin, M., “Türkiye Selçukluları Döneminde Âşıklar Adası “Sinop”un Fethi”, *14. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*, 22–23 Ağustos 2016, Ed. A. Vehbi Can vd., Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yay., Gostivar/MAKEDONYA İstanbul 2016, ss. 290-297.

Tütüncü, Mehmet, “Sultan-ul-Bahreyn İki Denizin Hâkimi: Selçuklular Zamanında Sinop ve Sinop-Alanya Ticaret Yolu”, *Kuzey Anadolu’da Beylikler Dönemi Sempozyumu Bildiriler Çobanoğulları-Candarogulları-Pervâneoğulları-3-8 Ekim 2011/Kastamonu-Sinop-Çankırı*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Yay., Çankırı 2012, ss. 99-12.

Ulus, İsmail, *Açıklamalı Sinop Kitabeleri*, Sinop Belediyesi, Sinop 2014.

Ülkütaşır, Hüseyin Hilmi, *Sinop Kitabeleri*, Sinop Matbaası, Sinop 1339.

Ülkütaşır, Mehmet Şakir, “Tarihte Sinop: Selçukludan Osmanlı Türklerinin Zabtna Kadar H. 711–864”, *Sinop Gazetesi*, 30 Haziran 1927.

Ülkütaşır, M. Şakir, “Sinop Kitabelerinde Basılı Olmayan Birkaç Metin”, (1933), *T.T.A.E.D*, S: 1, ss.157-159.

Ülkütaşır, M. Şakir, *Sinop’ta Candar Oğulları Zamanına Ait Tarihi Eserler*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1934.

Ülkütaşır, M. Şakir, “Sinop’ta Selçuklular Zamanına Ait Tarihi Eserler”, *Türk Tarih, Arkeolojya ve Etnoğrafya Dergisi*, (1949), S: 5, ss. 112-151.

Ülkütaşır, M. Şakir, “Anadolu Selçukluları Tarafından Sinop’un Muhasara ve Zabtı”, *Türk Kültürü*, (1971),S: 106, ss. 814-819.

Ülkütaşır, M. Şakir, “Sinop’ta Selçuklular Zamanına Ait İki Tarihi Eser”, *Türk Etnoğrafya Dergisi*, (1976), S: 15, ss. 117- 124.

Ülkütaşır, M. Şakir, *Sinop’ta Selçuklular Zamanına Ait İki Tarihi Eser Alâüddin Câmii*, TTK, Ankara 1976.

Üstün, Fulya, *Tarihsel Kaynaklara Göre Sinop Şehrinin Fiziksel Gelişimi (Antik Dönemden 19. Y.Y. Sonuna Kadar)*, Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Trabzon 2008.

Yakupoğlu, Cevdet, *Kuzeybatı Anadolu’nun Sosyo-Ekonomik Tarihi: Kastamonu, Sinop, Çankırı, Bolu: XIII-XV. Yüzyıllar*, Gazi Kitabevi, Ankara 2009.

Yakupoğlu, Cevdet, “Selçuklu ve Beylikler Devri Sinop Zaviyeleri (XIII-XV. Yüzyıllar)”, *Sinop İli Değerleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ankara 2015, ss. 102-108.

Yavuz, Kemal, *Sinopeli Sinova-Sinope-Sinop*, Akis Kitap, İstanbul 2017.

Yılmaz, Hüsnü, *Sinop’un Tarihi*, Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul 1966.

Zachariado, Elizabeth, “Gazi Çelebi of Sinop”, *Oriente e Occidente tra Medioevo ed eta Moderna Studi in onore di Geo Pitarino*, 1997, ss. 1271-1275.

b. Dolaylı Olarak Sinop ve İlçelerinden Bahseden Araştırma Eserler

Acun, Fatma, “Tarih Boyunca Pontus”, *Milli Mücadele Döneminde Giresun Sempozyumu*, 6-7 Mart 1999, Giresun Belediyesi Yay., İstanbul 1999, ss. 19-34.

Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiyye Kataloğu*, Mahmudbey Matbaası, Konstantiniyye 1321.

Akarsu, Seda-Yöndemli, Fuat-Tırpan, Ahmet A., “Candaroğulları Beyliği Döneminde Tıp”, *Kuzey Anadolu’da Beylikler Dönemi Sempozyumu Bildiriler Çobanoğulları-Candaroğulları-Pervâneoğulları-3-8 Ekim 2011/Kastamonu-Sinop-Çankırı*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Yay., Çankırı 2012, ss. 276-298.

Albayrak, Meltem, “Candaroğulları Beyliği’nin Kuruluşu ve Osmanlı Beyliği ile Münasebetlerine Dair Bir Değerlendirme”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, (2018), C: IV, S: 7, ss. 73-100.

Algül, Hüseyin, “Türkiye Selçukluları Devrinde Akdeniz Siyasetine Genel Bir Bakış”, *Türkler*, C: VI, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, ss. 645-650.

Alp, Erdoğan, *Candaroğulları Beyliği ve Kastamonu*, Kastamonu 2000.

Alptekin, Çoşkun, “Türkiye Selçukluları”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C: VIII, İstanbul 1992.

Altun, Ara, “Türkiye Selçukluları Mimarlığı”, *Türkler*, C: VII, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, ss. 820-827.

Anatürk, Selahattin, *Başlangıcından XIII. Yüzyıla Kadar Karadeniz’in Kuzeyi ile İlgili Doğu ve Batı Menşeyli Yazılı Kaynaklar*, Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Programı, İstanbul 2010.

Arik, M. Oluş, “Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri”, *Anadolu (Anatolia)*, (1967), S: XI, ss. 57-99.

Aslan, İlhan, “Doğu Karadeniz’de Moğol Hâkimiyeti”, *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, (2017), C: VII, S: 3, ss. 605-608.

Ayan, Ergin, “Moğol Devri Avrupalı Seyyahlara Göre Karadenizin Kuzeyi”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, (2011), S: 30, ss. 43-70.

Aydın, H., *Candaroğullarından Kalan Eserler*, Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1974.

Ayönü, Yusuf, “Selçuklu-Bizans İlişkileri”, *Türkler*, C: VI, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, ss. 598-617.

Aytaç, İsmail, “Selçuklu Kervansarayları”, *Türkler*, C: VII, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, ss. 854-864.

Bakır, Abdülhalik-Berberoğlu, Muhammed, “Beylikler Dönemi Öncesinde Karadeniz’de Uluslararası Ticaret”, *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, (2017), C: I, S: 1, ss. 153-177.

Bal, Mehmet Suat, “Türkiye Selçuklu Devleti Tarihinde Bir Dönüm Noktası; II. İzzeddin Keykavus Dönemi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, (2005), C: XXIV, S: 38, ss. 259-258.

Bal, Mehmet Suat, “Türkiye Selçuklu Devleti’ndeki Sosyal Kurumların Teşekkülünde Rol Oynayan Kişilerin Siyasi ve Ekonomik Durumları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, (2016), C: XXXV, S: 59, ss. s.21-42.

Baçoğlu, Bekir, *Boyabat Çevresi Tarihi*, Doğuş Matbaacılık, Ankara 1972.

Bayburtluoğlu, Zafer, *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 1993.

Baykara, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, TKAE Yay., Ankara 2000.

Baykara, Tuncer, "Türkiye Selçuklu Döneminde Toplum ve Ekonomi", *Türkler*, C: VII, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, ss. 223-257.

Bayram, Mikail, "Pervaneoğulları Zamanında İlimi Çalışmalar", *I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13 -17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, ss. 383-387.

Bedirhan, Yaşar-Zeki, Atçeken, *Malazgirtten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, Eğitim Kitabevi, Konya 2014.

Bedirhan, Yaşar, "Türkiye Selçuklularında Dış Ticaret", *Turkish Studies*, (2014), C: IX, S: 5, ss. 371-402.

Bedirhan, Yaşar, "Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçuklu Devleti'nin Ticari Münasebette Bulunduğu Devletler ve Tâcirler", *The Journal of Academic Social Science Studies*, (2016), S: 43, ss. 325-346.

Bedirhan, Yaşar, "Türkiye Selçuklu Sultanlarının Milletlerarası Ticareti Geliştirmek İçin Yürüttüđu Faaliyetler ve İzlediği Politikalar", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (2016), C: IX S: 42, ss. 483-502.

Bedirhan, Yaşar, "Selçuklu Türkiyesinde Moğol İsyânlarının Sebep ve Sonuçları", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (2017), S: 50, ss. 126-144.

Bedrosian, Robert, *The Armenian People from Ancient to Modern Times, Armenia during the Seljuk and Mongol Periods*, Vol: 1, Ed. Richard G. Hovannisian, New York, 1997, pp. 241-271.

Bijişkyan, P. M., *Karadeniz Kıyıları Tarihi ve Coğrafyası 1817-1819*, İstanbul 1969.

Bilgin, Orhan, "Fahreddin-i Iraki", *DİA*, C: XII, İstanbul 1995, ss. 84-86.

Boran, Ali, "Türk Sanatında Kale Mimarisi", *Türkler*, C: VII, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, ss. 878-892.

Bostan, M. Hanefi, "Anadolu'da Çepni İskânı", *Türkler*, C: VI, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, ss. 299-311.

Bosworth, Clifford Edmund, *Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri*, Çev. Hande Canlı, Kaknüs Yay., İstanbul 2005.

Boz, Murat, *XIII-XV. Yüzyıllarda Anadolu Kentleri ve Kentliler*, Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırklareli 2014.

Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Çev. Erol Üyepazarıcı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2014.

Combe, Etienne-Sauvaget, Jean-Wiet, Gaston, *Répertoire Chronologique D'Epigraphie Arabe, 10, Le Caire: Imprimerie De L'Institut Français D'Archéologie Orientale* 1939.

Crane, Howard, "Anadolu Beylik Döneminde Mimari ve Himaye", *Türkler*, C: IX, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, ss. 30-37.

Çakan, İlker, *Karadeniz Bölgesi*, Samsun 2005.

Çakmak, Ali, *Türkiye Selçukluları'nda Ziraî Hayat*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2005.

Çakmakoğlu, Kuru, *Alev Çankırı Fatih Emir Karatekin'in Türbesi*, (2007), S: 43, ss.63-84.

Çantay, Gönül, "Türk Mimarisinde Kervansaraylar", *Türkler*, C: VI, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, ss. 76-86.

Çapar, Ömer, "Karadeniz'de En Eski Grek Yerleşmeleri", *A.Ü. DTCF Dergisi*, (1991), XV/26, ss. 303-327.

Çavuşdere, Serdar, "Selçuklular Döneminde Akdeniz Ticareti, Türkler ve İtalyanlar", *Tarih Okulu*, (Yaz, 2009), S: IV, ss. 53-75.

Çelik, Ali, "Çepnilerin Anadolu'nun Türkleştirilmesindeki Yeri ve Önemi", *Türkler*, C: VI, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, ss. 312-323.

Çetin, Osman, "İskânlarla Anadolu'nun Türk Vatanı Hâline Gelmesi", *Türkler*, C: VI, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, ss. 260-268.

Çınar, Hüseyin, "Osmanlı ve Candaroğulları Hanedanları Arasında Evlilik İlişkileri", *Kuzey Anadolu'da Beylikler Dönemi Sempozyumu Bildiriler Çobanoğulları-Candaroğulları-Pervâneoğulları-3-8 Ekim 2011/Kastamonu-Sinop-Çankırı*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Yay., Çankırı 2012, ss. 14-27.

Çiftçi, Cafer, "XIV. Yüzyılda Anadolu'da Uç Beyliklerinin Siyasî ve İktisadi Faaliyetleri", *Türkler*, C: VII, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, ss. 393-406

Çiftçi, Fazıl, *Candaroğlu İsmail Bey: Şahsiyeti ve Eserleri*, Kastamonu 1996.

Dânişmend Gazi Destanı, Haz. Necati Demir, Niksar Belediyesi, Niksar 2005.

Demir, Mustafa, "Türkiye Selçuklu İktisadi Gelişimi İçinde Karadeniz Ticaret Yolu", *Anadolu'da Tarihi Yollar ve Şehirler Semineri, 21 Mayıs 2001, Bildiriler*, "Globus" Dünya Basımevi İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 2002, ss.15-24.

Demir, Necati, "Hacemiroğulları Beyliği", *Türkler*, C: VI, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, ss. 824-829.

Demircan Aksoy, Zeynep, "XIV. Yüzyılda Anadolu Türk Tezhip Tasarımlarının Dönemin Mimari Bezemelerine Yansıması", *Kuzey Anadolu'da Beylikler Dönemi Sempozyumu Bildiriler Çobanoğulları-Candaroğulları-Pervâneoğulları-3-8 Ekim 2011/Kastamonu-Sinop-Çankırı*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Yay., Çankırı 2012, ss. 146-170.

Dilaver, Sadi, *Anadolu'da Selçuklu Mimarisinin Gelişmesi*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1970.

Döğüş, Selahattin, "Osmanlı Fütuhatına Candarlı Sahasından Gelen Yardımlar", *Kuzey Anadolu'da Beylikler Dönemi Sempozyumu Bildiriler Çobanoğulları-Candaroğulları-Pervâneoğulları-3-8 Ekim 2011/Kastamonu-Sinop-Çankırı*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Yay., Çankırı 2012, ss. 407-423.

Dökü, F. Eray-Dinç, Güven-Şimşek, Fatma, "Ahmet Gökoğlu Not Defterleri: Paphlagonia Bölgesi İlk Kültür Envanteri", *Anadolu / Anatolia*, (2006), S: 30, ss. 65-82.

Durukan, Aynur, “Beylikler Dönemi Kültür Ortamından Bir Kesit”, *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, (2014), C: IX, S: 10 ss. 391-502.

Erdem Kuşcu, Ayşe Dudu, “Türkiye Selçuklularında Ordu ve Donanma”, *Türkler*, C: VII, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, ss. 176-188.

Erdmann, Kurt, “Zur Türkisehen Baukunst Seldschukischer und Osmaniseher Zeit”, *Istanbul Mitteilungen*, VII, İstanbul 1958, ss. 1-39.

Ersan, Mehmet, “Selçuklu - Ermeni İlişkileri”, *Türkler*, C: VI, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, ss. 635-644.

Fallmayer, J. Philip. *Doğu'dan Fragmanlar*, Çev. Hüseyin Salihoğlu, Ankara 2002.

Galip, İsmâil, *Takvim-ı Meskûkât-ı Selçukiyye*, Turhan Yay., Ankara 1971.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç, *Küçük Asya'da Selçuklular*, Terc. Abdülkadir İnan, TTK, Ankara 2015.

Göksu, Erkan, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK, Ankara 2010.

Gül, Muammer, “XIII.-XV. Yüzyıllarda Anadolu Türkleri İle Trabzon İmparatorluğu Arasındaki İlişkiler”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2003), C: XIII, S: 2, ss. 421-437.

Günal Öden, Zerrin, “Karasioğulları Beyliği” *Türkler*, C: VI, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, ss.781-786.

Günler, Mevlüt, “Pervâne Muînüddin Süleyman ve Pervâneoğulları Beyliği'nin Kuruluşu”, *Kuzey Anadolu'da Beylikler Dönemi Sempozyumu Bildiriler Çobanoğulları-Candarogulları-Pervâneoğulları-3-8 Ekim 2011/Kastamonu-Sinop-Çankırı*, Ed. Halil Çetin, Çankırı Karatekin Üniversitesi Yay., Çankırı 2012, ss. 480-500.

Hacıgökmen, M. Ali, “Türkiye Selçuklu Devlet Adamlarından Esededdin Ayaz”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (2010), S: 27, ss. 471- 488.

Hamdi Vehbi, *Meşahir-i İslam*, Mihran Matbaası İstanbul 1303.

Hammer, Von Jozeph, *Osmanlı Tarihi*, C: I, MEB, İstanbul 2005.

Hasan b. Abdülmü'min el-Höyî'nin Kaleminden Selçuklu İnşâ Sanatı, Guneyyü'l-Kâtip ve Münyetü't-Tâlib Rusûmu'r-Resâ'il ve Nücûmu'l-Fezâ'il, Haz. Cevdet Yakupoğlu-Namiq Musalı, TTK, Ankara 2018.

Haykiran, Kemal Ramazan, “Anadolu'da Bir İlhanlı Valisi: Demirtaş Noyan (1314– 1328)”, *Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (2009), S: 23, ss. 161-177.

Heyd, Wilhelm, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev. Enver Ziya Karal, TTK, Ankara 2000.

Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi I*, Haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz, Amasya Belediyesi Yay., Ankara 1986.

İğdemir, Uluğ, “Merhum Halil Ethem'in Türk Tarih Kurumu'na Armağan Ettiği Türk İslam Devri Kitabe Estampajları”, *Belleten*, (1940), C: IV, S: 16, ss. 545-563.

İnal, Güner, “Ortaçağ'da Anadolu'da Çalışan Suriye-Mezopotamya'lı Sanatçılar”, *Sanat Tarihi Yıllığı, XI*, İstanbul 1981, ss. 83-95.

İnalçık, Halil, “Murad II”, *İ.A.*, MEB, İstanbul 1978, ss. 593-615.

İnan, Kemal, “Fatih Sultan Mehmed-İstanbul'un Fethi ve Etkileri”, *Türkler, C: IX*, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, ss. 279-311.

İnan, Kenan, “Trabzon'un Osmanlılar Tarafından Fethi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (2003), S: 1, ss. 71-84.

Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, MEB, İstanbul 1992.

Kafalı, Mustafa, “Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi”, *Türkler, C: VI*, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, ss. 177-193.

Karakök, Tunay, “Candaroğulları Beyliği Döneminde Sosyal Kültürel Hayata Dair Bir Değerlendirme”, *Kuzey Anadolu'da Beylikler Dönemi Sempozyumu Bildiriler Çobanoğulları-Candaroğulları-Pervâneoğulları-3-8 Ekim 2011/Kastamonu-Sinop-Çankırı*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Yay., Çankırı 2012, ss. 79-98.

Karalihoğlu, Murat, “Batı Karadeniz'de Beylikler Dönemi Eserleri ve Yerleşimlerinde Antik Dönem Bağlantısı”, *Kuzey Anadolu'da Beylikler Dönemi Sempozyumu Bildiriler Çobanoğulları-Candaroğulları-Pervâneoğulları-3-8 Ekim 2011/Kastamonu-Sinop-Çankırı*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Yay., Çankırı 2012, ss. 440-478.

Kaya, Esin, “Türkiye Selçuklularında Bilimsel Çalışmalar”, *Türkler, C: VII*, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, ss. 540-559.

Kayhan, Hüseyin, “Ladik Beyliği (1261-1403)”, *Türkler, C: VI*, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, ss. 763-770.

Kaymaz, Nejat, *Pervane Mu'inü'd-din Süleyman*, Kaynak Yayınları, Ankara 1970.

Kaymaz, Nejat, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-din Keyhüsrev ve Devri*, TTK, Ankara 2009.

Keçiş, Murat, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler 1204-1404*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2009.

Keçiş, Murat “XIII-XIV. Yüzyıl Bizans ve İslam Kaynaklarına Göre Kuzeybatı Anadolu Yol Ağları”, *Bellekten*, (2013), C: LXXVII, S: 280, ss. 849-874.

Keçiş, Murat, “II. Manuel Palaiologos'un Mektuplarında Sultan Yıldırım Bayezid ve Osmanlılar” *The Journal of Academic Social Science Studies*, (2013), C: VI, S: 3, ss. 301-320,

Kesik, Muharrem, “Muinüddin Süleyman Pervane”, *DİA*, C: XXXI, İstanbul 2006, ss. 91-93.

Kesik, Muharrem, “Pervaneoğulları”, *DİA*, C: XXXIV, İstanbul 2007, ss. 245-246.

Kesik, Muharrem, *Anadolu Türk Beylikleri*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2018.

Keskin, Mustafa, “Gazi Süleymanşah ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu”, *Türkler, C: VI*, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, ss. 529-536.

Kılıç, Şahin, “Yükselme Devri Selçuklu-Bizans İlişkileri”, *Türkler*, C: VI, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, ss. 618-629.

Kılınç, Hakan, *Ortaçağ Akdenizinde İspanyol Bir Seyyah: Pero Tafur’un Doğu Seyahati (Tercüme ve Değerlendirme)*, Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Muğla 2014.

Kırpık, Güray-Cebeci, Ahmet, “Kuzey Batı Anadolu’da Hristiyan Türklerin İskânı ve Kullandıkları Şahıs Adları”, *Kuzey Anadolu’da Beylikler Dönemi Sempozyumu Bildiriler Çobanoğulları-Candaroğulları-Pervâneoğulları-3-8 Ekim 2011/Kastamonu-Sinop-Çankırı*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Yay., Çankırı 2012, ss. 41-64.

King, Charles, *Karadeniz*, Çev. Zülal Kılıç, 2. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008.

Koca, Salim, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus Zamanında Türkiye Selçuklu Devleti (1211-1220)*, *Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989.

Koca, Salim, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211- 1220)*, TTK, Ankara 1997.

Koca, Salim, “Anadolu Türk Beylikleri”, *Türkler*, C: VI, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, ss. 703-755.

Koca, Salim, “Türkiye Selçuklu Sultanlarının İzledikleri Ekonomik Politikalar”, *Türkler*, C: VI, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, ss. 344-353.

Koca, Salim, “Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus’un Şahsiyeti ve Tarihî Rolü”, *Türkler*, C: VI, 2002, ss. 580-589.

Koca, Salim, *Selçuklular’da Ordu ve Askerî Kültür*, Ankara 2005.

Koca, Salim, “Türkiye Selçuklu Devletini’nin Temel İç ve Dış Politikaları ve Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev (1192-1196, 1205-1211)”, *USAD*, S: 5, 2016, ss. 25-67.

Korobeinikov, Dimitri, “Doğunun ve Batının Hükümdarı: Müslüman ve Hristiyan Kaynaklarında Selçuklu Hanedanlığına Dair Kavram ve Unvanlar”, *Anadolu Selçukluları Ortaçağ Ortadoğusu’nda Saray ve Toplum*, Ed. A. C. S. Peacock-Sara Nur Yıldız, Çev. A. Sait Aykut, YKY, İstanbul 2017.

Köprülü, M. Fuad, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu*, TTK, Ankara 1991.

Köse, Bayram Arif, “Ortaçağda Trabzon Limanının Tarihsel Coğrafyasının Siyasal ve Ekonomik Sonuçları”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, (2017), S: 22, ss. 9-42.

Kramers, Johannes Heindrik, “Muin-üd-Din”, *İ.A.*, C: VIII, MEB, 1979, ss. 556-557.

Le Beau, Charles, *Historie du Bas-Empire*, Paris 1824.

Martin, M. E., “The Venetian-Seljuk Treaty of 1220”, *Oxford Journals*, Oxford University Press, (1980), Vol: 95, pp. 321-330.

Merçil, Erdoğan, “Anadolu Beylikleri”, *Türk Dünyası El Kitabı*, TKAE Yay., Ankara 1992, ss. 297-322.

Merçil, Erdoğan, *Türkiye Selçukluları’nda Meslekler*, TTK, Ankara 2000.

Merçil, Erdoğan, “Türkiye Selçukluları”, *Türkler*, C: VI, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, ss. 503-528.

Merçil, Erdoğan, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK, Ankara 2007.

Metin, Tülay, “Türkiye Selçuklu Devleti'nin Karadeniz'deki Siyasî ve Askerî Faaliyetleri”, *Akademik İncelemeler*, (2008), C: III, S: 2, ss. 13-26.

Miller, William, *Son Trabzon İmparatorluğu*, Heyemola Yay., İstanbul 2007.

Mordmann, J. Heinrich, “İsfendiyaroğulları”, *İ.A.*, C: V/2, MEB, İstanbul 1978, ss. 1072-1074.

Ocak, Ahmet Yaşar, “Anadolu Beyliklerinin Teşkilat ve Kültürü”, *DİA*, C: III, İstanbul 1993, ss. 139-141.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Sarı Saltık Popüler İslam'ın Balkanlar'daki Destanı Öncüsü*, TTK, Ankara 2002.

Ostrogorsky, George, *Bizans Devletleri Tarihi*, TTK, Ankara 2017.

Ozanoğlu, İhsan, *Kastamonu'nun Yetiştirdiği Meşhur Adamlar: Candaroğulları (İbrahim Bey)*, Kastamonu 1959.

Ozanoğlu, İhsan, *Kastamonu'nun Yetiştirdiği Meşhur Adamlar: Candaroğulları (İsmail Bey)*, Kastamonu 1959.

Ozanoğlu, İhsan, *Kastamonu'nun Yetiştirdiği Meşhur Adamlar: Candaroğulları (Kasım Bey)*, Kastamonu 1959.

Ozanoğlu, İhsan, *Kastamonu'nun Yetiştirdiği Meşhur Adamlar: Candaroğulları (Şücaüddin Süleyman Paşa)*, Kastamonu 1959.

Öden Günel, Zerrin, “İsfendiyar Bey”, *DİA*, C: XXII, ss. 512-514.

Öngül, Ali, *Selçuklular Tarihi 2, Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2014.

Özbek, Yıldırım, “Ortaçağ Anadolu Türk Mimarisinde Süsleme”, *Türkler*, C: VII, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, ss. 893-910.

Özcan, Koray, “Anadolu Türk Kent Tarihinden Bir Kesit”, *Bilgi*, (2006), S: 38, ss. 161-184.

Özcan, Koray, “Anadolu'da Selçuklu Kentler Sistemi ve Mekânsal Kademelenme (1)”, *METU JFA*, (2006), C: XXIII, S: 2, ss. 21-31.

Özkan, Mustafa, “Selçuklular ve Beylikler Devrinde Türk Dili”, *Türkler*, C: VII, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, ss. 593-608.

Leaf, Walter, “The Commerce of Sinope”, *The Journal of Hellenic Studies*, (1916), Vol: 36, pp. 1-15.

Öztürk, Necdet, “Fetret Devri ve Osmanlı Hâkimiyetinin Yeniden Tesisi”, *Türkler*, C: IX, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, ss. 221-251.

Pachymeres, G. Georgil, *Pachymeris de Michaelae et Andronico Palaeolopis Libri*, Vol: II, Ed I. Beckerl, Bonnae 1835.

Polat, M. Said, *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklularında İçtimai ve İktisadî Hayat*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 1997.

Polat, M. Said, "Selçuklu Türkiyesi'nde Ticaret", *Türkler*, C: VII, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, ss. 375-385.

Protector, Menandros-Simokattes, Theophylaktos, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, Çev. İsmail Mangaltepe, Doğu Kütüphanesi Yay., İstanbul 2000.

Ramsay, W. Mitchell, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Çev. Mihri Pektaş, MEB, İstanbul 1960.

Sağlam, O. Ferid, "Timurla Müşterek Candaroğlu İsfendiyar Sikkeleri", V. Türk Tarih Kongresi, *Bildiriler*, Ankara 1960.

Sarıkaya, A. Yaşar, *Bir İnci Memleketim*, Ceylan Ofset, Samsun.

Savi, Saime İnal, "Farsça Kaynaklarda Candaroğulları ve İsmail Bey", *Kuzey Anadolu Beylikler Dönemi Sempozyumu Bildiriler, Çobanoğulları-Candaroğulları-Pervâneoğulları- 3-8 Ekim 2011/Kastamonu-Sinop-Çankırı*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Yay., Çankırı 2012, ss. 3-13.

Savk, Serkan, *Türkiye Selçukluları Devrinde Haberleşme (XI.-XIII. Yüzyıllar)*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2007.

Sevgen, Nazmi, *Anadolu Kaleleri*, Ankara 1959.

Sevim, Ali-Yücel, Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I*, TTK, Ankara 1991.

Sevim, Ali-Erdoğan, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK, Ankara 1995.

Solak, Kürşat, "Memlûk Devleti-Candaroğulları Beyliği Münasebetleri", *Kuzey Anadolu'da Beylikler Dönemi Sempozyumu Bildiriler Çobanoğulları-Candaroğulları-Pervâneoğulları-3-8 Ekim 2011/Kastamonu-Sinop-Çankırı*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Yay., Çankırı 2012, ss. 424-437.

Solmaz, Sefer, "Dânişmendliler", *Türkler*, C: VI, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, ss. 430-451.

Sönmez, Zeki, *Anadolu Selçuklularında Atabeylik, Atabey Esededdin Ayaz ve 13. Yüzyıl Mimarisine Katkıları 5. Antalya Selçuklu Semineri*, Antalya İl Kültür Müdürlüğü Yay., Antalya 1998.

Spuler, Bertold, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri*, Çev. Cemal Köprülü, Ankara 1987.

Strange, G. Le, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, Haz. Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar, Yeditepe Yay., İstanbul 2015.

Sümer, Faruk, *Yabanlı Pazarı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1985.

Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı-Destanları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1992.

Sümer, Faruk, "Selçuklular Devrinde Ticaret", *Türk Dünyası Araştırmaları*, (1993), S: LXXXIII, ss. 9-14.

Sümer, Faruk, *Türk Devletlerinde Şahıs Adları*, C II, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999.

Sümer, Faruk, “Anadolu'da Oğuz Boylarına Ait Yer Adları”, *Türkler*, C: VI, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, ss. 355-357.

Sümer, Faruk, “Keykâvus I”, *DİA*, C: XXV, Ankara 2002, ss. 352-353.

Şaman Doğan, Nermin, “Selçuklu Döneminde Siyasi ve Bani Kimliği ile Zeyneddin Beşâre”, *Turkish Studies*, (2014), C: IX, S: 10, ss. 957- 976.

Şaman Doğan, Nermin, “Anadolu Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykavus Döneminde (1211-1220) Baniler ve İmar Faaliyetleri”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (2016), S: 24, ss. 219-250.

Şeker, Mehmet, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 2007.

Taş, Kenan Ziya, “Kuzey-Batı Anadolu'da Osmanlı Öncesi Vakıfları”, *Kuzey Anadolu Beylikler Dönemi Sempozyumu Bildiriler, Çobanoğulları- Candaroğulları-Pervâneoğulları- 3-8 Ekim 2011/Kastamonu-Sinop-Çankırı*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Yay., Çankırı 2012, ss. 218-230.

Tellioğlu, İbrahim, “Vital Cuinet'e Göre Karadeniz Bölgesi'nin Nüfusu”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1998), S: 3, ss. 95-102.

Tellioğlu, İbrahim, “Tarih Boyunca Grekçe Konuşan Topluluklar”, *Türk Kültürü*, (2004), S: 493-494, ss. 594-598.

Tellioğlu, İbrahim, “Doğu Karadeniz Bölgesindeki Rum Varlığına Dair Görüşler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, (2004), C: XX, S: 60, ss. 785-797.

Tellioğlu, İbrahim, “Trabzon Rum Devletinin Kuruluşu Hakkında Tartışmalar”, *Erdem*, (2004), C: XIV, ss. 139-146.

Tellioğlu, İbrahim, “Doğu Karadeniz Bölgesinin Türk Yurdu Haline Gelmesi Hakkında Bir Değerlendirme”, *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, (2007), Vol: 2/2, ss. 654-664.

Tellioğlu, İbrahim, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon 2007.

Tellioğlu, İbrahim, “Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki Komnenos Hakimiyeti (1204-1461) ve Türkler”, *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Trabzon 2008, ss. 109-124.

Tellioğlu, İbrahim, *Komnenosların Karadeniz Hâkimiyeti: Trabzon Rum Devleti (1204-1461)*, Serander Yayınları, Trabzon 2009.

Togan, A. Zeki Velidî, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, 3. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

Top, Mehmet, “Ortaçağ Türk Mimarisinde Mihrab”, *Türkler*, C: VI, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, ss. 87-98.

Turan, Osman, Keykâvus I, *İ.A.*, C: VI, MEB, İstanbul 1977, ss. 631-642.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998.

Turan, Osman, “Selçuk Kervansarayları”, *Türkler*, C: VII, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, ss. 755-765.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 2010.

Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, TTK, Ankara 2014.

Turan, Refik, “Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilât”, *Türkler*, C: VII, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, ss. 151-168.

Turan, Şerafettin, *Türkiye İtalya İlişkileri I (Selçuklulardan Bizans'ın Sona Erişine Kadar)*, Metis Yay., İstanbul 1990.

Uyumaz, Emine, “Sultan I. Alâeddin Keykubat Devri Türkiye Selçuklu Tarihi (1220-1237)”, *Türkler*, C: VI, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, ss. 590-597.

Uyumaz, Emine, *Sultan I. Alâeddin Keykûbâd Devri Türkiye Selçuklu Siyasî Tarihi (1220-1237)*, TTK, Ankara 2003.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C: I, 5. Baskı, TTK, Ankara 1988.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1988.

Üstün, G., “Anadolu’dan Geçen Kadim Transit Yolları”, *Dranaz*, (1937), S: 19, ss. 3-5.

Varlık, M. Cetin, “Pervaneoğulları Beyliği”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C: VIII, Çağ Yay., İstanbul 1984, ss. 592-596.

Yakubovski, Aleksandr, “İbn-i Bibi’nin, XIII. Asır Başında Anadolu Türklerinin Sudak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikâyesi”, Çev. İsmail Kaynak, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, (1954), C: XII, S: I-II, ss. 207-226.

Yakupoğlu, Cevdet, *Kuzeybatı Anadolu’nun Sosyo-Ekonomik Tarihi*, Ankara 2009.

Yakupoğlu, Cevdet, “Kastamonu Hanönü İlçesinde Candaroğulları Dönemine Ait Tatlı Hatun Hanı ve Yeni Bulunmuş İnşa Kitabesi”, *Kuzey Anadolu’da Beylikler Dönemi Sempozyumu Bildiriler Çobanoğulları-Candaroğulları-Pervâneoğulları-3-8 Ekim 2011/Kastamonu-Sinop-Çankırı*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Yay., Çankırı 2012, ss. 201-216.

Yakupoğlu, Cevdet, “Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ed. Refik Turan, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, ss. 351-386.

Yakupoğlu, Cevdet, “Kastamonu-Taşköprü’de Çobanoğlu Muzaffereddin Yavlak Arslan Medresesi ve Camii”, *DTCFTAD*, (2017), C: XXXVI, S: 61, ss. 41-74.

Yaman, T. Mümtaz, *Kastamonu Tarihi*, İstanbul 1935.

Yavuz, Kemal, “XIII-XVI. Asır Dil Yadigârlarının Anadolu Sahasında Türkçe Yazılış Sebepleri ve Bu Devir Müelliflerinin Türkçe Hakkındaki Görüşleri”, *Türkler*, C: VII, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, ss. 617-635.

Yeğim, Ş., *XIII. Yüzyılda Karadeniz’de Cenevizlilerin Ticareti*, Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1935.

Yetkin, Şerafettin, “Anadolu Selçuklu Şifahaneleri”, *Türk Kültürü*, (1963), S: X, ss. 21-33.

Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri II*, (Yayına Haz. Refet Yinanç), TTK. Yayınları, Ankara 2014.

Yuvalı, Abdulkadir “XIII. Yüzyıl Karadeniz Ticareti”, *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun 1990.

Yücel, Yaşar, *XIII. ve XV. Yüzyıllar Kuzey Batı Anadolu Tarihi*, Ankara 1980.

Yücel, Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar Çobanoğulları Beyliği Candaroğulları Beyliği*, TTK, Ankara 1988.

Yücel, Yaşar, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, TTK, Ankara 1989.

Yücel, Yaşar, *Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, TTK, Ankara 1989.

Yücel, Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar: Çobanoğulları Candaroğulları, 'Mesalikü'l Ebsar'a Göre Anadolu Beylikleri'*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

Yücel, Yaşar, “Candaroğulları”, *DİA*, İstanbul, 1993, ss. 146-149.

Sonuç

Sinop'un coğrafi konumu, Antik Çağdan günümüze kadar buranın önemli bir yerleşme yeri olmasının en önemli nedenidir. Hem doğal bir limana sahip olması hem de Karadenizin kuzey kıyılarına en yakın yerde bulunması buranın askerî ve ekonomik bakımdan önemini arttırmıştır. Roma, Bizans ve Trabzon Rum İmparatorluklarının döneminde önemli bir liman şehri olan Sinop; Türkiye Selçukluları, Anadolu Beylikleri ve Osmanlılar döneminde bu özelliğini devam ettirmiştir. Özellikle Türkiye Selçukluları döneminde hem denizaşırı seferler için bir üs olması nedeniyle hem de ticarî bakımdan ayrıca önem kazanmıştır.

Bu kadar eski devirlerden beri önemli bir konumda olan Sinop hakkında dönemin kaynaklarında bolca bilgi bulunmaktadır. Günümüzün yerli ve yabancı araştırmacıları da bu alanda çalışmalar yapmışlardır. Bu çalışmaların bir kısmı doğrudan Sinop şehri, limanı ve ilçeleri hakkında iken bir kısmı da bir vesile ile şehirden ve limandan bahseden eserlerdir. Özellikle Ortaçağ Anadolu'sunun güvenliği ve ekonomisi konularında yapılan araştırmalarda Sinop büyük ölçüde bahsi geçen bir şehir olmuştur.

KAYNAKLAR

ANNA KOMNENA, *Alexiad*, Çev. Bilge Umar, İnkılap Yay., İstanbul 1996.

Anonim *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, Çev. Halil İbrahim Gök-Fahreddin Coşguner, Atıf Yay., Ankara 2014.

Anonim, *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III Histoire des Seldjoukides d'asie Minure*, Haz. Feridun Nafiz Uzluk, Ankara 1952.

BAL, Mehmet Suat, “Türkiye Selçuklu Devleti Tarihinde Bir Dönüm Noktası; II. İzzeddin Keykavus Dönemi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, (2005), C:24, S: 38, ss. 239-258.

BARAT, C., “Roma Dönemi Pontus at Bithynia Eyaleti”, *Roman Art and Civilization- a Common Language in Antiquity*, (coordinator) Mihaela Lakob, România 2014.

BARAT, C., “Roma Dönemi Sinope Tarihi”, *Roman Art and Civilization- a Common Language in Antiquity*, (coordinator) Mihaela Lakob, România 2014.

ÇAPAR, Ömer, “Karadeniz’de En Eski Grek Yerleşmeleri”, *A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1991, C: XV, S: 26, ss. 303-327.

ESEMENLİ, Deniz, “Alâeddin Camii ve Medresesi”, *DİA*, C: II, ss. 328-329.

GREGORY ABÛL-FARAC, *Abûl-Farac Tarihi*, C: II, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1999.

HEREDOTOS, *Tarih*, Çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası, İstanbul 2012.

HEYD, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev. E. Ziya Karal, TTK, Ankara 2000.

İBN BIBÎ, El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali El-Ca‘feri Er-Rugadi, *El-Evamirü'l Ala'iyye fi'l umuri'l-Ala'iyye (Selçuknâme)*, I, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı 1000 Temel Eser Dizisi, Ankara 1996.

İBN BIBÎ, El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali El-Ca‘feri Er-Rugadi, *Selçuknâme*, Haz. Refet Yınanç-Ömer Özkan, Kitabevi Yay., İstanbul 2010.

KEÇİŞ, Murat, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler 1204-1404*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009.

KERÎMÜDDİN MAHMUD-I AKSARAYÎ, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000.

KOÇAK, Özdemir, “Erken Sinop Yerleşmeleri”, *Belleten*, 2003, C: LXVII/250, ss.697-718.

MUHAMMED ET-TANCÎ, *İbni Batûta Seyahatnâmesi “Tuhfetu'n-Nuzzâr fi Garaibi'l-Emsâr”*, C: I-II, İstanbul 1983.

MÜNECCİMBAŞI Ahmet b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi Anadolu Selçukluları ve Beylikleri*, Haz. Ali Öngül, Kabalıcı Yayınları, İstanbul 2017.

REDFORD, S., “Sinop in the Summer of 1215, The Beginning of Anatolian Seljuk Architecture”, *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 16, 2010.

RUYSBROECK, Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, Çev. Zülal Kılıç, İstanbul 2010.

STRABON, *Antik Anadolu Coğrafyası*, Çev. Adnan Pekman, İstanbul 2009.

STRANGE, Guy Le, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, Haz. Adnan Eskikurt ve Cengiz Tomar, Yeditepe Yay., İstanbul 2015.

ŞAHİN, Mustafa- TUNÇ, Zekiye, “Türkiye Selçuklularının Sinop’un Fethinde Gâşiye’yi Hâkimiyet Âlameti Olarak Kullanmaları ve Fetih İçin Gönderilen Fütüvvetnâme”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 2018, C: 17, S:2, ss. 701-710.

TELLİOĞLU, İbrahim, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon 2007.

TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998.

TURAN, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, TTK, Ankara 2014.

ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir, "Sinop'ta Candar Oğulları Zamanına Ait Tarihi Eserler", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, 1949, S: V, ss. 152-191.

ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir, "Sinop'ta Selçukîler Zamanına Ait Tarihi Eserler", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, 1949, S: V, ss. 152-191.

DEMİRKAYA ÜSTÜN, Fulya-TULUK, Ömer İskender, "Eflatun'un 'Kurbağa'sı Sinope'den Sinop'a: Kaynaklara Göre Sinop Kentinin Fiziksel Gelişimi", *METU JFA*, 2012/1, C: XXIX, S: 1, ss. 45-68.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara 1988.

YAKUPOĞLU, Cevdet, *Kuzeybatı Anadolu'nun Sosyo-Ekonomik Tarihi*, Gazi Kitabevi, Ankara 2009.

YAZICIZÂDE ALI, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, Haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2017.

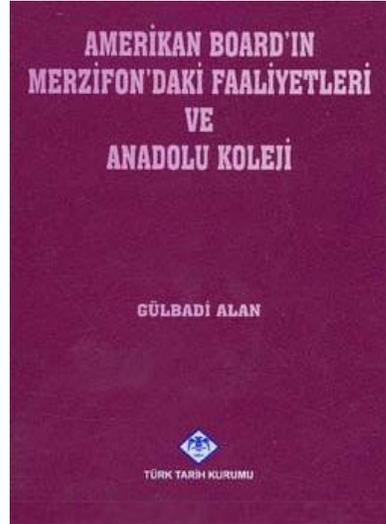
YÜCEL, Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I*, TTK, Ankara 1991.

KİTAP DEĞERLENDİRME/BOOK REVIEW

Gülbadi Alan, *AMERİKAN BOARD'IN MERZİFON'DAKİ FAALİYETLERİ VE ANADOLU KOLEJİ*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008, 650 sayfa, ISBN978-975-16-2093-4*

Ayşegül KUŞ**

Alan, who is a professor at the History department at the Faculty of letters in Erciyes University has carried out several studies on the missionary activities that gained a different momentum in the Ottoman lands in the early years of the 19th century owing to some military, political, social and economic changes through which the Ottoman Empire went. Along with a foreword, the abbreviations and the introduction and the closing, bibliography, index and the supplements included in the book, the book is mainly made up of four parts. What makes the book valuable and interesting for the readers is that it specifically focuses on the missionary activities ranging from religious, educational services to health and relief services provided by the American Board and its activities within the framework of the Anatolian College in Merzifon. Moreover, while giving a detailed account related to the subject, the writer also uses a wide range of primary sources such as the Ottoman documents, the American archives and the Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, which cast a light upon the arrival of the American Board in Merzifon, the activities conducted at Merzifon station, some

* *Gönderim tarihi:21.02.2020. Kabul tarihi:11.04.2020.*

** *Dr. Öğr Gör. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, SAMSUN. aysegulk@omu.edu.tr ORCID: 0000-0002-8051-600*

developments about the opening of the Merzifon Anatolian college, the activities carried out there, and more importantly, the socio-cultural impact of the Anatolian college on the region, and so on.

In the first part, under the title of “the Settlement of the American Board Missionaries in Merzifon and the Developments that Provide the Establishment of the Merzifon American College”, she gives information pertaining to the settlement of the American Board missionaries in Merzifon such as the first arrival of American missionaries in Merzifon, the establishment of a missionary station, the development of the Merzifon and outstations within the organisation of the American Board, the missionaries working in Merzifon, the expenditures made in Merzifon, and so on (p.30-61). In addition, based on the primary sources mentioned above, the author provides detailed information for the reader pertaining to the activities carried out by the missionaries, especially focusing on the ones in the religious and educational fields, how the Theology school started its educational activities, the educational activities at the Girls’ Boarding school and the construction of an orphanage, and so on (68-216).

In the second part, under the heading of “How the Anatolian College started its educational activities”, she writes about the developments for the opening of the Anatolian college, for instance; the opening of Harbinger college in Merzifon and how the Anatolian college gave start for its educational activities focusing on the management of the Anatolian college, the building itself, the finance of the Anatolian college, the students who attended the college, the teachers working there, and the official recognition of the Anatolian college by the Ottoman State. More importantly, the author gives detailed information that reveals a wide range of the activities conducted in the school. First, she focuses on the educational activities in the school such as the curriculum and the time table, the rules obeyed for the education of the Anatolian college, the equipment used for education, the practice of self-help, the student clubs and the other social activities carried out by the students, Last, she gives a detailed account of the activities of the Anatolian college in the field of health on the basis of the foundation of the hospital, the staff working at the Merzifon Anatolian Hospital, the health services provided, the building, the budget and the equipment of the hospital, and so on (p.222-353).

In the third part, the writer puts a greater emphasis on the socio-economic, cultural and political effects of the missionaries of the American Board and the Anatolian college on Merzifon and Anatolia. In this part, she asserts that the Anatolian college had a deep social impact not only on the minorities but also on the Turkish people in terms of some of the positive improvements which they made in the region. Moreover, she touches on political effects of the Anatolian college in Anatolia. In this sense, she discusses the issue of how the college gave a special training to the leading group among the Greeks and the Armenians, which would be the stepping stone to the tension and conflict in the Ottoman society later. For instance, she details and exemplifies it through the Armenian incidents in Merzifon and she discusses the importance of the American Board and the missionaries related to the incidents

experienced in the town. Furthermore, she mentions the Armenian revolts in Anatolia and emphasizes the role of the Anatolian college and its teaching staff in the Armenian revolts, which took place in 1895-1896 (p.363-476).

In the fourth part, she provides information pertaining to the termination of the activities of the American Board missionaries and the activities of the Anatolian college at Merzifon station during the First World War. First, she asserts that when the war broke out and the Ottoman Empire was involved in the war, the activities carried out in Merzifon started to go through difficult times because the main purpose of the missionary activities of the American Board among the minorities was to be able to get the largest piece during the share of the Ottoman Empire by the leading Western powers. The author details the activities of the American Board and the Anatolian college or the things experienced during the war such as the state of the Anatolian college when the war broke out, the Armenian deportation and the situation of the college in 1915, the confiscation of the college buildings by the Ottoman government, the end of the the First World War and how the college started its educational activities again after the war was over, the end of the English occupation in Merzifon and the missionaries of the American Board and so on. In addition, she focuses on the raid made by the Ankara government to the Anatolian college and putting an end to the educational activities of the college in Merzifon in a detailed way. In this sense, she gives some background information leading to it. For example, she touches the reasons of the raid made by the government of Ankara, the positive relations established between the English, who occupied the region and the missionaries of the American Board and the minorities, the activities of the Pontus society in the Anatolian college, the murder of a Turkish teacher in the college, the search of the building by the authorities and the documents (the reports and the documents and some of private letters written by the Anatolian college teachers to provoke people for the revolt) found in the college, giving information to the government authorities related to the search of the Anatolian college and the documents having been found there, the opinions of the American Board missionaries about it, and finally the arrest of the missionaries of the American Board, the students and their being charged at “the İstiklal courts”. Besides, she writes about the decision of closing down the college in Merzifon and sending away the teachers and the students of the college from Merzifon, some new efforts for the revival of the college and more importantly, some other activities carried out by the teachers in favour of the Greeks (p.491-577).

Conclusion: The book written by the author discusses the activities of the American Board, which had lasted in Merzifon and its vicinity for 70 years within the framework of the Anatolian college. Therefore, it is apparent that this study casts a much deeper light on the missionary activities and enables us to understand the nature and the main purpose of the missionary activities carried out in the Ottoman lands by the American Board as well. For instance, the author underlines the fact that in order to develop the Protestant sect among the Christian Ottoman subjects some great efforts were made by the American

Board in Merzifon and its vicinity and she stresses that such sort of missionary activities planted some separatist seeds among the Christians against the Ottoman State and also the students at the college were encouraged to gain a different point of view, that is, the idea of establishing a state of their own independent from the Ottoman Empire through some of educational activities carried out at the Anatolian college. Strikingly enough, putting a greater emphasis on the role of the Anatolian college in Merzifon, she reveals the fact that these separatist ideas planted by the missionaries caused not only the Armenians but also the Greeks to revolt against the Ottoman State. Moreover, the Anatolian college gave a great deal of support to the Pontic movements in the region.

Besides, what makes the study valuable and interesting for the reader is that the author writes about the activities of the American Board and the Merzifon Anatolian college in a chronological order from 1852 to the Anatolian college's being closed down in 1921. Therefore, it becomes much easier to follow and understand how the American Board started its activities in Merzifon, the methods they followed while carrying out their activities in the town, the educational activities of the American Board, and Merzifon American college and its activities in the region. All in all, the book makes great and valuable contributions to the literature in that it enables us to gain a deeper insight into the missionary activities carried out in Merzifon and its vicinity within the framework of the Anatolian college.

KARADENİZ İNCELEMELERİ DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ

1-Derginin dili Türkçedir. Ancak, anadili Türkçe olmayan araştırmacıların gönderdiği yazılar, İngilizce olmak ve her sayıda iki makaleyi geçmemek kaydıyla yayımlanabilir. Yayımlanacak her yazının başında Türkçe *öz* ve İngilizce *abstract* ile bunların yanısıra Türkçe ve İngilizce anahtar kelimeler verilir. Özetler 100 ile 150'şer kelime arasında, anahtar kelimeler ise en çok 8'er kelime olmalıdır.

2-Karadeniz İncelemeleri Dergisi, Bahar (Mayıs) ve Güz (Kasım) döneminde olmak üzere yılda iki kez yayımlanır.

3-Dergide; bilimsel makale, tercüme ve kitap eleştirileri yayımlanacaktır. Makaleler daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış, akademik standartlara uygun ve özgün olmalıdır. Makaleler, ulusal ve uluslararası geçerli etik kurallara (araştırma ve yayın etiğine) uygun olmak zorundadır. Yayımlanacak makaleler, intihal programı tarafından denetlenecek ve uygun görülmeyenler yayımlanmayacaktır. Özel durumlar hariç sayfa sayısı 25'i aşmamalıdır.

4-Dergi, hakemli bir yayındır. Gönderilen yazılar önce konu, sunuş tarzı ve teknik açıdan Yayın Kurulu tarafından incelenir. Yayımlanmaya uygun bulunanlar konunun uzmanı iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarının olumlu olması durumunda yayımlanır. Raporlardan birinin olumlu, diğerinin olumsuz olması durumunda ise makale üçüncü hakeme gönderilir ve onun kararına göre hareket edilir. Hakemler, raporlarında bazı hususların düzeltilmesini istemişlerse, düzeltmelerin yapılması için makaleler yazara geri gönderilir. Yazar, hakem kararlarına katılmıyorsa nedenini açıklamalıdır.

5-Yazılarda, Türk Dil Kurumunun yazım kurallarına uyulması önerilir. Bununla birlikte, yazıların yazım kurallarından yazarları sorumludur.

6-Yazılar, basılı iki kopya ve disketleriyle birlikte gönderilmelidir.

7-Yazılar, IBM veya Macintosh uyumlu bilgisayarlarda MS Word adlı programla, normal metin için *Times* ya da *Times New Roman* fontu, transkripsiyon için *Times*'e dayalı herhangi bir fontla yazılmış olmalıdır. Transkripsiyonda kullanılan font diskete eklenmelidir. Metin 11 punto, dipnot 9 punto olmalıdır.

8-Dipnotlarda izlenecek yöntem:

Kitaplarda: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Basıldığı yer ve yıl, sayfa.

Örnek: Fethi Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Ankara 1991, s. 58.

Birden çok cildi olan eserlerde: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Yayınevi, Basıldığı yer ve yıl, cilt, sayfa.

Örnek: Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul 1998, C: I, s. 186.

Birden çok yazarlı eserlerde: Yazar Adı Soyadı-İkinci Yazar Adı Soyadı-

Üçüncü Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Yayınevi, Basıldığı yer ve yıl, sayfa.

Örnek: Durmuş Yalçın-Yaşar Akbıyık-Dursun Ali Akbulut, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Ankara 2004, s. 58.

Çevireni veya hazırlayanı olan eserlerde: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Çeviren (Çev.) veya Hazırlayan (Haz.) adı soyadı, Yayınevi, Basıldığı yer ve yıl, sayfa.

Örnek: William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, Çev. Alâaddin Şenel, İstanbul 2003, s. 58.

Makalelerde: Yazar Adı Soyadı, “Makale adı”, *Dergi Adı* (veya kısaltması), Cildi, Sayısı, Baskı yeri ve yılı, sayfası.

Örnek: M. Orhan Okay, “Duanın Şiiri”, *Türk Dili*, C: LI, S: 420, Ankara 1986, s. 504-511.

Gazetelerden yapılan alıntılarda *Gazete adı*, sayı (no), tarih, (Hicri veya Rumi tarihli ise parantez içinde Miladi tarih) verilmelidir. Hicri ve Rumi ay adları bitişik olarak yazılmalıdır.

Örnek: *İstikbal*, No: 356, 15 Kânunusani 1327 (28 Ocak 1912).

Dipnotlarda atıf yapılan eserin ilk geçtiği yerde tam künyesi verilmeli, daha sonraki yerlerde yazar soyadından sonra *a.g.e.*, şeklinde; eğer atıf yapılan makale ise yazar soyadından sonra *a.g.m.*, olarak kısaltılmalıdır.

Makalenin sonunda bir “Kaynaklar” bölümü bulunmalıdır. Burada yazar soyadı (büyük harflerle), adı, kitap adı, varsa çeviren veya hazırlayan adı, cilt, yayınevi, basım tarihi, basım yeri verilmelidir. Makalelerde ayrıca sayfa aralıkları da verilmelidir.

Örnek: ÜÇÜNCÜ, Uğur, *İkinci Dönem TBMM’de Bir Muhafifin Portresi Kadırbeyzade Zeki Bey*, Çizgi Yayınevi, Konya 2011.

Arşiv malzemelerinin kullanımında arşiv adları *italik*, belge tasnifleri ise normal karakter ile dizilmelidir.

Örnek: TŞS, Defter No: 1899, s. 44. veya BOA, MAD, Defter No: 3598, s. 37.

9-Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

10-Yazarlar, ad ve soyadları ile birlikte akademik unvanlarını ve görev yaptıkları kurum adlarını tam olarak belirtmelidirler. Ayrıca, kendileriyle iletişim kurulabilmesi için sürekli adreslerini, telefon numaralarını, varsa belgegeçer numarasını ve elektronik posta adreslerini vermelidirler.

11-Makale, tercüme veya eleştirisi yayımlananlara 2’şer adet basılı dergi verilir.

12-Yayımlanmayan yazılar iade edilmez.